

STOLAČKO KULTURNO PROLJEĆE
Godišnjak Matice hrvatske Stolac

Stolac, 2025.

STOLAČKO KULTURNO PROLJEĆE
Godišnjak Matice hrvatske Stolac

Izdavač

Matica hrvatska Stolac

Za izdavača

dr. Mladen Bošković

Uredništvo

dr. Mladen Bošković, Mirko Bošković, prof.,
don Ante Luburić, dr. sc. Domagoj Vidović,
Mate Kovačević, prof. i Ljubo Krmek, književnik

Lektura

Marijana Krmek, prof.

Naslovnica

Daniel Vierge,
Porobljavanje i paljenje sela Dračevo i Doljani od otomanske vojske 31. 7. 1875.
(crtež ustanka objavljen u francuskom tisku)

Tehničko uređenje i prijelom teksta

Print team, Mostar

Naklada

1000 primjeraka

Godišnjak *Stolačko kulturno proljeće* registriran je i oslobođen poreza na promet.
Ministarstvo kulture i športa FBiH br. 03-15-650/04. od 26. 3. 2004.

STOLAČKO KULTURNO PROLJEĆE

GODIŠNJAK ZA POVIJEST I KULTURU • GODIŠTE XXIII • GODINA 2025.

mh
matica**hrvatska**
stolac

1100.
obljetnica
Hrvatskoga
Kraljevstva

Sadržaj

PROSLOV	9

UZ 150 OBLJETNICU IZBIJANJA HERCEGOVAČKOG USTANKA

Don Ivica Puljić HERCEGOVAČKI USTANAK PODIGLI SU HRVATI DONJE HERCEGOVINE U LIPNJU 1875.	11
August Šenoa MUNJA OD GABELE (1875.).....	27
Ratko PERIĆ SVEĆENIČKI LIK IVANA MUSIĆA.....	31
Anita Martinac DALJE OVAKO NE MOŽE I NEĆEMO, PA MAKAR SVI IZGINULI	67
Dušan MUSA HERCEGOVAČKI USTANAK NAKON 150 GODINA.....	69
Ivo RAGUŽ ODJECI I REFLEKSIJE HERCEGOVAČKOGA USTANKA (1875. – 1878.) U STOLAČKOM KRAJU	103
Ljubo Krmek ZBORI MI.....	107

UZ 80. OBLJETNICU BLEIBURŠKE TRAGEDIJE

Ante BELJO S V J E D O Č E N J A.....	109
Ivica KARAMATIĆ PORATNA GOLGOTA HRVATSKOG NARODA DONJE HERCEGOVINE BILA JE PRODULJENI RATNI GENOCID NAD TAMOŠNJIM HRVATSKIM PUČANSTVOM O ČEMU SE KOMUNISTIČKOJ JUGOSLAVIJI NIJE SMJELO GOVORITI I PISATI.....	140
Srećko MARIJANOVIĆ SLOVENIJA.....	144

925. - 2025.

PRETISAK IZ KNJIGE ZNAMENITI I ZASLUŽNI HRVATI 925. – 1925.....	145
Vladimir NAZOR TOMISLAV POBJEĐUJE MADŽARE	147
Milan NOSIĆ SIMBOLIKA HRVATSKOGA GRBA I ZASTAVE	149

ARHEOLOGIJA

KAKO JE OTKRIVEN ARHEOLOŠKI LOKALITET BADANJ
I NAJSTARIJI CRTEŽ NA BALKANU? 155

Ante VUJNOVIĆ

NAJNOVIJA ARHEOLOŠKA ISTRAŽIVANJA NA LOKALITETU
BADANJ; NOVA OTKRIĆA I ZNAČAJ STIJENSKE UMJETNOSTI 163

Virginia BARCIELA GONZALES, Aitor RUIZ-REDONDO,
Nikola VUKOSAVLJEVIĆ, Ante VUJNOVIĆ

PRAPOVIJESNA SHEMATSKA STIJENSKA UMJETNOST
ISTOČNOG JADRANA: OTKRIĆE STIJENSKE UMJETNOSTI
U PRIPEČKU BADANJ II (BOSNA I HERCEGOVINA)
IZ PERSPEKTIVE ZAPADNOG MEDITERANA..... 165

Miroslav PALAMETA & Ksenija PALAMETA

BRONČANI RELJEF S BOGINJOM NIKE I DISK SA STAROGRČKIM
NATPISOM S GRADINE DAORSA NA OŠANIĆIMA KOD STOCA..... 181

POVIJEST

Tomislav JONJIĆ

HRVATI ISTOČNE HERCEGOVINE UOČI PRVIH IZBORA
ZA SABOR BIH 1910. GODINE..... 193

Blanka MATKOVIĆ

PRILOG RASVJETLJAVANJU POVIJESTI HRVATSKOG
PROTUKOMUNISTIČKOG OTPORA: SUSRET BOJNIKA USTAŠKE
VOJNICE ANTE VRBANA I ŠIROKOBRIJEŠKOG KRIŽARA SATNIKA
BOŽE MANDIĆA 1946. GODINE..... 226

Blanka Matković

KORIJENI ORGANIZIRANOG PROTUKOMUNISTIČKOG
ORUŽANOG OTPORA NA HERCEGOVAČKOM I DALMATINSKOM
PODRUČJU (1944.) 237

Jozo PAPAC

JESEN 1941. GODINE U BORČU 246

Mirko BOŠKOVIĆ

KOMITSKE SKUPINE NA PROSTORU STOCA..... 250

Pero MILANOVIĆ

MILANOVIĆI KOJI SU ŽIVJELI U KRUŠEVU PRIGODOM
PROGONA OD PARTIZANA-ČETNIKA, 30. TRAVNJA 1942. 256

Ivo RAGUŽ

NASELJE BARANI I VIDOVO POLJE U DOKUMENTIMA
DUBROVAČKOG ARHIVA IZ 14. I 15. STOLJEĆA..... 263

Ivica KARAMATIĆ

STRADANJE HRVATSKOG NARODA DONJE HERCEGOVINE
U KRVAVIM PREVIRANJIMA DRUGOGA SVJETSKOG RATA..... 266

INTERVJU

Rok Čivljak

INTERVJU S POVODOM: MR. SC. STJEPAN KATIĆ 271

STOLAČKA DOGAĐAJNICA

Martina PRKAČIN

DAN GRADA.....277

Darko JARAK & Nikola MATIĆ

SMART FEST STOLAC MUSIC AND ARTS FESTIVAL 280

Nikola VUJNOVIĆ

USTANOVA „CENTAR ZA KULTURU I SPORT“ STOLAC 283

Zoran RAIČ

HERCEGOVAČKI PLODOVI MEDITERANA.....286

Anđelko ŠUTALO

STOLAČKA TARČA.....289

U SARSENTERUMU PREDSTAVLJEN ROMAN

TOPOLOGIJA SJENE AUTORA SREČKA MARIJANOVIĆA 290

Nika PROLETA

ČIZME SMRTI I BIJELE RUŽE 292

Marijana KRMEK

IZLOŽBA ANTONA CETINA U STOCU 295

Marijana KRMEK

PATRIA NOSTRA U BOKI KOTORSKOJ 297

KULTURA

Miroslav PALAMETA

ULOMCI O KULTURNIM TRADICIJAMA IZ DONJE HERCEGOVINE.....301

Miroslav PALAMETA

KRATKA JEZIČNA RASPRAVA O BARANIMA I KOMONJEM BRDU 313

Milan Nosić

BOŽIČNA PJESMA: U SE VRIJEME GODIŠTA.....320

STOLAČKI POETSKI BUKET

NIKOLA RAGUŽ.....325

RECENZIJE I OSVRTI

Ratko PERIĆ, biskup u miru

PISMO UMJESTO POGOVORA 335

Slobodan PROSPEROV NOVAK

KNJIGA KOJU SMO ČEKALI POLA STOLJEĆA 340

IN MEMORIAM

Domagoj VIDOVIĆ

ADIO, LUKO – POSLJEDNJI POZDRAV

HRVATSKOMU BARDU LUKU PALJETKU 345

Boris NJAVRO

OVO NEĆE BITI LAKO! 349

Prof. dr. sc. Miroslav PALAMETA

ODE KOROMAN PRED NAMA 351

Slobodan BLAGOJEVIĆ

(VESELKO KOROMAN, RADIŠIĆI

7. TRAVNJA 1934. – MOSTAR, 7. SIJEČNJA 2025.) 354

Domagoj VIDOVIĆ

U SJEĆANJE NA MARINKA TOMASOVIĆA 359

UČENIČKI RADOVI 365

SARSENTERUMSKI LJETOPIS

Ante LUBURIĆ

PRIKAZ DOGAĐANJA U BISKUPIJSKOM CENTRU

„SARSENTERUM“ U STOCU KROZ 2024. GODINU 377

Proslov

Svjedoci smo zadnjih godina, pa i desetljeća, kako se hrvatski velikani iz područja književnosti, umjetnosti, kulture, tehnike, znanosti i sl. bešćutno, bahato i neosnovano svrstavaju u neke tuđe okvire uvjeravajući sebe i sebi slične kako im je ondje oduvijek i zauvijek mjesto. Ostaviti takve neistine da žive u nečijim glavama vrlo je opasno te je dužnost svih nas reagirati i istinom progovoriti, svatko u svom području rada i djelovanja.

Vođeni tom mišlju i činjenicom da i o Hercegovačkom ustanku postoje različite teorije o njegovom početku, odlučili smo u ovogodišnjem zborniku nizom članaka još jednom iznijeti stvarne činjenice koje će trajno u svijest naših ljudi usaditi – ISTINU. Svojim radovima o Hercegovačkom ustanku i njegovom vođi don Ivanu Musiću progovorili su vrsni stručnjaci iz ovog područja: don Ivica Puljić, biskup u miru Ratko Perić, Dušan Musa i Ivo Raguž. Iz svega napisanog razvidno je da je Hercegovački ustanak počeo u Dračevu 19. lipnja 1875., datumski puno ranije nego što bilježe oni koji ga u svojim povijesnim knjigama vežu uz drugo mjesto i drugi datum želeći sebi pripisati zasluge za početak borbe protiv turskog osvajača. Navedenim smo priložima dali svoj obol u obilježavanju 150 godina od početka Hercegovačkog ustanka.

Dotakli smo se još jedne vrijedne obljetnice. Naime, 80 je godina od bleiburške tragedije, jedne od najvećih u hrvatskoj povijesti. Izvrsnim istraživačkim prilogom Ante Beljo, predsjednik Hrvatskog žrtvoslovnog društva, detaljno je prikazao ulogu Engleza, a osobito je potresno čitati svjedočenja onih koji su u egzodusu izravno ili neizravno sudjelovali. Potresna su to svjedočanstva koja i nakon 80 godina bude u nama suosjećanja s patnjama onih koji su svoje kosti ostavili po bespućima Austrije, Slovenije, Hrvatske, Bosne i Hercegovine... Spomenom na krunidbu kralja Tomislava 925. prigodno smo obilježili 1100. obljetnicu o čemu također možete čitati u zborniku.

Vrijedne i nadasve zanimljive priloge o arheološkom nalazištu Badanj na Borojevićima pokraj Stoca donio nam je prof. dr. Miroslav Palameta. Mladelačka znatiželja dovela ga je do vrijednih otkrića, a njegova zaokupljenost ovim nalazištem traje i do današnjih dana. Priloge iz područja povijesti čitamo iz pera dr. Tomislava Jonjića, dr. Blanke Matković, prof. Mirka Boškovića, prof. Ive Raguža, Pere Milanovića i Ivice Karamatića.

Ništa manje zapažene nisu i naše stalne rubrike o kulturnom i duhovnom životu Stoca. Vjerujemo da smo vas potakli na čitanje zbornika na kojem smo radili dugo i predano te vas i opet pozivamo na suradnju. Svi su prilozi dobrodošli, stoga pratite, bilježite, evidentirajte sve što vas intrigira i zaokuplja.

Predsjednik Ogranka Matice hrvatske Stolac,
dr. Mladen Bošković

UZ 150 OBLJETNICU IZBIJANJA HERCEGOVAČKOG USTANKA

Don Ivica Puljić

HERCEGOVAČKI USTANAK PODIGLI SU HRVATI DONJE HERCEGOVINE U LIPNJU 1875.

Životne prilike u Donjoj Hercegovini postale su neizdržive

Donja Hercegovina je sa šturim obradivim poljima pržena vrelim mediteranskim suncem od ranog proljeća bila odviše siromašna za život ljudi. To vrelo sunce je već početkom ljeta spržilo i drugo raslinje pa se stoka ljeti morala izgoniti na pašu u daleke planine sjeverne Hercegovine. A tamo su je često pljačkale pobunjeničke razbojničke i crnogorske grupe osobito u godinama pred ustanak.¹

Uz navedene nevolje nadošli su i česti sukobi begova na području Donje Hercegovine kao malo gdje drugdje u Bosni i Hercegovini. Prije svega pustošili su je u međusobnim sukobima begovi triju kapetanija na njezinom području. Godine 1782. obnovljena je kapetanija u Počitelju, dodijeljena su joj i neka sela stolačke kapetanije. Godine 1802. uspostavljena je i Hutovska kapetanija² kojoj su dodijeljena neka sela s čime se „oštećeni“ kapetani nisu mirili te su i dalje dokazivali svoju vlast nad njima upravo prikupljanjem ionako nesnosnih poreza! Don Andrija Maslač piše 1820. kako „prokleti Mujaga Tasovac sin kapetana od Počitelja“ i Ali-aga iz Stoca neprekidno kupe poreze „a kupljači njihovi momci sve jedan za drugim sustižu se“ te kasnije da je u tim sukobima „sve izlomito.“³ Stradanja su se osobito umnožila razdorom i sukobima koji su uslijedili u obitelji Rizvanbegović iz Stoca. Sukobi šireg razmjera kulminirali su u vrijeme velike Gradašćevićeve bune u kojima je upravo Donja Hercegovina najviše stradavala jer kapetan Vidoške kapetanije Ali-aga Rizvanbegović iz Stoca nije pristao uz Gradašćevićevu pobunu nego je čak u Stocu pružio i utočište Namik-paši, koga je Gradašćević skinuo, što je Gradašćevića izazvalo na kaznene pohode na Ali-aginu Donju Hercegovinu

1 Tako piše provikar Lazarević pročelniku Propagande godište 1875. godine: Archivio storico della S. Congregazione „De propaganda fide“, Roma, *Scritture riferite nei Congressi, Bosnia* (odsad: ASCPF), Rim, godina 1875., 428v.

2 Hamdija Kreševljaković, *Kapetanije u Bosni i Hercegovini*, Sarajevo, 1991., str. 219-223 i 230-237.

3 *Provokarski arhiv Stolac* (odsad: PVAS, godište 1820., pismo od 12. veljače i kopija od 17. II. 1840.

koja je postala poprište nesmiljenog ratovanja i pljačke ovog uglavnom katoličkog pučanstva. K tomu Ali-agin polubrat Mehmed-beg (Hadži-beg), kapetan Hutovske kapetanije, opredijelio se za Gradašćevića te je s juga, uz pomoć Francuza, harao sela sve do Stoca koga je četiri mjeseca opsjedao sve do 1832. godine kada je poginuo u opsadi jedne kule.⁴ Ali-aga je ipak za nagradu proglašen pašom s titulom vezira i postavljen za zamjenika bosanskog vezira do dolaska valiye Ibrahim-paše u Bosnu⁵ pa je zbog velike moći nazivan hercegovačkim carem.⁶ Nakon što je Donja Hercegovina u navedenim borbama najviše stradala, nakratko se bolje živjelo.⁷

Međutim ponovnom pobunom begovata Ali-paša je stao na krivu stranu. Porta je 1850. povjerila smirenje pokrajine Omer-paši Latasu⁸ koji je upravo Ali-pašu držao majkom pobune u čitavoj Bosni i Hercegovini!⁹ U vrijeme nesmiljenih borba Ali-paši su kršćani, katolici i pravoslavni, poslali provikara don Vidoja Maslaća, kome je paša trajno bio naklon, da ga pitaju za savjet kako će se kršćani vladati. Zanimljiv je i neočekivano human bio Ali-pašin odgovor: „Ja ne branim nikom neka ide đe ko hoće. A vama govorim pitajte vašeg biskupa... vas savjetujem da budete skupa, nemojte udarati na Turke, ako oni dođu protiv vami branite se.“¹⁰ Omer-paša je zarobio Ali-pašu, ponižavao ga te je u sumnjivim okolnostima poginuo kod Banjaluke.¹¹

Možda je ipak najveća nevolja zadesila katolički puk Donje Hercegovine nakon pobunâ pravoslavnog življa protiv lokalnih silnika, osobito pri kupljenju poreza u susjednim istočnim krajevima. Crna Gora im je u pregovorima s vlastima osiguravala siguran povratak iz izbjeglištva, čak s oružjem te im izborila sniženje poreza.¹² A prikupljanje poreza se davalo u zakup sakupljačima koji bi najviše ponudili. Kako su se oni ustručavali više ići u opasna sela među pravoslavne u pravcu Vlahovića, Dabra, Hrguda, Jasene i Trusine, ponuđenu su sumu silom utjerivali u neopasnim susjednim katoličkim selima Donje Hercegovine.¹³ S obzirom na te poreze, sada enormne brojem i visinom nad katoličkim življem, ističe se popis koga je sastavio kustod fra Paškal Buconjić¹⁴ a za razumijevanje

4 H. Kreševljaković, *Kapetanije*, str. 213-215 i 236-237.

5 Ahmed Aličić, *Uređenje bosanskog ejaleta*, Sarajevo, 1983., str. 20.

6 Hajrudin Čurić, *Ali-paša Rizvanbegović* i *Stočević*, Beograd, 1937., str. 217-218. U Mostaru je Ali-paša rekao: „evo vam Stambul-Mostar, a evo vam i cara u Mostaru...“

7 Usp. Hamdija Kapidžić, *Prilozi za istoriju Bosne i Hercegovine u XIX. vijeku*, Sarajevo, 1956., str. 53-57.

8 A. Aličić, *Uređenje bosanskog ejaleta*, str. 65. Joseph von Hammer, *Historija turskog (osmanskog) carstva*, tom III (prijevod), Zagreb, 1979., str. 430.

9 Galib Šljivo, *Omer-paša Latas u Bosni i Hercegovini 1850-1852*, Sarajevo, 1977. str. 69-80, 93-110, 108 i 118.; A. Aličić, *Uređenje bosanskog ejaleta*, str. 68.

10 Arhiv Trebinjsko-mrkanske biskupije u Arhivu Dubrovačke (nad)biskupije, odsad: ATBD, godište 1851., pismo od 25. siječnja. Usp. Ivica Puljić, „Trebinjsko-mrkanska biskupija u XIX. stoljeću“, u: *Studia vrhbosnensia*, I, Sarajevo, 1986., str. 93-94.

11 Ali-paša je morao jahati na mršavu konju koga mu je vodio sin. Ahmed Muratbegović, *Omer-paša Latas u Bosni*, Zagreb, 1944., str. 94.

12 „Ovako strašno teroriziranje dojučerašnje raje trpjeli su Turci po želji viših vlasti, koje su se trudile da Srbima ničim ne dadu povoda za ustanak.“ Andrija Luburić, *Nevesinjska puška*, Beograd, 1927., str. 6-7.

13 *Katolička Dalmacija*, Split, 14/1876., str. 111. i 21/1876., str. 170. Narodni glavari u telegramu 24. srpnja 1875. poslanom iz Metkovića u Zadar pišu kako turska barbarstva nagneše kršćane „Gabele, Luke, gornjeg i donjeg Rasna, Gradca, Carica (Čarića, o. p.), Burmaza, Gorice, Trebižata“ da oružjem brane vjeru i prava što je vjerodostojan dokaz da je ovo područje bilo najugroženije. *Državni arhiv Zadar* (odsad: DAZ), *Atti presid.*, busta Ia, br. 1459/p. Marko Vego, *Pisma o Hercegovačkom ustanku*, u: *Glasnik Zemaljskog Muzeja u Sarajevu* (odsad: GZM), 1955., X, str. 193.

14 Andrija Nikić, „Glavni uzroci ustanka kršćanskog stanovništva u Hercegovini (1875)“, u: *Croatia christiana periodica* (odsad: CCP), V, 8/1981., str. 67-89.

neizdrživog položaja katolika od osobitog su značenja nekolike očuvane predstavke i žalbe hercegovačkih katolika sultanu od kojih se osobito ističe ona iz 1869. godine.¹⁵ Iz nje doznajemo da ja zbog navedenih pobuna pravoslavnih teret poreza pao samo na katolike nego i tzv. kuluk, neplaćeni radovi od interesa za državu. U spomenutoj predstavi katolici zahtijevaju da se više “prilikom reguliranja, niveliranja i gradnje cesta ne upotrebljavaju za rad isključivo samo katolici, nego podjednako i ostali stanovnici.” Traži se i da prestane loša praksa da se za transport ne upotrebljava “samo tegleća marva katolika” jer im je, samo u razdoblju od 1850. do 1869. u transportima uginulo 12.000 tegleće stoke itd. Žalba svjedoči da se samo katolici tjeraju da grade ceste u dalekim krajevima, ali i da krče šume, isušuju močvare (vjerojatno uz Deransko i Hutovo blato te Višićki lug) što je bio jedan od povoda za ustanak. Spomenuta žalba svjedoči da su slične žalbe pisane i prije.¹⁶ Teži pritisak na katolike priznaje i budući vojvoda Mićo Ljubibratić koji u proglasu upućenom katoličkim svećenicima priznaje da su katolici pod “većom presiom daća i poreza no izstočni budući je ovaj posljednji izvojevao neke olakšice svojim čestim ustancima”.¹⁷ Tako vojvoda don Ivan Musić opravdava ustanak svog naroda time što su mu “sve Turci uzeli do duše,”¹⁸ a dubrovački biskup Zaffron, kao upravitelj Trebinjske biskupije, piše Propagandi da je život njegovih vjernika u Donjoj Hercegovini postao “gori od smrti”!¹⁹

Obećanja cara Franje Josipa I. katolici Hrvati Donje Hercegovine su shvatili kao poziv na ustanak

Znajući da je Rusija započela pripreme za rat s Turskom, Austro-Ugarska je s njom intenzivno pregovarala o budućnosti Bosne i Hercegovine koja joj je bila apsolutni prioritet kao zaleđe Dalmacije. Ali je i ona povelu tajnu, pa i javnu, propagandu prvenstveno među katolicima u svoju korist. Ipak, da je ne bi Rusija pretekla u budućem ratu s Turskom, na sjednici *Krunskog vijeća* (civilnog i vojnog državnog vrha, pod predsjedanjem samog cara) 29. siječnja 1875.,²⁰ prevladala je opcija da u svrhu propagande pođe sam car od Zadra prema Kotoru uz samu hercegovačku granicu. Iako se ministar grof Andrassy pribojavao tog prijedloga²¹ prevagnula je ta odluka vojnih krugova na čelu s carem. Carev put i sve što bi se trebalo događati pomno je isplanirano s lokalnim pograničnim vlastima pri čemu je istaknuto da je od svega najvažnije osigurati spontane izražaje vjernosti caru.²² U

15 Rudolf Zaplata, „Predstavka hercegovačkih katolika sultanu 1869. godine“ u: *Croatia sacra*, 8/1934., str. 133 i 136-137.

16 R. Zaplata, *nav. dj.*, str. 133-134, 137-138. Poznate su nam npr. žalbe Nikole Putice, Mihe Tomaševića, Petra, Žarka i Josipa Radića, Marko Vego, *Don Ivan Musić*, Sarajevo, 1953., str. 18.

17 Milorad Ekmečić, *Ustanak u Bosni*, Sarajevo, 1973., str. 103, bilj. 76.

18 “...u jedno bratimstvo složismo se, da bijemo i gonimo dušmanina s naše djedovine, ali čijem ćemo njega očerati, budući nam sve Turci uzeli do duše...” K., *Obzor*, 155/1937. str. 2. U drugim krajevima podanici “vlasnicima zemalja davali su trećinu a u D(onjoj) Hercegovini polovinu zemaljskih proizvoda”, Risto Proroković, *Buna 1874. i ustanak u Hercegovini 1875. godine*, Beograd, 1902., str. 40.

19 Biskup Zaffron 8. kolovoza 1875. piše da ovaj narod živi “una vita peggior della morte”. ASCPF, *nav. mj.*, f. 442v.

20 Milenko Vukičević, u: *Glasniku Istorijskog društva u Novom Sadu*, knj. VI, Novi Sad, 1933.

21 A. Suppan, *Aussen- und militärpolitische Strategie Österreich-Ungars vor Beginn des bosnischen Aufstands 1875.*, Akademija nauka i umjetnosti B i H (odsad: ANUBiH) u izdanju: *Povodom 100-godišnjice ustanka*, 1977., tom I, str. 162-163. Vladimir Ćorović, *Istorija Srba*, Beograd, 1989., III, str. 135.

22 *Državni arhiv Dubrovnik* (odsad: DAD), *Općina Slano*, N. 41/pr.

direktivama je isticano kako neće biti zaobiđena “niti varoš jedna znamenitija”.²³ O carevu putovanju su svećenstvu uputili instrukcije splitski i dubrovački biskupi.²⁴

Sl. 1. Car – hrvatski kralj Franjo Josip I.

Post. 24. Junii, 1875. *data temporis revolutionis, ut*
que. D. annorum 1876. Difti in rapis sperantia
Prophet Caplina Dretly Govea huiusmodi
ascripta quod in istis temporibus perveniret et
Prophet pertinebant ad Hominem, in alio
Regis multos Diftus invenitur.

Sl. 2. Matica umrlih župe Gabele svjedoči da se 24. lipnja ustanak već proširio na obje strane Neretve

²³ DAD, Općina Slano, p. 21/3 (1)875., N. 76.

²⁴ Arhiv župnog ureda sv. Vlaha Ston, godište 1875. - Zaffronovo pismo od pismo 31. ožujka 1875., N. 273. Arhiv župnog ureda sv. Ilije Metković, godište 1875., dopis biskupa Kalodere od 18. ožujka 1875., N. 461.

Eglino però, sdegnosi ed eccitati all' estremo, vi si rifiutarono e non vollero neppur venire. Invece cominciarono a minacciare e fingere zuffe tra loro, venendo a mani con facili e costelloni per ispaventare i legati di Stolac e sbrigarsene, e di fatto vi riuscirono. X.

Sl. 3. Mirovnu misiju su ustanici uz most na Krupi 6.-8. lipnja potjerali uz prijetnju smrću

Sl. 4. Ostaci kule uz most na Krupi

Car je krenuo na put iz Zadra 10. travnja 1875. i od 25. travnja njegovo je putovanje teklo uz samu hercegovačku granicu počevši od Imotskog.²⁵ Iz Hercegovine su preko granice pohrlile u susret caru brojne deputacije sa žarkim vapajem da im pomogne ističući činjenicu da je on i hrvatski kralj. Pred cara su pod vodstvom franjevac stigle deputacije iz Bosne i zapadne Hercegovine u Imotski i Vrgorac. Katolike Dračeva, Doljana i drugih sela uz Neretvu predvodio je u Metkoviću ugledni seljak Andrija Raič, jedan od kasnijih vođa u ustanku.²⁶ Na putovanju su u Neumu pred cara izišli katolici iz zaleđa, ali u prisustvu turske posade koja je i sama organizirala kurtoazni doček cara uz vojne počasti. Znakovito je to što je osobe iz careve pratnje puk u Neumu pitao da im pokažu "tko je naš kralj".²⁷ Susret katoličkog puka iz Donje Hercegovine s carem na visoravni Rudine između Topolog i Lisca odvijao se u punoj slobodi, bez straha. Kako ovaj susret nije bio planiran ni najavljen protokolom²⁸, predstraže su ga odlučile spriječiti, ali je puk bio odlučan.

25 Usp. J. Grabovac, *Dalmacija i hercegovačko-bosanski ustanak 1875.-1878. (Dalmacija u oslobodilačkom pokretu hercegovačko-bosanske raje /1875-1878/)*, Split, 1991. str. 44, bilj. 6.

26 Rade Jerković, „Metković u vrijeme Hercegovačkog ustanka 1875. g. (nekoliko neobjavljenih dokumenata)“, u: *Hrvatski dnevnik*, 1027/1934., str. 17-18.

27 Nikola Buconjić, *Povijest ustanka u Hercegovini i boj kod Stoca*, Mostar, 1911. str. 77-78 i pretpisak Stolac, 2000..

28 DAD, *Kotarsko poglavarstvo*, N. 78/p. r.

Duro Kriste, zvani Pečko,²⁹ energično je kazao: “Mi idemo našem gospodaru i kralju, ne može nam ni’ko zabraniti bar moliti!” Kad je car vidio pomutnju, osobno je naredio predstraži da ih propuste.³⁰ U ime seljaka je progovorio upravo Pečko: “Vaše veličanstvo! Ove su zemlje bile Vaših djedova i pradjedova, pak su i Vaše i ničije druge, valja da se s njima pobrinete. Dalje ovako ne možemo i ne ćemo, pa makar svi izginuli!” Car je odgovorio: “Budite mirni. Nastojat ću svakako, da vam bude bolje.”³¹ Iz ovih riječi jasno proizlazi da se pučanstvo Donje Hercegovine zbog navedenih nedaća odlučilo za ustanak protiv Turske za priključenje ostalim hrvatskim krajevima u Austro-Ugarskoj čiji je car istovremeno i hrvatski kralj. Pred cara je i u Slanom izišla i delegacija iz smjera Orahova Dola, Zavale i Ravnog te su i oni predali caru “sijaset molbenica”.³²

(Gabele)
 Telegramma Metkovic
 5/7 1875. 4 oči 30 M.
 Turci navalise nenas
 nas Krasane. Sela Ga
 bele i Tracova Krasani
 opusteli pučkom i poje
 race ih nenas spravlja
 juce na Tracavi sukob.
 Ili Krasani Gabele Ma
 cova, nasna i soc Luke.
 alle pomoc od Austrie,
 preporucuje caru
 kao soza. Napustajte
 da nas turci kolju
 Nemamo drabane nit
 seimja. Biscemo previjje
 mja. Barjak austrie
 pred nami je.
 Ili Stjepan Naletilić
 kumak od Gabele, Anrija
 Koric Kojca, Stjepan
 Kartin Bratkovic pro
 od Gabele, Stjepan Krišić
 Knjod od Gabele.

Sl. 5. Telegram župnika (stare) Gabele fra Stjepana Naletilića i glavaru svjedoči o Odlučnom ustanku protiv Turske jer su razvili austrijski barjak

Biskup Zaffron je, kao apostolski upravitelj Trebinjske biskupije, uz suradnju s dubrovačkim vlastima, organizirao u tajnosti susret s carem svećenika Trebinjske biskupije jer je u Dubrovnik stigao na kurtoazni poklon caru i sam Derviš-paša s pratnjom. Biskup je caru predstavio prisutne svećenike.³³ Nešto kasnije provikar Lazarević je napisao Propagandi u Rim da je biskup Zaffron preporučio svećenike carevoj pomoći te da im je on u razgovoru obećao: “Gledat ću da poboljšam vaše stanje.”³⁴ Provikar Lazarević potvrđuje da je to carevo putovanje ohrabrilo narod

29 VID Vuletić - Vukasović, *Utarci iz putopisa*, Javor XIV/1887., Novi Sad, str. 186-187.

30 Ipak su bili predviđeni i izvanprotokolarni susreti. DAD, *Općina Slano*, N. 8.

31 N. Buconjić, *Povijest ustanka*, str. 78-79. Philadelphus Philaletes, *Politika bosanskih i hercegovačkih franjevac u prošlosti i sadašnjosti*, Mostar, 1904., pretpisak iz Osvita. str. 90.

32 Obzor, 131/1875., str 3

33 DAZ, *Atti presid.*, busta IIa, br. 1482/p. M. Vego, *Pisma o hercegovačkom ustanku*, str. 192.

34 ASCPE, nav. mj., f. 428rv., pismo od 17. lipnja 1875. K. Kasim Gujić *Hrvatsko Kolo*, 18/1937., str. 182.

kako je na pragu “bolja budućnost”³⁵ i potaklo ga na bliže pripreme za ustanak.

Biskup Zaffron je pohodio i Derviš-pašu te mu iznio brojne pritužbe u kojima je, npr., zatražio da se provede istraga protiv rušitelja drevne srednjovjekovne katoličke crkve sv. Petra u Zavalu, što dokazuje da je ona tek nedavno srušena i da su rušitelji još živi! Zamolio je pašu za dopuštenje gradnje župne kuće u Dračevu za župu Gabelu, čemu se energično protivi Ibrahim-beg Gavran iz Počitelja te da turska carina isporuči zvona za župe Dubrave i Stolac što oklijeva carinarnica kod Metkovića i sl. Derviš-paša je saslušao biskupove zahtjeve i primio spomenicu.³⁶

Bliže priprave za ustanak

Uz careva obećanja ustanak su pospješili osobito nerazboriti postupci nižih turskih vlasti. Derviš-paša se vratio nezadovoljan iz Dubrovnika, ljut ne samo zbog prilično hladnog dočeka i mnoštva pritužbi, nego je osobito oštro ukorio niže vlasti i nesposobne granične službe.³⁷ Svi sudionici deputacija pali su u nemilost, zaprijetila im je čak i likvidacija i to bez suđenja na što su ih prijatelji tajnim kanalima upozoravali.³⁸ Topal-paša³⁹ je prijavio provikara Lazarevića pa ga je odmah po povratku u Stolac Ibrahim-efendija Skodarlija ukorio. A provikar se više nije smio bez opasnosti kretati. Pripremane su mu zasjede od kojih su ga spašavale dojave vjernika i zagovaranje austrijskog konzula u Mostaru.⁴⁰ U *Narodnom listu* izvjestitelj piše: “Otkada N. V. car austrijski posjetio Dalmaciju, do ovoga vremena, Turci naše krvopije, kako pomamni lavi, pritrostručivši sulume i okrutnosti, navaljivahu nepristance na nas, na naše žene i djecu... silujući nas da im dokažemo što je car austrijski zborio u svom boravljenju u Metkoviću, i za koji je uzrok amo došao... otada umnožiše se progonstva, muke, zulumi, nasilja i svakojake okrutnosti.”⁴¹ U nasiljima nad katolicima osobito se spominju Hasan-aga Šarić, Ibrahim-beg Gavran, Ibrahim-beg Muratbegović, a posebno Redžipašići i Rizvanbegovići.⁴²

Da je konačno kriza dosegla vrhunac i da je ustanak na pomolu, više se nije moglo kriti. Preko granice je stizalo sve više prokrijumčarenog oružja. Turske vlasti šalju *zaptije* na svetkovine koje su se omasovljavale.⁴³ Katolici u tajnosti održavaju po svim većim mjestima skupštine glavara⁴⁴ na koje čak pozivaju i neke

35 DAZ, *Atti presid.*, busta II, god. 1875., br. 1482/p. i M. Vego, *Pisma o Hercegovačkom ustanku*, str. 193.

36 *Katolička Dalmacija*, 13/1876., str. 101.

37 *Obzor*, 131/1875., str. 3.

38 Fra Grga Martić je poručio fra Paškalu Buconjiću “Ma niti findžan kave iz turske ruke ili s Turcima!” Radoslav Glavaš, *Biskup o. Paškal Buconjić, prigodom tridesetgodišnjice biskupovanja 1880-1910*, Mostar, 1910., str. 12. K. Gujić, *Hrvatsko Kolo*, 18/1937., str. 182.

39 N. Buconjić, *Povijest ustanka*, str. 79. i 80. Marko Vego, *Don Ivan Musić i Hrvati u Hercegovačkom ustanku 1875.-1878. godine*, Sarajevo, 1953., str. 16.

40 *Katolička Dalmacija*, 13/1876., str. 101; 17/1876., str. 135; 21/1876., str. 170; 22/1876., str. 174-175.

41 *Narodni list*, 63/1875., str. 1.

42 A. J. Evans piše da su za pobunu najviše krivi dvojica begova: “Redžipašić i Rizvanbegović, dva najozloglašenija rajina nasilnika” Prijevod M. Drencun, *Ilirska pisma*, Sarajevo, 1967., str. 88.

43 Seljani su se stali “višem broju okupljati oko crkava negoli obično. Počelo se hvatati i nalaziti prokrijumčarena oružja i streljiva” a zaptije su dolazile k crkvama “s poslom i bez posla”, N. Buconjić, *Povijest ustanka*, str. 61.

44 U kući Iviše Konjevoda u Hutovu određeno je: “Ko ne bi htio pod pušku drage volje, treba mu zaklati vola, zapaliti pojat u ili kuću nad glavom, pa će ići i ne htijući”. N. Buconjić, *Povijest ustanka*, str. 65.

pravoslavne simpatizere.⁴⁵ Na skupštinama su se određivale sankcije onima koji se sustežu od ustanka, osobito ako je to iz straha za imovinu. Tijekom svibnja i početkom lipnja pripreme za ustanak su uglavnom bile dovršene.⁴⁶ Nije slučajno da je u isto vrijeme i austrijski vojni vrh privodio kraju pripreme za rat u čemu je 12. lipnja 1875. posebno značajan datum.⁴⁷

Već tijekom careva putovanja izvjestitelj u *Narodnom listu* je objavio odluku kako se kršćansko pučanstvo u nekim mjestima dogovorilo da će ubuduće na svako tursko nasilje odgovoriti oružjem u ruci.⁴⁸

Više vlasti su bile uvažile prije spomenute žalbe katolika da se ubuduće više ne tjeraju samo katolici da grade ceste u dalekim krajevima, ali baš u jeku proljetnih radova niže turske vlasti su poslale *zaptije* da po selima Donje Hercegovine prisilno prikupljaju radnu snagu za gradnju ceste u Salakovcu. To je prevršilo mjeru pa se drži glavnim povodom za izbijanje ustanka, kako pišu prvi pisci o ustanku.⁴⁹ Seljaci su ih, iako su službeni nositelji državne vlasti, otjerali već nabavljenim oružjem pa se odgovor nižih turskih vlasti iz susjednih Počitelja i Stoca nije smio čekati. Odlučni ustanak je izbio. Nije se to zbilo u svim selima na isti dan, ali su se najodlučnije izgleda digli na ustanak upravo katolici Dračeva i okolnih sela upravo 19. lipnja 1875. Da se zaštite od osвете iz pravca Počitelja, zaposjeli su most na Krupi i potopili plovila na njoj⁵⁰ te budno pazili da joj se ne primiču muške osobe. Tako se taj datum uzima kao početak ustanka.⁵¹ Most na Krupi bio je posebna kritična točka pa je uskoro, osobito nakon pokušaja napada od 3. srpnja, dobro čuvan uz pomoć pobunjenika iz Hrasna, Deranskog i Hutova blata. Bili su prirodna zaštita i uski klanci u Burmazima i Hrasnu koji su blokirani. Kad su razoružani turski graničari *korduni* u Neumu, 6 Ljubušaka, i ispraćeni preko Radeža prema Metkoviću,⁵² Donja Hercegovina je postala prvi kompaktan oslobođeni teritorij od Turaka.

Sl. 6. Granice Musićeve vojvodine prema župniku (nove) Gabele fra Oraziju

45 Poslije careva putovanja "počeli su kod hercegovačkih katolika u susedstvu Dalmacije sastanci i dogovori da se krene akcija, pa su na nju pozivani i neki pravoslavni glavari iz stolačkog i ljubinskog sreza." V. Čorović, *Istorija Srba*, III, str. 135. N. Buconjić, *Povijest ustanka*, str. 82.

46 "Tako je već mjeseca svibnja i lipnja godine 1875. bila provedena organizacija među katoličkim ustašama u donjoj Hercegovini ..." R. Jerković, *nav. dj.*, str. 17.

47 A. Suppan, *nav. dj.*, str. 70.

48 *Narodni list* od 28. travnja 1875., str. 1.

49 Usp. N. Buconjić, *Povijest ustanka*, str. 86.

50 R. Jerković, *nav. dj.*, str. 17.

51 Usp. N. Buconjić, *Povijest ustanka*, str. 86.

52 N. Buconjić, *Povijest ustanka*, str. 91-92.

Carevo putovanje Dalmacijom i njegova obećanja deputacijama iz Hercegovine ostavilo je kod hrvatskog katoličkog puka dojam da Austro-Ugarska ne samo priželjkuje, nego i požuruje ustanak! Zato je jasno iznesen cilj ustanka, priključenje hrvatskom korpusu u susjednoj Austriji, osobito Dalmaciji što jasno proizlazi iz više dokumenata u njegovu početku, osobito iz telegrama župnika i glavarova iz Gabele "Barjak Austrije pred nama je" i kasnije Musićevo pismu don Anti, župniku u Slanom, od 13. srpnja 1875. u kojemu stoji: "Javite mi daklen molim Vas srdačno oće li nas Cesar pod svoj veličanstveni skut primiti i to odmah", a to don Ante prosljeđuje barunu Rodiću obavještavajući ga da "Gjuro Cristić čeka pomoći i glas sretni, da bi mu se činilo znati jesu li Česarski - Poklanja se Vaše Preuzvišenosti. Ali sada ili ikada - Bog živio našega Hrvatskoga Cara i Kralja..."⁵³ - o čemu će domalo biti više govora.

Izvori o početku ustanka Hrvata u Donjoj Hercegovini

Prvi pisci o *Hercegovačkom ustanku 1875.-1878.* bili su suvremenici događaja pa se uglavnom drži da je *Hercegovački ustanak* izbio 19. lipnja 1875. Neki od njih čak pišu da je bilo početnih akcija već u svibnju. Tako suvremenik događanja Martin Đurđević (1845. – 1913.) piše u svojim *memoarima*: „U mjesecu maju 1875. diže se katolička raja na pušku..."⁵⁴ Pjesnik Nikola Buconjić (1865. – 1947.) pisac je prve prave povijesti o ustanku koga je proživio upravo na području Donje Hercegovine i također svjedoči o ustanku u lipnju. Nešto kasnije rođen don Rade Jerković (1900.-1950.) piše za svibanj i lipanj 1875. godine: „Ustaše su po dogovoru zaposjeli sve glavnije klance i prolaze. Samo se čekao čas otvorenog sukoba."⁵⁵ Engleski putopisac Arthur J. Evans piše da je u dolini Neretve ustalo „prošlog lipnja“ rimokatoličko stanovništvo, da je nedaleko od mosta raja postavila svoju prvu naoružanu stražu, da je stanovništvo Dračeva i Rasnog prvo ustalo na oružje i da je most na Krupi bio prvo i najznačajnije ustaničko žarište.⁵⁶ I Englez Stillman napisao je koji mjesec po izbijanju ustanka: "U svom začetku ustanak je uglavnom obuhvatio stanovništvo između Popova i Gabele ..." ⁵⁷ I ruske su novine također objavile da je izbio ustanak u pograničnim mjestima s Austrijom navodeći da su *zaptije* i sakupljači poreza potakli na ustanak selo Dračevo.⁵⁸

U direktnim zapisanim izvorima vremenski najbliža vijest spomenutom 19. lipnju je opaska u u *matici umrlih*, župe (Stara) Gabela koja svjedoči da se dotad ustanak već proširio i desnom obalom Neretve. U opasci iza posljednjeg upisa u 1875. godini piše da poslije 24. lipnja 1875. do 1876. godine⁵⁹ nisu više upisivani

53 DAZ, *Atti presid.*, busta Ia, god. 1875., uz akt 1388/pr. M. Vego, *Pisma o Hercegovačkom ustanku*, str. 190.

54 Martin Gjurgjević (Đurđević), *Memoari sa Balkana 1858-1878*, Sarajevo, 1910., str. 80.

55 R. Jerković, *nav. dj.*, str. 17.

56 Arthur J. Evans, (prijevod) *Kroz Bosnu i Hercegovinu peške tokom pobune augusta i septembra 1875*, Sarajevo, 1965., str. 286-287.

57 William J. Stillman, (prijevod Ante Gvozdenović), *Hercegovina i poslednji ustanak; uzroci njegovi i sredstva*, Beograd, 1932., str. 8.

58 Usp. Ibrahim.Tepić, *Bosna i Hercegovina u ruskim izvorima (1856-1878)*, Sarajevo, (1988.), str. 366 i 368..

59 "Post 24. junii 1875. toto tempore revolutionis usque ad annum 1876. def(unc)ti in pagis Zvirovići, Trebižet, Čapljina, Dretelj, Gorica hic non sunt ascripti quia in isto tempore Zvirovići et Trebižet pertinebant ad Humac..." *Liber mortuorum*, I, poslije posljednjeg upisa godine 1875.

umrli sela Zvirovići, Trebižat, Čapljina, Dretelj, Gorica dok su umrlih iz sela Zvirovići i Trebižat upisivani na Humcu.

Prvu službenu pisanu vijest koja svjedoči da je ustanak zabrinjavajuće zahvatio Donju Hercegovinu sve do Stoca donosi *Obavijest* hercegovačkog mutesarifa i komandanta od 29. lipnja (u njoj stoji 17. lipnja po starom kalendaru) 1875. kako naoružane grupe stoje “na 10 mjesta oko varoši” na stolačkom području te da je stanje već toliko ozbiljno da se više ne može oslanjati na *zaptije*, nego da treba upotrijebiti regularnu vojsku.⁶⁰ Upravo je istog 29. lipnja crnogorskog kneza Nikolu uznemirila vijest kako je neki “Marko Latinin” sa 800 ljudi zatvorio putove prema Gabeli, Mostaru i Trebinju.⁶¹

I prvi direktni službeni dokument koji sadrži vijest da ustanak u Donjoj Hercegovini postoji od lipnja 1875. nalazi se u obavijesti vladina povjerenika Luxarda iz Metkovića austrijskim vlastima u Zadar od 1. srpnja 1875. kojom javlja da su se tog dana ustanicima pridružili još neka sela.⁶² Upravo istog datuma javlja i ruski konzul Kudrucajev o ustanku u Hercegovini.⁶³ U općinskom uredu u Metkoviću 2. srpnja sastavljen je zapisnik glavarâ Pere Raiča i Maksima Brstine pred općinskim načelnikom Gabrićem kako „ima nekoliko danah“ turski silnici prijete „posjećemo sve što se krstom krsti“ te kako prošle noći udariše na selo Dračevo.⁶⁴

Od navedenog 1. srpnja nižu se sve češće izvorne vijesti o ustanku u zadarskom arhivu: općinski načelnik Gabrić iz Metkovića javlja 2. srpnja: “Turci iz Počitelja, Tasovčića, Višića, Čeljeva noćas kao bjesni navališe oružanom rukom na kršćane sela Dračeva,” Spomenuti vladin povjerenik iz Metkovića javlja 3. srpnja da je u pomoć k mostu na Krupi došlo oko 100 ustanika iz Hrasna.⁶⁵ A onda se vijesti o ustanku redaju sve češće jedna za drugom.

Osobito o pravom karakteru ustanka koji je izbio svjedoči telegram od 5. srpnja 1875. župnika (Stare) Gabele fra Stjepana Naletilića i glavarâ pobunjenih sela koji se čuva također u zadarskom arhivu, a u kome stoji: “...svi kršćani Gabele, Dračeva, Hrasna i sve Luke žele pomoć od Austrije pripoznajući cesara kao svoga. Ne puštajte da nas Turci kolju. Nemamo džebane ni oružja. Prosimo providenje. Barjak Austrije pred nama je!”⁶⁶ Ovaj telegram je od osobite važnosti jer jasno i

60 Hamid Hadžibegić, „Turski dokumenti o početku ustanka u Hercegovini,“ u: *Prilozi za orijentalnu filologiju i istoriju jugoslovenskih naroda pod turskom vladavinom*, I, Sarajevo, 1950., str. 88-89 i 92-93.

61 Izdanje *Napor Bosne i Hercegovine za oslobođenje i ujedinjenje*, Sarajevo, 1939., str. 44. Gavro Vuković, *Hercegovački i Vasojevički ustanak 1875. i 1876. g.*, Sarajevo, 1925., str. 27. Vojislav Korać, *Trebinje, II/II*, Trebinje, 1971., str. 19. Lazar Radan, *Ustanak u istočnoj Hercegovini (1875-1878)*, Trebinje, 2023., str. 75.

62 DAZ, *Atti presid.*, a. 1875-1876., busta Ia, Catt. XIV/3-1-fasc., god. 1875., br. 561, 1194p. i 1210/p. Julije Grabovac *Dalmacija i hercegovačko-bosanski ustanak 1875-1878*. str. 47-48., bilj. 4 i str. 49. Usp. i Marko Vego, „Hercegovačkom ustanku 1875 godine,“ *GZM*, Sarajevo, 1955., svezak X, str. 187-188. Andrija Nikić, *Hercegovački ustanak*, ANUBiH, *Povodom 100-godišnjice*, tom II, str. 326.

63 Usp. I. Tepić, *Bosna i Hercegovina u ruskim izvorima (1856-1878)*, str. 366 i 368.

64 Dušan Musa, *Don Ivan Musić organizira ostanak Hrvata u istočnoj Hercegovini 1875.-1878. godine*, Ljubuški – Sarajevo – Zagreb, 2021., str. 28.

65 DAZ, *Atti presid.*, a. 1875-1876., busta Ia, Catt. XIV/3-1-fasc., god. 1875., br. 561, 1194p. i 1210/p

66 DAZ, *Atti presid.*, busta Ia, god. 1875., br. 1213p. *Narodni list*, 53/1875., str. 1. Telegram istog sadržaja citira više autora već pod datumom 22. lipnja. Vladimir Ćorović, *Istorija Jugoslavije*, Beograd, 1933., str. 525. Andrija Nikić, „Hercegovački ustanak“, u: ANUBiH, *Povodom 100-godišnjice ustanka u Bosni Hercegovini II*, Sarajevo 1977., str. 326. K. Gujić, *Uloga Hrvata u Hercegovačkom ustanku*, str. 183.

otvoreno govori da je riječ o pravom ustanku protiv turske države i priključenju Austriji.

Već je i šira javnost obaviještena o ustanku Hrvata na širem području u Donjoj Hercegovini od 2. srpnja 1875. godine. Zadarski *Il Nazionale - Narodni list* donosi 3. srpnja vijest od 2. srpnja: "U susjednoj Hercegovini buknula odlučna buna. Ustaše šalju na granicu djecu i nejake." Isti list npr. od 5. srpnja piše: "...djeca ustanika stižu u Metković," zatim 8. srpnja: "Ove noći Turci iz Tasovčića napali kršćane... Utapaju djecu..."⁶⁷ Otada *Narodni list* neprekidno donosi vijesti o ustanku pa je postao na neki način "glasilo ustanka."⁶⁸ Osobito uvažene novine *Obzor* također već 4. srpnja donose vijest o borbi uz most na Krupi⁶⁹ itd.

Sve navedene brojne vijesti potvrđuju da je ustanak izbio na području od Stoca preko Hrasna do Krupe i gabelskih sela s desne strane Neretve te da je zahvatio čitavu Donju Hercegovinu znatno prije ustanka u Nevesinju. Dapače u samim počecima je zapravo Donja Hercegovina od Burmaza i Hrasna, bar do mosta na Krupi, i Gabele i do mora bila već prvi od Turaka oslobođeni teritorij, osobito nakon što su ustanici razoružali i turske *kordune* u Neumu i otpravili ih preko Radeža prema Metkoviću.

Narod vseh maval-
lik, has had voseb vlade sode neijra u Danjoj Keresovini, me-
sano, Ta imauk mlogo postla s, putovne, kofice mahodi u mojoj
vojvodini, nego malo manje s onim koji se nahode jo u granici
Kerovoj; ter Brnice bjez kmenis, ka kofimlogo i Turakak bile
Ta ih mogu izdrazovat, a dje koji je i od njih prebjegao kmenis.

Sl. 7. Vojvoda Musić piše barunu Rodiću da u vojvodini Donjoj Hercegovini nema druge vlasti osim njegove

Osobito vrijedan izvor, koji svjedoči da je neosporno pravi ustanak Hrvata u Donjoj Hercegovini protiv Turske bio odlučan, svjedoče detaljni opisi o propalom pokušaju smirivanja ustanka od strane turskih vlasti od 4. do 9. srpnja sadržana je u člancima objavljenim u nastavcima od 5. ožujka do 22. svibnja 1876. u listu *Katolička Dalmacija (La Dalmazia Cattolica)*.⁷⁰ Po nalogu turskih vlasti neuspjelu mirovnu misiju vodio je provikar Lazarević sa službenom pratnjom koju mu je stolačka vlast dodijelila od nedjelje ujutro 4. srpnja do petka ujutro 9. srpnja 1875. U izvještaju te neuspjele misije piše provikar Lazarević da su „ne mogavši ništa ni u

67 *Narodni list*, 53 i 54/1875., itd. Julije Grabovac, „Dalmacija prema oslobodilačkom pokretu“, u: *Mogućnosti*, Split, 1964., str. 1022.

68 Šime Peričić, „Bibliografija članaka o bosansko-hercegovačkom ustanku (1875-1878) u zadarskom *“Narodnom listu”*, ANUBiH, *Povodom 100-godišnjice ustanka*, II, str. 393-399. Usp. i Juraj Biankini, *“Narodni list” i hercegovačko-bosanski ustanak*, Split 1925.

69 Usp. i M. Vego, *Don Ivan Musić*, str. 22.

70 „Narrazione del principio, dell' incremento e delle cause dell'insurrezione nell' Erzegovina“, u: *La Dalmazia Cattolica*, 1876., od broja 10 do 22, Prijevod je objavio Želimir Puljić, „Pripovijest o početku, razlozima i uzrocima ustanka u Hercegovini“ u: *Humski zbornik*, IV. – *Stolac u povijesti i kulturi Hrvata*, Zagreb – Stolac, 1999., str. 171-187.

Hrasnu učiniti u korist mira“ pohodili „ustanike koji su se u velikom broju ušančili u Dračevu kod mosta od Krupe pozivajući na mir da potpišu izložene nedaće u Burmazima i Hrasnu. Oni pak gnjevni i uzbuđeni do krajnosti, odbili su i nisu htjeli ni doći“, da su čak dolazili “s puškama u ruci i noževima da bi zaplašili poslanike iz Stoca i da ih otjeraju i u tome su uspjeli.“ Isto se dogodilo i uz most na Bregavi⁷¹ što se inače drugdje ne spominje jer ljetnih mjeseci, zbog plitkoće Bregave nije imao neku ulogu. Doista treba s čuđenjem čitati kako inače kritični povjesničar Vladimir Ćorović može ta doista krvava prva ustanička događanja, osobito na Krupi i oko nje, nazvati običnim „prepucavanjem“ bez nekog značaja samo da bi se Nevesinjska puška koja je izbila tek 9. srpnja, ali još uvijek uz vođenje pregovora, mogla protumačiti početkom ustanka!?

Snagu izvora o mjestu i početku ustanka predstavljaju i nešto kasnije izjave nekih dopisnika iz Donje Hercegovine. Izvjestitelj u *Narodnom listu* piše: “Prva iskra što evo zapali svetu vatru slobode u svoj Hercegovini i u veliki dio Bosne, kako već znate(!), vrcne baš s ovih naših strana...”⁷² *Katolička Dalmacija* slično piše: “Tu je ciljala prva puška da ustanak probudi!”⁷³ Izvjestitelj iz Sinja u *Katoličkom listu* piše: “U Hercegovini ustali su kršćani protiv turskom globljenju. Ovaj put su to ponajviše katolici”⁷⁴ i sl. Pa i mitropolit Mihajlo u poznatom proglasu kaže: “Nema ni jednoga među nama do koga već nije dospeo glas o ustanku u Hercegovini, i o krvavoj i junačkoj borbi koju braća naša oko Neretve povedoše.”⁷⁵

A pravoslavni živalj zapravo još uvijek nije bio spreman na pravi ustanak jer za to nisu bile spremne ni Srbija ni Crna Gora, koje su ga predviđale tek kad se za koju godinu Rusija spremi za rat s Turskom. Zato pobunjeni nevesinjski knezovi još 16. srpnja (3. srpnja po starom kalendaru) na mirovnim pregovorima izjavljuju višoj turskoj komisiji: “Mi s našim Turcima mira nećemo, a od cara ne bježimo. Tražimo da nam se skinu zulumčari.”⁷⁶ Nije, dakle, riječ o ustanku u pravom smislu riječi, nego o buntu protiv nasilnika. I turski dokument od 15. srpnja (4. srpnja po starom kalendaru) potvrđuje kako pobunjeni knezovi “pristaju da s Hajdar-begom i Petraki ef. razgovaraju u Odžaku”. A upravo u istom dokumentu se traži da se protiv ustanika u Donjoj Hercegovini mora upotrijebiti regularna turska vojska da bi se “odatle odbili i udaljili”⁷⁷ jer za to više nisu dovoljni *zaptije*, tj. policija.

Doista je, dakle, velik broj vijesti u izvorima i medijima o tome da su ustanak u lipnju 1875. godine podigli Hrvati Donje Hercegovine.

Širenje ustanka na pravoslavne krajeve i Nevesinjska puška

Život pravoslavnog življa istočne Hercegovine bio je vidno podnošljiviji od života katolika u Donjoj Hercegovini zbog već spomenutih poreznih i drugih olakšica koje

71 Ž. Puljić, *Humski zbornik*, IV, str. 184.

72 *Narodni list*, 78/1875., str. 1.

73 *Katolička Dalmacija*, dodatak broju 23/1876., str. 230.

74 *Katolički list*, 30/1875., str. 239.

75 V. Korać, *nav. dj.*, II/II, str. 120.

76 Andrija Luburić, *Nevesinjska puška*, str. 10.

77 H. Hadžibegić, *nav. dj.*, str. 96. Andrija Luburić, *nav. dj.*, str. 10.

im je u pobunama protiv lokalnih turskih silnika pri mirenju s turskim vlastima iznudila Crna Gora od Turske. Zato se katolicima u početku ustanka pridružio samo mali broj pravoslavaca i to na njezinim i njoj bližim područjima.

Osim toga što je pravoslavnom življu život bio zbog spomenutih olakšica podnošljiviji, za pravi ustanak u Hercegovini nisu još bile spremne Srbija i Crna Gora pa su većinske krajeve istočne i sjeverne Hercegovine još uvijek suzbijale u tom naumu. Tako je crnogorski knez Nikola 1874. pobunjenicima koji su izbjegli u Crnu Goru u pobuni protiv lokalnih turskih zulumčara odlučno rekao: „Čujte, braćo! Dvije i po cijele godine treba počekati, dokle dođe vrijeme za ustanak, a to je, dokle se Rusija spremi da objavi rat Turskoj. No se vratite doma i živite s Turcima kako znate!”⁷⁸

Neočekivani ustanak katolika Donje Hercegovine, koji je od početka naslonjen na Austro-Ugarsku, iznenadio je i uznemirio te dočekaao nespremne i Srbiju i Crnu Goru.⁷⁹ Crnogorskog kneza Nikolu je doista uznemirila vijest koju je dobio 29. lipnja da je neki “Marko Latinin” s 800 ljudi zatvorio putove prema Gabeli, Mostaru i Trebinju.⁸⁰ A knez Nikola je još 12. srpnja austrougarskim vlastima dokazivao preko baruna Rodića u Zadru kako Crna Gora nema ništa s tim ustankom upravo na temelju činjenice da su krajevi uz Crnu Goru, poimenično Zubci, Banjani, Piva i Kazanci još uvijek mirni!⁸¹ Osim toga u istom smislu je delegate pobunjene Donje Hercegovine poslane sa skupštine iz Ošlja 20./21. srpnja kad su došli na Cetinje, kako piše Biskup Zaffron pročelniku Propagande, prekorio kako su se usudili dignuti ustanak na svoju ruku ne pitajući ni Rusiju, ni Austriju pa ni Crnu Goru⁸² kad ih i on za sve važne stvari pita.

Međutim, Srbiji se osobito žurilo da ustanak ne krene u korist Austro-Ugarske pa je odmah poslan u Hercegovinu Mićo Ljubibratić⁸³ da digne na ustanak i pravoslavna sela. On je, kao povjerenik Garašaninov, već imao neke planove o podizanju ustanka u korist Srbije, a kao tajnik ustaničkog vođe Luke Vukalovića uživao je kod pravoslavnih veliki ugled. Kad je Crna Gora doznala da on već ide brodom iz Trsta prema Hercegovini, zatražila je od Austro-Ugarske da mu spriječi dolazak u Hercegovinu jer će joj zasmetati u pokušaju smirivanja ustanka. Međutim, to Austrija nije htjela učiniti jer joj je sukob Srbije i Crne Gore išao na ruku.

Početkom ustanka pravoslavnih istočne Hercegovine drži se pobuna u Krekovima u Nevesinju, poznata kao *Nevesinjska puška*, 9. srpnja (po starom kalendaru 27. lipnja) 1875. godine. Ta pobuna, kako je već napomenuto, još nije imala karakter

78 V. Korać, *Trebinje*, II/II, str. 9 i 15. I. Tepić, *Bosna i Hercegovina u ruskim izvorima*, str. 358.

79 “I protiv volje vlada u Beogradu i Cetinju, u Hercegovini se 1875. podiže ustanak.” Radoman Jovanović, „Borba za teritorijalno proširenje i međunarodno priznanje Crne Gore (1852-1878),“ *Crna Gora*, Beograd, 1976., str. 260.

80 *Napor Bosne i Hercegovine*, str. 44. G. Vuković, *nav. dj.*, str. 27. – V. Korać, *Trebinje*, II/II, str. 19. Usp. i Mirko Radoičić, *Hercegovina i Crna Gora 1875-1878*. Nevesinje, 1966., str. 15-17.

81 “Les districts de Zoubci, Bagnani, Piva et Chazanji confinant avec nous sont encore tranquils. “DAZ, *Atti presid.*, busta Ia, god. 1875. br. 1238 i 1320. M. Vego, *Pisma o Hercegovačkom ustanku*, str. 188 i 190.

82 ASCPF, *nav. mj.*, 444v, pismo biskupa Zaffrona od 8. kolovoza 1875.

83 “...ministar grof Andrašić nije prihvatio ovaj predlog, jer je predviđao da će Ljubibratić sa svojim pogledima doći u sukob sa knjazom Nikolom, koji je uvijek imao pred očima uske interese svoje dinastije što je moglo da koristi austrijskoj stvari”. Savo Ljubibratić– Todor Kruševac, „Prilozi za proučavanje hercegovačkih ustanaka 1857-1862 godine“, *Godišnjak Istorijjskog društva BiH*, VIII/1956., str. 309.

odlučnog beskompromisnog ustanka jer pobunjeni nevesinjski knezovi izjavljuju višoj turskoj državnoj komisiji još 16. srpnja (3. srpnja po starom kalendaru): “Mi s našim Turcima mira nećemo, a od cara ne bježimo. Tražimo da nam se skinu zulumčari.”⁸⁴ Turski dokument od 25. srpnja (7. srpnja po starom kalendaru) kaže dapače da pobunjenici “pristaju da s Hajdar-begom i Petraki ef. razgovaraju u Odžaku,” dok isti dokument traži da se intervenira protiv ustanika katoličkog življa na Krupi da bi se “odatle odbili i udaljili”!⁸⁵

Izvori, dakle, jasno govore da je ustanak pravoslavnog življa zapravo izbio i to znatno kasnije od ustanka u Donjoj Hercegovini jer je obuzdavan od Srbije i Crne Gore koje nisu bile spremne za njega. Pa ipak umalo svi srpski povjesničari Nevesinjsku pušku drže početkom *Hercegovačkog ustanka* 1875. godine. Da opravdaju tu političku tezu, neki posežu i za nesuvislim dokazima kao npr. da je ustanak u Donjoj Hercegovini posljedica planištenja u nevesinjskom kraju koje je potaklo ustanak u Donjoj Hercegovini⁸⁶ što i kritičniji srpski povjesničari ocjenjuju čudnom rabotom.⁸⁷ Tvrdnja da je ustanak započeo *Nevesinjskom puškom* propagirana političkim razlozima umalo je zataškala pravu istinu o početku ustanka tijekom jugoslavenskih država.⁸⁸ Propaganda je tako jaka da je nisu pronikli ni neki hrvatski pisci i edicije te je progurana i u neka djela hrvatskih povjesničara pa i u edicije enciklopedijskog karaktera.⁸⁹ Neke pisce⁹⁰ opet zavodi datiranje *Nevesinjske puške* 27. lipnja bez naglašavanja da je tu riječ o starom kalendaru što je 9. srpnja 1875. po novom kalendaru. A pisanje Marka Vege je osobito kompromitirano jer je uvjetovano njegovom vjerskom pa tako i nacionalnom preorijentacijom kad je napustio franjevački red pa i Katoličku Crkvu te se pravoslavnim obredom vjenčao i prešao na pravoslavlje. To je zasigurno razlog da on namjerno unosi zlonamjernu zabunu podcrtavajući tvrdnju: “Iz pomenutih dokumenata se jasno vidi da je **prva puška uistinu pukla u Nevesinju i da je poslije 2 - 3 dana odjeknula na području Gabele i Hrasna** (podcrtao M. Vego!)”⁹¹ Zlonamjerno zbunjuje čitatelja kalendarskom kombinacijom po kojoj je dakle *Nevesinjska puška* izbila 9. srpnja – te odjeknula u Donjoj Hercegovini 1. srpnja! A upravo je on objavio više zbirke izvora o ustanku u kojima donosi i dokumente o ustanku 1. srpnja! Ali nevješt čitatelj neće primijetiti apsurd ove tvrdnje. Čak su i neki srpski povjesničari obazriviji od njega pa su radije potražili nekakvo „kompromisno“ rješenje. Tako Ćorović piše, kako je već napomenuto: “...ustanak je izbio krajem juna te godine (1875., o. p.) u Dračevu kod Metkovića među katolicima i u Nevesinju među pravoslavcima”⁹² prikrivajući

84 A. Luburić, *nav. dj.*, str. 10.

85 H. Hadžibegić, *nav. dj.*, str. 96.

86 Nav. edicija *Napor Bosne i Hercegovine*... str. 51. V. Korać, *Trebinje*, II/II, str. 21 i bilješke.

87 To je “na čudan način... uslovljenost ovog pokreta”, M. Ekmečić, *Uloga don Ivana Musića*, str. 142

88 “...kad se ustaše susreću i sukobiše s Turcima na brdu Grebencu (Krekovi) 27 juna 1875 godine (bez objašnjenja da je to 9. srpnja po novom kalendaru, op. p.) ... Taj odsudni sukob ustaša i Turaka i zove se Nevesinjska puška, koja prethodila Hercegovačkom Ustanku”. Mirko Žerajić, *Nevesinje u 1874-1875 godine*, i *Spomenica pedesetogodišnjice Nevesinjskog ustanka 1875-1925*. Beograd, 1925., str. 77.

89 Ferdo Šišić piše: “u srpnju 1875. buknuo ustanak u Hercegovini” komu su se i katolici “pridružili”. *Pregled povijesti Hrvatskog naroda*, III. izdanje, Zagreb, 1975., str. 465. *Enciklopedija Leksikografskog zavoda*, IV, izdanje Zagreb, 1968., str. 513 piše doslovno: “9. jula 1875 na brdu Gradac kod Nevesinja izbio je prvi oružani sukob “Nevesinjska puška” u: *Hercegovačkom ustanku 1875-1878*.” i dr.

90 Usp. npr. V. Korać, *Trebinje*, II/II, str. 16-17.

91 *Bekija kroz vijekove*, Sarajevo 1964., str. 208. Usp. i *Humski zbornik*, VII, str. 203-204 i bilj. 257.

92 Vladimir Ćorović, “Prošlost Hercegovine” u: *Mostari i Hercegovina*, 1937., str. 26. Vremensku prednost daje „prepucavanju“

da se ovo drugo u Nevesinju dogodilo tek kasnije u srpnju. Vremensku prednost on ipak nevoljko daje događajima u Dračevu u nekim djelima, ali i on i neki autori koji ga slijede, umanjuju značenje ustanku u Dračevu⁹³ zovući krvave borbe oko mosta na Krupi, kako je već rečeno „prepucavanje“.

Povijesnu istinu, ipak, nitko i nikako ne može ušutkati pa je ponovimo: Hercegovački ustanak su u lipnju 1875. podigli Hrvati katolici Donje Hercegovine i stekli veliku zaslugu za početak oslobođenja od višestoljetnog ropstva pod Turcima.

u Dračevu 19. juna pred događajima u Nevesinju: *Istorija Srba*, III, str. 136.. Prednost izbijanju ustanka u Dračevu on daje i u knjizi *Istorija Jugoslavije*, str. 525.

93 M. Vučković piše kako je: “četiri pet dana uoči sudbonosne Nevesinjske puške, došlo do izvjesnog pokreta u Gabeli, Dračevu i Rasnu” i dodaje da taj događaj “nije imao onaj značaj i onu ulogu koja mu je od raznih pisaca i političara i istoričara pripisivana”. M. Vučković, *Crna Gora i Hercegovina uoči 1874-1876.*, 95.

VOJVODA DON IVAN MUSIĆ

OSLOBODITELJ
STOCA 1878.
OD
VIŠE-
STOLJETNOG
TURSKOG
ROPSTVA

(Separat)
HUMSKI ZBORNIK - IV.
STOLAC U POVLJESTI I KULTURI HRVATA
Stolac 1998. god.

MUNJA OD GABELE

(1875.)

Tišina pusta na široko,
Na sviet je pao pokoj niem,
Evropa stisla svoje oko,
Prekriljo ju težak driem.
Kroz prozore joj polumjesec zuri,
Na mekoj svili pruža stare kosti,
I sniva sanak, sniva – Bože prosti! –
Ta divan sanak, sanak o – kulturi.

Tišina pusta – Gledaj! Bljesnu!
Sa juga puče grom!
Evropa skoči – pita: „Munja l' kresnu?
Il sipa Etna? Gori l' crkva, dom?“

„Evropo gospo!“ jeka odgovara,
„Oj varaš mi se, nije munje žar.
Oluja opet planula je stara,
Iz hercegovne zemlje aberdar!“

„I ništa više?“ odvrača Evropa,
„Hajduci slave opet krvav pir.
Šta krt po mojem perivoju kopa!
Ja velim: Lahku noć – i mir!“

„I ništa više, moja gospo stara?“
Slobode svjetske dogrmi joj duh,
Do obzorja ju vuče plamnog žara:
„Tu gledji mir svoj, krvav, proklet, gluh!“

Tu stoji brieg a kuća malo niže,
Krvolik plamen iz krova joj liže.
Čuj krič iz – biellog zavatlaja dima!
Oh krič – ta srdca ti se prima,
Ko da ti guje prsi stežu,
Ko da ti nožem srdce režu.
Sad sinu mjesec – dim se dieli.

Strahote! Do tri mrka vraga
Izgorjeloga gle kraj praga.
A što se ono do njih bieli?
Oh, žena! Janje med tri vuka,
Vaj! – kriknu žena. Sve je gluho.
Razderaše joj belo ruho.
A krvava se vražja ruka
O snježno tielo ljuto svija,
Iz turskog oka sikće zmija;
Vragolik smieh im odkri zube,
A gnjusna usta njedra ljube.
Ko dive se gola žena prieči,
Put neba širi biele ruke,
I kriknu kričem zadnje muke;
Daleko gorom vapaj ječi,
Al neču nitko. – Biedna ženo,
Ta muž ti leži smrskan eno,
A tu ti mrtvo muško čedo,
Ni njemu djavo živjet nedo, -
Kad plod si smako, ubij sjeme,
Nek kaursko se satre pleme.
Al Bog? O vratu joj krst,
I njega strga vražji prst,
Bjesomučnom ga gazi nogom.
Šta plač tvoj, biedna ženo, vriedi,
Kad plavo nebo mirno gledi,
Što biesna neman radi s Bogom.
„Oh ljudi! – lju – „ iz sdvojne grudi
Svom silom vrisnu glasa svog.
Zar ljudi? ljudi? nema ljudi;
A gdje je Bog?

I ništa više? Ništa više?
Evropo gospo, nije l' dosti?
Ti čuvaš pseto, neka diše,
Ti, majko divne čovječnosti!
Ti šalješ spasa knjige svete
Ljudožderske u strane sviete;
Ti crnu djecu otkupljivaš,
Blagoćom da ih prigrjljivaš –
Al tu – gdje brat ti usred raja
Sto paklenijeh kuša vaja,
Gdje lanac pada s biednoga roba
Na vratih samo crnog groba,

Gdje narod samo stoke broj,
Gdje plaća samo kolac, krv,
Gdje proklet svakog ráda znoj,
Gdje svaki čovjek gažen crv,
Gdje plienom bluda kći i žena,
U roblje gdje se sinak ćera,
Poštenje gazi, blati vjera,
Gdje vlada jakrep, zmaj, hiena:
Tu – lahku noć! – i ništa više?
O znam te, znadem, gospo pusta,
Groboduh dah ti duša diše,
U tvojih žilah krvca susta.
Ti penješ kule pod oblake,
Ti sušiš more, siečeš gore,
Munjevite ti krotiš zrake,
Bez ruke tebi para ore,
To vječnim ledom pute krojiš,
Ti repaticâ mjeriš tok,
U pustinji ti piesak brojiš,
Iz tvrdog kama vadiš sok,
Obaraš zrnem slavne sgrade,
Od knjiga praviš barikade,
Milijun kuješ bajoneta,
I preko mora vodiš most,
Ti roniš do dna morskog svieta
I pračovjeku tražiš kost,
Al tu – gdje živa bieda diše,
Tu: „lahku noć“ – i ništa više!

Veličju, slavi tvojega znanja
Duboko cieli sviet se klanja,
„Jer s tebe širom ljudskog roda
Svud sieva pamet, mir, sloboda!“

Al lažu – tvoje evanđelje,
Od artije su samo banke,
Za trbuhom ti idu želje
I sve pregnuće duše tanke.
Dâ, antikrist je tebi pop,
A Bog tvoj – gvozden top.

Ti spasit narod? - Ženo biedna!
Oj u kraj! – Niesi toga vriedna.

A vi, junaci blizu sunca,
Sad trgnite mi jatagan,
Oborite se sa vrhunca –
Sloboda zove, zove dan!
I svojom rukom, svojom krvi
Dokažite da nieste crvi, -
Bizancijo se sad i Rim
U divne žrtve sljubi dim!
Razsiecite mi zastor hrama,
Da plane iskra božjeg plama.
Sloboda! prva rieč vam budi
Sred bure svetog boja tog.
I svet će reći: Evo ljudi!
A na nebu nam stari Bog!

SVEČENIČKI LIK IVANA MUSIĆA

Sveti Grgur Veliki, papa (590.-604.), dao je pravilo pisanja o nekomu ili o nečemu *da se ništa ne rekne što je neistina i da se ništa ne prešuti što je istina*. A istina se iznosi u ljubavi. Osim toga, ne može se autentično o nekomu pisati tumačeći njegove misli ili nakane na svoj način, nego na temelju izrečenih ili napisanih i ostvarenih riječi i prema činjenicama i događajima. Željeli bismo upravo tako opisati Ivana Musića, svećenika Trebinjsko-mrkanske biskupije (1875.-1879.) i vođu Hercegovačkog ustanka prije 150 godina (1875.-1878.). Ne kanimo prikazivati borbeni tijek ustanka, osim usput, nego ponajviše klerički lik Ivana Musića.

Za bolje razumijevanje nekih događaja u Musićevu životu, podsjetimo najprije na ono što je u svome djelu *Načertanije* (Nacrt) sastavio Ilija Garašanin (1812.-1874.), srpski političar, ministar unutrašnjih poslova Kneževine Srbije (1843.-1852.), koji je zacrtao odnos Srbije prema susjednim zemljama. *Načertanije* je napisano u Beogradu 1844. za kneza Aleksandra Karađorđevića (1842.-1858.) i ostalo je kao tajni plan srpske vlasti, a objavljeno tek 1906. godine.¹ U poglavlju "O politici Srbije u smotreniju (u pogledu) Bosne, Ercegovine, Crne Gore i Sjeverne Albanije" u točkama 4. i 6. spominje se uloga bosansko-hercegovačkih *fratera*:

Kako postići „narodno jedinstvo“ Srba i Bošnjaka i kako potom postići „skopčanje“ Dalmacije i Hrvatske sa Srbijom i Bosnom

4. *Da bi se narod katoličkog ispovedanija od Austrije i njenog upliva odvrćali i Srbiji većma priljubili nužno je na to osobito vnimanije (pozornost) obraćati. Ovo bi se najbolje postići moglo posredstvom fratera ovdašnjih, između kojih najglavnije trebalo bi za ideju sojedinjenja Bosne sa Srbijom zadobiti. U ovoj celji (u tu svrhu) nužno bi bilo narediti da se po gdi koja knjiga molitvena i pesme duhovne u beogradskoj tipografiji štampaju; posle toga i molitvene knjige za pravoslavne Hristijane, zbirku narodnih pesama koja bi na jednoj strani sa latinskim a na drugoj sa kirilskim pismenima štampana bila; osim toga mogla bi se kao treći stepen štampati kratka i obšta narodna istorija Bosne u kojoj ne bi se smela izostaviti slava i imena nekih muhamedanskoj veri prešavši Bošnjaka. Po sebi se predpostavlja da bi ova istorija morala biti spisana u duhu slavenske narodnosti i sa svim u duhu narodnog jedinstva Srba i Bošnjaka. Črez (kroz) štampanja ovih i ovim podobnih patriotskih djela, kao i črez ostala nužna dejstvija, koja bi trebalo razumno opredjeliti i nabljudavati (uspostavljati) oslobodila bi se Bosna od upliva austriskog i obratila bi se ova zemlja više k Srbiji. Na ovaj način bi ujedno Dalmacija i Hrvatska dobile u ruke djela, kojih štampanje je u Austriji nemoguće,*

1 Milenko Vukićević, "Program spoljne politike Srbije na koncu 1844. godine", u: *Delo*, svez. 38, Beograd, 1906., str. 321-336. Taj je „program“ danas pristupačan na internetu.

i tim bi sledovalo tešnje skopčanje ovih zemalja sa Srbijom i Bosnom. Na ovo djelo treba osobito vnimanije (pozornost) obratiti i istoriju o kojoj je gore reč dati napisati kroz (od) čoveka vrlo sposobnog i duboko pronicavajućeg.

Kako neke franjevece iz BiH namjestiti u Beogradu

6. Na istočnog veroispovedanija Bošnjake veći upliv imati neće biti za Srbiju težak zadatak. Više predostrožnosti i vnimanija (opreza i pažnje) na protiv toga iziskuje to, da se katolički Bošnjaci zadobijedu. Na čelu ovih stoje franjevački fratri. Pored gore spomenutog štampanja knjiga ne bi li dobro i sovjetno (preporučljivo) bilo da se jedan od ovih bosanskih fratera pri beogradskom liceumu kao profesor latinskog jezika i još kakve nauke postavi. Ovaj profesor morao bi služiti kao posredstvenik između Srbije i katolika u Bosni, jer s tim bi mi prvi poveritelan (povjerljiv) korak učinili i s tim dali bi na dokazateljstvo tolerancije. Zar ne bi mogao ovaj isti frater ustanoviti ovde jednu katoličesku kapelu za ovde živeće katolike, s čime bi se izbeglo podizanje jedne kapele pod uplivom austriskim koje će ranije ili docnije sledovati morati. Ovu kapelu mogli bi staviti pod pokroviteljstvo ovde stanujućeg konzula francuskog. Ovo bi dalo povoda i priliku francuskom praviteljstvu da se u toj stvari živo zauzme i s tim bi se Srbija oslobodila opasnosti od jedne katoličeske crkve, koja bi pod uplivom Austrije u Beogradu bila.²

Životni put Ivana Musića

Teško je donijeti točnu kroniku Musićeva života. Ima nekih stabilnih datuma i podataka, a ima i onih: koliko auktora, toliko i mišljenja. Neke su njegove životne dionice više zasnovane na pučkoj predaji i tumačenju pojedinih auktora nego na izvornim dokumentima samoga protagonista Musića. U svojim 40 godina Musić je proživio dramatičan životni hod u osobnom, vjerskom i nacionalnom pogledu. Što je želio više sreće, uglavnom oslanjajući se na svoju fizičku snagu i umne sposobnosti, a ne toliko na Božje zakone, to su ga stizale veće nevolje, od njegove dvadesete do četrdesete godine života. Znamo da nije sreća u kršenju, nego u opsluživanju Božjih zapovijedi koje su dane radi našega spasenja i sreće. Upravo to željeli bismo istaknuti gledajući Musićeve životne činjenice i slijedeći provjerene auktere.

GODINA 1848.

Dne **24. prosinca 1848.** rođen u Klobuku, župa Veljaci, kod Ljubuškoga, od oca Stipana i majke Ive rođ. Kraljević, sestre fra Anđela Kraljevića (1807.-1879.), župnika u Veljacima (1847.-1852.), biskupa vikara Hercegovačkog apostolskog vikarijata (1864.-1879.).³

² Ilija Garašanin, *Načertanije*, Projekat Rastko - biblioteka srpske kulture na internetu (https://www.rastko.rs/istorija/garasanin_nacertanije.html, pristupljeno 19. IV. 2025.)

³ Robert Jolić, „Kraljević, fra Andeo“, u: *Leksikon Hercegovačkih franjevaca*, II. izd., Mostar, 2023., str. 213-215; David M. Cheney, Bishop Andeo Kraljević, O.F.M. Obs., Catholic Hierarchy (<https://www.catholic-hierarchy.org/bishop/bkral.html>, pristupljeno 19. IV. 2025.)

* **27. prosinca 1848.**, na blagdan sv. Ivana, apostola i evanđelista, krsti ga ujak i župnik fra Anđeo zapisujući mu ime Ivan te u maticu krštenih unosi mu prezime *Musić* umjesto *Musa*.⁴

Pučko i gimnazijsko školovanje. Posredovanjem istog ujaka, Ivan je doveden na Široki Brijeg gdje završava pučku školu. Prijavljuje se u Franjevačko sjemenište da postane svećenik Hercegovačke franjevačke kustodije, odnosno Hercegovačkog apostolskog vikarijata.

RAZDOBLJE OD 1863. DO 1867.

Dne **31. siječnja 1863.** Ivanu je, u njegovoj 15. godini, redovničko oblačenje s imenom **fra Šimun**.⁵

Godine 1864. za fra Šimuna su tri pozitivna glasovanja u vidu zavjeta i to prvo 30. travnja, drugo 30. kolovoza i treće 30. prosinca iste godine.⁶

Dne **11. rujna 1865.** fra Šimun polaže prve redovničke zavjete.⁷

Godine 1867. fra Šimun Musić vodi se kao student filozofije.⁸

RAZDOBLJE OD 1868. DO 1869.

Čudna zakletva

Godina 1868. – umjesto da se nakon trogodišnje priprave od polaganja jednostavnih zavjeta (11.9.1865.) priprema za polaganje svećanih zavjeta siromaštva, poslušnosti i čistoće., fra Šimun polaže - zajedno sa sedmoricom kolega i meštom fra Grgom Škarom ili Škarićem⁹ na čelu – zakletvu služenja „srpskoj naciji“ i, napuštajući „sva dosadašnja načela“, sva devetorica prinose se, prikazuju, žrtvuju i ostaju „*uvijek vjerni vlasti, srpskoj naciji i politici iste vlasti*“.

O čemu je riječ?

Već spomenusmo Garašininovo *Načertanije* i njegove velikosrpske namjere. Hercegovački franjevac Andrija Nikić (rođ. 1942.) godine 1977. objavljuje ovaj odlomak:

„Naime, u drugoj polovici 19. stoljeća u vrijeme ustanka bosansko-hercegovačke raje protiv turskoga zuluma Srbi su nastojali preko agenata i političkim spletkarenjem proširiti svoju Srbiju i utjecaj na BiH, svakako s namjerom da nakon izгона Turaka

4 Preslika Krsnoga lista: https://www.don-ivanmusic.net/images/dokumenti/krsni_list_01.pdf

5 R. Jolić, *Novicijat hercegovačkih franjevaca*, Mostar, 2009., str. 126 i 232.

6 *Isto*, str. 126-127.

7 *Isto*, str. 127.

8 Petar Bakula, *Schematismus topographico-historicus Vicariatus Apostolici et Custodiae Provincialis Franciscanico-Missionariae in Hercegovina pro anno Domini 1873.*, Mostar, 1873.: Fr. Simon Musić, str. 185.

9 R. Jolić, *Novicijat hercegovačkih franjevaca*, str. 117: Jure Škaro, sin Ilijin, rođen u Županju, župa Mokronoge, 13.7.1831., ime: fra Grgo. Za svećenika zaređen 13. 7. 1856. Umro 19. 12. 1876. O njemu opširnije: Bratislav Teinović, „Nacionalno-politička misija fra Grgura-Grge Škarića (1831-1876): za javno dobro srpske nacije“, u: *Nacionalni interesi*, Banja Luka, 2/2024., str. 77-104.

ovladaju Bosnom. Među nekim fratrима našli su i vjerne suradnike”.

Spomenuti fra Andrija zatim iznosi iz arhiva i ovaj podatak: „fra Grgo Škarić se zanio idejom srpskog narodnog pokreta da oslobođenje od turskog zuluma može doći samo uz pomoć Srbije.“

Tijekom fra Grgina boravka na Širokom Brijegu (1862.-1868.), kao meštar franjevačkih novaka, zauzima se za srpske interese u BiH ne samo među narodom, nego i među mladim fratrима, te od četrnaest klerika „za iste ideale zagrijavao je osmoricu“. Navodi im i imena, krsna i redovnička. Štoviše, fra Grgo sastavlja i političku zakletvu za franjevačke zavjetovanike, a glasi:

„U ime Boga i Presvetog Trojstva, Amen. Zaklinjemo se svi mi u ime Boga živoga, presvetog Trojstva i svih svetaca Božjih, da napuštamo sve svoje stvari, to jest našu prošlost i sadašnjost, roditelje i sva dosadašnja načela, te sigurno i svjesno prihvaćamo korisno stanje za javno dobro srpske nacije, kojoj se - i upravi koja sretno vlada - prinosimo, prikazujemo i žrtvujemo istim (svojim) životom i svojom krvlju na korist, sreću i upravu iste vlasti i nacije, prikazujući se istoj da s nama vlada i upravlja služeći se s nama kao s najvjernijim svojim podanicima. Zaklinjemo se na isti način u ime Boga živoga i rassetoga Isusa (Krista), da nikada ni na kom mjestu u budućnosti - tko zna kakva će ona biti - ne želimo izdati ni odati ne samo ovo djelo (da smo tražili pomoć) u ljudstvu koje se zauzima, okuplja i muči za naše i nacionalne poslove. Nego prolijevanjem vlastite krvi ostajemo uvijek vjerni vlasti, srpskoj naciji i politici iste vlasti. I da je sve ovo istinito neka nam pomaže Bog, Presveto Trojstvo, rasseti Isus i svi sveci Božji, Amen”.¹⁰

Besmislena zakletva

Razumije se da je taj čin zakletve ne samo duboko nemoralan, nego i bezuman i besmislen. Očito je mlade klerike na to nagovorio fra Grgo meštar. A u kakvoj je službi i za kakvu je nagradu radio fra Grgo Škarić, tumači nam srpski historičar i akademik Milorad Ekmečić (1928.-2015.), Prebilovčanin, koji piše:

“Među katolicima se radilo uglavnom preko njihovih sveštenika. Na priznanicama agenata iz 1870. upisano je i ime fra Grge Škarića koji je preko Nićifora Dučića primao novac za svoju djelatnost (... Škarić je primao mjesečnu pomoć u iznosu od 10 dukata). U zimu 1869-70. on je izradio jedan plan za rad među katoličkim stanovništvom u zapadnoj Hercegovini (gdje stanuju Srbi-katolici). On ipak nije bio upućen u sve planove srpske vlade”.¹¹ Sličnu ulogu imala su i dvojica bivših franjevac: Dubrovčanin Matija Ban i Bukovičanin (Derventa) Tomo Kovačević.¹²

Nakon navedene zakletve slijedi:

¹⁰ Andrija Nikić, „Hercegovački ustanak u svjetlu novih izvora“, u: *Međunarodni naučni skup povodom 100-godišnjice ustanka u Bosni i Hercegovini, drugim balkanskim zemljama i istočnoj krizi 1875-1878. godine*, ANUBiH, Posebna izdanja, knjiga XXX, Sarajevo, 1977., str. 322.

¹¹ Milorad Ekmečić, *Ustanak u Bosni 1875-1878*, Sarajevo, 1973., str. 46.

¹² Vidi „Ban, Matija“, u: *Hrvatski biografski leksikon*, svez. 1, Zagreb, 1983., str. 408-410; „Kovačević, Toma“, u: *HBL*, svez. 7, Zagreb, 2009., str. 777-778.

Musićev bijeg sa Širokoga Brijega u Srbiju

Dne **12. rujna 1868.**, Ivan ili fra Šimun Musić poduzima vratoloman udruženi pothvat sa sedmoricom franjevačkih klerika slijedeći fra Grgu Škarića, meštra. Bježeći iz samostana tako sva devetorica napuštaju Franjevački red. Žele se prebaciti u srpske gore, uzeti oružje i odatle natrag u Bosnu da je oslobađaju od Turčina „na korist, sreću i upravu“ srpske vlasti i nacije. Njihov je naum ubrzo zaustavljen. Svi su u bijegu uhvaćeni.¹³ Trojica su stigla do Sarajeva, dok su ostali uhićeni kod Konjica.¹⁴

Studij medicine u Carigradu

Iz te skupine dvojica su vraćena u Mostar u zatvor: Ivan Musić i Bajo Božić. Ipak, francuski konzul Leopold Moreau¹⁵ i hercegovački franjevac fra Grga Martić posreduju kod Osman paše (u Bosni: 1861.-1869.) da Musić i Božić izađu iz zatvora, pođu u Carigrad i izuče „medicinsku školu“ o turskom trošku.¹⁶

Osvrt. Obojica se zaklela da će se boriti za interese srpske nacije i za oslobođenje Bosne i Hercegovine od Turčina, a evo ih sada prihvaćaju ponudu da studiraju medicinu u srcu Turske, u Stambolu na Bosporu.

U Carigradu Musić i Božić ostaju oko godinu dana, to znači **1869.** Napuštajući Carigrad, Božić odlazi u Beograd, zaljubljen u Garašaninove ideje, a Musić polazi u Mađarsku, u Ostrogon (Esztergom), na granici Mađarske i Slovačke, gdje završava studij teologije,¹⁷ opet bez sumnje posredstvom svoga ujaka fra Anđela, apostolskoga vikara, koji je također svojedobno studirao u Mađarskoj (*humaniora* u Đundašu (Gyöngyös), filozofiju i teologiju i u Vácu koji je 45 km udaljen od Ostrogona). Prema podacima iz Ostrogonskog sjemeništa Ivan pripada „Franjevačkom redu“, u studiju „iznadprosječan“, u marljivosti „osobit i vrijedan“.¹⁸

Odiseja fra Grge Škarića

Fra Grgo Škarić, meštar, najprije djeluje kao srpski agent i za tu svoju zakletu rabotu prima mjesečno „pomoć u iznosu od 10 dukata“, i to preko Nićifora Dučića (1832.-1890.), Trebinjca, srpskog arhimandrita.¹⁹

Godine **1869.** „započinje odiseja fra Grge Škarića. Saznaje se da je otišao u Zagreb pa hodao po Srbiji misleći da se *ondalen može raditi proti Turcim i osloboditi jednu raju ispod njihova jarma*. Kad je uvidio da tamo nema spasa, došao je u

13 R. Jolić, *Novicijat hercegovačkih franjevaca*, str. 126, bilj. 12.

14 Dušan Musa, *Don Ivan Musić organizira ostanak Hrvata u istočnoj Hercegovini 1875.-1878. godine*, Ljubuški – Sarajevo – Zagreb, 2021., str. 183.

15 Šemsudin Serdarević, *Konzulati u Mostaru u vrijeme turske i austrougarske uprave*, Mostar Live (<https://mostar.live/konzulati-u-mostaru-za-vrijeme-turske-i-austrougarske-uprave/>), pristupljeno 19. IV. 2025.)

16 Ivica Puljić, *Hrvati katolici Donje Hercegovine i Istočna kriza – Hercegovački ustanak 1875.-1878.*, Dubrovnik – Neum, 2004., str. 182; Božićeva slika, str. 271.

17 I. Puljić, *Hrvati katolici*, str. 182-183.

18 Dušan Musa, *Hercegovački ustanak, 1875.-1878. – Akteri, istine i zablude*, Sarajevo, 2018., str. 270-271.

19 <https://www.bogoslovijasvetogsave.edu.rs/blog/arhimandrit-nicifor-ducic/84/>

Zagreb i živio s tamošnjim franjevcima“.²⁰ Fra Grgo umire u Zagrebu, ali ne kao član Hercegovačke kustodije, 1876.²¹

GODINA 1873.

Godine 1873. Ivan je zaređen za svećenika u Ostrogonu, vjerojatno na misijski naslov Hercegovačkog apostolskog vikarijata iz kojega će u studenome 1874. primiti otpusno pismo da prijeđe u Trebinjsku biskupiju. On „početkom druge polovice srpnja 1873. godine stiže u Hercegovinu“.²² Slavi mladu misu u rodnoj kući u Šiljevištima u Klobuku,²³ gdje je 1. svibnja te godine osnovana župa i prvim župnikom imenovan fra Pavao Petrović²⁴ (1873.-1875.). Već od toga ljeta mladomisnik Ivan počinje dijeliti sakrament krštenja u duvanjskoj župi Seonici kod župnika fra Ivana Bagarića (1870.-1876.): 19. i 22. kolovoza, 14. rujna, 9. studenoga i 28. prosinca 1873.²⁵

GODINA 1874.

Dne **28. rujna 1874.** don Ivan podjeljuje krštenje u župi Seonici.²⁶ Nakon toga vlč. Musića kao svjetovnoga svećenika, na preporuku ujaka mu biskupa fra Andela Kraljevića, dubrovački biskup, trebinjski administrator, Ivan Zaffron (1872.-1881.)²⁷ prima i postavlja za župnika u Ravnome u Trebinjskoj biskupiji. Postupak teče ovako:

* **11. studenoga 1874.** biskup Kraljević dopisom preporučuje i ujedno upućuje svoga sestrića don Ivana s njegovim dokumentima don Lazaru Lazareviću, provikaru Trebinjske biskupije (1867.-1899.), župniku u Stocu, da želi biti „pribrojen zauvijek“ kleru Trebinjsko-mrkanske biskupije. Provikar Lazarević, uvjerivši se da mladomisnik don Ivan prihvaća biti župnik čak i u Nevesinju, koje još nije osnovano kao župa, ili negdje drugdje ili učitelj katoličke škole u Stocu, odlučuje da:

* **12. studenoga 1874.** apostolskom upravitelju biskupu Zaffronu u Dubrovnik šalje za novoga svećenika preporuku,²⁸ koju osobno nosi don Ivan. Lazarević piše na talijanskom Biskupskom ordinarijatu u Dubrovniku. Prijevod:

„Jučer se don Ivan Musa, novi svjetovni svećenik i nećak monsinjora Kraljevića, apostolskog vikara u Mostaru, predstavio s potpisanom preporukom istoga Monsinjora. Završio je studij u Mađarskoj prije godinu dana i želi zauvijek

20 A. Nikić, „Hercegovački ustanak 1875.“, u: *Spomenica Ustanaka Hercegovačkih Hrvata 1875.-1995.*, Čapljina, 1996., str. 37; I. Puljić, *Hrvati katolici*, str. 181-182.

21 R. Jolić, „Škarić, fra Grgo“, u: *Leksikon hercegovačkih franjevaca*, II. izdanje, Mostar, 2023., str. 410-411.

22 D. Musa, *Hercegovački ustanak*, str. 271.

23 I. Puljić, *Hrvati katolici*, str. 184.

24 P. Bakula, *Schematismus topographico-historicus...*, Mostar, 1873.: „Paroecia haec separata est a sua matrice Veljaci 1. Maji 1873.“ – Ova je župa odijeljena od svoje matrice Veljaci 1. V. 1873., str. 231.

25 I. Puljić, *Hrvati katolici*, str. 184, bilj. 185.

26 Isto.

27 Ivan Šimić, *Crkva Dubrovačka na pragu trećeg tisućljeća - Šematizam*, Dubrovnik, 2001., str. 14. Vidi također: David M. Cheney, Bishop Ivan Zaffron (Zoffran), *Catholic Hierarchy* (<https://www.catholic-hierarchy.org/bishop/bzaf.html>, pristupljeno 19. IV. 2025.)

28 Pro-vikarski arhiv u Stocu (PVAS), No 43, 12.XI.1874.

biti pribrojen među suradnike u ovoj Trebinjsko-mrkanskoj biskupiji. Rado prihvaća da bude postavljen za župnika u Nevesinju ili u nekom drugom mjestu ili za učitelja škole u Stocu, uz dovoljnu zamjensku plaću i životni prostor. Radi toga ga potpisani upućuje da se predstavi tom presvijetlom i prečasnom Ordinarijatu da vidi i njega i njegove dokumente.

Stolac, dne 12/11 (studenoga) 1874.

Lazar Lazarević, biskupski provikar²⁹.

***Nedatirano, prije 20. studenoga 1874.** don Ivan Musić napismeno moli biskupa Zaffrona da ga primi u Trebinjsku biskupiju:

„Budući da nemam nikakvo pravo, da služim u Hercegovini u Vinogradu Gospodnjem, ‘qua sacerdos s(a)ecularis’ (kao svjetovni svećenik), radi toga usudjujem se s velikom poniznostju pristupiti k Stolu V.(ašega) P.(resvijetloga) i P.(repoštovanoga) Gospodstva, da se dostojite metnuti mene pod Vaše posvećene ruke“.³⁰

*** 20. studenoga 1874.** Biskup Zaffron odgovara provikaru Lazareviću da će zamoliti kardinala Prefekta Propagande u Rimu da odobri don Ivanovo priključenje Trebinjskoj biskupiji. Biskupovo pismo Biskupskom provikaru u Stocu u prijevodu glasi:

„Uvidom u pismo preuzvišenog msgr. Kraljevića kojim je popratio svećenika don Ivana Musića, koji se želi pribrojiti kleru Trebinjske biskupije, kao i u ostale dokumente koje je imao predočiti, potpisani je obećao udovoljiti njegovoj želji.

U međuvremenu o tome ćemo izvijestiti Prečasnoga Prefekta Propagande, a nakon što primimo njegovo suglasje, nastojat ćemo označiti određeno gore spomenutom svećeniku. A sada prečasnom se Provikaru priopćava da se ovo odnosi na njegovo Izvješće broj 43.

Dubrovnik, 20. studenoga 1874.

+Ivan³¹.

***27. studenoga 1874.** biskup Kraljević daje vlč. Musiću otpusno pismo iz Hercegovačkog apostolskog vikarijata - original na latinskom:

„Udovoljavajući rado Tvojim željama i traženju, dopuštamo Ti da se posve možeš zauvijek pritjeloviti svjetovnomu kleru Trebinjske biskupije, gdje ćeš raditi u Vinogradu Gospodnjem pod poslušnošću dubrovačkoga biskupa“.³²

***5. prosinca 1874.** Prefekt Propagande Giovanni Simeoni javlja dubrovačkom biskupu:

29 Talijanski original iz Arhiva Dubrovačke biskupije donosi M. Sivrić u članku: „Nekoliko dokumenata o don Ivanu Musiću i njegovu odlasku u Trebinjsku biskupiju“, u: zborniku *Uloga Hrvata u Hercegovačkom ustanku (1875.-1878.)*, gl. urednik Dušan Musa, udruga „Vojvoda don Ivan Musić“, Ljubuški, 2009., str. 109-124, citat: str. 114.

30 M. Sivrić, „Nekoliko dokumenata“, str. 115.

31 PVAS, No 52/Tr., 20.XI.1874. Talijanski original u preslici objavljen u I. Puljić, *Hrvati katolici*, str. 132.

32 M. Sivrić, „Nekoliko dokumenata“, str. 117. „Desideriis ac votis Tuis libenter annuentes concedimus Tibi ut possis, valeasque incorporari in perpetuum Clero S[a]eculari Dioecesis Tribuniensis, ibi sub ob[o]edientia Episcopi Ragusini in Vineam Domini laboraturus.“

„Razumio sam što mi Vaše Gospodstvo kaže u svome pismu od 20. studenoga o svećeniku Ivanu Musiću iz Hercegovine i o potrebi za svećenicima u Trebinju. Kada dotični bude odlazio iz svoje biskupije s urednim dokumentima, i da nema prigovora na njegovo ponašanje, pristajem da bude primljen u Trebinjsku (biskupiju) i tu bude zaposlen u svetoj službi“.³³

GODINA 1875.

Dne 10. siječnja 1875. dubrovački biskup i trebinjski administrator Zaffron izvješćuje vlč. Musića da je inkardiniran u Trebinjsku biskupiju:

„Niže potpisani biskup primio je ovih dana dozvolu od Službenika Prefekta Propagande, da Vas može uvrstiti u broj svećenika Biskupije trebinjske, a dok to dolje potpisani dragovoljno čini, primajući Vas megu podložno sebi svećenstvo, po nalogu isto gore spomenutoga Stožernika čini Vam znati župnički užitak (redovinu, birovinu) Parokije Ravna, koja Vam je povjerena službenim Dekretom“.³⁴

***10. siječnja 1875.** biskup Zaffron povlači svoga svećenika don Boška Matića, a dekretira vlč. Ivana Musića za župnika u Ravnome:

„Sadašnji upravitelj župe Ravanjske u Trebinjskoj biskupiji želeći povratiti se u službu Biskupije Dubrovačke, dolje potpisani Biskup, dok ovim danom pod ovim brojem, diže sa službe rečene župe gori spomenutog Božu Matića, istu (župu) s ovim Dekretom Vama povjerava, moleći da što prije krenete ovamo da Vam sadašnji Upravitelj redovito izruči Crkvu, kuću i ostale stvari njih se ticajući. – U tu svrhu predaju Vam se u isto doba potrebite vlasti. (...) Treba Vam jošter znat da je m.(nogo) p.(oštovani) Namjesnik u Stocu, u mnogo stvari ovlašten, o čemu ga Vi upitate, a njegova je dužnost potanko pokazati. – Ufa stanovito dolje potpisani da ćete Vi srčano započeti Vaš trud, da ćete se skrbiti, najprvo za duhovno dobro svojih podanika (...)“.³⁵

***Oko 15. siječnja 1875.** vlč. Musić preuzima župu od vlč. Matića, dubrovačkog svećenika, koji je upravljao župom od 1873. godine.³⁶ Prigodom primopredaje - ne znamo točno kojega se dana dogodila i potpisala³⁷ - Musić svojom rukom na latinskom piše:

„Ita est, testor ego Don Joannes Musić, t. j. Tako je, svjedočim ja don Ivan Musić“.

Don Jozo Zovko, ravanjski župnik (1932.-1942.), ističe da je to jedini don Ivanov zapis u crkvenim knjigama,³⁸ od 1875. do 1879. koliko se don Ivan vodio

33 M. Sivrić, „Nekoliko dokumenata“, str. 118: „Sono inteso di ciò che V. S. mi significa nella sua del 20. Novembre p.[assato] p.[rossimo] intorno al Sacerdote Giovanni Mussich della Erzegovina ed al bisogno di Sacerdoti, che vi è in Trebigne. Quando il medesimo parta dalla sua Dioecesi con regolari documenti, e non siano eccezioni sulla condotta di lui, consento che sia ricevuto in quella di Trebinje, ed ivi impiegato nel Santo Ministero“.

34 M. Sivrić, „Nekoliko dokumenata“, str. 119-120.

35 M. Sivrić, „Nekoliko dokumenata“, str. 120-121.

36 R. P., „Don Boško Matić“, u: *Da im spomen očuvamo*, Mostar, 2000., str. 189; I. Šimić, „Matić Božo“, u: *Šematizam*, 2001., str. 216.

37 Usp. D. Musa, *Hercegovački ustanak*, 2018., str. 272.

38 J. Zovko, „Starohrvatska crkva sv. Petra apostola u Zavali, Popovo Polje, Hercegovina“, u: *Hrvatska revija*, Buenos Aires,

kao ravanjski župnik, iako od 1876. godine suspendiran *a divinis* (od vršenja svećeničke službe).

Obavlja li Musić svećeničku dužnost u vrijeme ustanka?

Don Marijan Vujnović, župnik u Trebinju (1919.-1944.), prikupio je neke podatke o Musiću, vjerojatno na temelju literature i prema pripovijedanju svećenika i naroda, i objavljuje ih 1943.³⁹ I on svojedobno bijaše ravanjski župnik: 1900.-1907.⁴⁰ Ovako piše:

„Odkako je Musić, opasao sablju nije više nikada vršio nikakve svećeničke službe sve do smrti“.⁴¹

Don Jozo Zovko u svojim *Uspomenama* iz 1970.-1973. piše:

„Pričali su mi u Ravnom: Jedne Badnje večeri naroda se puno okupilo u crkvi i oko crkve radi ponoćne mise. Narod se unervozio jer je blizu pola noći, a Musića još nema. Kada taman malo prije ponoći Musić bahnu na konju, došao s Bjelinića. Ne svrativ se ni u kuću, vrcem uđe u crkvu. Iza oltara odloži kuburu, odpasa sablju, obuče crkveno ruho, reče misu pa opet iza mise ode nekuda...“.⁴²

Don Ivica Puljić nalazi posljednju Musićevu ubilježbu krštenja: 16. prosinca 1875.⁴³

Osvrt. U Matici krizmanih od **22. svibnja 1873.**, - prije Musićeva dolaska u Ravno - kada je biskup Zaffron, apostolski administrator, krizmao 29 muških i 26 ženskih osoba, nije bilo ni krizme ni kanonskoga pohoda do **16. lipnja 1883.**, kada je biskup Mato Vodopić (1816.-1893.), apostolski upravitelj Trebinjsko-mrkanske biskupije (1882.-1890.), krizmao 18 muških i 22 ženske, a sutradan, **17. lipnja 1883.** krizmao je 195 muških i 222 ženske: sve one osobe koje u razmaku od deset godina ne bijahu krizmane, njih 457 na broju. Sve ih, po imenu, prezimenu navodeći i kuma ili kumu, popisuje don Vide Putica, mladoisnik, novi ravanjski župnik (1882.-1891.). Svi su upisi na latinskom jeziku.⁴⁴ To znači da za vrijeme Musićeva „župnikovanja“ nije bilo nijedne krizme u Ravnome.

Takav odnos prema svetim sakramentima i prema crkvenim maticama krštenih, krizmanih, vjenčanih i umrlih pokazuje da novi župnik Musić nije odgovorno prihvatio župničku službu kako mu je u dekretu pisao biskup da se skrbi „najprvo za duhovno dobro svojih podanika“ (10.V.1875.). A ako je i podijelio koji sakrament ili slavio sv. misu, kao što navodi don Jozo Zovko za onu polnoćku ili don Ivica Puljić za ono krštenje, to je moglo biti samo 1875. godine, jer mu već s početka 1876. biskup Zaffron obustavlja vršenje svećeničkih dužnosti.

3/1959., str. 289-318, citat str. 293, bilj. 22. (vidi J. Zovko, *Uspomene i sjećanja na osobe – mjesta – događaje*, Lujan, Argentina, 1970.-1973., drugi dio, str. 1085).

39 Marijan Vujnović (sic), „Hercegovačka buna u godini 1875.“, u: *Hrvatsko pravo*, Mostar, 1943., br. 65, str. 15-16.

40 R. P., *Da im spomen očuvamo*, str. 218.

41 M. Vujnović, „Hercegovačka buna“, str. 15.

42 J. Zovko, *Uspomene i sjećanja*, prvi dio, str. 558-559. Izvornik na Biskupskom ordinarijatu u Mostaru.

43 I. Puljić, *Hrvati katolici*, str. 293: *Liber baptizatorum parociae de Ravno, II (1848.-1883.)*, str. 138.

44 *Kanonski pohodi i svete krizme u župi Ravno 1821.-1913.* Vidi pod godinama 1873. i 1883. Kopija Matice krizmanih Ravno na Biskupskom ordinarijatu u Mostaru.

Voda ustanka

Do 19. lipnja 1875., tj. do početka ustanka na Krupi kod Gabele svećenik Musić župnikuje u Ravnome.⁴⁵ To znači oko pola godine.

Don Marijan Vujnović opisuje da jedva prođe dva mjeseca nakon Careva posjeta Dalmaciji,⁴⁶ „pukne prva puška u Dračevu **19. lipnja 1875.** i najavi ustanak protiv turaka.“ Don Marijan nastavlja:

„Prvi veći sastanak održan je na Trebinji kod Đure ‘Pečka’ Kriste, kasnijeg kapetana glavnog savjetnika vojvode Musića. Na tom sastanku nađoše se: Miše Tomašević (Kukica) iz Cicrine, Nikola Putica iz Prapratnice, Ivan Konjevod iz Hutova, Andrija Rajič iz Dračeva, Miško Ljuban iz Bajovaca, Lazar Previšić s Previši, Grga Konjevod s Pušišta, Lovro Maslač iz Donjeg Hrasna, Tomo Menalo iz Cerovaca (Cero), Šćepan Vujnović iz Gornjeg Hrasna i još neki vriedniji ljudi. Ovim katoličkim ustašama pridružiše se i dva pravoslavna i to: Jovan Džombeta s Dabra i Jefto Kalajdžić iz Ivice“.

Na tom sastanku - don Marijan ne navodi datuma - katolički glavari izabraše Musića kojemu dadoše „vrhovno zapovjedništvo“ za donju Hercegovinu.⁴⁷

Don Ivica Puljić piše: „Tijekom srpnja održana je skupština i u Zavalu. Ona je imala veće značenje za ustanak jer je ostvarila suradnju katoličkih i pravoslavnih ustanika. U Zavalu se okupilo oko 2.000 katolika i pravoslavaca. Kao kandidati za zajedničkog ustaničkog vojvodu istaknuti su ravanjski župnik don Ivan Musić i zavaljski iguman Hristofor Mihajlović. Skupština se opredijelila za don Ivana Musića“, koji je prihvatio izbor. „Imao je uza se osobnu stražu, tajnik mu je u početku bio don Mijo Jerinić, a nakon njegova odstupanja zbog biskupove zabrane koju je poslušao, službu tajnika Musić je povjerio učenom laiku Ivanu Vukasoviću“.⁴⁸

***Osvrt.** Božja nam riječ veli: „Ni jedan, koji se bori (za Boga), ne upušta se u poslove ovoga svijeta; inače neće ugoditi vojskovođi“ (2 Tim 2,3). Don Ivan se upušta u svjetovne poslove (*negotiis saecularibus*). I njegov ujak fra Anđeo Kraljević piše 19. veljače 1876. prefektu Propagande u Rim s obzirom na Hercegovački apostolski vikarijat: „Katolici povjereni mojoj pastvi spremni su radije sva zla podnositi nego sudjelovati u *Prevratu*... Jer osim nebrojenih ubojstava i nemjerena su zla i fizička i moralna, prežalosni učinci svakog *Ustanka*“.⁴⁹

Musićeva vanjština, nošnja i ponašanje

Ima auktora koji donose opis Musićeva vanjskog izgleda i nošnje. Navodimo neke:

45 R. P., „Hercegovački ustanak prije sto godina“, u: *Dumo i njegov narod*, 20-1975., str. 16-17.

46 Edi Zubović, „Posjet cara i kralja Franje Josipa Dubrovniku 1875. godine“, u: *Vjesnik dalmatinskih arhiva*, br. 5/2024., str. 190. <https://hrcak.srce.hr/clanak/472701>

47 M. Vujinović, „Hercegovačka buna“, str. 15-16. O vijećanju na Trebinji vidi N. Buconjić, *Povijest ustanka u Hercegovini i boj kod Stoca*, Mostar, 1911., pretisak, ur. Željko Raguž, Stolac, 2000., str. 76-77.

48 I. Puljić, *Hrvati katolici*, str. 229-231. Slika don Mije Jerinića u: I. Puljić, *Hrvati katolici*, str. 131, a Ivana Vukasovića, *ondje*, str. 230.

49 Vidi I. Puljić, *Hrvati katolici*, str. 218, bilj. 300. Dio pisma na latinskom, str. 219.

Don Marijan Vujnović, ravanjski župnik (1900.-1907.), opisuje fizički izgled vođe Musića ovako:

„Musić je bio srednjeg tankovitog struka, lep ko djevojka, inteligentan, energičan, vrlo slobodan, društven i dobrog srca, pa je radi toga bio od naroda poštivan i u velike cijenjen. U bacanju kamena nitko mu nije mogao prebaciti, niti se itko mogao s njim mjeriti u skoku“.⁵⁰

Don Jozo Zovko, i on nekadašnji ravanjski župnik (1932.-1942.), piše:

„Koji su Musića poznavali pričaju da je jašio konja kao vilu. Za vrijeme bune stalno je nosio odoru Vojvode: dolamu, šubaru, kuburu i sablju“.⁵¹

Osvrt. Prikazuju se neke fizičke oznake kao ljepota i zabavljачke vježbe: bacanje kamena s ramena, skok iz čusteka, jahanje na vilenu konju, kojima se ljudi ovoga svijeta dive, a koje nemaju veze s ozbiljnim duhovnim vježbama i svećeničkim životom. „Uistinu, tjelesno vježbanje malo čemu koristi, a pobožnost je svemu korisna, jer joj je obećan život – sadašnji i budući“ (1 Tim 4,8).

Musićevo pismo Bačiću

Kolovoz 1875. Pismo don Ivana Musića don Peri Bačiću (1835.-1912.), župniku u Stonu (1863.-1881.),⁵² pisano nakon izbora u Zavali:

„Prečasni gospodine!

Želim da Vas ovo moje pismo zateče u dobrom zdravlju! Sva se sila u Popovo zbila. Sad dakle razumite što se hoće, dosta štucah (pušaka), praha i olova. Nije prevara, vjera Vam je, jerbo ji je došlo u Popovo dvanes stotina a iz Popova će toliko se dignuti, pak na Ljubinje poćice odmah. Ali u mojim parokijama nema pustih pušaka. Spremite pa ćete vidjeti što su Ravnjani! Sve su (se) dosad maskarili (šalili). Ali su sad ozbiljno na oružje ustali. A Vi dobro znate *qui paulatim agit, bene agit* (tko polako radi, dobro radi), što su i Ravnjani učinili, koji su očekivali zàbita (zapovjednika).

Sad najmanje spremite mi deset štucah, dvadeset funtah baruta, šesnest olova, pak ćemo vidjeti gdje su junaci...

Vaš prijatelj: Don Ivan Musić parok ravanjski“.⁵³

Osvrt. Iz pisma se razabire da je Musić stao na čelo ustanka kao zàbit, tj. zapovjednik ili vojvoda, da se okupilo mnoštvo ustanika, da mu treba podosta „pušakah, praha i olova“ iz Dalmacije iz koje je, kao i iz cijele Hrvatske, od Đakova preko Zagreba, Zadra do Dubrovnika, pristizalo ohrabrenje: angažiranje

⁵⁰ M. Vujnović, „Hercegovačka buna“, str. 16.

⁵¹ J. Zovko, *Uspomene i sjećanja*, prvi dio, str. 558.

⁵² Vidi podatke o don Petru Bačiću u: I. Šimić, *Šematizam*, 2001., str. 226.

⁵³ [S. Batinović], „Turska buna 1875-1878“, u: *Dumo i njegov narod*, 5-1967., str. 23.

katoličkoga i nacionalnoga tiska, primanje izgnanika iz Hercegovine, osobito župnika, formiranje odbora pomoći i slično.⁵⁴

Musićevo zarobljeništvo

* **23. prosinca 1875.** biskup Zaffron piše Propagandi:

„Don Ivan Musić, ravanjski župnik, nakon što se uz moje dopuštenje vratio u svoju rezidenciju (Ravno), bio je podmuklo zarobljen od strane ustanika (pravoslavni), koji ga nisu maltretirali, ali mu uopće nisu dopuštali da komunicira sa svojim; i otpustivši jednoga poglavicu na malo dobru glasu, kako kažu, poluslužbeno, u društvu njihova lukavog arhimandrita Meletija. Shvativši težinu stvari i bojeći se da bi mladi Musić zbog svoje nepažnje mogao učiniti kakav nepromišljen korak, zamolio sam župnika ove dubrovačke biskupije, granične s Hercegovinom, da mu pomogne pobjeći i da dođe ovamo u Dubrovnik. – Čekam rezultat sa strahom.“⁵⁵

* **28. prosinca 1875.** don Ivan Musić biskupu Zaffronu opisuje iz Čepikuća ta događanja:

„... Kad sam došao u Ravno ondi sam našao mloštvo Ustašah (pravoslavni ustanika), koji su se bili na zlo moje i Ravnjanah spremili, i tako smo bili usilovani snjima do na Grepca i tu sam se zadržao malo manje od Mjesec danah; ali fala Bogu, prid Božić izmakao sam se i došao sam doma i onda sam s. Misu rekao. Sad pako nit je prosto meni nit Parochianim u Parokiji prebivati od nasilja prvorečenih. Zato najponiznije molim Vaše P.(rečasno) i P.(repoštovano) Gospodstvo da bi se dostojali, da bi(h) mogao gdjegod kuću tražiti u Primorju.“⁵⁶

Osvrt. Ne znamo je li se Musić tada odazvao biskupu i došao u Dubrovnik.

GODINE 1876./1877.

Obustava svećeničke službe

Početak 1876. biskup Zaffron suspendira *a divinis* don Ivana Musića.

O tome don Ivica Puljić piše: „Iz arhivske se građe o Musiću ne da zaključiti da je on ‘zbacio’ mantiju, suspenzija je došla s biskupove strane i to tek početkom 1876. god. (...) Musić i sam priznaje da se on sa svoje strane, kako ćemo to kasnije vidjeti, nije nikad odrekao svećeništva, suspenzija je došla od viših crkvenih vlasti, on se dapače s njome nije slagao ali ju je poštivao!“⁵⁷

Osvrt. Biskup ga je Zaffron suspendirao jer ga nije poslušao u teškoj stvari.

⁵⁴ Usp. I. Puljić, *Hrvati katolici*, str. 232-241.

⁵⁵ I. Puljić, *Hrvati katolici*, str. 290-291, bilj. 544.

⁵⁶ I. Puljić, *Hrvati katolici*, str. 291, bilj. 545.

⁵⁷ I. Puljić, *Hrvati katolici*, str. 230, bilj. 330. Auktor u članku: „Vojvoda Musić i oslobođenje Stoca“, u: *Stolac u povijesti i kulturi Hrvata*, Zagreb-Stolac, 1999., str. 201, bilj. 69 spominje „Musićev otpad“. Vidi također u: *Hrvati katolici*, str. 483: „Duhovna i moralna dimenzija je ipak u njemu iz dana u dan slabila te tijekom vremena pala na najnižu točku: otpad od svećeničke službe i kršenje određenih moralnih načela.“

* **30. listopada 1876.** piše biskupski provikar Trebinjske biskupije, don Lazar Lazarević, kard. Alessandru Franchiju, pročelniku Kongregacije za širenje vjere (1874.-1878.). Donosimo dio koji se odnosi na Musića i njegovo vojevanje (prijevod s talijanskoga):

„Bit će da Vaša P.(prečasna) i P.(resvijetla) Uzoritost zna kako se jedan naš nesretni subrat ujedinio s ustanicima i provodi isti život kao i oni. Mons. Biskup (Zaffron) vjerojatno Vam je pisao o tome da ga je suspendirao *a divinis*. Taj loši tip jest župnik upravitelj iz Ravna, imenom don Ivan Musić, nećak biskupa Kraljevića, apostolskog vikara u Mostaru. Većina njegovih župljana nalazi se s njime, a mnoge druge iz svih drugih župa pridružio je strahom k sebi. On sa svojom četom ustanika pali i robi sve one koji se ne žele s njim udružiti *putans se obsequium praestare Deo!* (misleći da time iskazuje Bogu štovanje). Dok to, naprotiv, daje đavlu koji ga vodi onim krivim putem nepokornosti zakonitoj vlasti, kojoj smo se, unatoč svemu, dužni pokoravati“.⁵⁸

Osvrt. Već je na izmaku godina i pol danâ ustanka. Provikar Lazarević, koji je izbjegao s pukom iz Stoca, najprije se nastanio kod rodbine, zatim u sjemeništu, pa u privatnom stanu u Dubrovniku i konačno dospio u župu Ošlje, na bazi svojih informacija opisuje rimskomu kardinalu Musićevo ponašanje: kako ga je biskup suspendirao (nema toga dekreta, koji je Musić sigurno ponio sa sobom) kako strahom pridružuje sebi ustanike, „pali i robi“ sve one koji mu se ne žele pridružiti, misleći da time služi Bogu (usp. Iv 16,2). Prejak sud Provikarev. A kada se Hercegovina bude oslobodila, 1878. godine, Provikar će iz istoga Ošlja pisati biskupu u Dubrovnik izvješće u blažem tonu, kako Musić „premda mu kao svećeniku ne pristaje ona karijera, ipak čini dobro, i to veliko dobro“ (vidi: 4. IX. 1878.).

Vođa ustanka Musić našao se između više nacionalnih i crkvenih interesa. On želi pomoći svomu narodu ne samo u Ravnome, nego u cijeloj Trebinjskoj biskupiji da se domogne slobode. Biskup Zaffron također to želi, ali ne može podnijeti da ga vlastiti svećenik ne sluša i mora ga, teška srca, suspendirati. A kada isti biskup bude slao telegram u Beč da Dvor primi Musića na razgovor, preporučuje ga kao svoga župnika, mio parroco in Erzegovina. Crna Gora smatra Musića austrijskim špijunom i prati njegove korake. Austrija smatra Musića crnogorskim oficirom, a željela bi ostvariti svoje interese. Turci u Hercegovini, i domaći i otomanski, vide da im iz ruku izmiče višestoljetna vlast nad kršćanskom rajom. I valja priznati da se nije bilo lako snaći u tim unakrižnim vatrama.

⁵⁸ Archivum de Propaganda Fide, Bosnia 16, Scritture riferite nei congressi, foll. 573r – 577r; Cijelo izvješće objavljeno u: „Pisma iz starine“, *Dumo i njegov narod*, 17-1973., str. 3-5, citat: str. 3-4. (*Osobna bilješka*: Pričao mi je pokojni čaća Grgo da je njegov otac Jozo, rođen 1857., u ranoj mladosti otišao u svoga dajidže Đure Matića u Bjelojeviće, gdje je služio da bi štogod i sebi priskrbio i svojim ukućanima pomogao. Odatle je bio uzet u Musićevu vojsku zajedno s ostalim mještanima katolicima. Bilo je to u vremenu od 1875. do 1878. godine).

GODINA 1878. Bez kolara i brevijara

Dne **16. svibnja 1878.** župnik iz Čeljeva – Gabele (s lijeve strane Neretve), fra Orazio iz Torina, piše o situaciji u Hercegovini kard. Giovanniju Simeoniju, pročelniku Kongregacije za širenje vjere (1878.-1892.). Jedna se rečenica odnosi na vojvodu Musića (koju prenosimo s talijanskoga):

„Župnik iz Ravnoga, don Ivan Musić, baciv kolar i brevijar i opasav sablju, predvodi vojno i civilno ustanike kao vojvoda“.⁵⁹

Vojvodsko odijelo

***10. srpnja 1878.** – Gabrijel Rodić (1812.-1890), austrougarski general, guverner Dalmacije (1869.-1881.), šalje u Beč izvješće u kojem prikazuje Ivana Musića kako je ambiciozan, raskošno troši novac na posjetitelje, živi na visokoj nozi, „kupio je napokon hercegovačko vojvodsko gala odijelo za 300 dukata“.⁶⁰

Dvije velike kušnje

*** Kolovoz, 1878.** Kušnje prikazuje Nikola Buconjić: „Vojvoda je don Ivan Musić iza oslobogjenja Stoca boravio u gradu dosta vremena očekujući od Beča nagradu za učinjene usluge. Pri ulazu je u Stolac odsjeo nekoliko dana u kući gragjanina Boška Vukasovića, a iz njegove kuće prijegje na Luku i nastani se u kući Turanage Šarića. Da mu ne bi bilo dosadno čekanje rješenja bečke vlade, ašikovao je potajno s Cvijom, kćeri Boška Vukasovića, s kojim se još otprije poznavao iz sela Graca, gdje je njezin otac imao čardak, u kome bi sa svom čeljadi ljetovao. Bečka vlada nije mogla udovoljiti Musićevim zahtjevima, kako je on htio. Musić je tražio ni manje, ni više, već da ostane vojvodom nad Hercegovinom pod pokroviteljstvom Austro-Ugarske carevine.“⁶¹

Osvrt. Kao pobjednik, osobito „u boju kod Stoca“, Musić se nađe pred dvjema kušnjama: očekivanje nagrade „za učinjene usluge“, i to „da ostane vojvodom nad Hercegovinom pod pokroviteljskom Austro-Ugarske Carevine“, i „potajno ašikovanje“ s djevojkom. Vojvodstvo nije stekao, a s djevojkom sreće nije dočekao.

Musiću karijera ne pristaje, ali čini dobro

*** 4. rujna 1878.** provikar Lazarević iz Ošlja izvješćuje Biskupski ordinarijat u Dubrovniku o situaciji u Hercegovini. Prenosimo s talijanskoga ono što se tiče Musića:

⁵⁹ Arch. de Prop. Fide, Bosnia 16, Scritt. Rif. nei con. foll. 846r – 847r; Cijelo pismo objavljeno na hrvatskom u: „Pisma iz starine“, *Dumo i njegov narod*, 17-1973, str. 5-6; citat: str. 6. Vidi talijanski: I. Puljić, *Hrvati katolici*, povezano: str. 373, bilj. 819 i str. 461, bilj. 209: „Il parroco di Ravno don Giovanni Mussic gettato il colare ed il breviario, cinta la spada, comanda qual Vojvoda militarmente e civilmente gli insorti“.

⁶⁰ I. Puljić, *Hrvati katolici*, str. 400, bilj. 924.

⁶¹ N. Buconjić, *Povijest ustanka u Hercegovini i boj kod Stoca*, (pretisak), Stolac, 2000., str. 174.

„5. U Stocu nije poginuo nitko osim malo Turaka. Kršćanin nijedan. U gradu i okolici Stoca poginulo je 95 vojnika vojvode Musića, koji je pritekao u pomoć carskim četama, koje su bile u opsadi. Oslobodio ih je i uhvatio 26 sužnjeva Turaka s njihovim glavnim vojskovođom Mustaj begom Rizvanbegovićem. Musić ih je predao vojnim vlastima austrijskoga cara. Mustaj beg je završio na strjelitu, a drugi su odvedeni u Mostar.

6. Musić, nakon što je od topova razoružao Ljubinje, sa svojim je ustanicima - kojima austrijska Vlada pribavlja živežne namirnice: meso, kruh, kavu, šećer itd.. kao svojim vlastitim vojnicima nakon uspjeha u Stocu - otišao u Mostar jer je pozvan od generala Jovanovića da primi nove naredbe.

7. Musić napreduje s veli(ki)m poštenjem, ljubavlju i pravdom, i premda mu kao svećeniku ne pristaje ona karijera, ipak čini dobro, i to veliko dobro.

8. Župe Ravno i Trebinja skoro su napuštene zbog odsutnosti njihova pastira. A don Ivan Vlahinić, kojemu su povjerene obadvije župe morao bi pokazati više brige.“⁶²

Musićeve muke da napusti župne kuće

* **7. listopada 1878.** Provikar Lazarević presvijetlom i prečasnomo Biskupskom ordinarijatu u Dubrovniku:

„Ovim nižepotpisani izvješćuje taj presvijetli i prečasnio Ordinarijat da je 4. listopada u Stocu održana svečana sv. Misa za imendan Njegova Carskog Veličanstva Apostolskog Cara Franje Josipa I. Nazočni bijahu župnici Graca, Hrasna i Dubrava kao i sve vojne i civilne vlasti Stoca, kao i general Musić. Veliko iznenađenje vidjeti Laike i Generala kako prvi put prisustvuju svetoj Misi!!!“⁶³

* **19. listopada 1878.** dubrovački provikar, don Ivan Pitarević, piše don Lazaru Lazareviću, provikaru trebinjskomu, koji je tada boravio u Ošlju:

„Međutim, prije nego li Vam potpisnik dadne olakšanje od Ošlja, Vi ćete, prečasnio Lazareviću, u ime potpisanoga narediti velečasnom Vlahiniću da se vrati u svoju župu, gdje, ako on nađe kuću još zauzetu od Musića, Vi ćete, prečasnio svećeniče, (Lazarević) pozvati ovog posljednjega (Musića) da je oslobodi, dajući mu na znanje da je u savjesti mora napustiti u onom stanju u kakvu je našao.“⁶⁴

* **26. listopada 1878.** don Lazar Lazarević, provikar, piše iz Ošlja don Ivanu Vlahiniću, župniku na Trebinji, da Ivan Musić treba predati župnu kuću na Trebinji njemu, don Ivanu Vlahiniću, i napustiti je.⁶⁵

Don Ivan Vlahinić u to se vrijeme nalazio izvan svoje župe Trebinje.

* **27. listopada 1878.** don Lazar Lazarević, provikar, piše na latinskom jeziku don Ivanu Musiću, pozivajući ga da i on i njegova majka napuste župnu kuću na

62 „Pisma iz starine“, *Dumo i njegov narod*, 18 – 1974., str. 27; I. Puljić, *Hrvati katolici*, str. 440.

63 PVAS, No 9, 7.X.1878.

64 PVAS, No 32/Tr., 19.X.1878.-

65 PVAS, No 10, 26. X. 1878.

Trebinji i predaju je don Ivanu Vlahiniću. Evo hrvatskoga prijevoda:

„Velečasnom gospodinu Ivanu Musiću, župniku Ravnoga.

Jučer sam primio pismo od presvjetlog i prečasnoga gospodina biskupa dubrovačkoga od 19. ovog mjeseca i godine pod brojem 32, kojim mi nalaže da javim prečasnom gospodinu Ivanu Vlahiniću da se što prije vrati u svoju župu Trebinju; i, nadalje, naredio mi je da Vam priopćim ovu vijest, u slučaju da se ili Vi ili Vaša majka nalazite u župnoj kući na Trebinji, da smjesta oslobodite župnu kuću od svojih stvari kako bi velečasni gospodin Ivan Vlahinić, župnik s Trebinje, mogao ući u svoju župnu kuću; također mi je naredio da Vam napišem da napustite spomenutu kuću u onom najboljem stanju u kakvu ste je zatekli i u nju ušli. Morao sam Vam ovo napisati, velečasni gospodine, prinuđen biskupskom ovlašću Vama na znanje i ravnanje.

U Ošlju 27. listopada 1878. Lazar Lazarević, biskupski provikar⁶⁶.

* **30. listopada 1878.** provikar Lazarević ponovno piše don Ivanu Vlahiniću da Ivan Musić napusti župnu kuću na Trebinji.⁶⁷

* **4. studenoga 1878.** Provikar Lazarević iz Ošlja piše kard. Giovanniju Simeoniju, pročelniku Kongregacije za širenje vjere, o situaciji u Hercegovini, nakon svoje nedavne posjete Stocu. Među ostalim spominje i Musića:

„Poslije svete mise (u Stocu) svi su se u miru i redu razišli svojim kućama, samo mi, katolički kler Trebinske biskupije skupa sa svećenikom Musićem koji zamjenjuje generala nad ustanicima u Hercegovini, poslali smo brzojavku u Beč čestitajući imendan njegovu Veličanstvu, caru i kralju, Franji Josipu I.“⁶⁸

* **18. studenoga 1878.** Musić piše barunu Rodiću u Zadar s molbom da prenese pismo caru u Beč:

„Sad pako kad je nužda minula, i kad naše visoke vlade Austro-ugarske zastava prikriva svu zemlju moga borišta, smijem se pouzdano ufati da će Nj. Preuzvišenost Ministar uzev u obzir rečena poduzetja, moju sadanju vojničku zadaću, zamjenuti crkvenom službom u istom mjestu, kako mogu po mogućnosti uz nastanute i dosadanje poslove nadzoriti na kori(s)t Slavne Krune i spas celog naroda; od tili vremena osobito u duhovnom odnošaju zapuštena“.

Don Ivica Puljić, koji prenosi to pismo, komentira: „Zamolbom da mu se vojna zadaća zamijeni crkvenom službom „u istom mjestu“ Musić je najvjerojatnije mislio na Stolac“.⁶⁹

* **25. studenoga 1878.** dubrovački provikar Pitarević javlja don Lazaru Lazareviću u Stolac da je još uvijek župa Ravno napuštena, bez župnika:

„Među župama Trebinske biskupije, ona koja je zbog svojih okolnosti zadavala

⁶⁶ P VAS, No 11, 27.X.1878.

⁶⁷ P VAS, No 12, 30.X.1878.

⁶⁸ P VAS, No 19, 4.XI.1878.. Izvornik: Arch. de Prop. Bosnia, Scritt. rif. nei congressi, foll. 919r-922r. Objavljeno u: *Dumo i njegov narod*, 18-1974., str. 28. Cijelo pismo: str. 27-29.

⁶⁹ I. Puljić, „Uloga vojvode don Ivana Musića u ustanku hercegovačkih Hrvata“, u: *Uloga Hrvata u hercegovačkom ustanku (1875.-1878.)*, Ljubuški, 2009., str. 263-264.

najviše boli posljednjih godina potpisanomu, jest župa Ravno jer dok su druge providali postavljeni župnici, ova je ostala napuštena i to je i dan danas“.

Stoga su njezina poimenična sela, prema položaju, raspoređena na duhovnu skrb poimenično spomenutih župnika susjednih župa.⁷⁰

GODINA 1879.

- **Dne 13. siječnja 1879.** biskupski provikar Lazarević piše Biskupskom ordinarijatu u Dubrovnik:

„Izvjeshće

(...) Zatim s obzirom na župnu kuću na Trebinji, Musić je bio upitan i odgovorio da kuću ne samo da nije uništio, nego ju je zaštitio od propadanja. I, štoviše, on je kući pripojio još dva vanjska zdanja, naime kuhinju i štalu, u vrijednosti od pet stotina florena; ali nižepotpisani, unatoč svemu tomu, zamolio je velečasnog Musića, koji je trebao poći u Ravno da pregleda onaj župni dvor koji je također trebao (predati?)⁷⁰ kao i onaj na Trebinji i da potom podnese savjesno izvješće tomu presvijetlom i prečasnom Ordinarijatu. – Potpisnik daje riječ da Musić namjerava zaobići taj presvijetli i prečasní Ordinarijat kako se nižepotpisani i ostali svećenici i samo pučanstvo trebaju vladati prema Musiću, koji sigurno ne daje dobre nade niti dobar primjer svojoj braći svećenicima. On se nalazi u Stocu i dolazi sa sabljom oko pojasa u crkvu. Potpisani mu je, u nazočnosti župnika Graca i Hrasna, zabranio da s mačem dolazi u crkvu. Nadalje, upozorava se taj presvijetli i prečasní Ordinarijat da smo mu svi mi, klerici Trebinjske biskupije, u lice rekli da s Vama nema nikakva kontakta (i) da on više ne prihvaća crkveni stalež, što mu same vojne vlasti savjetuju da prigrli crkveni stalež (...). – Svećenstvo Trebinjske biskupije želi da ga se odstrani iz naše biskupije. Stoga nižepotpisani želi da to učini presvijetli i prečasní Ordinarijat sam ili da ovlasti nižepotpisanoga koji će to dobrovoljno učiniti kako naše pučanstvo ne bi imalo razloga za sablazan vidjeti se privučeno od jednoga izgubljenog svećenika.(...)

Stolac, 13. siječnja 1878. (ispravniije: 1879.)

Lazar Lazarević, biskupski provikar“.⁷¹

* **29. siječnja 1879.** biskup Ivan Zaffron don Ivanu Musiću:

„Poštovani gospodine!

Kad nazad tri godine i više narod se uzbunio u susjednoj Ercegovini i Vi nakon malo umiješaste se u vojujuće čete, dužnost mi je bila obznaniti preuzvišenoga Stožernika sv. Poslanstva u Rimu o vašem ponašanju i moliti ga da mi poda dotične oblasti da vas jopet vratim na prijašnji put. On mi lijepo odgovori i udijeli mi pitanu oblast. Njegov i moj glas ne bi čuven, a stvari se tako teško zamrsile

⁷⁰ PVAS, No 28/Tr, 25.XI.1878.

⁷¹ PVAS, No 2, 13.I.1879.

i uzrujale, da i Vas, nalik stijene kad se niz brdo valja, ništa zaustaviti uzmogne kroz vrijeme, dok se bojak bio. Nu, fala dobrom Bogu, oluja se utišala, magla se razvrgla i našem narodu grane sunce bolje budućnosti. Svak se sad tamo vraća na prijašnji rad. Bacivši pušku na stranu, ne više žalostan neg veseo, težak preuzima motiku, a čoban pjevajući goni svoju drobnu (sitnu) marvu. Nije li, toli više Vami pristojno, gospodine, da odpašete sablju, i veseli u svom srcu gdje ste svom narodu pripomogli da se izbavi od nevolje, još veseliji postanete kad se vidite povraćeni na redovničku čast gdje ćete jopet raditi za njegovu vječnu otačbinu, što je puno više nego usrećiti zemaljsku? Ostavite dakle bojno oružje a prihvatite križ Spasitelj, komu ste samo svečano svoju vjeru dali, obucite jopet svećeničko ruho, i prikažite se provikaru Lazareviću govoreći mu da ste spravni svećenički red jopet obavljati i ništa ne činiti što se ovom radu ne pristoji.

Vjerujte mi, a Vi se još možda toga sjećate, u velike će narod razveseliti, koji prid Vami muči, ali u svom srcu žudi da se što prije u broj svećenika vratite - stvar milu učiniti visokoj Vladi, koja Vam je, svjedok mi preuzvišeni general Jovanović, jur o tomu govorila – a meni osobito radost veliku donijeti, koji kako vrhovni Pastjer žudim da podložni mi Pastjeri mirnim putem svoje stado prate.

Očekivam dakle nestrpljivošću od gospodina provikara spomenuti radosni glas – a u toliko Vas pozdravljam i jesam.

(I. Zaffron, biskup)

Dubrovnik, 29. siječnja 1879.⁷²

* **30. siječnja 1879.** provikar Lazarević javlja biskupu Zaffronu da je Musić iselio iz župne kuće na Trebinji.⁷³

* **27. veljače 1879.** provikar Lazarević Biskupskom ordinarijatu - Dubrovnik:

„Izvjestaj

Budući da je potpisani ima već mjesec dana obolio od strašne reume u cijelome tijelu, posebno u glavi i ramenima zbog kućne vlage koja smrdi gore od bilo kakve pećine ili podruma gdje se nalazi pokvareno žito, a jednako zaudaraju i svi predmeti, osobito knjige, nije imao prilike da vidi velečasnog Musića koji se ima točno mjesec dana nalazi u Mostaru. Tek sam mu jučer uručio poštovani kurijalni dekret s nadnevkom od 29. siječnja ove godine, br. 7. On je, pročitavši dekret odgovorio tužeći se da ga je mons. biskup lišio naslova ravanjskoga župnika, štoviše oduzeo mu također ime iz šematizma biskupije, pokazujući time, on veli, da se presvijetli i prečasni monsinjor odrekao svakoga prava na nj. A sada, kaže on, zašto me traži, kad me odbacio?

Međutim on izjavljuje: ‘Unatoč tome, ja izražavam mons. Biskupu sve ono poštovanje koje sam mu do sada iskazivao i pokazao bih mu s više pisama kad bi presvijetli i prečasni mons. Biskup htio uspostaviti sa mnom odnose kao što ih

72 (R. P.), *Dumo i njegov narod*, 18 – 1974., str. 34-35. Ovdje ispravljeno biskupovo ime. Tada je bio biskup i apostolski administrator Ivan Zaffron (1872.-1881.), a Mato Vodopić (1882.-1890.).

73 PVAS, No 25, 30.I.1879.

je imao na početku'. On također napomenu da će poslije nekoliko dana morati ići u Beč da se suoči s uzvišenom carsko-kraljevskom Vladom s obzirom na svoje buduće odredište, a da će nakon povratka iz Beča razgovarati s mons. Biskupom. Ništa drugo.

Stolac, 27. veljače 1879.

Lazar Lazarević, biskupski namjesnik Trebinja⁷⁴.

***1. ožujka 1879.** dubrovački srbokatolički časopis *Slovinac*, nakon izrečenih pohvala Musiću, izražava nadu da će se sada vratiti kolaru i misalu:

„Sad Musić svršivši prilično svoju zadaću može kazati ‘Nunc dimittis’ (Sad otpuštaš), i opet prihvatit misô (misal) i trebnik (obrednik), te na drugi način narodu koristiti“.⁷⁵

*** 18. ožujka 1879.,** br. 17/ - Otpis Biskupskog ordinarijata iz Dubrovnika provikaru Lazareviću:

„Pročitavši Izvještaj prečasnog župnika, u kojem se obznanjuje predaja kurijalnog pisma velečasnom Musiću i dani odgovor, potpisani bi želio da je taj odgovor bio u vezi s gore spomenutim, a da nije ništa prebacio u drugo vrijeme, nego neposredno odgovorio kad stoji na srcu svih, osobito potpisanoga, da se spomenuti svećenik što prije vrati u službu svetoga zvanja kojemu sad na žalost škodi.

Stoga potpisani želi da prečasní župnik uznastoji brižno i s najvrjednijim dokazima navesti velečasnog Musića da bez mnogo riječi koje nemaju veze sa stvari, odgovori kani li se odmah vratiti u službu svetoga zvanja kojemu ga zovu svete zakletve učinjene Bogu i po kojima je svećenik do vijeka, te da prije povratka, prema onome što je pisao pročelnik Propagande, provede nekoliko dana u duhovnim vježbama. Na ovo pismo očekuje se odgovor u roku od 12 dana“.⁷⁶

*** 19. ožujka 1879.,** Lazarević Biskupskom ordinarijatu u Dubrovniku (izvornik na talijanskom):

„Izvještaj

Potpisani je, prema časnom kurijalnom dekretu od 18. ožujka o. g. br. 17, pozvao velečasnog gospodina Ivana Musića da odgovori kratko i odlučno s obzirom na svoje stanje. On je odgovorio kako slijedi: on ima volju ponovo se obući u svećeničko odijelo i obaviti sve duhovne vježbe, i u tu svrhu doći u Dubrovnik gdje bi obavio duh. vježbe. Ali on bi prije toga otišao u Mostar da razgovara sa svojim ujakom, mostarskim biskupom, kao što je stvarno i otišao, i još se tamo nalazi.

Stolac, 19. ožujka 1879.

Lazar Lazarević, biskupski namjesnik⁷⁷.

⁷⁴ *Dumo i njegov narod*, 18-1974., str. 35, prijevod s talijanskoga.

⁷⁵ N. V. (don Niko Vuković?), „Ivan Musić“, u: *Slovinac* (Dubrovnik), 5/1879., str. 80.

⁷⁶ *Dumo i njegov narod*, 18-1974., str. 35, prijevod s talijanskoga.

⁷⁷ *Dumo i njegov narod*, 18-1974., str. 35. U članku krivo upisano: svibnja umjesto: ožujka.

Nastojanja za Musićev povratak u svećeničku službu

* **22. ožujka 1879.** – apostolski upravitelj Zaffron apostolskomu vikaru Kraljeviću:

„Prisvijetli i pripoštovani gospodine!

Možete se sami domisliti, p.(risvijetli) i p.(ripoštovani) g.(ospodine), da, dokle je trajao ustanak u Erzegovini, i mnogo sam pretrpio radi naroda mi podložnog u biskupiji trebinjskoj, ali nitko mi zaista toliko brige dao ko što d.(on) Ivan Musić, a najviše kad vidjeh da ništa uspieše moji savjeti da se kani stvari njemu nepristojne a uzbude se brinuti samo svojom uzvišenom zadaćom. U toj žalosti čekao sam što prije utaži se oluja i zabijeli zora bolje budućnosti našem narodu, a znadno da i d. Ivanu vrati se glava na svoje mjesto i poznajući da je krenuo putem koji nije za njega, pokaje se i odpasav mač, prigrlji jopet križ.

Za moju žalost i vašu za stavno, gospodine, i cijelog nam svećenstva i naroda, on ništa toga jošter ne učini, nego pogazi svečane zakletve Bogu dane, slijedi u odijelu sebi nipošto pristojnu, tamo i amo tumarati, dajući jošter, kako na žalost dočuh, zô izgled u ergjavom ponašanju. Onako kako mi bi naređeno od preuzvišenoga Stožernika, kad ga zamolih da Musiću bude jopet prosto ispunjavanje dužnosti svog stališa, ja mu pisah lijepu knjigu, gdje sam ga molio, da kad se sve umirilo neka se umiri i njegova duša. Stao mi se ispričavati, i zaključi da treba njemu sada u Beč polaziti.

Rijet ću Vam pravo, p. i p. g., da sve što sam do sad uradio, učinio sam samo za dobro njegove duše, jer više nijesam od njega čekô u službovanju trebinjske biskupije, gdje malo mjeseca služio, iako je pomogô narodu u vremenitim stvarima, nije zaista u duhovnim, kojem je imô služiti. Možda lasno da je bio uži vez sa mnom i biskupijom trebinjskom ne bi se bilo zgodilo što se dogodilo, ovdje je bio inostranac, a tamo mu dom i kuća, tamo Vaša osoba, p. i p. g., spojena jošter š njime vezom krvi ispred očiju koja ne bi mu bilo lasno svačesa snovati. Tamo znanci i pozncanci, koji bi ga uzdržali od zlih namjera. Kad mu već nema što raditi u njemu inostranoj biskupiji, ako je ipak bio u nju primljen, ali joj u malo vremena teška zla nanio, daj Bože da Vaš upliv, (...) i svi drugi odnošaji teznih strana budu ga na dobro mišljenje svrnuti i dobro uputiti.

Ja Vam ga za to, p. i p. g., srčano preporučujem, želeći da, kad nije mene, svoga strica (ujaka) biskupa bude poslušati, koji budući blizu vlade te pokrajine, ima pri ruci boljih sredstava, da dostigne od d. Ivana ono što se žudi.

Da Vas Gospodin Bog, p. i p. g., za puno godina uzdrži, i očekujući jedan odgovor da ste srećno uspjeli u pomenutom poslu, ostajem

(I. Zaffron, biskup)⁷⁸

Osvrt. Na ovo pismo nema Kraljevićeva odgovora. Je li Kraljević savjetovao don Ivana da on sam odgovori, što je on učinio do malo više od mjesec dana, 3. svibnja.

⁷⁸ *Dumo i njegov narod*, 18-1874., str. 35-36. Vidi gore bilj. 71.

* **29. ožujka 1879.** provikar Lazarević javlja dubrovačkom Ordinarijatu da se don Ivan Musić nalazi u Beču.

„Izvyješće

Što se tiče cijenjenoga kurijalnog dekreta od 18. ožujka br. 17 Tr/, nižepotpisani trenutačno nije u mogućnosti razgovarati s Musićem jer je on u Beču. Čim se vrati, ne će propustiti obavijestiti ga o volji poglavara Ordinarijata prema njegovu kurijalnom dekretu kao što je gore navedeno.

Stolac 29. ožujka 1879.“⁷⁹

* **28. travnja 1879.** biskup Zaffron piše provikaru Lazareviću u Stolac da se Ivan Musić vratio iz Beča i treba s njime razgovarati da izvrši nalog biskupov, tj. da se opet primi svećeničke službe.

Prečasnom don Lazaru Lazareviću, Biskupskom provikaru trebinjskomu u Stocu.

„(...) – Na kraju, u javnim se novinama proćulo da se Musić vratio u Hercegovinu. Stoga neka prećasni Provikar poduzme sva moguća nastojanja da izvrši ono što mu je naredeno, jer nižepotpisani želi na svaki način zaključiti ovaj veliki problem. Nakon tri dana od nadnevka primitka, očekuje se odgovor na ovu posljednju toćku od prećasnoga Provikara.

Dubrovnik, 28. travnja 1879.

+ Ivan, biskup“⁸⁰

* **3. svibnja 1879.** don Ivan Musić apostolskom upravitelju biskupu Ivanu Zaffronu:

„Presvietli i Prećasni Gospodine!

Po naredbi Vaše svjetlosti, prikazao mi je Prećasni Gospodin Provikar d.(on) Lazar, da odriešito rećem hoću li se povratiti na prvašnje moje stanje svešćenićko, ili ne? Ja sam mu iskreno odgovorio, da se do danas nisam nikad ni odrekao moga svešćenićkoga staleža, ali da po obećanju očekujem od Visoke Vlade Austro-ugarske Dispositiu.

Ja sam Presvietli i Prećasni Gospodine prikazao Vladi moje potrebe i rekao sam Istoć da ja na ovi naćin više obstajat ne mogu, nego molio sam Ministarstvo da što prije sa mnom raspoloži, ali neka bude sve sa sporazumljenjem s. M. Crkve.

Ministarstvo mi je pako reklo, da će se savjetovati što prvo s Rimom i s Vašom Svjetlosti. Ako ne budu Vašoj Svjetlosti do sada ništa pisali o meni, najponiznije molim V. S. kao moga Otca i Pastiera Duhovnoga, da se milostivo dostoji najbržim putem upitati Vladu misli li išta za me ili ne?

⁷⁹ PVAS, No 47, 29.III.1879.

⁸⁰ PVAS, No 31/Tr: 28.IV.1879.

Zatim kad Vaša Svjetlost dobije odgovor molim da me najvruće pozove u Dubrovnik za nasavjetovati me. Sada molim V. S. da ne odvrati milosrdnih očiju od pokornoga sina.

Klečeći na koljeni ponizno celivam na SS. Desnici V. S. Pastierski

Prsten i ponizno prosim Apoštolski blagoslov.

Ja najpokorniji Ivan Musić (v.r.).

Stolac, 3. svibnja 1879.“⁸¹

Osvrt. Svoj povratak u svećeničku službu Musić podređuje odluci i odredbi austrijske vlade. Ako bude zadovoljan austrijskom dispozicijom (odlukom, rasporedbom), mogao bi se vratiti u svećeničku službu. Kao da nije njemu skrbiti se „najprvo za duhovno dobro svojih podanika“, nego vojni čin, materijalna nagrada i osiguranje egzistencije.

* **14. svibnja 1879.** provikar Lazarević, nakon razgovora s Musićem, javlja Biskupskom ordinarijatu u Dubrovniku da je don Ivan obećao da će se pokoriti Crkvi i obaviti duhovne vježbe i prihvatiti se svećeničke službe, ali treba najprije otići u Mostar i razgovarati sa svojim ujakom biskupom Kraljevićem. Evo dopisa (izvornik na talijanskom):

„Izvješće

Nižepotpisani, prema poštovanom kurijalnom dekretu br. 17 od 18. ožujka, pozvao je velečasnog svećenika Ivana Musića da odgovori u nekoliko riječi izjavom o svom stanju; a on je odgovorio kako slijedi, tj. on ima volju ponovo se obući kao svećenik i obaviti svete duhovne vježbe te otići u Dubrovnik u tu svrhu gdje bi obavio iste svete vježbe; ali kaže da bi prvo otišao u Mostar da razgovara sa svojim ujakom, mostarskim biskupom, i stvarno je otišao tamo gdje se nalazi sve do sada.

Stolac, 14. svibnja 1879.

Lazar Lazarević, biskupski provikar“⁸²

Osvrt. Opet jedan Musićev „ali“, znak neuvjerljivih isprika i odgoda. Kako su tekli razgovori između Kraljevića i njegova sestrića Ivana, ne znamo.

* **15. svibnja 1879.** Biskup Zaffron odgovara don Ivanu Musiću (na hrvatskom):

„Poštovani gospodine!

Po Vašem pismu dne 3. tekućeg, vidi se da ste vrlo lijepo razumjeli moju misl i želju, er baš drugo nijesam iskô, nego da odrješito rećete hoćete li se povratiti na prvašnje stanje svećeničko ili ne, i dosljedno kad biste se povratiti imali, kako od

81 *Dumo i njegov narod*, br. 18 - 1874., str. 36. Vidi bilj. 71.

82 PVAS, No 55., 14.V.1879.

Vas ište Bog i svijet, budete ispunili što od Vas iziskuju naredbe svete matere Crkve. No, što služi da ste dobro razumili kad Vaše povraćanje činite vidjeti o nekakvim odnošajima koje imate sa Vladom.

Mogu biti kakvi mu drago ti odnošaji, u to sad ja ne uljezivam, niti treba Vami miješati tu stvar sa dužnosti, koju imate da se povratite na izvršivanje svećeničkog reda. Što Bog i vaša duševnost od Vas pita, što svečane zakletve od Vas Bogu dane strogo iziskuju u to Vlada nimalo ne uljeziva... Nemojte dakle prezirati milost božju koja Vas još čeka nemalo je od sebe odmetati, er može biti jače njeno odmetnuće. I ne dô Bog, kad bi se to zgodilo, predstavite se pred oči, kakvo bi bilo vaše stanje! Neka Vam Vlada, koliko se može skoči u pomoć, to se sve može i poslije povraćanja dogoditi, a Vami je sad da svećenički red budete jopet početi obavljati i dobar izgled narodu davati, jer koliko ste pred narodom zaslužili sve imate zafaliti uplivu svećeničkog reda, ali ako ovoga pogazite, i narod bi Vas pogazio i svedjer prezirao.

Upućujem Vam preko ruke provikara Lazarevića ovo pismo, zoveći Vas da bez ikakva krznanja i što prije izpunite što se od Vas iziskuje, ne krateći Vam toliko moj pastijerski blagoslov, s kojim ostajem

(+Ivan, Zaffron, biskup)⁸³.

Osvrt. Biskup ga pravo savjetuje da se vrati u svećeničku službu i da svjetovne stvari ne pretpostavlja crkvenima. Nažalost, nije poslušao. Vrijeme mu je milosno istjecalo, a on se vrtio oko vojno svjetovnih naslova i nagrada.

* **31. svibnja 1879.** novi župnik u Ravnom, don Antonio Tvrdeić, izvješćuje biskupa u Dubrovniku da je **26. travnja** iste godine preuzeo župu Ravno „koju je našao u najvećem neredu u svakom pogledu“.⁸⁴ Razumije se da nije bilo nikakve potpisane primopredaje između Musića i Tvrdeića.

* **9. lipnja 1879.** – Generalni vikar Pitarević i don Ivan Musić potpisuju zajednički ACTUM (dogovor) koji je sastavljen na hrvatskom jeziku u Dubrovačkom biskupskom ordinarijatu:

„Prikazô se u ovoj biskupskoj kuriji Gospodin D.(on) Ivan Musić, i bî mu predloženo onako kako mu bî pisano, da je želja preuzvišenoga Stožernika Propagande, da on prije nego se povrati na obavljanje svećeničkih dužnosti, učini sveta vježbanja. Bî mu jošter predloženo da Prisvietli Biskup (Zaffron) želi da on ta sveta vježbanja učini koliko prije, i prije nego bi se igdje uputio. Upitan što ima o tomu da opazi, odgovori:

Budući da sam zaplentan vremenitim potrebama sasvijem, iskreno govorim da ne svršivši moje stvari i poslove vremenite, ne mogu dostojno učiniti duhovna vježbanja. Zato molim Prisvietlog Gospodina Biskupa da mi dade toliko vremena dok budem pisat Vladi Austro-ugarskoj za otpust iz njezina carstva. To svršivši

⁸³ *Dumo i njegov narod*, 18-1974., str. 36-37. Vidi bilj. 71.

⁸⁴ „Pisma iz starine“, u: *Dumo i njegov narod*, 17-1973., str. 7.

odmah uput činiću vježbanja duhovna, sada najvišu želju imadem stanovat u Italiji, i najviše u Rimu.

Gori rečene riječi bijahu pročitane Gospodinu biskupu koji odgovori da on ne odustaje od njegove (svoje) želje da (Musić) što prije učini sv. vježbanja, ali kad je Gospodinu Musiću toliko potrebno jošter, razumjet će se sa Vladom i zbog toga on sada ne bi bio miran, da skrušeno učini sv. vježbanja, udjeliva mu se vrijeme od dva mjeseca za razumjet će se sa Vladom, na način da ako prije primi odgovor, odmah učini više rečena vježbanja, ako ne dokle svrše dva mjeseca odmah dođe da se stavi na izvršivanje istih vježbanja. Pitan što ima da odgovori, reče:

Pristajem nato i zadovoljan sam. Pročitano sve gori rečeno, bi podpisano G(iovanni) Pittarević, provicario generale

M.(ato) Raičević

Ivan Musić⁸⁵.

Osvrt. Musić i dalje izmiče i obavljanju duhovnih vježbi i povratku u svećeničku službu, jer svemu tomu pretpostavlja sporazum s austrijskom vladom da se makne izvan granica Austro-Ugarskoga Carstva. Kaže da bi volio živjeti u Italiji i to u Rimu!

* **27. srpnja 1879.** biskup Kraljević, ujak Musićev, umire u Konjicu. Obavio je sv. krizmu i, čini se, za ručkom udarila ga kap. O svemu tomu vidi prikaz smrti i sprovođa u Konjicu.⁸⁶ Nije isključeno da je „slučaj Musić“ imao odraza na zdravlje i smrt biskupa Kraljevića, koji se nije slagao ni s Musićevim vojvodstvom ni s njegovim izmotavanjem da obavi duhovne vježbe i da se vrati u svećeničku službu (vidi gore bilj. 49).

Uzajamne ulične uvrede

* **4. listopada 1879.** župnik Lazarević piše Kotarskoj upravi u Stocu da je 4. X. na ulici bio teško izvrijeđan od popa Ivana Musića, s nečasnim riječima što je slušalo katoličko i muslimansko pučanstvo. Moli intervenciju Kotarske oblasti.

Evo Lazarevićeva doslovna teksta:

„Nota

Br. 101

Doli podpisani Biskupski namjestnik danas iza poldana (prekrižio: ovi dan svečani našega slavnoga cara i kralja Frana Josipa) bio je nasred ulice teško uvrjedjen od Gospodina Popa Ivana Musića sa nečastivim riečima, i to je slušalo

⁸⁵ *Dumo i njegov narod*, 18 -1974., str. 37.

⁸⁶ R. P., „Čerigajski anđeo“, u: *Službeni vjesnik* Biskupijâ Mostar-Duvno i Trebinje-Mrkan, 1/2008., str. 75-79. Osvrt na knjigu Š. Demo – P. Knezović, *Čerigajski anđeo*, Mostar, 2007.: https://biskupija-mostar.ba/wp-content/uploads/2022/03/vjesnik_-_1-2008.pdf

katoličko i tursko mjestno pučanstvo.

Dolipodpisani Biskupski namjestnik moli tu slavnu C(arsko)-k.(raljevsku) oblast da bi Gospodinu Popu Ivanu Musić predstavila prid oči njegovo vrlo sramotno i grubo ponašanje kojim se vlada prama Svetoj Crkvi i onima koji su namjesto Starješinstva iste Svete Crkve. I ako rečeni Gospodin Pop Ivan Musić bude opetovao rečene nečastive rieči, dobro njega će dopasti crkvena kazna koju je jurve (već) zaradio i u kom (kojoj) se tajno nalazi.

Stolac dne 4. listopada 1879.

Lazar Lazarević, Biskupov namjestnik⁸⁷

* **4. listopada 1879.** istoga dana, isti događaj, istoj Carsko-kraljevskoj Kotarskoj oblasti iznosi i isti Ivan Musić:

„Sa najdubljim počitovanjem usuđujem se, ovoj C. K. Kotarskoj oblasti jednu tužbu podstrijeti, uzrok koje jest uvrijedjenje moje časti po gosp. ovdašnjem parohu Lazaru Lazareviću. (...) Naravno da sam na taj dan Najslavnije Svetkovine u čitavom velikom Carstvu Austro-ugarskom sa najvišim poštovanjem metnuo na prsa Dekoracie (odličja), između kojih jednu podijeliti mi dostojio se Milostivi Moj Car na diku i čast, a drugu N.(jegova) S.(vjetlost) Knjaz Crnogorski.

Došavši dakle do kuće gosp. Paroha stanuo na ulici, kod velikih vratih gosp. Paroha kuće sa mojim društvom. Na to izlazi iz kuće isti gosp. Paroh, ja ga pozdravim riječima: ‘Dobro jutro’, a on se okreće i govori mi ironično sljedeće riječi: ‘Što i ti nosiš ličnu’. („Lična“ je tada mogla biti kao neka vrpca ili pločica s natpisom osude, na kod Isusa: INRI). Ja sam mu odgovorio, ovo nije lična, nego Dekoracia, ali je lična u Tebe na vratu. Rieči nepristojne gosp. Paroha, ne samo mene, a pače i okolo stojeće, užasno su uvrijedile, čujuć iz usta jednog Paroha, tako nepodobne riječi koji Dekoracie, koje se od zemaljskih vladarskih (kuća) podjeljuju, na čast, izjednači, sa ličnom kojom se najvišim zločincem život bije. (...)

Danas pred večer jašući šetao sam, i sretnem gosp. Paroha, nazivljem mu ‘Dobro večer’, prem iako me prvo javno uvriedilo, kako je već spomenuto gori, a on mi reče još sramotnije ‘Šta ti ono danas reveš?’ Ja sam mu na to rekô: ‘Uči se ti govoriti, ljudi ne revu, nego magarci, a to si baš ti!’⁸⁸

Osvrt. Rekosmo u početku ovoga prikaza da, po uzoru na sv. Grgura Velikoga, ne bismo željeli ni reći neistinu ni prešutjeti istinu. Zato donosimo i ovo kako biskupski provikar i svećenik Musić iskazivahu uzajamno „počasti“ „nečastivim“ riječima, spuštajući se na ulički žargon. Knjiga Samuelova prikazuje prvoga izraelskoga kralja Šaula „koji je bio mlad i lijep. Među sinovima Izraelovim nije

87 PVAS, No 101., 4. X. 1879.

88 Zlatko Hadžiomerović, „Žalba don Ivana Musića, na don Lazara Lazarevića, župnika iz Stoca“, u: *Zapisi iz Hercegovine*, Mostar, 2024., str. 30-31. Auktor navodi izvor: Arhiv BiH, Napretkova kulturno-historijska zbirka, dokument br. 1367, od 4. listopada 1879. godine. Presliku žalbe donosi D. Musa, *Don Ivan Musić organizira ostanak Hrvata u istočnoj Hercegovini*, 2021., str. 218-219.

bilo ljepšega čovjeka od njega: za glavu bijaše viši od svega naroda“ (1 Sam 9,1-2). Lijep znači skladan! Ali se nije dao u Božji jaram poslušnosti. Nakon nekih pobjeda Šaul na Karmelu podiže sam sebi spomenik! Spomenik umišljenosti i oholosti zaboravljajući da je poslušnost vrjednija od najbolje žrtve (1 Sam 15,22). U Boga je pobjeda i snaga!

* **6. listopada 1879.** dubrovački biskup Zaffron nalaže don Marku Glumčiću, župniku u Liscu (1869.-1909.), da ode u Stolac i ispita „crkvene stvari“⁸⁹ (Musićev slučaj).

* **17. studenoga 1879.** don Marko dođe u Stolac i ostade više dana. Vrativši se u Lisac, izvijesti biskupa u Dubrovniku. Cjelovit Glumčićev odgovor biskupu glasi:

– „Dne **21. studenoga** (1879.) obrazložio sam Musiću svoju misiju i nagovarao ga da se čim prije vrati na dužnost svećeničku i da bi ostavio stanje ne pohvalno u zadnjim mjesecima njegova stanovanja u Stocu. Na moje opomene i savjet Musić je dao najbolje obećanje, svoju časnu riječ da će se brzo povratiti na svećeničku dužnost, obećajući da će kroz 15 dana otići u Dubrovnik i da će se baciti pred noge Vaše presvijetlosti. Nijesam bio zadovoljan sa samim riječima njegovim već sam sastavio s Musićem zapisnik, kojega je isti potpisao, koga Vam prilažem. Nadajući se da sam stvari u redu svršio, vratio sam se preko Metkovića, Stona, Slanoga u Lisac, ali u Slanome na povratku,

25. studenoga čujem vijest da je Musić utekao u Crnu Goru **24. studenoga** sa Cvijom Kuduzovom (Vukasović), s kojom je od davno prijateljevao. Odmah sam brzojavno pitao provikara Lazarevića za istinu, koji mi je stvar potvrdio. Prevaren tako u svom očekivanju, nijesam se nikad nadao da je Musić izgubio sav stid i poštenje. I da je prevarant Crkve i sramota svećenstva pokazuje svom nedavnom hipokrizijom“⁹⁰.

Musićev bijeg iz Stoca u Crnu Goru

* **24. studenoga 1879.** provikar Lazarević telegramom javi don Marku Glumčiću u Ošlje: „*Musić, presa Floria Kuduz, fugito la notte che eravamo noi Dubrave per Montenegro, dicono, Lazarević*“ (Musić, uzevši Cviju Kuduz, pobjegao u Crnu Goru u noći kada smo mi bili u Dubravama, kažu, Lazarević).⁹¹ Cvija ili Floria bijaše kći Boška Kuduza ili Vukasovića, sestra Ivana koji je živio u Stocu. Ivan je rođen 12. svibnja 1856., a sestra mu Cvija **9. travnja 1858.**,⁹² deset godina mlađa od Musića.

O tome bijegu piše i don Marijan Vujnović 1943.:

„Vojvoda Musić iza austrijske okupacije (1878.) živio je u Stocu u kući Boška Vukasovića, oca tajnika Ivana. Tu se je upoznao sa Cvijom, kćeri Boškovom, kojoj

⁸⁹ R. P., „Hercegovački ustanak“, *Dumo i njegov*, 20-1975., str. 17.

⁹⁰ Isto.

⁹¹ Isto.

⁹² *Status animarum Gradac*, 1855., str. 1.

zadade riječ, da će je oženiti. Vele, da je tražio da car Franjo Josip I. zamoli (Papu) da bi mu dozvolio, da se ženi.

Boško kad je opazio, što se plete između Musića i njegove kćeri Cvije, otkaza mu stan i don Ivan se nastani u Stocu u kući kraj gornje ćuprije, odakle je u noći skupa s Cvijom i Stojanom Ragužem iz Kruševa god. 1880. (točnije: 24. studenoga 1879.) prebjegao preko Dabra u Crnu Goru. Na rastanku sa Stojanom poklonio mu je svog konja. Razlog da je pobjegao u Crnu Goru bio je taj, što je bio nezadovoljan sa austrijskom vladom i povrijeđen u svom ponosu počeo pisati protiv austrijske uprave u okupiranim krajevima. Radi čega je bio ukoren, ali on je i dalje napadao austrijsku vlast. I drugi vražji razlog tjerao je Musića iz Hercegovine. On je zavolio Cviju i ona mu je ljubav odvrćala. Odlučio se je ženiti, a od pape ne dolazi odobrenje. - U Crnoj Gori Musića su zatočili u Podgorici jer su ga držali austrijskim uhodom⁹³.

Osvrt. Musić, poigravajući se s Božjim darom duhovnoga zvanja, najprije napusti franjevačko redovništvo, zatim kao svećenik bi udaren crkvenom suspenzijom *a divinis*, konačno proigra i crkvenu službu i civilnu penziju i bilo kakav vojni čin. Bježeći u Crnu Goru, izgubi ugled i u crkvenim i u civilnim krugovima Hercegovine.

Boškova djeca. Bošku Vukasoviću Ana rođ. Lazarević rodi osmero djece i to četiri sina i četiri kćeri: Mariju, Delfinu, Ivana, Stanka, Nikolu, Cviju, Stjepana i (drugu) Delfinu,⁹⁴ jer je prva umrla.

***3. prosinca 1879.** stiže traženo rješenje austrijskih vlasti s obzirom na Musića: „*Ministarstvo financija* je javilo *Zemaljskoj vladi* u Sarajevu da odobrava Musiću, uz plaću od 1200 forinti, studij u Beču ili Pragu tražeći da Musić što prije odgovori pristaje li na to da bi ga vlada mogla preporučiti biskupu i rektoru. Bilo je već prekasno, Musić je već bio u Crnoj Gori⁹⁵“.

GODINA 1881.

Musićev bijeg iz Podgorice u Srbiju

Dne **6. ožujka 1881.** Ivanu i Cviji u Podgorici rodi se kći. Njoj nadjenuše ime **Delfa**, po svoj prilici na spomen dviju Cvijinih sestara - Delfinâ.

Zbog nesporazuma s knjazom Nikolom, bilježi Delfa u svojim *Uspomenama*, obitelj se preseli u Srbiju (nije naznačena godina preseljenja), najprije u Arandelovac, zatim u Parcani, općina Sopot. Tu im se rodi kći **Danica** i preminu kao desetomjesečno dijete.⁹⁶

Zatim prijedose u Beograd (ni tu nije naznačena godina prelaska), gdje se rodi treća kći kojoj dadoše ime **Vukosava**. Ona poživje samo nekoliko dana.⁹⁷

⁹³ M. Vujinović, „Hercegovačka buna“, str. 16. Slika Stojana Raguža, Musićeva vojnika, u: I. Puljić, *Hrvati katolici*, str. 294.

⁹⁴ https://www.don-ivanmusic.net/images/dokumenti/stanje_dusa_stolac.jpg

⁹⁵ I. Puljić, *Hrvati katolici*, str. 468-469.

⁹⁶ Delfa Ivanić, *Uspomene*, prir. Jasmina Milanović, Beograd, 2012., str. 44.

⁹⁷ Isto, str. 45.

GODINA 1882.

Don Ivica Puljić u svojoj knjizi *Hrvati katolici...* donosi pokušaj Ivana Musića, kada je stigao u Beograd 1882. godine, da stupi u kontakt s austrougarskim predstavnikom i pomiri se s carevinom i Crkvom:

„Nepravedni postupci i pritisci na vojvodu Musića slomili su ga i prisilili su ga da učini pogrešan korak, emigrirao je u Crnu Goru koja mu je, zbog zahtjeva Austro-Ugarske za njegovo izručenje, radije omogućila da prebjegne u Srbiju. (...) Konačno je uvidio da je učinio pogrešan korak koji je svim njegovim neprijateljima dobro došao. Stoga je stupio u vezu s austrijskim poslanikom u Beogradu i uspio dobiti obećanje o svom pomirenju i s carevinom i s Crkvom. A to je, na žalost, opet spriječilo energično protivljenje generala Jovanovića pa je Musić svoj mladi život doskora (1888.) završio naglom smrću u Beogradu“.⁹⁸

„Zaplentan vremenitim potrebama“ - „završio naglom smrću“

Osvrt. Kada su posrijedi crkveni zahtjevi, bilo Musiću bilo od Musića, onda redovito u posljednji trenutak upadne neka smetnja koja onemogućuje ispunjenje tih traženja.

- Tako prije Božića 1875. biskup Zaffron očinski a neodgodivo zatraži od Musića da se pojavi u Dubrovniku radi razjašnjenja svoga stanja. Nije poznato da se uopće pojavio. A poznato je da je početkom 1876. suspendiran *a divinis*!

- Kada dubrovački generalni vikar Pitarević i Musić, nakon austro-ugarskoga zaposjednuća BiH, 9. lipnja 1879. potpiše dogovor da suspendirani Musić dođe u duhovne vježbe u Dubrovnik i da se vrati u župničku službu, on, „zaplentan vremenitim potrebama“, zatraži još neko vrijeme da može pisati Vladi u Beč da ga se otpusti iz Carstva, po mogućnosti u Rim (vjerojatno na studij). Blagohotno mu dopuštena dva mjeseca. Ni tu ne obavi duhovne vježbe niti ode u Rim.

- Kada Glumčić, župnik u Liscu, biskupov delegat, s Musićem 21. studenoga 1879. potpiše obećanje da vođa ustanka napušta stanovanje kod Vukasovića u Stocu i kroz 15 dana dolazi u Dubrovnik „baciti se pred noge“ biskupove, on neočekivano 24. studenoga zajedno s djevojkom uteče u Crnu Goru.

- Konačno, kada u Beogradu, odmah po dolasku 1882., od austrijskog poslanika Khevenhüllera primi obećanje da će srediti svoj status „i s carevinom i s Crkvom“, ne uspije ni to ostvariti zbog protivljenja generala Jovanovića. I tako Musić, 1888. godine, bi pogoden „naglom smrću“. Posve zaboravio onu Isusovu toliko puta ponovljenu: *Bdijte, jer ne znate ni dana ni časa* (Mt 25,13; 2 Tim 4,5; 1 Pet 4,7; 5,8; Dj 16,15 itd.).

⁹⁸ I. Puljić, *Hrvati katolici*, str. 512. Vidi također str. 470 i 473-474.

GODINA 1883.

Početak 1883. Musić bijaše uključen u plan praćenja kneza Petra Karađorđevića na Cetinju, koji bi preko svojih ljudi „mogao sve učiniti“, ali zbog političkih promjena u Beogradu, nije došlo do toga uhođarstva. „Ovaj izraz ‘mogao sve učiniti’ znači, po svojoj prilici, da se radilo i o ubistvu pretendenta“.⁹⁹

GODINA 1887.

O datumu smrti Cvije, žene Ivana Musića, piše Dušan Musa prenoseći presliku iz Arhiva grada Beograda: „Cveta, žena Ivana Musića, činovnika u pošti, žiteljica Beogradska. Beograd, umrla 15. januar 1887. (27. siječnja), pre podne, sahranjena 16. januara 1887. (28. siječnja), na novom beogradskom groblju, rođena u Stocu okr. Mostarski, Hercegovina, mesto stanovanja: Beograd; 27. godina, status: bračni, umrla od jektike (tuberkuloze)“.¹⁰⁰ Jektika na grčkom, a sičija na turskom znači: sušica.

Kći Delfa piše:

„Sećam se, stojeći uveče na prozoru sa majkom, ona mi je pričala da gore na nebu živi Bog i da nam sve zavisi od njega. (...) I posle izvesnog vremena, moja majka je umrla, ne znam tačno, ali mislim početkom 1886.“ Vidjeli smo gore da je to bilo početkom 1887. (...) „I tada sam mislila - nastavlja Delfa - da kad odrastem, da ću uraditi jedne lepe čarape i uzeti jedne velike merdevine, pa se popeti gore do Boga, dati mu na dar moje izrađene čarape i moliti ga da mi vrati moju majku“.¹⁰¹

Druga Musićeva ženidba i rastava. Delfa, petogodišnja kći Musićeva, prisjeća se očeve druge ženidbe i rastave:

„Posle majčine smrti, otac me je dao u pansion kod gospođice Jelke, jedne dobre i fine vojvođanke. (...) Jednoga dana, šetali smo otac i ja po parku Ministarstva finansija i otac mi reče da će da se oženi. Iako sam bila vrlo mala, ja upitah: ‘a hoće li ta njegova druga žena biti prema meni dobra?’ On mi reče da hoće i posle izvesnog vremena oni me uzeše odande (iz pansiona) i dovedoše opet na Terazije u naš stari stan. Ta njegova druga žena bila je vrlo dobra prema meni. Zašto su se oni (docnije) rastavili, ja ne znam, ali se nisu razveli“.¹⁰²

GODINA 1888.

Nakon Cvijine smrti, druge ženidbe i potom rastave, Ivan Musić poživje još neko vrijeme. O njegovoj smrti i sprovodu piše njegova kći Delfa:

Otac je „posle izvesnog vremena umro, u prvoj polovini decembra 1888. u stanu u Prizrenskoj ulici. Ja ga mrtvog videla nisam, ali sam na pratnji njegovoj bila.

⁹⁹ I. Puljić prenosi mišljenje Vojislava Vučkovića, *Hrvatski katolici*, str. 475-476.

¹⁰⁰ D. Musa, *Hercegovački ustanak 1875.-1878. – Akteri, istine i zablude*, Sarajevo, 2018., str. 290. Također *Don Ivan Musić organizira ostanak Hrvata u istočnoj Hercegovini*, 2021., str. 226-228.

¹⁰¹ D. Ivanić, *Uspomene*, str. 46.

¹⁰² D. Ivanić, *Uspomene*, str. 47.

(...) Sahranila ga je srpska država i pratnja je bila u Sabornoj crkvi. Služilo je 16 sveštenika i tri vladike, i bilo je puno govora. (...) Kako se vidi, moj je otac sahranjen kao pravi pravoslavac, jer je on, kako sam čula, kada je iz Crne Gore 1881. godine došao u Srbiju, primio pravoslavlje sa Krsnom slavom Petrovdan – dan kada je na oltaru u srpskom manastiru Zavali u Popovom polju, u donjoj Hercegovini u prisustvu svojih vernih ustanika primio svoju ustaničku i vojvodsku zakletvu“.¹⁰³

Ljubinjac Rade Likić (1975.-2024.) na bosanskom portalu Frontal.ba 2020. godine piše:

Musić je umro „11 decembra 1888. Njegova sahrana prerasla je u pravu nacionalnu manifestaciju i dugo se pamtila u Beogradu po masovnom učešću naroda i crkve. O tome je bružala tadašnja beogradska štampa“. Likić dalje prenosi:

Beogradske *Male novine* objavile su:

“Kao što smo već ranije javili našim čitaocima, u nedelju 11 ov. meseca umro je don Ivan Musić, bivši vojvoda hercegovački i u potonje vreme poštar pošte beogradske. Pokojnik je sahranjen 12 ov. m. sa velikom pompom”.

A beogradsko *Videlo* opisuje mu sprovod:

“Mrtvo telo pokojnoga vojvode Ivana Musića sahranjeno je u ponedjeljak pre podne u ovd.(ašnjem) novom groblju. Sprovod je krenuo u 9 i po časova, iz stana pokojnikova u Prizrenskoj ulici br. 15. - Abadžijskom i Ministarskom ulicom ka Vaznesenskoj Crkvi, gde je bilo opelo. Pri sprovodu i opelu izvoleo je iz počasti činodejstvovati Njegovo Preosveštenstvo Episkop Žički G. Nikanor¹⁰⁴ sa šesnaest sveštenika“.¹⁰⁵

Dušan Musa donosi i Ivanovu „umrlicu“ koja glasi: „Ivan Musić, činovnik pošte Beogradske, žitelj Beogradski, umro je 11. decembra 1888. (23. prosinca) posle podne, sahranjen je 12. decembra 1888. (24. prosinca) u novom beogradskom groblju. Mesto rođenja: Hercegovina, mesto stanovanja: Beograd“; upisano je da je imao 38 godina, status: braćan (oženjen), od kakve bolesti je umro: kašalj krvi; (?).¹⁰⁶

Osvrt. U Srbiji je u to vrijeme u službenoj uporabi bio julijanski kalendar. Razlika između gregorijanskog i julijanskog kalendara u to je doba bila 12 dana. Dakle, ono što je u Srbiji bilo 11. prosinca, kod katolika to je bilo 23. prosinca. Srbija je prešla na gregorijanski kalendar tek 1919., i to izostavivši 13 kalendarskih dana, jer je 1900. godine razlika narasla s 12 na 13 dana. Sunce zašlo 14. siječnja, a sutradan osvanuo 28. siječnja 1919.

¹⁰³ D. Ivanić, *Uspomene*, str. 47.

¹⁰⁴ Nikanor Ružičić (krsno ime Nikola), 1843.-1916., bio je žički episkop: 1886.-1889.

¹⁰⁵ Rade Likić, *Don Ivan Musić i drugi Srbi hrvatske mitologije*:

<https://www.frontal.ba/novost/102299/rade-likic-don-ivan-music-i-drugi-srbi-hrvatske-mitologije>

¹⁰⁶ D. Musa, *Hercegovački ustanak 1875.-1878. – Akteri, istine i zablude*, 2018., str. 290. Također *Don Ivan Musić organizira ustanak Hrvata u istočnoj Hercegovini*, 2021., str. 226-228. Ovdje se još čita: „opelo svršio Stefan M. Beli paroh Beogradski“ (str. 228).

Musić je pokopan na beogradskom gradskom groblju, pokraj groba svoje Cvije. Ne zna im se za grobove.

Posvojenje i školovanje

Godine 1888. Delfu posvoji beogradski gradonačelnik Mihajlo Bogićević. Školovala se u Ženevi (1897.-1899.), ali ne završi studija kemije.

GODINA 1901.

Dne **18. kolovoza 1901.** Delfa se udade za rastavljena novinara, književnika i diplomata, Ivana Ivanića (1867.-1935.), koji stanovaše u Skoplju.¹⁰⁷

Posjet Hercegovini

Delfa donosi ovaj podatak, ali ne naznačuje godinu:

„Kada smo ja i Ivan (njezin muž) bili prvi put u Stocu kod Ivana Vukasovića, ja sam ga upitala da li imaju sliku moje majke Cvije, jer sam želela da je vidim pošto se njenog lika više nisam sećala. Ujak mi je odgovorio: ‘Stani pred ogledalo pa ćeš videti sliku tvoje majke’“.¹⁰⁸

Don Marijan Vujnović sjeća se susreta s Delfinim mužem, ali ne kaže ni kada je to bilo, ni gdje je to bilo:

„Njegov (Musićev) zet i muž Delfin pričao mi je, da (je) Musić ostao katolik do smrti, ali da mu se za grob ne zna, niti će se moći pronaći radi otkopavanja“.¹⁰⁹ Je li se taj susret dogodio u razdoblju kada je don Marijan župnikovao u Ravnom: 1900.-1907. ili kada je bio župnik u Stocu: 1907.-1919., nije zapisano.

GODINA 1935.

Posjet Ravnom

Dne **28. travnja 1935.** Delfa pohodi Ravno i upravo na Bijelu nedjelju - tjedan nakon Uskrsa 28. travnja - bijaše na sv. misi. Župnik don Jozo Zovko kazivaše joj u župnom stanu što sâm bijaše slušao od naroda o njezinu ocu. Ona sve zapisivaše. Pokaza joj i onaj papir primopredaje, na latinskom, gdje bijaše njegov potpis (1875.). Ona ga dugo promatraše. Obilazaše prostorije u kojima njezin otac nekada bijaše boravio. Na njoj se primijetilo da se taj posjet nje jako dojmio. Stasita ženska i prikladne vanjštine. Koji su poznavali Musića, kazivali su da mu je bila dosta slična. Rekla je don Jozi da je pravoslavne vjere, da je jedinica i da živi u Skoplju. Prema njezinu kazivanju, ona dođe u Ravno radi prikupljanja podataka o ocu za neku knjigu.¹¹⁰

¹⁰⁷ D. Ivanić, *Uspomene*, str. 113-115.

¹⁰⁸ D. Ivanić, *Uspomene*, str. 47.

¹⁰⁹ M. Vujnović, „Hercegovačka buna“, str. 15.

¹¹⁰ J. Zovko, *Uspomene i sjećanja*, prvi dio, str. 559.

GODINA 1943.

Treba li Musiću podizati spomenik?

Više smo puta navodili don Marijana Vujnovića koji svoj članak iz 1943. godine završava ovim riječima:

„Musić (je, s jedne strane) kao vrhovni poglavar u posljednjem narodnom ustanku mnogo doprinio, da se je Hercegovina oslobodila turskog nasilja i turske uprave, i s druge strane, da zemaljska slava zna i pametne ljude zaslijepiti i navesti na nepromišljen korak. Zahvalni narod da bi se odužio svom vojvodi i da bi se trajno sačuvala njegova uspomena u ovim krajevima, mislio je podignuti mu dolični spomenik, ali se odustalo od toga, jer se ne zna, da li je umro kao kršćanin katolik, izmiren s Bogom i njegovom sv. crkvom“.¹¹¹

Osvrt. Budući da nema tih vidljivih znakova katolištva uoči same smrti, onda mu nije red postavljati vidljivi spomenik, kao što to don Marijan Vujnović, nekadašnji ravanjski župnik, napisao prije 83 godine.

GODINA 1972.

Dne **12. kolovoza 1972.** preminu u Beogradu, u Domu sv. Save, u svojoj 91. godini života Delfa Ivanić. S njom se utrne loza Ivana Musića.

ZAKLJUČAK

U Ivana Musića četiri su faze u 40-godišnjem životu, koje su slične godišnjem dobu: procvalu proljeću, užarenu ljetu, sumornoj jeseni i cihoj zimi.

Od rođenja do prvoga bijega: 1848.-1868. Djetinjstvo u Klobuku, mladenačko školovanje na Širokom Brijegu i spremanje za redovnika franjevca, svećenika, najmirnije je doba njegova života. Sa školom se dobro nosi, a poglavari zajedno s profesorima u njegovu vladanju i učenju ne nalaze ništa što bi ih smetalo da ga propuštaju u više razrede ili tečajeve ili prvim zavjetima.

Od prvoga do drugoga bijega: 1868.-1879. Tu počinje prava drama. Odustajući od redovničkih svećanih zavjeta, a odričući se svih dotadašnjih „načela“, polažući zakletvu služenja srpskoj naciji i vlasti zalazi u mutne vode gdje se ne pokazuje uvijek dorašlim silnom valovlju koje udara sad u scilu ili vir, sad u haribdu ili hrid. Kao što na kraju prve faze krši prve zavjete, tako u ovoj drugoj fazi, inače uspješna vojevanja, pokazujući se nepokoran svojim poglavarima, krši i crkveni zakon celibata pred Bogom: sve ostavlja - i Austro-Ugarsko Carstvo, i Hercegovinu, i župu Ravno, i sve svoje suradnike, i majku Ivu, uzima djevojku i bježi u Crnu Goru.

Od drugoga do trećega bijega, 1879.-1881. I onda se sve počinje spuštati niza stranu kao santa leda. Suočena sa zahtjevom Austro-Ugarske za izručenjem,

¹¹¹ M. Vujnović, „Hercegovačka buna“, str. 16.

Knjaževina mu radije omogućuje odlazak iz Podgorice u Srbiju. Sa ženom Cvijom i kćeri Delfom opet se daje u bijeg, ovaj put u Srbiju, kojoj inače bijaše položio besmisleni zakletvu vjernosti 13 godina prije toga čina.

Zatočenik u Srbiji: 1881.-1888. U toj završnoj fazi ispraća troje mrtvih iz obitelji: preskačući u bijegu iz Podgorice u Arandelovac, gdje se rađa druga kći, Danica, koja živi samo 10 mjeseci, zatim u Parcanu u općini Sopot i konačno u Beograd, gdje dolazi na svijet treća kći, Vukosava, i ubrzo izdiše. U Beogradu umire i supruga mu Cvija. Ne mogavši živjeti kao udovac, ženi se Jelenom s kojom nema ni poroda ni duga vijeka, jer se ubrzo rastavlja. I pogađa ga smrt i sprovod 24. prosinca 1888., na 40. rođendan.

Musić izvojeva velike pobjede nad protivnicima 1875.-1878., samo ne nad samim sobom: nad požudom tijela i očiju i nad ohološću života (1 Iv 2,16):

- *nad požudom očiju* – stalne slike vojvode, odore, nagrade, boravka i studija izvan Carstva, čak najradije u Rimu pa konačno u Beogradu;

- *nad požudom tijela* – ima čak pet ženskih u obitelji u susljednu redu: dvije supruge i tri kćeri: žena mu Cvija odlazi u 28. godini života, Jelena se rastavlja. Kćeri Danica i Vukosava umiru u prvoj godini svoga života, a kći Delfa nakon posvojenja, udaje se za rastavljenu čovjeka, nemaju djece, ona Bogu predaje duh u 91. godini života; s njom izumire obiteljsko ime;

- *nad ohološću života* – Musić ne posluša svoje poglavare, biskupa – apostolskog upravitelja Zaffrona, provikara Lazarevića, ni svoga starijega kolegu, don Mihovila Pavlinovića (1831.-1887.) od kojega bijaše tražio savjet. Don Mihovil mu odgovara: „Dragi don Ivane! Ne traži od Austrije ni nagrade, ni obilježja, ni plaće; ostani što jesi: župnik Ravnoga i kao takav silno ćeš koristiti svome narodu“. ¹¹² Kamo sreće da je poslušao!

Često se Musić vidaše sa svojim ujakom fra Anđelom biskupom koji sigurno sve poduzimao da sestrića usmjeri na pravi put. A on kao da svojim nedosljednim ponašanjem pridoneso preranoj smrti biskupa Kraljevića (vidi gore: 27. VII. 1879.). On sebi zacrtao svoj zemaljski put i cilj. „Zaljubljen u sadašnji svijet“, kako napisao sv. Pavao za svoga suradnika Demu (usp. 2 Tim 4,10), Musić doživljava pravi brodolom i osobni i obiteljski, i nacionalni i religiozni u jeku svoga života - u 40. godini. Koliko za nacionalnu stvar zaslužan, toliko za crkvenu sablažnjiv. Kako je on sređivao svoje odnose u savjesti pred Bogom, ne znamo. Nema dokaza da je katolički opremljen prije smrti, a ima dokaza da mu je sprovodnu liturgiju vodio žički vladika Nikanor.

Čudovito zvuči da nakon „Musićeva slučaja“ ne bijaše uspjela svećeničkog zvanja iz ravanjske župe za Trebinjsku biskupiju.

Na svršetku ovoga prikaza da parafraziramo hrvatskoga pjesnika Ivana Mažuranića s obzirom na vojnički i svećenički lik Ivana Musića:

Dobar junak, da je *dumo* taki!

¹¹² Gujić, Kasim, „Uloga Hrvata u Hercegovačkom ustanku“, u: *Hrvatsko kolo*, Zagreb, 1937., str. 194-195; I. Puljić, *Hrvati katolici*, str. 456.

Pa ipak: tko od nas zna što je Očevo milosrđe?

Vidje li itko **fra** Šimuna Musića na slici da nosi redovničko „bijelo oko pâsa“, ili **don** Ivana Musića, ravanjskoga župnika, na slici da nosi svećeničko „bijelo oko vrata“. A preobiluju slike da nosi vojvodsku „dolamu i šubaru, kuburu i sablju“.

Gospodin Isus reče: „Nije moguće da ne dođu sablazni, no jao onome po kome dolaze“ (Lk 17,1). Isto tako Spasitelj reče: „Rekne li tko riječ protiv Sina čovječjega, oprostit će mu se. Ali tko rekne protiv Duha Svetoga, neće mu se oprostiti ni na ovom svijetu ni u budućem“ (Mt 12,32).

A Otkupitelj viseći na križu i obuhvaćajući sve ljude moli: „Oče, oprosti im jer ne znaju što čine“ (Lk 23,34). U to se javi glas desnoga razbojnika Dizme: „Isuse, sjeti me se kada dođeš u kraljevstvo svoje“ (Lk 23,42).

A Isus mu odgovori: „Zaista, tebi kažem: danas ćeš biti sa mnom u raju“ (Lk 23,43).

To znači da nema te sablazni koja može sablazniti Oca nebeskoga!

Niti ima takva grijeha koji ne može oprostiti Otac na nebesima!

Niti ima razbojnika, ako zaište samo spomen u kraljevstvu Božjem, da Otac ne će narediti da mu iznesu najljepšu haljinu, stave mu prsten na ruku, obuću na noge, da zakolju ugojeno tele i prirede svečanu gozbu božanskoga milosrđa: ovaj bijaše mrtav i oživje, izgubljen i nađe se. I stadoše se veseliti! (usp. Lk 15,22-24).

Nitko od nas ne zna je li svećenik Musić, nakon toliko padova, bijegova, lomova na ovome svijetu, prolazeći tunelom smrti, izgovorio savršeno pokajanje, a na izlazu iz tunela čuo od Oca milosrđa očinsko oprostjenje! Jer Otac se ne odriče sina svoga, ni onoga „u dalekoj zemlji“ ni ovoga „u polju“ (Lk 15,13.25).

A ti, Gospodine, smiluj se svima nama!

Upotrijebljeni Izvori i Literatura:

Bakula, Petar, *Schematismus topographico-historicus Vicariatus Apostolici et Custodiae Provincialis Franciscanico-Missionariae in Hercegovina pro anno Domini 1873.*, Mostar, 1873.

Batinović, Stjepan, “*’Turska buna’ 1875-1878; Dumo i njegov narod*, 5 - 1967., str. 22-23.

Buconjić, Nikola, *Povijest ustanka u Hercegovini i boj kod Stoca*, Mostar, 1911., pretpisak, ur. Željko Raguž, Stolac, 2000.

Ekmečić, Milorad, *Ustanak u Bosni 1875-1878*, Sarajevo, 1973., str. 46

Garašanin, Ilija, *Načertanije*, Projekat Rastko - biblioteka srpske kulture na internetu (https://www.rastko.rs/istorija/garasanin_nacertanije.html, pristupljeno 19. IV. 2025.)

Gjurgjević, Martin, *Memoari sa Balkana 1858.-1878.*, Sarajevo, 1910., pretpisak, ur. Željko Raguž, Stolac, 2000.

- Gujić, Kasim, „Uloga Hrvata u Hercegovačkom ustanku“, u: *Hrvatsko kolo*, knjiga XVIII., Zagreb, 1937., str. 179-197;
- Hadžiomerović, Zlatko, „Žalba don Ivana Musića, na don Lazara Lazarevića, župnika iz Stoca“, u: *Zapisi iz Hercegovine*, Mostar, 2024., str. 28-31.
- Ivanić, Delfa, *Uspomene*, prir. Jasmina Milanović, Beograd, 2012.
- Jolić, Robert, *Novicijat hercegovačkih franjevaca*, Mostar, 2009.
- Musa, Dušan, *Hercegovački ustanak, 1875.-1878. – Akteri, istine i zablude*, Sarajevo, 2018.
- Nikić, Andrija, „Hercegovački ustanak u svjetlu novih izvora“, u: *Međunarodni naučni skup povodom 100-godišnjice ustanka u Bosni i Hercegovini, drugim balkanskim zemljama i istočnoj krizi 1875-1878. godine*, ANUBiH, Posebna izdanja, knjiga XXX, Sarajevo, 1977.
- Isti, „Hercegovački ustanak 1875.“, u: *Spomenica ustanka hercegovačkih Hrvata 1875-1995.*, Čapljina, 1996., str. 29-48.
- Pavlinović, Mihovil, *Obzor*, 7/1934.
- Perić, Ratko, „Pisma iz starine“, u: *Dumo i njegov narod*, 17 -1973., str. 2-8.
- Isti, „Slučaj don Ivana Musića“, *Dumo i njegov narod*, 18-1974., str. 34-37 (Deset pisama iz Biskupijskoga arhiva Dubrovnik).
- Isti, „Hercegovački ustanak prije 100 godina“, u: *Dumo i njegov narod*, 20-1975., str. 15-17.
- Isti, „Don Ivan Musić“, u: *Da im spomen očuvamo*, Mostar, 2000., str. 190-192.
- Isti, *Kriste, budi im život Ti!*, Mostar, 2021., str. 203-204.
- Provikarski arhiv u Stocu – PVAS, 1874.-1879.
- Puljić, Ivica, „Uloga Hrvata i don Ivana Musića u Hercegovačkom ustanku“, u: *Spomenica ustanka hercegovačkih Hrvata 1875-1995.*, Čapljina, 1996., str. 49-72.
- Isti, „Vojvoda Musić i oslobođenje Stoca“, u: *Stolac u povijesti i kulturi Hrvata*, Zagreb-Stolac, 1999., str. 189-217.
- Isti, *Hrvati katolici Donje Hercegovine i istočna kriza – Hercegovački ustanak 1875.-1878.*, Dubrovnik - Neum, 2004.
- Isti, „Uloga vojvode don Ivana Musića u ustanku hercegovačkih Hrvata“, u: zborniku *Uloga Hrvata u Hercegovačkom ustanku (1875.-1878.)*, gl. urednik Dušan Musa, udruga „Vojvoda don Ivan Musić“, Ljubuški, 2009., str. 217-272.
- Sivrić, Marijan, „Nekoliko dokumenata o don Ivanu Musiću i njegovu odlasku u Trebinjsku biskupiju“, u: zborniku *Uloga Hrvata u Hercegovačkom ustanku (1875.-1878.)*, gl. urednik D. Musa, udruga „Vojvoda don Ivan Musić“, Ljubuški, 2009., str. 109-124.
- Šimić, Ivan, *Crkva Dubrovačka na pragu Trećeg tisućljeća - Šematizam*, Dubrovnik, 2001.

Teinović, Bratislav, „Nacionalno-politička misija fra Grgura-Grge Škarića (1831-1876): za javno dobro srpske nacije“, u: *Nacionalni interesi*, Banja Luka, 2/2024., str. 77-104.

Vego, Marko, *Don Ivan Musić i Hrvati u Hercegovačkom ustanku 1875.-1878. godine*, Sarajevo, 1953.

Vujinović (sic), Marijan, „Hercegovačka buna u godini 1875.“, u: *Hrvatsko pravo*, Mostar, 1943., br. 63, str. 15-16.

Zovko, Jozo, „Starohrvatska crkva sv. Petra apostola u Zavali, Popovo Polje, Hercegovina“, u: *Hrvatska revija*, Buenos Aires, 3/1959., str. 289-318, osobito str. 293, bilj. 22.

Isti, „Musić Don Ivan“, u: *Uspomene i sjećanja*, I.-II., Lujan, Argentina, 1970.-1973., prvi dio, str. 558-563.

DALJE OVAKO NE MOŽE I NEĆEMO, PA MAKAR SVI IZGINULI

Reče i pođe prvi

Tako bi lipnja, dana 19. te 1875. (‘iadu...) Tu, u Dračevu.

Ovdje je pukla prva puška što ono odjeku daleko preko istočne Ercegovine pa
zatrese cilu Bosnu.

Odjeknu iz prkosa, k'o grom kad para brda, čulo se nadaleko za don Ivana
Musića, nekad Muse od Klobuka,

Stjepana i matere Ive od Kraljevića iz Čerigaja, za se što bi reka' Vojvoda donje
Ercegovine.

E, nije njega džaba krstija fra Anđeo Kraljević, ujak junaka, s blagoslovom
odvažnika.

Prvi ustaša.

Taj nije dao na se, nije dao ni na svoje, dosta zuluma i Turaka, kršćanska je ovo
zemlja.

Malo bilo škola po Carigradu i Ostrogonu, i sve službe što je proša.

Što će dukati i sva blaga, sloboda se u škrinje ne stavlja Studena zima donijela
glad,

Satirali nameti seljaka. Jede država sebi utrobu.

Protiv četiri stojeća otomanskog izrabljivanja Ustaše kmetovi protiv aga i begova

Dalje ovako ne može i nećemo, pa makar svi izginuli

Prigrli Musić sirotinju svoju, nema što izgubit osim srca,
a ono riče poput ranjenog lava

Zaželi slobodu svome rodu jer veće svetinje od svoga nema.

Nema natrag, nema stati, svoje ne damo pa makar izginuli.

Ravna li je Gabela, a još ravnije Popovo polje

Široko ko srce junaka

Jel to jaše na konju naš vojvoda, kliču i pred njim se spotiču

Nikad više podčinjena raja

Nikad više zuluma
Skinuti su okovi sa srca
Kako tada i vazda do današnjih dana
Bilo i bit će u njoj junaka

HERCEGOVAČKI USTANAK NAKON 150 GODINA

BORBA SE NASTAVLJA JER DVOJBE I POLITIČKE NEGACIJE I DALJE PRIJETE EPOPEJI DONJOHERCEGOVAČKIH USTANIKA

Uvod

Konačno dočekasmo da se jedna godišnjica Hercegovačkog ustanka 1875. – 1878. obilježi pisanom riječju i popratnim sadržajima u značajnijem obujmu, pri čemu bih posebice istaknuo sudjelovanje mladih Stočana. U proteklih tridesetak godina pisanom riječju o Hercegovačkom ustanku pokušavalo se djelovati na starije. Dojam je da napor baš i nije dao priželjkivane rezultate, međutim, očekujemo kako će ova nova stolačka varijanta imati puno više uspjeha. Predrasudama neopterećeni mladi ljudi sigurno će učiniti kvalitetne pomake.

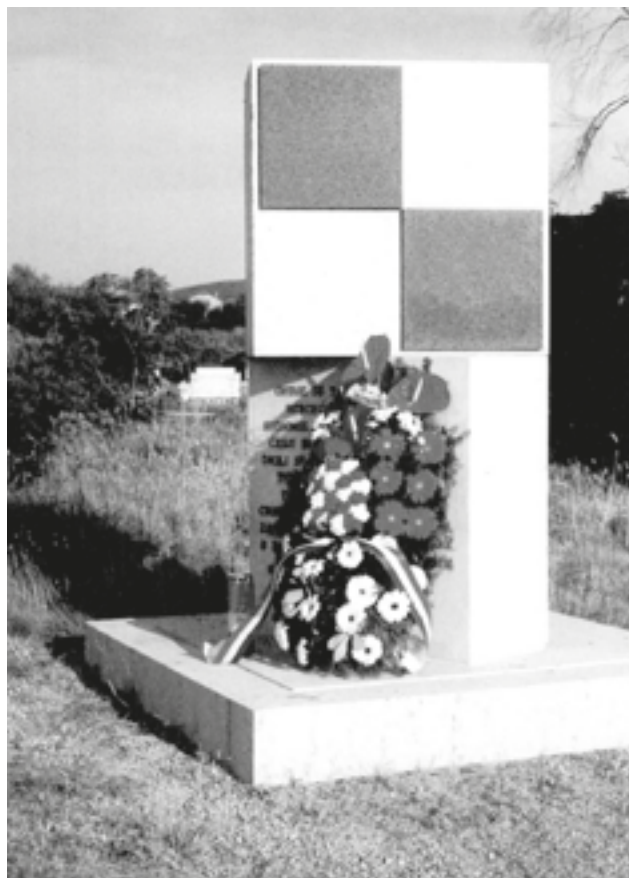
Koliko je poznato, bar u novije vrijeme, prvi put godišnjica Hercegovačkog ustanka 1875. – 1878. obilježena je prigodom 120 godina od njegovog izbijanja. Za tu priliku organiziran je znanstveni skup u Čapljini i podignuto spomen-obilježje na izvorištu ustanka u Dračevu. Rezultat znanstvenog skupa bio je zbornik *Spomenica ustanka hercegovačkih Hrvata 1875. – 1878.* Bio je to golem pomak u odnosu na tamu i tišinu kojom se u prethodnih stoljeće i kusur godina tretirao Hercegovački ustanak. Nekoliko godina iza toga služenjem mise zadušnice u Dračevu i simboličnim bacanjem cvjetnog vijenca u rijeku Krupu održavala se tradicija obilježavanja Hercegovačkog ustanka.

Novi pomak uslijedio je na 130. godišnjicu Hercegovačkog ustanka kada je u Ljubuškom na poticaj mr. iur. Krešimira Muse, Zagrepčanina podrijetlom iz Klobuka, održana inicijativna skupština za osnivanje udruge “Vojvoda don Ivan Musić” s ciljem njegovanja ustaničke tradicije. Udruga je osnovana 2006. godine. Osnivanje Udruge dalo je rezultata pa je tako 2008. u Ljubuškom održan znanstveni skup „Uloga Hrvata u Hercegovačkom ustanku (1875. – 1878.)“, uz sudjelovanje 14 autora iz tri države. Rezultat skupa, kako je vrijeme pokazalo, bio je zanimljivi zbornik koji nosi naziv po znanstvenom skupu.

Potom je oko obilježavanja godišnjica Hercegovačkog ustanka jedno vrijeme brinula „Udruga mladih sela Dračeva“ dok njezini najagilniji članovi stjecajem okolnosti, nisu krenuli različitim životnim putovima. Valja istaknuti da je u razdoblju od 1995. i knjige dr. sc. fra Andrije Nikića „Hercegovački ustanak“,

živnula izdavačka djelatnost na temu ustanka. Tiskana su tri zbornika od kojih će jedan u povodu 150 godina, uskoro doživjeti svoju promociju, te više knjiga i natpisa u različitim publikacijama. Sigurno više nego u prethodnih 120 godina! Svjetlo dana 2002. godine, ugledala je doktorska disertacija dr. sc. don Ivice Puljića *Hrvati katolici Donje Hercegovine i Istočna kriza – Hercegovački ustanak 1875. – 1878.*

Spomen obilježje u Dračevu

Sa sigurnošću se može reći da je dr. Puljić na svojevrsni način otvorio *brešu* tako da se različitim radovima oglasilo više autora, od kojih je novinar, pisac i publicist Dušan Musa na temu Hercegovačkog ustanka objavio tri knjige – „Zapisi o Hercegovačkom ustanku“, „Hercegovački ustanak 1875. – 1878.“ (knjiga je imala dva izdanja), te „Don Ivan Musić organizira ostanak Hrvata u istočnoj Hercegovini 1875. – 1878. godine“. Međutim, to je samo početak preispitivanja Hercegovačkog ustanka i uloge Hrvata u ustanku jer su neka od ključnih pitanja ostala neodgovorena. Prvo od njih svakako je – čemu i zašto stoljetna šutnja?

1. Da, čemu i zašto stoljetna šutnja?

Odgovor na pitanje – čemu i zašto stoljetna šutnja, zahtijevao bi znatno širu elaboraciju od opsega ovoga rada, međutim vrijeme u kojem živimo, kao i prigoda, zahtjeva da se na njega skrene pozornost. Da ga kao temu nominiramo, za neke

buduće radove i preispitivanja, možda i za neke nove, druge ljude. U startu se može primijetiti da se na to pitanje dosada nije pokušalo ni odgovoriti. Lamentira se o zakulisnim radnjama, tipa - te krivi su ovi, te krivi su oni, krivi su što svojataju ustanak, nije se moglo, pa čak nije se smjelo (mada ovo posljednje ne pije vode)... U priliku **to valjda ima samo u Hrvata**, zaslužni pojedinci se optužuju i prozivaju za imaginarnu krivnju! Suština je u tome da je povodljivi, politički nedovoljno obrazovani narod nasjeo na priče karijerista i novih okupatora pa je upijajući odjeke hajke praćene glasinama stigmatizirao vođu ustanka vojvodu don Ivana Musića, a kroz njega omalovažio cijeli ustanak!

Povodljiv narod vješto je usmjeren da onima kojima su četrdeset mjeseci nad glavama lebdjeli osmanski jatagani traži dlaku u jajetu. Pritom nisu spominjane zasluge, nego su tražene i nalažene „greške“. Tražene su tamo gdje ih nije bilo. Tako su se odreda zaslužni pojedinci našli na tapetu naroda kojem pripadaju i za kojeg su se borili. *O tempora o mores*, uzviknuo bi i sam Ciceron, a kamoli poklonici knjige koji vremenom dolaze do tih spoznaja. Dok su katolici,¹ odnosno Hrvati, razapinjali svog vođu, drugi su svoje dizali u nebesa dajući ustanku nazive shodno svojim razmišljanjima i težnjama, usput stvarajući mitove za koje ponekad nije bilo valjana materijala. No kanimo se drugih i drugačijih, problem katolika Donje Hercegovine, pa i cijele Bosne i Hercegovine, je njihova poslovična sklonost patnji, šutnji i poslušnosti koja se prenijela i na pokornost novom okupatoru. Umjesto da kao susjedni narodi s koljena na koljeno prenose epsku borbu svojih pređa, nakon vješto koncipiranih glasina i nezajažljive zavisti i ljubomore, uslijedili su skanjivanje i zaborav.

Polazeći od sintagme – čemu šutnja, logički odgovor je jednostavan – **sami smo za nju krvi**. Drugi su uzimali ono što smo im na pladnju ostavljali! To je krucijalni dio istine, ma koliko se branili i izvrđavali. Ono što je katolike krasilo tijekom osmanske okupacije bilo je zajedništvo i u dobru i u zlu, šutke je palo pod naletima nove austrougarske okupacijske vlasti, koja je običnom puku zbog vjerskih sloboda i zaštite života i imetka (tko ga je imao), logično bila bliža i neposrednija od grube osmanske. Nikakvo čudo, jer ono što je katolički puk preživio za osmanske vlasti vjernije od domaćih opisuju strani putopisci, pa tako primjerice, Arthur J. Evans² piše:

1 U osmanskoj Bosni i Hercegovini, pa i tijekom prvih par desetljeća austrougarske vladavine, stanovništvo tri vodeće konfesije se izjašnjavalo po vjerskoj osnovi – katolici, pravoslavni i muslimani. Uz određenje po vjerozakonu vezao se i uvjetno rečeno nacionalni naziv, pa je tako za katolike uvriježen bio naziv – Latini, za pravoslavne – Vlasi, a za muslimane – Turci. U stvarnosti katolici nisu bili Latini, osim ako se ne misli na vjerski obred koji se u to vrijeme služio na latinskom, dalje samo dio pravoslavaca bili su Vlasi, dok islamizirani Slaveni nisu bili Turci. Naziv Turci mogao se eventualno vezati samo za doseljene Osmanlije, primjerice – državne službenike, vojnike i slično. Za izjašnjavanje katolika Hrvatima prijeloman je bio istup Josipa Stadlera Vrhbosanskog nadbiskupa i apostolskog upravitelja Banjalučke biskupije na Prvom hrvatskom katoličkom kongresu koji je od 3. do 7. rujna 1900. Godine održan u Zagrebu. Na tom skupu Stadler je istupio s tezom o *identifikaciji katolicizma i hrvatstva*; Mirjana Gross, *Hrvatska politika u BiH 1878.-1914.*, „Povijesno društvo Hrvatske“, Zagreb, 1968., str. 19.

Pojednostavljeno, prema Stadlerovoj tezi, podrazumijevalo se da je katolik ujedno i Hrvat i obrnuto. Nakon tog Stadlerovog istupa slijedi postupna promjena do tada uvriježenog naziva – katolik ili Latini, u katolik – Hrvat. U tom razdoblju od strane austrougarskih vlasti na snazi je bilo dosljedno poricanje identičnosti katolicizma i hrvatstva. Tako je primjerice Kallayev (Benjamin, austrougarski ministar financija i upravitelj Bosne i Hercegovine od 1882. – 1903.), režim tek u času uspona srpske propagande najzad dopustio *Glasi Hercegovca* da se predstavi kao hrvatski list, iako je sve do 1899. zabranjivao hrvatsko ime čak i pjevačkim društvima, koja su se postepeno pojavljivala.

2 Arthur John Evans (Artur Džon Evans), bio je dopisnik The Manchester Guardian (Manchester Gardijan). Izvještavao je s lica mjesta i kroz svoja djela „Pješice kroz Bosnu i Hercegovinu tokom ustanka 1875.“ i „Ilirska pisma“, a kasnije je postao svjetski poznati i priznati arheolog.

„...hrišćanski (misli se na obje konfesije – katoličku i pravoslavnu op. a.) kmet ili ratar je u gorem položaju nego što su bili mnogi robovi u ono tamno doba srednjeg vijeka i potpuno zavisni od milosti muslimanskog zemljoposjednika, baš kao rob. Aga je legalno, zaista, obavezan da sklopi pismeni sporazum sa svojim kmetom oko obveza isplate i rada. Međutim, ovaj ništavni gospodar gordo odbija da stupi u neki takav sporazum. Turska vlada je svjesna da njen hercegovački posjed ne vrijedi ni jednodnevnog napora kojim bi se ozbiljno suprotstavila domaćim slavenskim muslimanima, te beg ili aga može nekažnjivo da gazi zakon. Njemu je tako dozvoljeno da postupa sa svojim kmetom kao sa pokretnom imovinom. *On upotrijebi štap i bez samilosti mlati kmeta na način koji niko drugi ne bi upotrijebio ni protiv životinje*“.³

Nakon takvog višestoljetnog iskustva nije čudo što je narod bio bolećiv prema novoj vlasti koja ga je uz ostalo oslobodila *degeneka*.⁴ Kad bismo upitali za razloge zbog kojih se zaboravi na ustanak i ustanike, ne bismo znali naći pravi odgovor. Tako donjohercegovački Hrvati, a vremenom i sunarodnjaci oko njih, umjesto časti i poštovanja, ustanku i ustanicima prirediše zaborav. Priča o uspješnom ustanku protiv Osmanske Carevine kojeg katolici Donje Hercegovine povedoše 19. lipnja 1875. u Dračevu, do Hrvata u Bosni nije ni došla, ostao je tek po koji redak u samostanskim ljetopisima i ništa više. Djeca tamošnjih, kao i hercegovačkih Hrvata, učila su ono što im je servirano, ne samo krivnjom drugih, nego samokritički kazano, svojom povodljivošću i inertnošću.

Prekinuta Stara cesta kojoj nedostaje most preko rijeke Krupe na kojem je započeo ustanak (Google)

³ Arthur J. Evans, *Pješke kroz Bosnu i Hercegovinu tokom ustanka 1875.*, IP „Veselin Masleša“, Sarajevo, 1973., str. 244.

⁴ Degenek tur. Batina, batinanje; degenečit – udarati, tući, mlatiti..., Ante Kraljević, *Ričnik zapadnohercegovačkog govora*, Matica hrvatska ogranak Široki Brijeg, Široki Brijeg – Zagreb, 2013., str. 57.

Mada mnogima u današnjoj Bosni i Hercegovini, pa i šire, izgleda nestvarno, dolaskom uvjetno rečeno katoličke vlasti, odnosno vlasti katoličke države u Bosnu i Hercegovinu, katolici su u startu bili zadnja rupa na svirali! Vidi se to na primjeru ustaničkih vođa gdje je daleko najlošiji tretman imao predvodnik katolika don Ivan Musić. Iako su katolički ustanici, stjecajem okolnosti, dali najveći doprinos dolasku K und K carevine na prostor Bosne i Hercegovine, to im nije vrjednovano. Da katolici neće biti ravnopravni, a kamoli privilegirani dio stanovništva, otkrio je u startu Cesare Durando, talijanski konzul u Dubrovniku za vrijeme i nakon Hercegovačkog ustanka. Durando je došao do „direktive“ koju su austrijske vlasti dale glavnim akterima „zaposjedanja“ prije ulaska u Bosnu i Hercegovinu. U direktivi je stajalo:

„Treba nastojati da se *najprije pridobiju muslimani* jamčeći im *prvenstvo nad kršćanima*, pa još i veće privilegije, nego su imali za turske uprave. Ukoliko na to ne pristanu, treba pravoslavicima obećati *povlastice koje nisu uživali muslimani pod turskom vlašću i da će im biti dopušteno da uzmu njihova imanja*. A tek ako ne uspije plan s njima, treba se osloniti na naše tj. katolike“.⁵

Naravno, spomenutu „direktivu“ sigurno s čuđenjem Cesare Durando je proslijedio svojoj vladi. Prema tome, Austro-Ugarska je postupila shodno političkom principu rimskih osvajača *Divide et impera* odnosno „Zavadi pa vladaj“ koji je i danas u svijetu operativan. Uglavnom, u protekcionističkoj shemi austrougarskog pohoda po Bosni i Hercegovini s mandatom odluka Berlinskog kongresa, katolici su se našli na zadnjem mjestu! Agrarne reforme⁶ nije bilo pa je velmožama (muslimanskim feudalcima) ostala imovina, zbog poslovičnih protesta pravoslavni su dobivali određene ustupke, dok su katolici ostali na suhom. Da bi ih potpuno primirili, novi osvajači su nastojali iz svog vidokruga maknuti i prve Hercegovačkog ustanka usko povezane s Narodnom strankom Dalmacije, čija politika nije bila u duhu želja bečkog dvora. To je posebna tema koja će se u perspektivi morati detaljnije obraditi.

2. Novo pitanje - Tko je na ustanak potaknuo i oružje namaknuo?

Nakon pitanja – čemu stoljetna šutnja, slijedi novo – tko je ustanak potaknuo i oružje namaknuo. Mada za niz stvari vezanih za Hercegovački ustanak 1875. – 1878. godine koji je u konačnici donio oslobođanje od 396 godina vladavine Osmanskog Carstva u Hercegovini, odnosno 415 godina u Bosni, još nema pravih odgovora i na navedeno se valja osvrnuti. Nema sumnje da je žuči, jada i muke bilo dovoljno da se krene u borbu, međutim za borbu su trebale puške, municija, hrana, lijekovi i mnogo toga. Da bi se to osiguralo, potrebna je bila podrška izvan međa osmanske Bosne i Hercegovine.

5 Don Ivica Puljić, *Vojvodina Donja Hercegovina*, Stolačko kulturno proljeće, Matica hrvatska Stolac, Stolac, 2017., 217., str. 25.

6 Agrarna reforma u Bosni i Hercegovini provedena je tek stvaranjem kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca. Vlada nove države je 25. veljače 1919. donijela *Prethodne odredbe za pripremu agrarne reforme*, koje su postale program agrarne reforme. Kad je u pitanju Bosna i Hercegovina tom uredbom je utvrđeno da se ukidaju *kmetovski i čifčijski* odnosi...

Za sada je sigurno da su iza katoličkih ustanika stali dalmatinski svećenici, predvođeni don Perom Bačićem iz Stona, koji su se iskazali tijekom ustanka, zatim članovi Narodne stranke Dalmacije predvođeni Mihom Klaićem, a po svemu sudeći i još netko ili neki. Moguće da su na ustanak poticali i ustanike podržavali pojedinci nekad moćnog dubrovačkog plemstva, slobodarski nastrojeni pojedinci ili skupine...? Ako ih je bilo, javnosti su ostali nepoznati jer je vođa ustanka don Ivan Musić, prema kojem su se slijevale sve informacije, bio prisiljen emigrirati. No tko zna, moguće da tajnu o tome kriju i još nepregledani dokumenti iz dubrovačkih ili bečkih arhiva.

Baveći se tim pitanjem Milorad Ekmečić, srbijanski povjesničar rodom iz Prebilovaca kod Čapljine, poslovično nesklon prema katoličkim ustanicima, konstatira da:

„Ipak nije isključena mogućnost poticanja ustanka od nekog lokalnog prvaka austrijskih vojnih ili građanskih vlasti. Tim prije što su turske vlasti u početku ustanka optuživale neke činovnike na dalmatinskoj strani da dopuštaju prebacivanje municije za ustanike“.⁷

Zdrava logika upućuje na to da je netko krišom pomogao nabaviti oružje. A da to uradi kako ne bi bio sumnjiv, morao je biti pri vlasti ili u vlasti. Nisu u pitanju bile samo puške i sablje, nego i streljivo, eksploziv i razna druga oprema potrebna za borbu... Tko god to bio ili bili, obavio je lavovski dio posla jer oružje je trebalo kupiti, brodovima u neku od luka dopremiti i kraj poslovično brojnih austrougarskih žbira u Hercegovinu dopremiti. Za to je trebao i novac do kojeg su ustanici na, zasad, tajanstven način došli. Zato i tvrdimo - pomagao im je netko iz sjene, poput kapetana duge plovidbe Perića iz Majkova u čijoj kući je po potrebi bio ustanički stožer. Upravo u kući kapetana duge plovidbe Perića, ustanici su se i fotografirali. Po riječima pokojnog Nike Lobrovića iz Majkova, kod Slanog, *neke od tih fotografija razvijene su u Saint Louisu u Sjedinjenim Američkim Državama!* Naravno, zahvaljujući pomorcima.

Spomenuti primjer otvara poglede na dosad samo ovlaš tretirano područje, a to su pripreme za ustanak. Sigurno su trajale nekoliko mjeseci, možda čak i više. Imajući navedeno na umu zanimljiva je konstatacija Josipa Berse, dubrovačkog kroničara:

„Već prvi mjeseci god. 1875. navješćivali su, da se u susjednoj Hercegovini nešto krupno sprema. Beč odmah nanjuši primicanje časa, koji je on iščekivao, od kako je stari maršal Radetzky⁸ preporučivao: *Zauzmimo dalmatinsko zaleđe*. Kad je carevina izgubila lijepe talijanske provincije Lombardiju i Veneciju, prvi eksponent dualizma, grof Andrassy,⁹ sjeti se maršalove preporuke. I poslaše Franju Josipa u

7 Milorad Ekmečić, *Uloga don Ivana Musića u Hercegovačkom ustanku 1875. – 1878. godine*, Godišnjak historijskog društva Bosne i Hercegovine, Sarajevo, god. 7., (1955.), str. 144.

8 Josef Radetzky, austrijski feldmaršal i češki plemić, je još 1856. godine izradio jedan memoar, u kojem je označio razloge zbog kojih Austrija treba uzeti Bosnu i Hercegovinu. Kratko, one su bile potrebne monarhiji kao zaleđe Dalmaciji.

9 Gyula Andrassy, grof, mađarski političar. Bio je jedan od autora Austro-ugarske nagodbe, prvi ugarski ministar predsjednik u Austro-Ugarskoj (1867-71) te austrougarski ministar vanjskih poslova 1871-79. isposlovao je od europskih sila pristanak na okupaciju Bosne i Hercegovine 1878., te sklopio Austro-njemački savez 1879., nakon čega se povukao iz politike. Bio je oštar protivnik nemađarskih naroda Ugarske (Hrvata, Srba, Slovačka, Rumunja). (Hrvatska

Dalmaciju¹⁰.

*Rezervni položaj ustanika kuća kapetana Perića u Majkovima, oštećena u Domovinskom ratu
(Foto: D. Musa)*

Za razliku od povremenih buna protiv Osmanskog Carstva u Bosni i Hercegovini, koje su trajale po dva-tri dana ili mjesec-dva, Hercegovački ustanak je bio ustanak u doslovnom smislu te riječi, trajao je pune tri godine, plus još četiri mjeseca koliko je trajalo tzv. zaposjedanje od strane austrougarske vojske, pri čemu su bili angažirani i katolički ustanici. Sam ustanak i njegov tijek podrazumijevali su ozbiljniju pripremu čime se u pitanje dovodi konstrukcija da su se katolici nakon prolaska Franje Josipa I. uz hercegovačko – dalmatinsku granicu, digli na ustanak! Naravno da je promenade austrijskog cara uz hercegovačku granicu imala utjecaja, međutim pripreme za ustanak sigurno su počele koji mjesec prije careve promenade. Kad to tvrdimo, imamo na umu da su ustanici bili i solidno naoružani, pa i obučeni, čim su četrdesetak dana uz svakodnevne provokacije ili napade bašibozuka¹¹, uspjeli pod kontrolom držati most na rijeci Krupi, važan za prometovanje prema unutrašnjosti Bosne i Hercegovine. Bez dvojbi, ustanak bi izbio i bez šetnje austrijskog cara čije isticanje umanjuje napore samih ustanika i njihovih podupiratelja.

U prilog tome idu i konstatacije suvremenika ustanka Nikole Buconjića i Martina Đurđevića. Oni u svojim djelima izdanim 1911. i 1910. godine iznose zanimljiva zapažanja:

„Ustanak godine 1875. nije planuo iznenada, nego ga je seljački savez potajice spremao još isprije, a bilo je i nekih pojava, po kojima se moglo predviđati, da

enciklopedija mrežno izdanje).

¹⁰ Josip Bersa, *Dubrovačke slike i prilike (1800. – 1880.*, Redovno izdanje Matice hrvatske, Zagreb 1941., str. 267.

¹¹ *Bašibozuk*: tur. lude glave), vrsta turskih neredovitih konjaničkih i pješćkih satnija. To su bile smjele ali neposlušne postrojbe, bez organizacije i discipline, poznate po okrutnosti u borbi. (Hrvatska enciklopedija, mrežno izdanje)

se nešto kuha i sprema“,¹² navodi Nikola Buconjić, suvremenik ustanka, a zatim poentira:

'Poglavica bašibozuka', autor Jean Leon Gerome, ulje na platnu, 1881. (Wikipedia)

„Krajem mjeseca lipnja – u Petrovu danu – izlazi na površinu što se pripremalo godinu i pol dana. Ustaši Donje Hercegovine zaposjedoše određene klance, meterize i prolaze s čvrstom odlukom, da će vojevati dok ne izvojuju skinuće turske ruke sa sebe...“¹³

Potvrda tome su i sastanci ustaničkih prvaka; dva poznata u Trebinji kod Ravnog i u Hutovu održana su u fazi pripreme ustanka, a treći mjesec dana nakon početka ustanka u Ošlju, u Dalmaciji. Za prvi tajni sastanak ustaničkih prvaka na Trebinji u kući Đure Kriste Pećka, ne može se utvrditi kada se zbio, dok se vrijeme drugog skupa može približno odrediti. Sastanak je održan o Spasovu,¹⁴ u kući Iviše Konjevoda sina Miškova, u Hutovu. S obzirom da Katolička crkva taj blagdan slavi četrdeset dana poslije Uskrsa, za pretpostaviti je da je održan u svibnju, vjerojatno u njegovoj drugoj polovici.

Na prvom skupu u Trebinji uz ostalo je odlučeno da se vodstvo ustanka ponudi don Ivanu Musiću, mladom župniku iz Ravnog. Musić nije prisustvovao skupu, ali

12 Nikola Buconjić, *Povijest ustanka u Hercegovini i boj kod Stoca*, naklada autora, Mostar, 1911., str. 61.

13 Nikola Buconjić, *Povijest ustanka u Hercegovini i boj kod Stoca*, naklada autora, Mostar, 1911., str. 61.

14 Blagdan Uzašašća Kristova ili Spasovo, slavi se četrdeset dana nakon uskrsnuća, odnosno Uskrsa, a označuje svršetak Isusova ukazanja apostolima. Shodno nadnevku tog katoličkog blagdana, sastanak u Hutovu mogao se održati u svibnju ili prvih dana lipnja.

je kasnije prihvatio ponuđenu mu ulogu. Na drugom skupu u Hutovu razmatrani su: organizacija, ustroj postrojbi, način i regrutacije ustanika... Neki od usvojenih stavova bili su radikalni, što opet samo po sebi upućuje da se o tim temama raspravljalo i na nekim ranijim užim i širim skupovima. Domaćin tog skupa, Iviša Konjevod, iznio je represivne stavove u pogledu svojevrstne regrutacije ustanika, koje su ostali podržali.

„...Ja bi bez ikakve tajne otvoreno sakupljao ljude, slao ih na glavna mjesta, neka puška pukne, što prije, to bolje. S toga velim, da odmah, pozivamo narod pod oružje, pa ko ne bi htio pod pušku drage volje, treba mu zaklat vola, zapalit pojamu ili kuću nad glavom, pa će ići i ne htijući“,¹⁵ bez dvojbi naglasio je Konjevod.

Za razliku od katoličkih, pravoslavni ustanici, kada je o opremi i naoružanju riječ, bili su u povoljnijem položaju jer su mogli računati na podršku Crne Gore. Tako je bilo za buna i Vukalovićevih ustanaka, tri u nizu, od 1852. – 1862. godine. O tome svjedoči i podatak da se nakon poraza od Osmanskog Carstva, u kolovozu 1862., Crna Gora pismeno obvezala da više neće pomagati ustanički pokret u Hercegovini. Nakon tog potpisa ustanak je presahnuo. U siromašnim krajevima, kakvi su bili Donja i jugoistočna Hercegovina, nije se moglo ratovati bez pomoći sa strane. Uoči ustanka 1875. katolički ustanici su je uspjeli osigurati o čemu Martin Đurđević, suvremenik ustanka, u svojoj kronici piše:

„Svi su dobili bili puške ostraguše iz Dalmacije i silesiju džebhane (streljiva op. a.). Stadoše se dakle vježbati i priučavati prahu i olovu; vas dan bi puškarali u nišan. Uz to urediše i građansku upravu, senat za sud i svim građanskim i kaznenim stvarima, a vojvoda Musić bio je svemu vrhovna glava“.¹⁶

Pišući o Hercegovačkom ustanku u opsežnoj studiji „Povijest hrvatskog naroda 1860 – 1914.“, njegovom početku u Dračevu, autori navode: „Da je taj pokret u čisto katoličkom kraju bio već otprije dobro pripremljen, vidjelo se po tome što je u njemu, pod vodstvom don Ivana Musića, 27-godišnjeg župnika u Ravnom, sudjelovalo petnaest sela od Krupe do Kleka. Ustanici su odmah zatvorili putove oko Trebinja i prekinuli svaku vezu s Mostarom.“¹⁷

Za ondašnje prilike očito solidno pripremljeni i naoružani ustanici su nakon ovladavanja mostom preko rijeke Krupe u Dračevu kod Čapljine, kontrolu nad istim zadržali sve do 31. srpnja. U međuvremenu, ustanici su u Burmazima blokirali put prema Stocu, u Starom Slanom prema Trebinju, kao i njegovu alternativu brdskim područjem nadomak manastira Duži.

Kada su se u borbu uključili pravoslavni 9. srpnja, praktično je cijeli dio Hercegovine istočno od Neretve bio u plamenu. Borbe u Hercegovini rezultirale su i dizanjem ustanaka u livanjskom kraju (katolici) i Bosanskoj krajini (pravoslavni).

15 Nikola Buconjić, *Povijest ustanka u Hercegovini i boj kod Stoca*, naklada autora, Mostar, 1911., str. 82.

16 Martin Đurđević, *Memoari sa Balkana*, naklada pisca, Sarajevo, 1910., str. 81 - 82.

17 Jaroslav Šidak/Mirjana Gross/Igor Karaman/Dragovan Šepić, *Povijest hrvatskog naroda 1860.-1914.*, IP „Školska knjiga“, Zagreb, 1968., str. 92

Ustanici prelaze preko mosta blizu Stoca (Bianconi, 1876)

Na kraju za ustanak na području Donje Hercegovine, kojoj u geografskom smislu uz Čaplinu, Neum i Ravno, pripadaju Stolac, Ljubinje i Berkovići, važan je podatak da su Rašanjski i Popovo-ljubinjski bataljun s ukupno 15 četa (satnija) bili ustrojeni na teritorijalnom princip, uz većinske katolike u tim postrojbama borili su se i pravoslavni sa spomenutog područja. Čudio se tome i Arthur J. Evans koji zapisa:

„Jedna od najčudnijih pojava sadašnje pobune jeste način na koji se dvije hrišćanske sekte pomažu i bore jedna uz drugu“.¹⁸

I ovaj detalj potvrđuje da su pripreme za ustanak trajale mjesecima prije jer trebalo je postići dogovor između dviju vjerskih skupina o zajedničkoj borbi. S istim ciljem ustanku su prionuli katolički i pravoslavni, riješiti se aga i begova, a ako uzmogne, i osmanske vlasti. To je bio bitan strateški potez jer je tim postupkom ojačan ustanički potencijal. Suradnju katolika i pravoslavnih u Donjoj Hercegovini, treba odvojiti od planova i želja okolnih država. To je bila reakcija narodnog bila u zajedničku korist.

Osvrćući se na tu temu Marinko Marić, povjesničar iz Dubrovnika, navodi: „O važnosti vjerskog odnosa i suživota kršćana na području župe Ravno svjedoči i događaj koji je imao svjetski odjek, katolici i pravoslavci iz Popova i okolice, predvođeni katoličkim župnikom župe Ravno Ivanom Musićem, 1875. godine zajednički su podigli Hercegovački ustanak, čiji je ishod bio konačno oslobađanje

¹⁸ Arthur J. Evans, *Pješke kroz Bosnu i Hercegovinu tokom ustanka 1875.*, IP „Veselin Masleša“, Sarajevo, 1973., str. 244.

od četiri stoljeća duge osmanske vladavine¹⁹ S uplivom politika okolnih država dolazilo je do određenih promjena, međutim ni tada nesporeda i sukoba među domicilnima, nije bilo.

3. Stolačke dvojbe i zanimljivosti

Sto pedeset godina od izbijanja Hercegovačkog ustanka prilika je i da se upravo u zborniku *Stolačko kulturno proljeće* progovori o još nekim **našim** dvojabama i slabostima vezanim za **naš** Hercegovački ustanak. **Prvo** - zašto u zborniku *Stolačko kulturno proljeće*? Pa iz jednostavnog razloga jer su ustanci pod vodstvom don Ivana Musića praktično oslobodili Stolac od osmanske okupacije!

Unatoč činjenici da na višestruke upite za pomoć od generala Jovanovića, zapovjednika 28. pješake divizijske grupe, s kojom je sudjelovao u okupaciji Bosne i Hercegovine, nije stizao potvrđan odgovor, Musić u srijedu 17. kolovoza 1878. u Ravnom okupi ustanike s ciljem uključivanja u borbu.

„Bez ikakva oklijevanja uputi se ustaška vojska nešto preko 800 ljudi što stara, što mlada“.²⁰ Ustanici su s boka napadali muslimanske pobunjenike, iznenađenje je bilo potpuno. Nakon što su ih razoružali i ovladali visovima izbivši na Humac nadomak Stocu, vojvoda Musić je u grad poslao Osmana Hrlu da prenese pobunjenicima i Stočanima poruku:

„Neka idu na humačke ravnine, ako su željni krvi i mejdana, a neka puste u miru nepoznate ljude u tvrđavi.“²¹ Ne će li Turci k njemu na izvan grada, eto njega k njima u grad“.²²

Preplašeni Osman se predvečer trkom spustio u grad i poput telala vičući ponavljao:

„Šta uradiste, Stočani, crn vam obraz! Šta uradiste, Stočani, u z'o čas vam bilo!“²³

Iznenađeni građani ga stadoše zapitkivati što se dogodilo:

„Kako šta! – vikne im od umora svladani Osman – eno Musića na humačkim poljanama, pa vam šalje selam i zove vas, da se s njim ogledate. Ima u njime vojske preko 5000. Svud je u nas pokupio oružje. Radite što znate.“²⁴

19 Marinko Marić, *Stanovništvo Popova u Hercegovini*, hrvatska akademija znanosti i umjetnosti Zavod za povijesne znanosti u Dubrovniku, Zagreb – Dubrovnik, 2015., str. 204.

20 Nikola Buconjić, *Povijest ustanka u Hercegovini i boj kod Stoca*, naklada autora, Mostar, 1911., str. 198.

21 Riječ je o austrougarskim vojnicima koji su u tvrđavu prispjeli u dva navrata. Prvi 8. kolovoza kada je upriličena mirna primopredaja vlasti, a druga skupina nakon vijesti o ubojstvu 76 austrougarskih vojnika na Ravnicama između Stoca i Ljubinja 13. kolovoza. To kao da je dalo kuraži muslimanskim bundžijama koji su blokirali tvrđavu gdje su se smjestili vojnici. „U svemu 751 čovjeka, 2 liječnika i 73 konja“, navodi Buconjić, spomenuto djelo str. 186., koji brzo ostadoše bez hrane i vode. Prilikom pokušaja opskrbe pobunjenici su ih progonili i ubijali, što je nakon vijesti o tome natjeralo generala Stjepana Jovanovića da s moćnim trupama krene na Stolac. Saznavši da zaposjedanje Hercegovine ne ide prema planu vojvoda Musić je ponudio pomoć, što su najviši austrougarski časnici, vjerojatno iz ponosa, odbijali. Međutim, čuvši topničke vatre s Dubrava Musić je samoinicijativno sakupio ustanike i krenuo na Stolac kojeg su bez velike borbe oslobodili, a time spasi i vojnike u tvrđavi. Ustanici su praktično ovladali Stocem 21. kolovoza, dok je general Jovanović nakon rušenja kula i saraja na Pješivcu, na domak gradu stigao 22. kolovoza.

22 Nikola Buconjić, *Povijest ustanka u Hercegovini i boj kod Stoca*, naklada autora, Mostar, 1911., str. 205.

23 Isto, str. 205.

24 Isto, str. 205.

*Položaj ustanika na mapi austrijske vojske, prije ulaska u Stolac
(Arhiva: Udruga za zaštitu fortifikacijskih prepreka „Werk“)*

Ulazak ustanika u Stolac bila je sjajna taktička pobjeda vojvode Musića. Čuvši glasnika Osmana Hrlu pobunjenicima i novoj vlasti neskloni Stočani su se u noći s 20./21. kolovoza razbjegli, dok su ustanici ulazili u grad i vraćali se na Humac. Ponašali su se disciplinirano, nije bilo ni pljačke, ni paleži, ni ubojstava, ni rušenja. Stolac je oslobođen nakon 396 godina osmanske okupacije Hercegovine! Međutim, efektno oslobađanje Stoca, Musiću je izgleda donijelo trajno neprijateljstvo austrougarskog generala Stjepana Jovanovića. Premda to nigdje ne piše, po kasnijem tretmanu, pa i progonu vojvode, čast i sujeta bili su mu povrijeđeni.

Drugo - zašto u zborniku *Stolačko kulturno proljeće*? Pa stoga što su na Berlinskom kongresu, koji je počeo 13. lipnja, a završio 13. srpnja 1878., velike sile sudionice dale mandat Austro-Ugarskoj da zaposjedne Bosnu i Hercegovinu i u njima zavede mir. U članku 25. odluka Berlinskog kongresa stoji:

„Pokrajine Bosnu i Hercegovinu ima Austro-Ugarska zaposjesti i njima upravljati“. ²⁵

Dakle, u odluci se navode „pokrajine Bosna i Hercegovina“ u množini što treba imati na umu i u današnje vrijeme. Prema tome za ulazak u Bosnu i Hercegovinu Austro-Ugarska je imala mandat ondašnjih velikih sila, svojevrsnom preteći snaga Ujedinjenih naroda. Drugo je pitanje kako su austrougarski politički i vojni krugovi taj ulazak shvatili i kako su se ponašali. U složenoj državi postupali su kao okupatori, pa je ostao trajni dojam da su oni dobiveni mandat shvatili kao okupacijski. Prema tome, akcija ustanika bila je legalna jer prilikom oslobađanja Stoca nisu napali

²⁵ Josip Holjevac, *Hrvati u Bosni i Hercegovini od Berlinskog kongresa do Domovinskog rata*, National security and the Future 3(19)m Zagreb 2018, str. 57.

trupe koje su dobile mandat za „zaposjedanje i upravljanje“, nego pobunjenike koji su bili protiv promjene. Usto, ustanici su operaciju izveli efektno i, po svemu sudeći, spasili grad od razaranja.

I najzad **treće** - zašto u zborniku *Stolačko kulturno proljeće*, je krucijalno u ovom dijelu rada; to su snishodljivost pojedinaca i skupina prema moćnima, prema stranoj vlasti, kojima su ugađali bez obzira na rezultat i cijenu. Upravo na kontradiktornost takvog ponašanja i djelovanja, odnosno preuveličavanja uloge moćnika ma tko oni bili, može poslužiti već spomenuti slučaj. Dio javnosti, čak i znanstvene, preuveličava ulogu cara i kralja Franje Josipa I., na početak ustanka u Hercegovini. Pojednostavljeno rečeno, *k'o biva* kralj je prošao, nekolicinu potapšao, nekolicini udijelio odličja, prozborivši koju, članovi njegova izaslanstva su davali mig da se s borbom krene i slično. Takvim pristupom potencirala se uloga cara, praktično se sugerira da Hrvati, u ovom slučaju donjohercegovački katolici, nisu bili sposobni ništa napraviti nego im je za to trebao tuđi kralj! Smiješno i žalosno.

Po tim projekcijama ispada dok se car i kralj oporavljao od puta, bio je zaista dug i naporan od 10. travnja do 14. svibnja 1875., u Hercegovini su grunule puške, po njegovoj direktivi? To djeluje djetinjasto poput čuvene „...pazi Slavko metak! Hvala Mirko, spasio si mi život“. Za javnost, odnosno u bečkim i hrvatskim novinama, carevo putovanje istočnom obalom Jadranskog mora okarakterizirano je kao podrška Monarhije njezinoj najzaostalijoj pokrajini, posebice kao poticaj ekonomskom napretku. Međutim, pravi razlog careva putovanja mora se reći nediplomatskom rutom, bez obzira što mislili o Osmanskom Carstvu - uz samu granicu, bila je Bosna i Hercegovina. Niti se ustanak mogao organizirati za mjesec dana, niti je carski pohod imao presudnog utjecaja na njegovo izbijanje. Po svemu logično je da su pripreme na ustanak trajale duže, bar nekoliko mjeseci. Neki od pojedinaca koji su izlazili pred cara i zapitkivali osluškujući što će im reći, htjeli su znati mogu li računati na pomoć.

Jasno, mislili su da će pomoći biti, međutim, na kraju kad su puške zapucale, iz Beča pomoć nije stizala. Upravo je zbog toga u Ošlju, u kraljevini Dalmaciji, održan sastanak ustaničkih prvaka iz Hercegovine i dalmatinskog svećenstva, na kojem je zaključeno da se traži pomoć od Crne Gore. Umjesto pomoći, bečke novine „Neue Freie Presse“ bliske vladajućim krugovima, su osmansku vlast uvjeravale da austrijska vlada neće ništa prigovarati ako se ustanak uguši. Što se tiče priključenja Hercegovine, sadržaj je još jezgrovitiji „Baš nam trebaju ljudi koji košulju nad gaćama nose, koji se useknjuju u ruke i kojima nije ništa milije nego neprijatelju odrezati nos...“²⁶

Ukratko, carevo proputovanje je imalo utjecaja ali nije bilo presudno, a što se tiče cilja njegovo proputovanja vjerojatno je bilo posve druge prirode. Dojam je da se njime željela poslati poruka ostalim stranama zainteresiranim za Bosnu i Hercegovinu, naravno izvan Osmanskog Carstva, da je to bečka sfera utjecaja. Kad je riječ o životinjskom svijetu, to se zove „zapišavanje teritorija“.

26 Julije Grabovac, Dalmacija i hercegovačko-bosanski ustanak 1875-1878., Književni krug Split, Split 1991., str. 66.

4. Začudna snishodljivost

Opisujući predustaničko razdoblje Martin Đurđević (Gjurgjevic) rodom iz Doljana kod Čapljine, naglašava da su u pripremi ustanka „svi dobili silesiju džebhane (municije)“, te se „stali vježbati i priučavati prahu i olovu“. Nakon tog poletnog uvoda začudne su Đurđevićeve dalje konstatacije. Prema njima, nakon prvog boja koncem srpnja na Krupi, katolički ustanici se praktično povlače iz ustanka.

„Vojvoda Musić nije više imao nikakva okršaja s turskom vojskom, a Turci ga nijesu ni tražili. Ovaj vojvoda bješe zbacio mantiju, a obukao na se dolamu, toke, čakšire, tozluke, džamadan i ustakao samuri kalpak na glavu onakav, ko što ga nose mađarski magnati, i napokon pripasao krivu sablju damaskinju. Zbilja dadoše Turci ovim ustašama mira i nijesu ih nigdje oružjem napastovali“.²⁷

Osmanska karaula u Sebišini, općina Grude, kolu su u ožujku 1876. zauzeli ustanici (Foto: D. Musa)

Navedene Đurđevićeve tvrdnje uopće ne stoje jer je poznato da su katolički ustanici nekad sami, a nekad u sprezi s pravoslavnim ili crnogorskim jajošima²⁸ imali niz bitaka. Znao je to i Martin Đurđević, inače suvremenik ustanka, za kojeg Krešimir Musa u neobjavljenim bilješkama navodi da je bio „austrijski upravni, odnosno obavještajni činovnik“,²⁹ međutim shodno svojoj službi i činjenici da se

27 Martin Đurđević, *Memoari sa Balkana*, naklada pisca, Sarajevo, 1910., str. 82 - 83.

28 Jajoši – Pripadnici crnogorskih dobrovoljačkih odreda koji su prelazili u Hercegovinu i borili se na strani ustanika 1875. – 1878. Bili su značajna vojna i politička snaga u ustanku. U suštini bili su zastupnici crnogorske politike. U početku prelazili su granicu tajno, a od 1876. kada je crnogorski knez otvoreno počeo pomagati ustanike, masovnije i javno.

29 Krešimir Musa, *Bilješke – Don Ivan Musić vojvoda Donje Hercegovine (1875. – 1878.)*, Arhiva Udruge vojvoda don Ivan Musić, listopad 2004., str. 34.

austrougarska uprava teško ogriješila o jedinog katoličkog vojvodu, nije želio iznositi njegov doprinos. Naravno, time je nanosio štetu suborcima, ustanku, a posredno i Hrvatima Hercegovine.

Famoznu „jednu bitku“ ustanici katolici imali su i po fra Grgi Martiću koji napisa: „I oni pop, kad sjede na župu, digne se ustanak, pa i on sablju pripaše, konja dobrog nađe, pa će on sa svojim župljanima: to je vojvoda don Ivan Musić“, pa sarkastično dodaje:

„Dobro su se držali i samo jedanput s Turcima pobili.“³⁰

Što je razlog da Martić tako piše o vojvodi Musiću i donjohercegovačkim ustašama³¹, samo on je znao. Jedno je sigurno - svjesno ili nesvjesno radio je u prilog onima koji su ne samo umanjivali, nego htjeli izbrisati ulogu Hrvata u Hercegovačkom ustanku. Ukratko, za njega Ivo Andrić napisa:

„Martića su, to je danas sasvim izvjesno, njegovi suvremenici precenjivali. Književne i političke prilike stvorile su mu pesničku slavu koju pod drugim uslovima nikad ne bi ni dostigao.“³² Ti drugi uvjeti su „oslobađanje hrišćana ispod turskog jarma, što je odgovaralo nacionalno-političkom raspoloženju. Bosna se tih godina nalazila u središtu pažnje, pa je Martić postao duhovni predstavnik toga raspoloženja i zato cenjen i precenjen“.³³

Onima koji su iščitavali djela o Hercegovačkom ustanku u prvom redu nastala u vrijeme još živih ustanika, znano je da su se donjohercegovački ustaši pripadnici dva bataljuna s katoličkom većinom ustanika – Rašanjskog i Popovo-ljubinskog borili od Sebišine na granici između Gruda i Imotskog, u zapadnoj Hercegovini, pa preko Neretve i Donje Hercegovine, sve do Nikšića. Uz osvajanje mosta na Krupi, dva puta, najznačajniji uspjesi dva spomenuta bataljuna, bile su pobjede u bitkama na Kolojanju, zatim Neum Kleku, klancu Klepovice, pa Prapratnici i Hutovu, sudjelovali su u bitci na Vučjem Dolu, kao i oslobađanju Nikšića, koji je do Berlinskog kongresa bio dio Hercegovine i na kraju Stoca i Ljubinja. Najteži poraz bio je svakako u rujnu 1875. kod Dražindola, nadomak Trebinja, a uspjesima nisu rezultirale ni bitke u zapadnoj Hercegovini ukupno pet, jer nisu uspijevali zadržati teritorij, a ni domicilno stanovništvo nije bilo spremno na ustanak.

30 Fra Grgo Martić, *Izabrani spisi*, „Svjetlost“ Sarajevo, 1956., str. 215.

31 Ustaši, ustaše, uobičajeni naziv za ustanike, pobunjenike protiv osmanske vlasti u Hercegovini. Naziv potječe iz doba ustanaka Luke Vukalovića (1852. – 1862.), dakle ustanaka Srba jugoistočne Hercegovine, Trebinje – Sutorina, protiv Osmanskog Carstva. Kasnije se ovaj naziv rabio i za sudionike Hercegovačkog ustanka 1875. – 1878. (katolike i pravoslavne), ustanka u Bosni također 1875. – 1878., te za hercegovačke ustanike 1882. godine (pravoslavne i muslimane), protiv austro-ugarske okupacije. Naziv potječe od glagola ustaše, ustadoše, pobuniše se i slično. U širem smislu, ustaši - ustanici u 19. stoljeću bili su borci protiv okupacije vlasti.

32 Ivo Andrić, *Razvoj duhovnog života u Bosni pod utjecajem turske vladavine*, Zadužbina Petar Kočić, Banja Luka – Beograd, 2012., str.88.

33 Isto, str. 88.

Ustaša Kojo Oborina pripadnik Popovo - Ljubinjskog bataljuna, natpis na grobu u Poplatu kod Stoca (Foto D. Musa)

Upečatljiv osvrt na bojeve i njihov broj u svojoj biografiji donosi Petar Bajo Božić, Čitlučanin sudionik Hercegovačkog ustanka. Božić navodi „da je učestvovao u 28 okršaja, u 19 bitaka bježao je pred Turcima, dok je položaje zadržavao ili Turke tjerao s položaja 9 puta. U tim borbama bio je dva puta ranjen“.³⁴

Kod ovih podataka treba imati u vidu da su hercegovački ustanici vodili tzv. partizanski način ratovanja, koji podrazumijeva iznenađenja, brze napade i zasjede, nanošenje gubitaka neprijatelju i još brže povlačenje. Tako ne znači da su bjegovi u 19 bitaka bili isključivo porazi, nego i dio taktike spomenutog načina ratovanja. S obzirom da se Božić, koji je studirao u Beogradu, uključio u ustanak u drugoj polovici srpnja 1875. godine, a uhapšen je i interniran 8. ožujka 1876. u Imotskom, od strane austrougarskih vlasti, u ustanku je proveo nepunih osam mjeseci, navedene brojke su zorna ilustracija intenziteta borbi. Realno je procijeniti, imajući na umu povremena zatišja, da su primjerice bataljuni s katoličkom većinom imali i po pedesetak većih i manjih bojeva.

³⁴ Marko Vego, *Hercegovački ustanak u Brotnju i okolici 1875. – 1878. godine s Petrom (Bajom) Božićem na čelu*, Historija Brotnja od najstarijih vremena do 1878. godine, Skupština općine Čitluk, Čitluk, 1981., str. 277. – 278.

Sl. 13. Vojvoda don Ivan Musić

Vojvoda don Ivan Music (Arhiva obitelji Musa)

Povijesno zanimljiv je podatak da su donjohercegovački ustanici uz Stolac oslobodili i Ljubinje. Prenoseći službena izvješća Vojvode Musića, I. Puljić o tom pothvatu piše: „Na 30. prošloga ja sam krenuo s četom na Ljubinje, i u večer noćio sam kod Ljubinja, pisao sam Turcima knjigu da se predaju, Turci su počeli otezati, vidjevši da nije moguće na liepe da se predaju... da nije moguće na lijepe svršiti, na 31. u jutro rano razredio sam vojsku i obkolio sam ga sa sve strane. Turci vidjevši da su obkoljeni, i da im ne bješe moguće izbjegavati sudbini predadoše se.“³⁵

5. Politički trendovi i pritisci mijenjaju memoriju

Kako političke prilike, promjene uvjerenja, moć i bojazni mogu utjecati na modifikaciju mišljenja o povijesnim događajima vidi se na dva slikovita primjera. Juraj Biankini hrvatski političar i novinar u vrijeme izbijanja Hercegovačkog ustanka 1875. godine bio je urednik zadarskog *Narodnog lista* koji je bio neslužbeno ustaničko glasilo. Čim se za ustanak saznalo, *Narodni list* je počeo donositi izvješća o borbama i prvim izbjeglicama iz Hercegovine u Metković... Sve se to događalo koncem lipnja i početkom srpnja 1875. godine, međutim u kronici „Hercegovačko-

³⁵ Ilica Puljić, *Hrvati katolici donje Hercegovine i Istočna kriza – Hercegovački ustanak 1875. – 1878.*, Državni arhiv Dubrovnik i Zaklada Ruđer Bošković – Donja Hercegovina, Dubrovnik – Neum, 2024. str. 436.

bosanski ustanak“ bivši 50-godišnji urednik *Narodnog lista*, kako je navedeno u podnaslovu, u prvoj rečenici piše:

„Kad su se početkom jula 1875, poslije praska prve puške iz Nevesinja (!?), počeli na mahove pojavljivati sad slabi, sad jači plameni ustanka amo tamo po hercegovačko-dalmatinskoj granici...“³⁶

Slijedi prebiranje po političkim događajima, pa nastavak vijesti na narednoj stranici: ...pukao je kao grom iz vedra neba glas, da je u Hercegovini buknuo ustanak. I djelovao je kao neki čudnovati melem – kao blaga osvježavajuća kiša u ljetnoj sparini“³⁷

Tijekom talijanske okupacije Zadra Biankini je kraće vrijeme zadržan u kućnom pritvoru. Godine 1918. bio je član Privremenog narodnog predstavništva Kraljevine Jugoslavije i potpredsjednik vlade Ljubomira Davidovića. Nekadašnju Narodnu stranku i Stranku prava zamijenio je strankama koje su djelovale na prostoru Kraljevine Jugoslavije... Svakako da Biankini nije zaboravio kada i gdje je ustanak počeo, međutim, nove okolnosti prisilile su ga da drugačije zbori.

Nakon Biankinijeve *zaboravnosti* slijedi primjer neodlučnosti prof. Marka Vego. Ako Biankini ima velike zasluge za tijek i praćenje ustanka katolika Donje Hercegovine, Čapljina Vego je studijom „Don Ivan Musić i Hrvati u Hercegovačkom ustanku 1875 – 1878 godine“, koju je objavio u vlastitoj nakladi 1953. godine u Sarajevu, podsjetio na ulogu Hrvata u Hercegovačkom ustanku. Bilo je to, koliko je poznato, prvo cjelovitije djelo nakon kronike Nikole Buconjića iz 1911. koje je govorilo o ulozi Hrvata u Hercegovačkom ustanku.

Vego o početku ustanka piše: „Nameti i zulumi došli su do svoga vrhunca u okolini Nevesinja tako da su Nevesinjci dali otpor turskim vlastima na Krekovu 25. juna (po julijanskom kalendaru što je 9. jula/srpnja po gregorijanskom) 1875. godine i time započeli Hercegovački ustanak...“³⁸

Za one koji znaju „čitati između redova“ iz nastavka teksta kroz neke nedosljednosti može se zaključiti da je Vego za to ostavio prostora. On dalje navodi:

„Odmah iza toga uzbunio se narod još više, osobito Srbi između Stoca i Trusine. Njihov vođa Jovan Džombeta napao je na 40 turskih zaptija³⁹ u klancu Predolje i zatvorio put koji vodi od Stoca prema Bileći... Ustanak se odmah proširio i na Donje Hrasno i Gabelu“⁴⁰

U nastavku razmatranja početka ustanka u Hercegovini Vego konstatira da se pod pritiskom Osmanlija „...Jovan Džombeta zatvorio u kulu Grljevića u Predolju. Turska rezerva opkolila je kulu, ali su se ustanici probili greškom Smail-age Šarića. Jedan odred ustanika pod vođom don Ivanom Musićem krenuo je Džombeti u pomoć u selu Bitunje gdje je došlo do okršaja s Turcima...“⁴¹

36 Juraj Biankini, *Hercegovačko-bosanski ustanak*, Ograničeno izdanje, na trošak autora, Split, 1925., str. 9.

37 Isto, str. 10.

38 Marko Vego, *Don Ivan Musić i Hrvati u Hercegovačkom ustanku 1875 – 1878 godine*, Izdanje autora, Sarajevo, 1953., str. 19.

39 Zaptije – Osmanska policija, redari koji održavaju red, stražari...

40 Isto, str. 19.

41 Isto, str. 20.

Hercegovacki ustanici čekaju naređenje za pokret (The Illustrated London News), preneseno, W. J. Stilman Hercegovacki ustanak

Činjenica da don Ivan Musić dolazi u pomoć Jovanu Džombeti, kasnije dabarskom vojvodi, jasno upućuje da su katolici već bili u ustanku. Nije daleko s Hrasna do Stoca, međutim neorganizirana ustanička vojska ne može to u borbenom poretku prevaliti i boj zametnuti. Jasno, napad na Bitunju istočno od Stoca izveden je kako bi se oslabio pritisak na ustanike u Predolju pod zapovjedništvom Jovana Džombete. Inače, Jovan Džombeta je uz Josifa Kovačevića kapetana bataljuna Šuma trebinjska bio pouzdan suradnik katoličkih ustanika.

Nakon izlaska knjige Marka Vege oglosio se drugi Čapljinač Milorad Ekmečić iz Prebilovaca, koji je o vojvodi Musiću i ustanku donjohercegovačkih katolika zborio sljedeće:

„O njemu i ovom pokretu u literaturi preovlađuju manji i prigodni radovi, koje njihova uzgredna priroda nije ni po čemu obavezivala na ozbiljnu razradu istorije pokreta“.⁴²

Što se tiče konstatacije da „preovlađuju manji i prigodni radovi“ Ekmečiću se nema što prigovoriti, o ustanku donjohercegovačkih katolika nije se zaista pisalo, zato smo tu gdje jesmo, kasno i nazad to treba ispravljati. Međutim Ekmečić kod te činjenice ne staje, nego odlazi korak dalje pa u stilu inkvizitora kritizira starijeg kolegu:

42 Milorad Ekmečić, *Uloga don Ivana Musića u Hercegovackom ustanku 1875 – 78 godine*, Godišnjak društva istoričara BiH, Sarajevo, 1955., str. 141.

„U zadnje vrijeme pokušao je da na nov način u cijelosti prikaže taj pokret i Musićevu ulogu u njemu M. Vego, ali je nakon znatnoga napora, kako su mu neke činjenice djelomično otkrivale ovaj problem, došao do potpuno krivog zaključka da je *vojvoda don Ivan Musić... hrvatski Pelagić i borac za slobodu i nezavisnost svoga naroda*“.⁴³

Kakve bi tek kritike bile da je Vego napisao onako kako je bilo da je ustanak počeo 19. lipnja u Dračevu, da su ga povelili katolici..., teško je i pretpostaviti. Nedvojbeno Vego je točno znao kada je ustanak počeo ne samo što je Čapljina, nego i zato što je jedno vrijeme kao profesor radio u Nikšiću i imao prilike od živih ustanika čuti pojedinosti. Zbog „mira u kući“ očito je povlađivao i opet dobio „jezikovu juhu“, ali umjerenu. Vego je, izgleda, odgovorio na jedini mogući način te već 1956. u *Glasniku zemaljskog muzeja* u Sarajevu objavljuje Korespondenciju ustaničkih vođa u Hercegovačkom ustanku 1875.-1876. s don Perom Bačićem iz Stona koja je vezana, prije svega, za problematiku donjohercegovačkih ustanika. U dvije monografije „Bekija kroz vjekove“ 1964. i „Historija Brotnja od najstarijih vremena do 1878. godine“, koju objavljuje 1981., značajan dio posvetio je i Hercegovačkom ustanku.

Uz pokušaje marginalizacije Hercegovačkog ustanka i vojvode Musića vrijedi istaknuti podatak da je Musić odbio ponudu Miće Ljubibratića⁴⁴ da se stavi pod njegovo zapovjedništvo. Rezignirani Ljubibratić u pismu Peri Čingriji predsjedniku dubrovačkog odbora za pomoć ustanicima, konstatira da Musić „ostaje ono što jeste“,⁴⁵ tj. vođa katolika. Musića su u tome podržale i neki pravoslavne vođe, među njima već spomenuti kapetan Josif Kovačević.

Navođenje primjera Juraja Biankinija i Marka Vege, nije optužba ove dvojice ljudi koji su zaslužni za vrjednovanje ustanka hercegovačkih katolika, nego, naprotiv, povod za razmišljanje na temu - je li se zaista politika na sebi svojstvene načine toliko miješala u povijesna pitanja? Ako jeste, za obje Jugoslavije politika se najmanje trebala miješati upravo u Hercegovački ustanak, zbog spontane suradnje katolika i pravoslavnih. Nisu je donijele političke ideje, nego zdravo narodno bilo, zbog čega ustanike, a i ustanak, treba poštivati.

Bez obzira na razlog začudna je spoznaja da su tako ugledni i učeni ljudi mijenjali mišljenja, odnosno morali paziti što govore i pišu. Pripomoć za razmišljanje, nakon što je Biankini došao za urednika zadarskog *Narodnog lista* novine su počele izlaziti na hrvatskom jeziku. Dotad su izlazile na talijanskom, a manjim

43 Isto, str. 141. – 142.

44 Mihajlo Mićo Ljubibratić, rođen u Ljubovu kraj Trebinja 1839. godine, sa šesnaest godina se uključio u ustanak Luke Vukalovića. S obzirom da se školovao u Dubrovniku bio mu je desna ruka. Nakon kraha trećeg ustanka 1862. s Vukalovićem odlazi u Rusiju, a onda se vraća u Beograd. Radio je na pripremi ustanka u Hercegovini, u više navrata. Kad je izbio Hercegovački ustanak došao je u rodni kraj gdje se nastojao nametnuti za ustaničkog vođu. Međutim, crnogorska strana u njemu je vidjela srbijanskog eksponenta i na svaki način ga se nastojala riješiti. Neprihvaćen od Crnogoraca Ljubibratić početkom ožujka 1876. s vojvodom Musićem prelazi Neretvu. Musić s ciljem proširenja ustanka, dok se Ljubibratić kanio priključiti srpskim ustanicima u Bosni. U tome nije uspio jer su ga u Vinjanima uhapsile austrougarske snage sigurnosti, pod sumnjivim okolnostima i deportirale u Linz, gdje je jedno vrijeme bio interniran. Ljubibratić je uspio prevesti Kuran, po čemu je postao poznatiji nego po ustaničkoj borbi.

45 Radoslav Petrović, *Djelovanje dubrovačkog odbora za pomaganje hercegovačkih ustanika 1875. – 1878. godine*, Godišnjak istorijskog društva, X., 1949. – 1959., Sarajevo, 1959., str. 233.

djelom na hrvatskom. Dalje, Biankini je bio član Dalmatinskog sabora od 1881., pa Carskog vijeća od 1892., potom pristaša jugoslavenskog integralizma, jednom riječju bio je ugledan, poznat i priznat čovjek. Slično je i s Markom Vegom koji je vrijeme kada ga je mladáhni sumještanin iz Čapljine „učio“ historiji bio direktor Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine(!), do tada je objavio više znanstvenih radova, dvije knjige, bio je sudionik Antifašističkog pokreta, ravnatelj Partizanske gimnazije itd.

6. Gdje i kada je zaista počeo Hercegovački ustanak?

Izgleda da se mora sustavno ponavljati da oko početka Hercegovačkog ustanka 1875. godine za većinu autora, putopisaca i povjesničara nije bilo dvojbi. Među njima ključno je ime Vladimira Ćorovića, srbijanskog povjesničara rođenog u Mostaru. U predgovoru Spomenici Hercegovačkom ustanku povodom obilježavanja njegove pedesete godišnjice 1928., Ćorović konstatira:

„19. juna došlo je do prepucavanja između pobunjenika katoličkih seljaka i muslimana kod Dračeva, blizu Metkovića. Već 21. juna stigla su u pomoć ustašama odjeljenja iz Hrasna i sa drugih strana, sa stotinjak ljudi.“⁴⁶

U depeši od 22. juna fra Stipan Naletilić, Marijan Đorić i dr. obraćaju se dalmatinskom namjesniku, generalu Rodiću: „Svi kršćani Gabele, Dračeva, Rasna i sve Luke žele pomoć od Austrije, pripoznajuć ćesara kao svoga. Ne puštajte da nas kolju. Nemamo džebane nit oružja. Prosimo providjenje.“⁴⁷

Pišući o ustanku u Hercegovini Vasa (Vaso) Čubriloović, srbijanski povjesničar rodom iz Bosanske Gradiške, u svom kapitalnom djelu *Bosanski ustanak*, zaključuje:

„Koncem juna 1875. pobunila su se katolička sela uz dalmatinsku granicu, koje je vodio dum Ivan Musić. Oni su odmah zatvorili putove oko Trebinja i prekinuli vezu Stoca i Gabele sa Mostarom. Da ih umiri, poslan je iz Mostara katolički biskup Kraljević, ali nije uspio. **Pobuna katolika morala je djelovati i na Nevesinje.**“⁴⁸

Britanski novinar i putopisac Arthur J. Evans, koji je odmah po izbijanju ustanka stigao u Hercegovinu, zapisa:

„Stanovništvo Dračeva i Rasna prvo je ustalo na oružje u ovom dijelu Hercegovine. Ustanici su se sakupili s oružjem u ruci upravo pozadi, na mostu preko kojeg glavni put prelazi rječicu Krupu. Most je jedini put za prevoz artiljerije i svega drugog snabdijevanja koje stiže na Klek, njihovo pristanište koje se nalazi prijeko, na drugoj strani ovih brda... Na ovom mjestu je sakupljena raja držala stražu. Prolaz je dozvoljen putnicima, pa čak i zaptijama, jer, prvenstveno, nije u planu da se ratuje protiv sultana i raja izjavljuje da drži stražu jedino protiv begova.“⁴⁹

46 Vladimir Ćorović, *Spomenica o Hercegovačkom ustanku 1875. godine*, odbor za podizanje Nevesinjskog spomenika, Beograd, 1928., str. 15.

47 Isto, str. 15.

48 Vasa Čubriloović, *Bosanski ustanak 1875.-1878.*, Srpska kraljevska akademija, Beograd, 1930., str. 1930.

49 Arthur J. Evans, *Pješke kroz Bosnu i Hercegovinu tokom ustanka 1875.*, IP „Veselin Masleša“, Sarajevo, 1973., str. 259.

Na sličnom fonu je i Amerikanac William J. Stillman,⁵⁰ novinar, putopisac i odličan crtač, koji nakon pohoda Hercegovinom zaključuje:

„U svome začetku ustanak je uglavnom obuhvatao stanovništvo između Popova Polja i Gabele, koji su bili isto tako podjarmljeni, samo su bili bolje nadzirani od sveštenstva... Ustanak se širio po celome kraju, jer je bio sazero, jer su vojni postupci Turaka bili bez dejstva, neinteligentno i rđavo vođeni, te su pre mogli da izazovu nego da savladaju i stišavaju nepokornost“.⁵¹

Stolac (The Illustrated London News)

*Stolac (The Illustrated London News), preneseno, W. J. Stilman,
Hercegovački ustanak i crnogorsko-turski rat...*

Stillman u djelu „Hercegovački ustanak i Crnogorsko-turski rat 1876-1878.“ uzroke ustanku vidi ne samo u anakronom sustavu osmanske države, nego i agitaciji s dalmatinske strane, te velikoj podršci slavenskog življa s područja K und K monarhije prema ustanku i ustanicima.

Kasim Gujić, novinar, pisac i publicist iz Ljubuškog konstatira da je „već u mjesecu junu, zapravo 19. juna, planula prva ustaška puška i otpočela borba. Sva sela Stolačkog sreza – a poimence Dračevo, Krupa, Gabela, Klek, Neum, Hrasno, Gradac, Ravno, Hutovo i druga – s puškom u ruci ustadoše i sukobiše se s muslimanima kod Dračeva pokraj Metkovića. To je bila glasovita Gabelska buna, prva buna Hercegovačkog ustanka, koju je August Šenoa ovjekovječio u svojoj

⁵⁰ William James Stillman (Vilijam Džems Stilman), Amerikanac koji je tijekom ustanka s lica mjesta izvještavao o ustanku u Hercegovini. Bio je dopisnik engleskog *The Timesa* (Tajmsa). Vrijedna svjedočanstva o ustanku Stillman je objavio u knjizi „Hercegovački ustanak i crnogorsko-turski rat 1876.-1878.“

⁵¹ William J. Stillman, *Hercegovački ustanak i crnogorsko-turski rat 1876.-1878.*, Novinsko-izdavačka ustanova Službeni list SRJ, Beograd 1997., str. 22.

pjesmi *Munja od Gabele*“.⁵²

Pišući o značenju putovanja cara Franje Josipa I. „duž dalmatinsko-hercegovačke granice Julije Grabovac, hrvatski povjesničar iz Splita, ističe da je „19. lipnja 1875. na području između Gabele i Dračeva u neposrednoj blizini pograničnog austrijskog Metkovića izbio sukob između katoličkih seljaka i muslimana čime je označen početak oružanog ustanka hercegovačke raje“.⁵³

Obrazlažući dalje spomenutu tvrdnju Grabovac navodi: „To nam uostalom potvrđuje i pismo, apel župnika Gabele, fra Stjepana Naletilića datiran 22. lipnja 1875. koji je preko izloženog političkog povjerenika u Metkoviću Lauxarda, upućen namjesniku Dalmacije generalu, barunu Gavrilu Rodiću u Zadar. U tom apelu spomenuti župnik Gabele *pripoznajuć cara kao svoga* moli pomoć Austrije, koju žele „svi kršćani Gabele, Dračeva, Hrasna i sve luke...“⁵⁴

Za ilustraciju o vremenu i mjestu izbijanja Hercegovačkog ustanka, naveli smo dvojicu istaknutih srbijanskih povjesničara, zatim dvojicu istaknutih novinara i putopisaca iz doba ustanka, Engleza i Amerikanca, Ljubušaka Kasima Gujića, koji je između dva svjetska rata vodio borbu s negatorima hrvatske komponente u Hercegovačkom ustanku, te istaknutog hrvatskog povjesničara koji je punih trideset godina sakupljao građu za knjigu „Dalmacija i Hercegovačko-bosanski ustanak 1875.-1878. godine“, pametnom dosta, ali... Kratki zaključak ove teme bio bi – oni koji znaju povijest, znaju kada i gdje je počeo Hercegovački ustanak, a oni koji od historijske znanosti žele praviti politiku, neće daleko stići.

7. Za Hrvatski radio Hrvata u Hercegovačkom ustanku nema!!!

Opaska Milorada Ekmečića da o pokretu donjohercegovačkih Hrvata „u literaturi preovlađuju manji i prigodni radovi“, u vrijeme kada je pisana, sredina pedesetih godina prošloga stoljeća, bila je posve točna, makar je i tada bio dvojben njezin nastavak „koje njihova uzgredna priroda nije ni po čemu obvezivala na ozbiljnu razradu“. Trebalo je to na području kojem je i sam po rođenju pripadao, istražiti i onda donijeti takve rezolutne sudove.

Slučaj je htio da poštovatelj Hercegovačkog ustanka na valu Hrvatskog radija 9. srpnja 2024. godine, čuju da je ustanak počeo potjerom za hajdukom Perom Tunguzom!? Čuju, a ne vjeruju, da je to netko mogao napisati. Niti su Osmanlije gonile Peru Tunguza, niti je on bio povod ustanku. Evo tog priloga koji se može uvrstiti u rubriku **Vjerovali ili ne!**

52 Kasim Gujić, *Uloga Hrvata u hercegovačkom ustanku 1875. godine, Novi prilog historiji hercegovačkog Ustanka*, Obzor 1 – 8, Zagreb 1934.

53 Julije Grabovac, *Dalmacija i hercegovačko-bosanski ustanak 1875.-1878.*, Književni krug Split 1991., str. 47.

54 Isto, str. 48.

„DOGODILO SE NA DANAŠNJI DAN

9. srpnja 1875. (Emitirano 9. srpnja 2024.)

Snažna protuturska buna u povijesti zabilježena kao Hercegovački ustanak, započela je 9. srpnja 1875. godine. Buna je izbila u Hercegovini, a proširila se i na Bosnu. Uzrok je bio odnos osmanskog stanovništva vladajućih aga i begova prema kršćanskom stanovništvu – pravoslavnima i katolicima. Ustanak je potrajao tri godine, a na kraju je efektno okončana više od četiri stoljeća duga osmanska vladavina u Bosni i Hercegovini.

U Hercegovini je pedesetih i šezdesetih godina 19. stoljeća izbio više protuturskih buna, ali su bile neuspješne. Pripreme za novu bunu započele su 1874. godine. Početkom ljeta 1875. godine Osmanlije su gonile hajduke Pere Tunguza koji su 5. srpnja napali osmansku karavanu. Prilikom gonjenja Tunguzovih hajduka Osmanlije su se 9. srpnja sukobile s naoružanim seljacima pod vodstvom Jovana Gutića, jednog od vođa ustanka na brdu Gracu. Taj događaj je u povijesti zabilježen kao Nevesinjska puška i označio je početak općeg ustanka u Hercegovini.

Udar sleđa - Zgrada hrvatske radiotelevizije (Izvor: Hrvatske enclikopedia - mrežno izdanje)

U ustanku su učestvovali i Hrvati, odnosno katolici, iz zapadne Hercegovine, ali je ustanak bio dominantno srpskog, odnosno pravoslavnog karaktera. Nakon Nevesinja ustankom su bili zahvaćeni bilečki i stolački kraj. Već u kolovozu bio je zahvaćen i pogranični pojas uz Crnu Goru. Ustanak je dodatno osnažen nakon što su ustanicima pomoć pružile Srbija i Crna Gora.

U Bosni je ustanak izbio 18. kolovoza 1875. godine. Trogodišnji sukob bio je obilježen iznimnom brutalnošću i nemilosrdnošću zaraćenih strana, a zbog

više od 200.000 ljudi koji su bili u izbjeglištvu 1877. godine izbila je izbjeglička kriza.

U Hercegovačkom ustanku presudili su interesi velikih sila poput Rusije i Austro-Ugarske, ali tada mladih još nepriznatih država poput Srbije i Crne Gore. Ustanak na kraju nije uspio ostvariti proklamirane ciljeve, a vojne uspjehe ustanika i slabljene Osmanskog carstva iskoristila je Austro-Ugarska monarhija koja je na Berlinskom kongresu 1878. godine, dobila na upravu Bosnu i Hercegovinu, kojom je vladala sve do raspada 1918. godine.“⁵⁵

Ovakva informacija ne zasluuje komentar jer u njoj u suštini nije točan ni datum, ali traži kraći osvrt da se vidi o kakvom se stručnom i uredničkom promašaju radi. Srpski pisac i povjesničar Risto T. Proroković koji je u vrijeme ustanka imao šesnaest godina početak ustanka u Nevesinju pripisuje spletu okolnosti. Kako Crna Gora nije bila za ustanak, seoski prvaci se odluče za pregovore s osmanskim vlastima, međutim nije to odgovaralo hajducima Peri Tunguzu i Filipu Kovačeviću pristiglom iz Crne Gore, koji su po svaku cijenu htjeli isprovocirati sukob. Pero Tunguz nezadovoljan što ga knezovi žele odstraniti sa svog područja, ubi i opljačka Ibricu Vukotića, barjaktara iz Gacka. To je izazvalo nezadovoljstvo među narodnim prvacima.

Pri susretu Kiko Stevanović jedan od seoskih vođa „potegne pušku na Pera (Tunguza op. a.), govoreći jetko – lupežu jedan, ko ti reče da kolješ Turke među nama“?⁵⁶ Nakon tog sukoba Tunguz odlazi u Pivu, gdje također ne naiđe na podršku pa se opet vrati u Nevesinje. Povratak je pravdao izgovorom da se ne „misli zadržavati u Nevesinju, jer je odlučio da ide u Popovo, gdje ga poziva Dum Ivan Musić“.⁵⁷ Kako hajducima nisu vjerovali Jovan Gutić i Kiko Stevanović uzmu sa sobom 40 ljudi, pa hajduke isprate do u planinu Snježnicu, na granicu stolačkog kadiluka, da odatle nastave put u Popovo. Međutim, hajduci ko hajduci, vraćaju se nazad te „zapnu busiju na Četnoj Poljani, pored drumca Mostar – Nevesinje. Tu ih je zateklo jutro 23-eg juna (po julijanskom kalendaru odnosno 5. srpnja - jula po gregorijanskom op. a.), oko 9 sati, prije podne, začuju se zvona na kiridžijskom konj'ma. Do malo pojavi se na konju kramar Kaminić, za kojim je išao veći karavan konja pod tovarima, a uz njih kiridžije Turci Podvelešci“.⁵⁸

Četnici iz zasjede ubiju sedam kiridžija i ugrabe bogat plijen, „30 konja natovarenih pirničom, kafom, šećerom i drugim potrebama za vojsku u Nevesinju, i 5 sedlenika“.⁵⁹ Pošto su u razbojstvu sudjelovali i crnogorski podanici osmanska vlada uloži oštar protest crnogorskoj. Knez Nikola, koji je i ranije imao neprilike od ovih hajdučkih četica, naredi čevskom komandiru Peki Pavloviću, da odmah ide u Hercegovinu, pohvata hajduke, ubije Tunguza, četnike mu, turske podanike, preda Turcima, a Kovačevića sa hajducima, crnogorskim podanicima, da sprovede sudu na Cetinje i da iznađe svu opljačkanu robu i konje te ih preda najbližoj turskoj

55 HRT Hrvatski radio, Prvi program, *Emisija: Dogodilo se na današnji dan*, Zagreb, 2024., 09. srpnja.

56 Risto T. Proroković, *Sabrana djela*, Narodna biblioteka Nevesinje, 2012., str. 122.

57 Isto, str. 124 – 125.

58 Isto, str. 125.

59 Isto, str. 125.

vlasti.⁶⁰ Peko brzo uđe u trag hajducima. „Sjutri dan po Petrovu dne došao je, u Crkvačka ubla, Peko Pavlović, našao čet, oduzeo joj sav šicar i vratio Turcima u Bileću“.⁶¹

Međutim, Peko je obavio samo prvi dio kneževe naredbe, pronašao je hajduke, oduzeo im opljačkanu robu i konje sve vratio, ali nije ubio Tunguza, niti je poveo Kovačevića i druge crnogorske podanike, članove družine na Cetinje. Savjetovao im je da se jedno vrijeme primire. Početak ustanka u Nevesinju poznat i kao Nevesinjska puška, projicirali su razlozi nevezani za Peru Tunguza, što nije tema ovoga rada. Nakon čitanja priloga prva je pomisao - ako je autor teksta živ svake godine 9. srpnja slatko se smije slušajući emisiju Hrvatskog radija „Dogodilo se na današnji dan“. Neozbiljno i neodgovorno, a po Hrvate Hercegovine i uvrjedljivo.

Što se tiče Hrvata, u tekstu je niz netočnosti počevši od samog datuma pa do područja na kojem se ustanak vodio, spominje se zapadna Hercegovina, a ustanak je vođen na području Donje, odnosno južne, Hercegovine. Najzad, ovako koncipirana vijest nije slavna ni za srpsku stranu jer ispada da je ustanak izazvao drumski razbojnik. Da ustanak izbije zbog nečije pljačke, tu nema ni „čojstva, ni junaštva“. Jedini zaključak bio bi da je tekst pisao neki rođak Pere Tunguza. Vjerodostojno i uljudno bilo bi da se zbog važnosti događaja za jugoistočnu Europu, pa i šire prostore, u emisiji spomenu 19. lipanj kao datum izbijanja Hercegovačkog ustanka, a i 9. srpanj datum početka Nevesinjske puške.

8. Narodni sabor u Zavali učvrstio ustaničku komponentu

Teško da je bilo slučajno, tek za početak Hercegovačkog ustanka izabrani su idealni trenutak, vrijeme i mjesto. Kad kažemo idealni, mislimo na činjenicu da je u trenutku „kada je buknuo ustanak 1875. godine, turske se snage po garnizonima u Hercegovini nisu mogle procijeniti na više od hiljadu i osamsto ljudi; dva bataljona redovne vojske i jedna baterija brdskih topova sa četrdeset artiljeraca nalazili su se u Mostaru, jedan bataljon je bio zaposjeo Trebinje i tvrđave i kule u okolini, uglavnom u Zupcima i Klobuku; ako se uzme da su ti bataljoni brojali svega po četiristo ljudi, vidi se koliko je Trebinje slabo branjeno. Dvije čete preostalog bataljona bile su smještene u Nikšiću, a ostale čete, razbijene u male odrede, nalazile su se u najvažnijim kulama toga područja. Konjički eskadron, sa svega šezdeset ljudi, bio je u Foči, a zaptije su bile raspoređene u cijeloj pokrajini“.⁶²

Vrijeme za početak ustanka 19. lipnja, konac proljeća i početak ljeta, bilo je također idealno. Mjesto isto tako, blizina austrijske granice što je nudilo mogućnost brzog povlačenja, ako stvari po zlu krenu. Kad se sva tri ova čimbenika slože, stvara se dojam da je netko vičan vojničkoj strategiji instruirao ustanike. Mogao je to biti kapetan Žarko Milenić, u zapovjednoj nomenklaturi Popovo-Ljubinskog bataljuna zapovjednik kapetanije Popovsko polje ili neka druga osoba ili osobe

60 Andrija Luburić, *Nevesinjska puška*, Štamparija „Sv. Save“, Beograd, 1927., str. 7.

61 Risto T. Proroković, *Sabrana djela*, Narodna biblioteka Nevesinje, 2012., str. 127.

62 Charles Yrijarte, *Bosna i Hercegovina putopis iz vremena ustanka 1875.-1876.*, IRO „Veselin Masleša“, Sarajevo, 1981., str. 137.

s vojničkom naobrazbom. Milenić kojeg su predstavljali „uskokom iz Senjske Rijeke“ do dolaska u Hercegovinu bio je Austro-Ugarski časnik. Ako se navedenim pogodnostima doda podatak da u dolini Neretve nije bilo osmanske vojske plan je bio optimalan. Navedeno je ujedno jedan od razloga tvrdnji da su pripreme za ustanak trajale više mjeseci.

Dobra strateška prosudba i iznenađenje osmanskih vlasti da su se na ustanak digli do tada krotki katolici, doprinijeli da su ustanici punih četrdeset dana imali kontrolu nad važnim mostom na Krupi, te prometnicama prema Stocu i Trebinju. Nakon taktički dobro izvedene akcije redovite osmanske vojske – nizama, ustanici su tek 31. srpnja, bili prisiljeni povući se u brda iznad Dračeva. Tom prilikom u borbi kod mosta poginulo je pet ustanika – Vidoje Mustapić, Ivan Stojanović Vukorep, Gašpar Njavro, Nikola Mustapić i Vico Burum Ivanov.

Taj dio može se nazvati prvom fazom ustanka u kojoj su ustanici očekivali kakvu takvu pomoć Austrije, a kako pomoć nije stizala, ustanici su na trećem sastanku u Ošlju, 20. srpnja, zaključili da se obrate Crnoj Gori. Dvočlano izaslanstvo u kojem su bili Nikola Putica, katolik, i Miho Brstina, pravoslavac, nije naišlo na odobravanje za ustanak kod crnogorskog kneza koji im predbaci:

*„Prije nego su ustanici započeli ustanak trebali su obavijestiti Rusiju i Austriju, tada bi dobili pomoć ne samo od ovih sila, nego i od same Crne Gore.“*⁶³

Vajkajući se knez je zatim dodao:

*„Takode i ja imam svezane ruke u odnosu prema drugim silama i držim uprte oči u Austriju da vidim šta će ona učiniti. U slučaju da ostanete napušteni – kunem vam se svojim sinom (Knez stavi ruku na djetetovu glavu) – ja ću vam pomoći.“*⁶⁴

Rano ujutro dvočlano izaslanstvo je iz Cetinja krenulo nazad, izvjesno nisu bili zadovoljni onim što su čuli od kneza Nikole. Međutim, nakon što je knezu javljeno za njihov odlazak, odmah je za njima poslao pismo u Kotor potpisano od senatora Jure Lazarevića Jovanova, u kojem izražava žaljenje što ih više nije vidio, te ih moli da ga telegrafski obavijeste na njegov trošak, o kretanjima osmanske vojske i borbama u Hercegovini.

Ovaj posjet, prije svega, otkriva da je ustanak u Hercegovini bio zaista spontan bunt naroda. Iz riječi kneza Nikole očito je da ga nisu potaknule ni Rusija, ni Austrija, a ni Crna Gora koje su se u tom smislu najčešće spominjale. Bio je to revolt potlačenog naroda, „agrarni rat“ kako ga naziva Arthur Evans. Uz tu spoznaju dani nakon posjeta izaslanstva potvrdit će da se Crna Gora ipak približava ustanku.

63 Andrija Nikić, *Hercegovački ustanak 1875.*, Franjevačka knjižnica i arhiv, Mostar, Mostar – Veljaci, 1995. str. 53.

64 Andrija Nikić, *Hercegovački ustanak 1875.*, Franjevačka knjižnica i arhiv, Mostar, Mostar – Veljaci, 1995. str. 53.

Knez Nikola ipak nije iznevjerio ustanike

Najbolje se to vidjelo na velikoj narodnoj skupštini gdje je oko 2000 sudionika, katolika i pravoslavaca, između dvojice kandidata ravanjskog župnika don Ivana Musića i zavalskog igumana Hristifora Mihajlovića, izabralo don Ivana Musića⁶⁵. Vjerojatno je s tim izborom bio suglasan i knez Nikola. Skupu u Zavali prisustvovalo je i crnogorsko izaslanstvo koje je predvodio Božo Petrović Njegoš, predsjednik crnogorskog senata i blizak rođak kneza Nikole. Tom prigodom Božo Petrović je naglasio:

„Vaš komandant bio je do sada svećenik, sad će biti zaklet i biće vam vojvoda“.⁶⁶

Za katolike je to bilo važno jer su tim činom priznati kao strana u ustanku. Don Ivan Musić, proglašen je vojvodom Donje Hercegovine. Zapovijedao je s dva bataljuna, Popovo – Ljubinjskim koji je bio jedan od dva ustanička bataljuna s devet četa, te Rašanjskim koji je imao šest četa. Skup ustanika i naroda održan je poljani Petrov dolac u Zavali, što je razlog da pravoslavni oko Popova i danas govore da je

⁶⁵ Don Ivan Musić je zbog sudjelovanja u ustanku bio suspendiran od Katoličke crkve. Je li sankcija bila potaknuta od strane Austro-Ugarske koja je bila u Konkordatu sa Svetom Stolicom, zbog Musićevog solidariziranja s ostalim ustaničkim prvacima za neprihvatanje Andrassyjeve note, koja je u stvari bila taktički ulazak Beča u problematiku razbuđene Istočne krize, teško je reći. Tek iz sankcija proističe da je Katolička crkva bila protiv ustanka. Naravno, da je bilo elegantnijih načina da se problem, ako ga je bilo, riješi.

⁶⁶ Marko Vego, *Don Ivan Musić i Hrvati u Hercegovačkom ustanku 1875-1878 godine*, naklada autora, Sarajevo 1953., str. 25.

skup održan na Petrovdan. S obzirom da se pravoslavni Petrovdan slavi 12. srpnja, o tom nadnevku nema govora jer je izaslanstvo na razgovor s knezom Nikolom išlo dan iza katoličkog Ilindana, 21. srpnja.

Nekadašnji Petrov Dolac – Zavala, promijenio izgled (Foto: D. Musa 2024.)

Isto tako logično je da je veliki narodni skup održan nakon povlačenja ustanika s Krupe 31. srpnja. Datumi koji odgovaraju su nedjelja 2. ili ponedjeljak 3. kolovoza. S obzirom da je nedjelja uobičajeni neradni dan, a u ponedjeljak se slavio pravoslavni Ilindan, zbog veće mase naroda logičnije djeluje da je veliki sabor u Zavali održan upravo na Ilindan 3. kolovoza. Nakon sabora u Zavali slijedio je organizacijski ustroj bataljuna po uzoru na crnogorsku vojsku koji po svojoj nomenklaturi i danas može ozbiljno vrjednovati. Ustanici su otada djelovali kao ozbiljna, a ne *s brda s dola*, prikupljena vojska. Novu bitku su imali već 16. kolovoza prilikom iskrcavanja osmanske vojske u Neum Kleku.

9. Ustanici brži od osmanske vlasti

Dok su se ustanici ustrojavali i birali vođe, što je radila osmanska vlast? Dojam je da su se brže ustrojavali ustanici nego osmanska vojska. Problem je bio dovesti pojačanja u Bosnu i Hercegovinu, u to vrijeme zemlju bez odgovarajuće putne mreže. Za dopremu pojačanja preko luke Klek trebalo je odobrenje Austrije, a za pojačanja od Carigrada preko Soluna do Skoplja i Mitrovice „trupe bi morale još da pređu pješke rastojanje od tristo pedeset kilometara u planinskom kraju... da bi stigli do Mostara ili ušli u središte ustanka. Prva četiri bataljona pojačanja, iskrcavši se u Kleku, borila su se 16. avgusta sa ustanicima za prolaz prema Trebinju i napredovala do u sam grad pod komandom Nedžib-paše“.⁶⁷

⁶⁷ Charles Yrijarte, *Bosna i Hercegovina putopis iz vremena ustanka 1875-1876.*, IRO „Veselin Masleša“, Sarajevo, 1981., str. 137.

Gotovo istovremeno kad i trupe u Trebinje, iz Sarajeva je s vojskom u Mostar stigao Derviš-paša generalni guverner Bosne. „Ove snage... sastojale su se od tri pješadijska puka od po tri bataljona i od pet bataljona bosanske redife,⁶⁸ to jest od prilike oko četiri hiljade ljudi; tako se ukupan broj prikupljenih trupa, računajući i pomoćne jedinice, popeo na pet hiljada boraca. To su bile regularne snage dovedene na ratište na dan 16. avgusta, to jest pet sedmica pošto je buknuo ustanak“.⁶⁹ Yriarte ovdje misli na početak ustanka u Nevesinju, Nevesinjsku pušku, ako se uzme početak Hercegovačkog ustanka u Dračevu, onda su to čak nepuna dva mjeseca.

Sl. 11. Polazak turskih trupa iz Kleka (D. Vierge, 1876.)

Polazak turskih trupa iz Kleka (D. Vierge 1876.)

Nakon što je buknuo ustanak u Bosanskoj krajini, Porta⁷⁰ je u strahu od austrijske invazije, mora pojačati i kontrolu granice uz Savu te prema Srbiji. Prema Yartovim zapažanjima Derviš-paša je 24. rujna imao „šesnaest hiljada vojnika raspoređenih po Bosni i po Hercegovini. Kako ovih šesnaest hiljada vojnika nije dovoljno da se suzbiju ustanici, 4. oktobra se u Kleku iskrcavaju novi elitni bataljoni pod komandom Ševket-paše, a 12. novembra, kad je pao snijeg a putevi postali neprohodni i kada se može smatrati da je kampanja 1875. godine završena, stižu nova pojačanja, opet

⁶⁸ Redifa – Pričuvna vojska Osmanskog Carstva, vojska sastavljena od rezervista.

⁶⁹ Isto, str. 138.

⁷⁰ Porta ili Visoka porta (franc. Sublime-Porte), do 1922. diplomatski naziv za osmansku vladu. (Hrvatska enciklopedija, mrežno izdanje)

preko Kleka kao i preko Soluna... Izvještaji turskih generala omogućuju da se utvrdi brojka od dvadeset i pet hiljada boraca operativne armije u trenutku kada zaraćene strane sklapaju prisilno primirje usljed vremenskih neprilika.⁷¹

Glavnina sada već brojne osmanske vojske očito je stigla preko luke Klek, što jasno govori o stavu Austro-Ugarske prema ustanku, pa je otud više nego diskutabilno promovirati cara Franju Josipa I. i njegovu „šetnju“ Dalmacijom kao presudan događaj za izbijanje ustanka u Hercegovini. Za držanje zemlje koja se okoristila ustankom, a na kraju za tu svoju političansku igru u Prvom svjetskom ratu platila visoku cijenu, Juraj Biankini apstrahira:

„Ali je Austrija bila uvijek Austrija: bezglava, neiskrena, vjerolomna – često neshvatljiva sfiga. Ona je danas širokogrudno htela potpomagati ustanak i mi smo imali slobodne ruke: ali odmah sutra bi se predomislila, jao ti ga tada ustašama i nama. Sve je to išlo kao plima i oseka.“⁷²

Dakle, koncem ustaničke 1875. osmanske postrojbe su brojale oko 25.000 vojnika. Prema procjenama ustaničke snage su se popele na 15.000 ustaša s tim da se sa sigurnošću može ustvrditi da je u Hercegovini bilo oko 9.000 ustanika, dok su brojke za Bosnu – Livanjski kraj i Bosansku krajinu, relativne jer se eventualni popis njihovih ustanika, ne mogu naći u literaturi. S druge strane zahvaljujući Mirku S. Radoičiću⁷³ za Hercegovinu postoji popis svih bataljuna ukupno sedamnaest sa zapovjednim kadrom svih bataljuna.

Među tim bataljunima su i dva s katoličkom većinom ustanika Rašanjski i Popovo – ljubinjski, s ukupno petnaest četa - satnija, odnosno oko 1500 ustaša. Zatim tu je dvanaest bataljuna pravoslavnih ustaša, brojnosti su doprinijela područja Nikšića, Pive, Banjana i Sutorine, koja su za vrijeme ustanka bila sastavni dio Hercegovine, da bi odlukama Berlinskog kongresa pripali Crnoj Gori. Za ilustraciju veličine tog prostora dovoljno je reći da je površina područja Nikšića preko 2000 četvornih kilometara. Uz tih četrnaest bataljuna jedan - „jajoši“ je bio iz Crne Gore, a popis su popunjavali bokeljsko-krivošijski dobrovoljci, i „Legija dobrovoljaca“⁷⁴, riječ je o strancima koji su se došli boriti u Hercegovinu, a među njima su najbrojniji bili Talijani.

71 Charles Yrijarte, *Bosna i Hercegovina putopis iz vremena ustanka 1875.-1876.*, IRO „Veselin Masleša“, Sarajevo, 1981., str. 139.

72 Juraj Biankini, *Hercegovačko-bosanski ustanak*, Ograničeno izdanje. Na trošak autora, Split, 1925., str. 14. – 15.

73 Mirko S. Radoičić, *Hercegovina 1875. – 1878.*, Opštinski odbor saveza boraca NOR-a Nevesinje, Trebinje, 1961. str. 11 – 31.

74 Prve ustaničke godine na prostoru Hercegovine od Gabele do Nikšića bilo je sedamnaest ustaničkih bataljuna, vremenom su otpala tri. Poslije hapšenja Miće Ljubibratića u Vinjanima kod Posušja od strane Austro-ugarskih snaga reda, rasformirala se Legija stranih dobrovoljaca. Približno u isto vrijeme nakon zabrane Austro-Ugarske da se njezini građani bore u ustanku, koja je bila posljedica neprihvatanja Andrassyve note od strane ustanika, otpali su i Bokeljsko-Krivošijski dobrovoljci. Potom je nakon oslobađanja Nikšića od strane ustaničko-crnogorske vojske i sukoba Peke Pavlovića s knezom Nikolom i njegovim tastom Mirkom, rasformirana i postrojba crnogorski dobrovoljaca – jajoša. Međutim, umjesto njih u igru su kao petnaesti bataljun „uskočili“ „Perjanici“ iz Hercegovine, čiji je zapovjedni kadar bio iz Banjana.

Spomen obilježje vojvodi Musiću u Stocu (Foto D. Musa 2019.)

To su ustaničke snage koje su 2. srpnja 1876. nakon što je Crna Gora objavila rat Osmanskom Carstvu, inkorporirane u sastav crnogorske vojske. Za vrijeme rata hercegovački ustaši su se s Crnogorcima rame uz rame, uglavnom uspješno borili protiv osmanskih trupa.

Naravno i ustanici su imali svojih slabosti koje stilski ocrtava Charles Yriarte secirajući: „U trenutku kada su se ustanici povukli u zimovnike, oko 15. decembra 1875, komandiranje je bilo toliko rascjepkano da bi se teško mogli nabrojati odredi i vođe. Ima čak trideset osam odreda... Ali prilikom pripremanja nekog napada, svi odredi jednog područja bi se ujedinili i priznali komandu samo jednog vođe“.⁷⁵

Bez sumnje prva godina Hercegovačkog ustanka protekla je u znaku ustaša. Osmanska strana ne samo da u startu nije imala dovoljno vojske, nego prispjela vojska, zbog specifičnosti terena, nije imala uspjeha u borbi s ustanicima. Između ostalih vrijedi napomenuti sjajne pobjede ustaša pod zapovjedništvom vojvode Musića u Neum Kleku, zatim Klepovici, pa Kolojanju...

Hercegovački ustaši – katolici i pravoslavni, ne samo da su uspjeli održati frontu prema osmanskim snagama, nego su u rat uvukli Crnu Goru i Srbiju, nakon čega su se u rat 24. travnja 1877. uključile Rusija i Rumunjska. Poslije teških borbi Rusi su stigli nadomak Carigrada te je uslijedilo okončanje rata i potpisivanje San Stefanskog mira 3. ožujka 1878. Konac rata bio je Berlinski kongres na kojem su Bosna i Hercegovina povjerene na upravu Austro-Ugarskoj čime i prestaje osmanska okupacije ovih pokrajina.

Ljubuški, 11. travnja 2025.

⁷⁵ Charles Yriarte, *Bosna i Hercegovina putopis iz vremena ustanka 1875.-1876.*, IRO „Veselin Masleša“, Sarajevo, 1981., str. 142.

LITERATURA

- ANDRIĆ, Ivo, *Razvoj duhovnog života u Bosni pod utjecajem turske vladavine*, Zadužbina Petar Kočić, Banja Luka – Beograd, 2012.
- BERSA, Josip, *Dubrovačke slike i prilike (1800. – 1880.)*, Redovno izdanje Matice hrvatske, Zagreb 1941.
- BIANKINI, Juraj, *Hercegovačko-bosanski ustanak*, Ograničeno izdanje. Na trošak autora, Split, 1925.
- BUCONJIĆ, Nikola, *Povijest ustanka u Hercegovini i boj kod Stoca*, naklada autora, Mostar, 1911.
- ČUBRILOVIĆ, Vasa, *Bosanski ustanak 1875.1878.*, Srpska kraljevska akademija, Beograd, 1930., str. 1930.
- ČOROVIĆ, Vladimir, *Spomenica o Hercegovačkom ustanku 1875. godine*, Odbor za podizanje Nevesinjskog spomenika, Beograd, 1928.
- ĐURĐEVIĆ, Martin, *Memoari sa Balkana*, naklada pisca, Sarajevo, 1910.
- EKMEČIĆ, Milorad, *Uloga don Ivana Musića u Hercegovačkom ustanku 1875 – 78 godine*, Godišnjak društva istoričara BiH, Sarajevo, 1955.
- EVANS J. Arthur, *Pješke kroz Bosnu i Hercegovinu tokom ustanka 1875.*, IP „Veselin Masleša“, Sarajevo, 1973.
- GRABOVAC, Julije, *Dalmacija i hercegovačko-bosanski ustanak 1875-1878.*, Književni krug Split 1991.
- GROS, Mirjana, *Hrvatska politika u BiH 1878.-1914.*, „Povijesno društvo Hrvatske“, Zagreb, 1968.
- GUJIĆ, Kasim, *Uloga Hrvata u hercegovačkom ustanku 1875. godine*, *Novi prilog historiji hercegovačkog Ustanka*, Obzor 1 – 8, Zagreb 1934.
- HOLJEVAC, Josip, *Hrvati u Bosni i Hercegovini od Berlinskog kongresa do Domovinskog rata*, National security and the Future 3(19)m Zagreb 2018.
- KRALJEVIĆ, Ante, *Ričnik zapadnohercegovačkog govora*, Matica hrvatska ogranak Široki Brijeg, Široki Brijeg – Zagreb, 2913.
- LUBURIĆ, Andrija, *Nevesinjska puška*, Štamparija „Sv. Save“, Beograd, 1927.
- MARIĆ, Marinko, *Stanovništvo Popova u Hercegovini*, hrvatska akademija znanosti i umjetnosti Zavod za povijesne znanosti u Dubrovniku, Zagreb – Dubrovnik, 2015., str. 204.
- MARTIĆ, Fra Grgo, *Izabrani spisi*, „Svjetlost“ Sarajevo, 1956.
- NIKIĆ, Andrija, *Hercegovački ustanak 1875.*, Franjevačka knjižnica i arhiv, Mostar, Mostar – Veljaci, 1995.
- PETROVIĆ, Radoslav, *Djelovanje dubrovačkog odbora za pomaganje hercegovačkih ustanika 1875. – 1878. godine*, Godišnjak istorijskog društva, X., 1949. – 1959., Sarajevo, 1959.
- PROROKOVIĆ T. Risto, *Sabrana djela*, Narodna biblioteka Nevesinje, 2012.
- PULJIĆ, Ivica, *Hrvati katolici donje Hercegovine i Istočna kriza – Hercegovački*

ustanak 1875. – 1878., Državni arhiv Dubrovnik i Zaklada Ruđer Bošković – Donja Hercegovina, Dubrovnik – Neum, 2024.

STILLMAN J. William, *Hercegovački ustanak i crnogorsko-turski rat 1876-1878.*, Novinsko-izdavačka ustanova Službeni list SRJ, Beograd 1997.

ŠINDAK, Jaroslav/GROSS, Mirjana/KARAMAN, Igor/ŠEPIĆ, Dragovan, *Povijest hrvatskog naroda 1860.-1914.*, IP „Školska knjiga“, Zagreb, 1968.

VEGO, Marko, *Don Ivan Musić i Hrvati u Hercegovačkom ustanku 1875 – 1878 godine*, Izdanje autora, Sarajevo, 1953.

IRIARTE Charles, *Bosna i Hercegovina putopis iz vremena ustanka 1875-1876.*, IRO „Veselin Masleša“, Sarajevo, 1981.

MEDIJI

HRT Hrvatski radio, Prvi program, *Emisija: Dogodilo se na današnji dan*, Zagreb, 2024., 9. srpnja.

Hrvatska enciklopedija – mrežno izdanje

NEOBJAVLJENI IZVORI

MUSA, Krešimir, *Bilješke – Don Ivan Musić vojvoda Donje Hercegovine (1875. – 1878.)*, Arhiva Udruge vojvoda don Ivan Musić, Zagreb, listopad 2004.

ODJECI I REFLEKSIJE HERCEGOVAČKOGA USTANKA (1875. – 1878.) U STOLAČKOM KRAJU

SAŽETAK

Nakon berlinskoga kongresa austrijska je vojska, pod zapovjedništvom generala Jovanovića, relativno brzo i bez otpora ušla u Stolac gdje se smjestio jedan bataljun vojnika (8. kolovoza 1878.). Osmanske pristase u Stocu i okolici nakon toga pružaju jači otpor austrijskoj vojsci i nanose joj ozbiljne gubitke na Žegulji (13. kolovoza i na Gorici 16. kolovoza). Vojvoda don Ivan Musić nudi pomoć generalu Jovanoviću i vrlo brzo dolazi do Stoca u koji ulazi 21. kolovoza 1878. Ubrzo nakon toga tu se i smjestio na dulje vrijeme. Demografska stanja u stolačkom kraju zabilježena su u tri popisa nakon toga (1885., 1895. i 1910.), ali to je već neka druga tema.

Ključne riječi: *Stolac, Bosna i Hercegovina, stanovništvo, Hercegovački ustanak, don Ivan Musić, general Stevan Jovanović.*

OSLOBOĐENJE STOCA

Gradu i općini Stolac pripada posebno mjesto kada je riječ o Hercegovačkome ustanku. Naime, za Stolac se može reći da je jedini veći tadašnji grad koji su oslobodile ustaničke postrojbe pod zapovjedništvom vođe Hrvata katolika don Ivana Musića. Oslobođenju Stoca, kao i cijele Bosne i Hercegovine, prethodile su odluke Berlinskoga kongresa, proizvoda ovoga ustanka, koji je zasjedao od 13. lipnja do 13. srpnja 1878. Na Berlinskome kongresu europske su države dale mandat Austro-Ugarskoj da zauzme i smiri nemirnu i ratovanjem razorenu Bosnu i Hercegovinu što je precizirano člankom 25 ugovora.

Austrijske vlasti sigurno nisu očekivale da će službene vlasti turske države pružati otpor odluci Berlinskoga kongresa koju je potpisala i njezina delegacija. Za glavnoga zapovjednika austrijskih jedinica, koje će zaposjesti Bosnu i Hercegovinu, car Franjo Josip II. postavio je baruna Josipa Filipovića. Njemu je za hercegovačko područje u svojstvu pomoćnika dodijeljen barun Stevan Jovanović koji je predvodio diviziju od 17.080 vojnika. Sudeći po činjeci da je austrijska vojska već 1. kolovoza kod Imotskoga prešla dalmatinsko-hercegovačku granicu, može se zaključiti da su vojne pripreme dovršene u vrlo kratkome roku. Austrijska je vojska 2. kolovoza bez zaprijetke vrijednih pozornosti ušla u Ljubuški. Na slabiji otpor naišla je u Brotnju

što je nije spriječilo da 4. kolovoza zauzme Čitluk i nastavi brzo napredovati prema Mostaru. Barun Jovanović 5. kolovoza bez kapi krvi zauzima Mostar. Već 6. kolovoza stiže na Bunu, odakle preko Dubrava nastavlja prema Stocu, kamo stiže 8. kolovoza. Treba reći da je na pobunu spremne pristaše Osmanlija iznenadio smjer kretanja austrijske vojske. Oni su, naime, očekivali da će doći pravcem Metković – Mostar, no brzo napredovanje Austrijanaca oduzelo im je inicijativu, a zbunilo je i stolačke muslimane koji su se ozbiljno spremali za otpor. Zanimljivo, generalima je uoči pohoda na Bosnu i Hercegovinu izričito naređeno da budu maksimalno obazrivi prema inovjercima, posebice muslimanima.

Prodor austrijske vojske prema Stocu započeo je praktično 6. kolovoza zaposjedanjem mosta na Buni, što je bio dio plana o uspostavi veze između Mostara i Metkovića. Međutim prvi pokušaj zauzimanja Stoca 8. kolovoza završio je tragično za Austrijance. Nakon mirnoga zaposjedanja u Stolačkoj tvrđavi smjestio se i jedan bataljon vojnika, ali primirje nije dugo trajalo. U dva navrata pobunjenici, uglavnom izbjeglice iz cijele gornje Hercegovine, Trebinja i Nikšića koji je pripadao Crnoj Gori, najprije na Žegulji, (13. kolovoza), a zatim na Gorici (16. kolovoza) su uspješno napravili zasjede u kojima je austrijska vojska imala teške gubitke. Istodobno je posada ostala zatočena u gradskoj tvrđavi, pa je bitka za Stolac bila prijelomna u relativno brzom zaposjedanju Hercegovine. Austrijske su trupe u boju za Stolac imale više od dvjesto iz stroja izbačenih vojnika – mrtvih, ranjenih i izgubljenih.

O nevoljama katoličkog stanovništva koje su pobunjenici sumnjičili i kažnjavali zbog tobožnjega spašavanja austrijskih vojnika izgubljenih nakon postavljenih zasjeda i o nedaćama austrijske vojske u stolačkoj okolini vojvoda don Ivan Musić, vođa ustaničke vojske hercegovačkih Hrvata, koji se nalazio u Ravnome, doznao je od glasnika, ali je zaključio i po topovskoj paljbi koja se čula iz smjera Stoca. Nakon što je doznao za masakr na Ravnicima, u predjelu Žegulje, Musić je poslao poslanika u Metković tražiti od generala Jovanovića da smije sa svojom vojskom krenuti u pomoć Stocu. Potom je razaslao glasnike da sazovu sve vojnike neka se odmah okupe pod Veljom Međom. Za dva dana okupilo se oko 1200 vojnika. Tek što se poslanik vratio iz Metkovića ne uspjevši uspostaviti kontakt s generalom Jovanovićem, koji se zbog nepovoljnoga razvoja događaja uputio prema Dubravama, Musić se pismom obratio zapovjedniku stolačke tvrđave, ali odgovora nije bilo.

Shvativši da u daljnjim prilikama s austrijskim zapovjednicima nije moguće stupiti u kontakt, vojvoda je Musić s vojskom krenuo prema Stocu. Opisujući događaj, suvremenik Nikola Buconjić u epskome duhu navodi Musićevo obraćanje suborcima: “Braćo moja i družino draga kome nije žao poginuti i ko ne žali žene i bešike, neka priteže uz noge opanke, a prigleda svijetlo oružje, pa se javi hoće l’ sa mnom poći, da mi našoj braći pomognemo u Stocu...”

Dolazak Musića i njegove vojske nadomak Stoca donio je preokret zbunivši pobunjenike u Stocu i okolici više od austrijske sile. Musićeva se vojska smjestila na Poplatu, između Drenovca i Humca, a odmah nakon dolaska po Musićevu naređenju po okolnim je selima pokupljeno oružje. Pokupivši oružje od pobunjenika, treći dan po prispiću, Musić je s vojskom izbio na Humac južno od Stoca i tu se smjestio.

Čim se čulo i obistinilo za Musića da je na Humcu, odahnulo je vojnicima u tvrđavi. Ako je u koga od građana bilo oružja, bilo im je oduzeto. Po vrhovima brda oko Stoca nestane opsjedatelja, a spremiše glas i onima koji su se odupirali kretanju redovite vojske prema Stocu neka bježe kud ih noge nose, a oči vode dok im nije Musić posve bahnuo za leđa i zbio ih među dvije žive vatre, pa izgibia gotova. Vojvodi je don Ivanu bilo poznato da su mnogi česarski vojnici popadali na Žegulji, stoga je još s Poplata poslao onamo svoje ljude da poginule vojnike pokopaju.

Među pristašama Osmanlija zavlada je neopisiva panika, počelo je povlačenje iz dijela grada gdje se očekivao udar ustanika. Zanimljiv opis tih za Stolac sudbonosnih dana dao je neposredni svjedok, već spomenuti Nikola Buconjić.

Velika je strava bila obuzela muslimanski svijet u Zagrađu, to jest mahali stolačkoj, kroz koju je imala nahrupiti Musićeva četa. U silnom strahu nije se znalo što će se. Svak se nadao da će Musićevci redom robiti klati paliti... Kućna se ni dvorišna vrata nisu imala kad zatvarati, sve se mahom ostavljalo otvoreno s namjerom da se navrat nanos pojuri u druge daljnje i sigurnije mahale... Nasred ulice pred svojim vratima stajao je sijedi Zukan - Spahija Hajdarović i odvrćao svakoga koji je kraj njega htio proći da se ničega ne boje govoreći. Ne bježite ljudi, sa ženama i djecom ostanite svak u svojoj kući, nikome Bog i duša ne će pomanjkati ni dlaka s glave. Ako ide don Ivan k nama s ustašama, opet je don Ivan naš čovjek, a uza nj su sve naši ljudi. Opet nam dolaze naši znanci: naš Pero, naš Ivo, naš Ilija, naš Andrija i drugi, pa ćemo mi i opet zajedno sjediti i kahvu piti.

Usporedo s ustanicima Stocu se približavala i austrijska vojska pod zapovjedništvom generala baruna Stevana Jovanovića. Napredujući prema Stocu, austrijska je vojska vodila borbe. Posebice se žestok boj rasplamsao kod Pješivca. Musić je sa svojim vojnicima, pješacima i konjanicima ipak nešto prije ušao u grad nego barun Jovanović. Naravno da je Musić dao nalog svojim ustašama, neka se nitko od njih ni po živu glavu ne ogriješi o ma što bilo turskoga u Stocu...

Nikola Buconjić ulazak ustaničke vojske u Stolac 21. kolovoza opisao je kao pobjedonosni pohod kojem su se radovali i austrijski vojnici zatočeni u tvrđavi: "Kad je Musić jašio na vranoj bedeviji, kao na gorskoj vili, prolazeći kroz Zagrađe, pozdravljali su ga s tvrđave vojnici mašući kapama i vičući hura živio Musić, živio Musić..."

Zbog pobune i velikih gubitaka austrijske vojske ulazak ustanika u Stolac imao je i kasnije velikoga odjeka pa tako publicist Kasim Gujić iz Ljubuškoga, opisujući događaje pokazivanju tada još živih svjedoka naglašava: "I ponovno zauzeće (opsada) grada Stoca je važan historijski događaj u kojem se istaknuo vojvoda Musić sa svojim ustašama."

Kao kaznu za pobunu barun Jovanović je za Stolac razrezao kontribiciju od 100 000 forinta koja je kasnije umanjena za polovicu, a imala se dati u prirodnim proizvodima vojsci za opskrbu. Međutim, unatoč kazni i borbama u okolici, Stolac bi pošteđen ratnih razaranja. Nakon što je sudjelovao u akcijama oslobađanja Ljubinja i Trebinja, vojvoda don Ivan Musić nastanio se u Stocu. Kroničari i

putopisci na koje se poziva Kasim Gujić u *Hrvatskom kolu* nisu propustili detaljnije opisati Musićev dom:

“Musić živi napola evropski. Kuća mu je u Stocu napram glavne džamije na rijeci Bregavi; ispod kuće mu patke gaču; u avliji mu je podrum i kuhinja, a na prvom su mu katu tri sobe. Na otvorenom svodniku blagovalište drži pod evropski. Jednu glavnu odaju ima za sebe i glavne prijatelje, a ta je parketirana po istočnom.”

Nakon punih 415 godina osmanske vladavine s novom (austrijskom) vlašću stubokom su se mijenjale i opće prilike. Da su najširi slojevi stanovništva promjenu vlasti doživjeli kao svojevrsnu satisfakciju za višestoljetne patnje, potvrđuje ugled ustanika i njihovih vođa u narodu, kako tijekom ustanka tako i poslije njega.

Iza okupacije (1878.) živio je Musić u Stocu sve do 1880. godine. Krajem 1878. ili početkom 1879. dolazio je u Mostar, Široki Brijeg i Ljubuški (Humac). Hrvatski puk pod vodstvom franjevca na lijepo osedlanim konjima dočekivao bi vojvodu na mnogim mjestima, a za to vrijeme su zvona na katoličkim crkvama dugo zvonila. Takvih svečanih dočeka nije narod priređivao ni svom biskupu.

Stjecajem okolnosti, a zbog različitih pogleda i stajališta, osloboditelji Stoca dugo su čekali znak zahvalnosti i priznanja za ono što su učinili. Dočekali su ga 1998. godine. U središtu Stoca, ispred osnovne škole, tadašnje su općinske vlasti u povodu 120. obljetnice uspješnoga završetka ustanka protiv višestoljetne turske okupacije (1875. – 1878.) u znak zahvalnosti ustanicima podigli spomen – obilježje don Ivanu Musiću, vođi katolika Hrvata u Hercegovačkom ustanku.

IZVORI I LITERATURA

- BUCONJIĆ, NIKOLA, *Povijest ustanka u Hercegovini i boj kod Stoca*, Mostar, 1911., pretisak Stolac, 2000.
- Dokumenti iz bečkoga Haus-Hof – und Staatsarchiv, Informationsburo 1876.-1878., objavio IVICA PULJIĆ, “Vojvoda Musić i oslobođenje Stoca”, *Humski zbornik IV.* str. 189-217 i *Humski zbornik VII.*
- ĐAKOVIĆ, LUKA, *Političke partije i organizacije bosanskohercegovačkih katolika Hrvata*, Globus, Zagreb, 1985.
- GJURGJEVIĆ, MARTIN, *Memoari sa Balkana*, Sarajevo, 1910, pretisak Stolac, 2000.
- GUJIĆ, KASIM, “Uloga Hrvata u Hercegovačkom ustanku“, *Hrvatsko kolo*, književno naučni zbornik, knjiga 18., Zagreb, 1937.
- KAPIDŽIĆ, HAMDIJA, “Crna Gora prema hercegovačkom ustanku 1882. god.“ *Godišnjak Društva istoričara BiH*, god. VII., Sarajevo, 1956.
- PULJIĆ, IVICA, *Hrvati katolici donje Hercegovine i Istočna kriza – Hercegovački ustanak 1857.-1878.*, Dubrovnik-Neum, 2004.

ZBORI MI

Kažeš mi
Zbori mi

Zbori mi o **Munji od Gabele**

Zbori mi

Kako drača bode bodljama
Kako zmiđe siku otrove
Kako osa žicne žaokom
Kako vuk škljoca zubalom

Kako gudalo gudi
O slavnom imenu
I od usta do usta
Pronosi glas

O sivom sokolu
O zor junaku
O *Munji od Gabele*
O don Ivanu

Što udari
Na silu osmanlijsku

Što svo Zahumlje
Pod stijeg okupi

A ako ti ne kažem
Da je u Dračevu
Pukla prva puška

Kao da ti ništa
Zborio nisam

UZ 80. OBLJETNICU BLEIBURŠKE TRAGEDIJE

Ante BELJO

SVJEDOČENJA

*Prikupio i popratnim bilješkama objedinio:
Ante Beljo, predsjednik Hrvatskog žrtvoslovnog društva*

Svako novo proljeće i svaki novi svibanj vraća nas uvijek iznova na tragična zbivanja hrvatskoga naroda tijekom Drugoga svjetskog rata, njegova svršetka u proljeće, križne putove, nastavak stradanja u poraću, u temu tragedije koja je bila tabu sve do 1990. godine, a nakon čega su počele žustre rasprave koje traju do danas.

Zapravo, sve te rasprave uglavnom počinju i završavaju u podjelama i raspravama o vječnoj borbi u ljudskome društvu između dobra i zla, o tome kad je zlo prevladalo i što su bile posljedice za one najnedužnije i najnevinije, o tome što bi bilo da je nešto drukčije bilo, pa se u tim žestokim raspravama često izgubi iz vida potraga za istinom o tome kako i kada se nešto zapravo događalo i kakva su sve stradanja i najsurovije likvidacije prošle žrtve bez obzira na to kako ih danas nazivamo: kolateralnim žrtvama, žrtvama poratnog zločina, žrtvama kršenja Ženevskih konvencija, žrtvama genocida nad hrvatskim narodom...

U današnje vrijeme o ovim događajima imamo tone napisanih svjedočanstava i dokumenata od svih *zaraćenih strana* iz toga razdoblja, zapise žrtava i zapise počinitelja zločina pa ćemo moći o nečemu razumno razgovarati tek kad svi prihvatimo da se pomirba može graditi jedino na istini i poštovanju žrtava koje su jasno upisane imenom i prezimenom. Kad su u pitanju počinitelji i njihovi sljedbenici, forsira se u javnome diskursu slogan "zaboravimo prošlost i okrenimo se budućnosti", ali kad su u pitanju njihove žrtve, onda vrijedi onaj "o zločinima trebamo govoriti da nam se ne ponove".

Kad je, pak, riječ o aktivnostima Savezničkih snaga u svibnju i lipnju 1945., a poglavito britanskih na području Koruške u Austriji, i o tomu što se sve nalazi u njihovim arhivima, nedostupnima tijekom dugih desetljeća, može se reći kako je veliki dio tih dokumenata danas ipak dostupan (osim dijela koji je uglavnom vezan za unutarnje odnose njihovih obavještajnih službi) pa je važno da s nekima od njih bude upoznata hrvatska javnost.

Nigel Nicholson: Britanci su znali da HRVATE vode u smrt

Druga velika skupina Hrvata, poslije one koja je bila izručena Basti 15. svibnja 1945., probila je britansku crtu i predala se Englezima izvan dohvata Titovih partizana. Britanci su im dopustili u južnome dijelu Austrije organizirati logore koji su bili pod nadzorom britanskoga vojnog zapovjedništva u Klagenfurtu. To isto napravili su sa Slovencima i Srbima kod Viktringa, kako piše Nikolaj Tolstoj: „... no ondje nisu dugo ostali. Trećega tjedna u svibnju stigla je zapovijed da se sve one koji se nalaze pod britanskom kontrolom ima vratiti natrag u Jugoslaviju. Kako su se engleski časnici pobojali da bi u logoru moglo doći do pobune, naređeno im je da ljude varkom nagovore da se ukrcavaju na vlakove. Rečeno im je, u mnogo slučajeva uz časnu riječ britanskih časnika, da ih prebacuju na sigurno mjesto u Italiju.“

„Upravo taj aspekt zapovijedi prouzrokovao je posebnu odbojnost“, piše dalje Nikolaj Tolstoj. Dana 19. svibnja pukovnik Robin Rose-Price, pripadnik Velških gardista, ljutito piše u svome ratnom dnevniku: „Započinje evakuacija Hrvata. Primio zapovijed najopakije dvoličnosti, tj. da se Hrvate vrati njihovim neprijateljima, to jest titovcima u Jugoslaviju, pod dojmom da ih šaljemo u Italiju. Titovi partizani u

vlakovima skriveni u kupeima vlakovođa.“ (W0.170/4982; Borivoje M. Karapandžić, Jugoslavensko krvavo proleće 1945: Titovi Katini i Gulazi (Cleveland, Ohio, 1976, str. 34.). Prateći partizani izgledali su kao razbojnička posada i britanski vojnici nisu dvojili da su išta drugo doli obični krvnici.

Stigla je zapovijed! Otkuda? Tko je bio taj koji je zapovijed izdao? Tko je bio taj kojega se smije i mora optužiti da je bio odgovoran za taj zločin? Odgovoran je zato što je znao što će im se dogoditi! Naime, još 7. svibnja 1945. general Von Löhrr, njemački komandant na jugoistočnoj bojišnici, poslao je brzojav glavnome angloameričkom savezničkom vojnom stožeru u Italiji, u kojem apelira na savezničku komandu da dopusti Hrvatima predati se Saveznicima i da im se zajamči azil. Inače, pisao je general Löhrr „...treba očekivati da će se u sjevernoj Hrvatskoj dogoditi užasan pokolj hrvatskog stanovništva... Smatram da je barbarstvo, protiv kojega se treba boriti svim moralnim i fizičkim snagama, dopustiti da se pučanstvo bilo kojeg naroda ubija i kolje samo zato što je kolabiralo s Nijemcima“.

Činjenica je da su poslije Drugog svjetskog rata njemački ratni zarobljenici i njihova vodstva, vojna i politička, imala po službenoj dužnosti pravnu zaštitu Švicarske, a zemlje koje su bile pod njemačkom okupacijom u vrijeme rata, a kasnije komunističkom, nisu imale nikakve zaštite pa ni najminimalnijega nadzora ili uvida u tadašnja zbivanja i masovna pogubljenja u tim zemljama i nad tim narodom.

Brzojav vezan uz odluku o izručenju došao je u ruke američkom generalu Marku Clarku i feldmaršalu Alexanderu I. Kako u Encounteru dokazuje grof Tolstoj, Alexander je dao zapovijed da se izbjeglice u britanskome sektoru ne smiju slati natrag u Jugoslaviju, a ipak su slani. „Zašto su“, pita se Tolstoj, „Britanci počinili takav jasan i masivan čin nehumanosti?!“

„Epitet ‘britanski’ treba ovdje rabiti u užem smislu“, piše Tolstoj. Da Britanci, ljudi na ulici, nisu o tome ništa znali, to je samo po sebi jasno. Iznenaduje, pak, činjenica da o tome nisu znali ni Kabinet, ni Foreign Office, ni Ministarstvo rata. Kad se radilo o njemačkim i sovjetskim ratnim zločinima, postojala je uvijek općenita, a redovito i izričita politička “dozvola ubijanja”, koja je dolazila *odozgo*. Takva ovlast nije postojala u pogledu vraćanja jugoslavenskih izbjeglica. Tko je, dakle, bio izvor odluke koja je za posljedicu imala takvo orgijanje smrti, okrutnosti i očaja?

Grof Tolstoj zaključuje, na temelju pronađenih dokumenata, da je vojna zapovijed za prisilno vraćanje izbjeglica u Jugoslaviju u samoj Austriji izdana 17. svibnja 1945. Pod oznakom “tajno” toga je dana izdana zapovijed divizijskim komandantima V. britanskoga korpusa da „...sve jugoslavenske građane koji se trenutačno nalaze na području Korpusa treba što prije predati Titovim snagama. Treba ih odmah razoružati, ali ih se ne će obavijestiti o njihovoj sudbini“.

Laži generala Keightleya i odluke feldmaršala Alexandera

Zapovijed je potpisao Toby Low, brigadir u Generalštabu generala Keightleya. Od toga časa Hrvate, Slovence i Srbe Britanci su počeli vraćati u tisućama svakoga

dana i nisu prestali do kraja svibnja. „Dotle je sve jasno“, kaže povjesničar Tolstoj. Organizirano vraćanje izbjeglica u Titove pandže bilo je pod komandom Tobya Lowa, koji je sada lord Arlington. „No dakako“, nastavlja Tolstoj, „on je bio izravno podčinjen generalu Keightleyu.“ „Kad stignem do Keightleya, tu počinje i tajna“, kaže Tolstoj. Uglavnom, Tolstoj je ustanovio i tu činjenicu da je Keightley lagao Foreign Officeu kad ga je on pitao za glasine prema kojima se nisu htjeli vratiti u Jugoslaviju. „No Keightley, kao vojnik, ne bi sam na svoju ruku izdao takvu političku zapovijed“, piše Tolstoj. Morao je pitati nekoga nad sobom. Tko je bio taj koji je izdao vrhovnu zapovijed i tko za nju snosi najveću odgovornost?

Prema dokumentima u britanskom Državnom arhivu, britanski premijer Winston Churchill izdao je 29. travnja 1945. Foreign Officeu čvrstu uputu u pogledu „protupartizanskih jugoslavenskih snaga kada 15. armijska skupina (britanska) dođe s njima u dodir“. Prema toj Churchilllovoj instrukciji „nema uopće sumnje da oni moraju biti razoružani i stavljeni u izbjegličke logore“. To je jedino moguće rješenje. Na temelju te Churchillove direktive, feldmaršal Alexander izdao je prvih dana svibnja 1945. naredbu da se „s disidentima ili kvislinškim trupama jugoslavenskoga podrijetla ima postupati kao s razoružanim neprijateljskim trupama.“ „Sve je to bilo u skladu“, kaže Tolstoj, „s instrukcijama koje je izdala Savezna komanda još 9. kolovoza 1944.“ Upravo onoga dana kad je brigadir Toby Low potpisao zapovijed da se Hrvati i druge izbjeglice imaju vratiti Titu, dakle 17. svibnja 1945., feldmaršal Alexander šalje brzojav Ministarstvu rata i generalu Eisenhoweru, u kojemu se kaže da se oko 25 000 Hrvata i oko 24 000 Slovenaca već predalo njegovim snagama i da još pristiže u njegov sektor najmanje 200 000 ljudi - pored ogromnoga broja Nijemaca, Mađara i Kozaka. Alexander predviđa komplikacije i u brzojavu poručuje: „Kako postoji mogućnost da se u Austriji otvore borbe protiv Jugoslavena, nužno je da me oslobodite te neugodnosti.“ Od Eisenhowera je zatražio da se Nijemci, Mađari i Kozaci pošalju u Njemačku pod kontrolu SHAEF-a. „Što se tiče Hrvata i Slovenaca“, nastavio je Alexander, „mislim da ću taj problem moći riješiti sam svojim snagama.“ „U slučaju da Eisenhower ne bi prihvatio Nijemce i Kozake“, nastavio je, „onda neću imati alternative nego da ih sve raspustim.“ (Nijemce i Kozake). „Iz svega proizlazi“, kaže Tolstoj, „da feldmaršalu Alexanderu nije ni na pamet pala mogućnost da ikoga vraća natrag, a najmanje one iz Jugoslavije.“ To još više dokazuje drugi Alexanderov brzojav od istog dana (17. svibnja), i to Savezničkoj komandi, u kojemu pita što učiniti „s Kozacima, četnicima i Hrvatima“. Njegove zaključne riječi ne ostavljaju nikakve sumnje: „U svakome od gore navedenih slučajeva, vratiti ih natrag u zemlje njihova podrijetla moglo bi biti fatalno za njihovu sudbinu. Tražim što žurniju odluku o njihovu konačnom razmještanju.“ Saveznička komanda odmah se obratila na Foreign Office (britansko Ministarstvo vanjskih poslova). Bilo je stanovitih nesuglasica između Foreign Officea i američkoga State Departmenta (Englezi su smatrali da bi se četnike trebalo zadržati, ali da bi ustaše trebalo „gurnuti natrag u Jugoslaviju“ - na što Amerikanci nisu htjeli pristati). Alexander je 20. lipnja napokon dobio odgovor na svoja pitanja: „Ne možemo Vam u ovom trenutku dati neku odluku u pitanju definitivnog rasporeda četnika i njemačkih i hrvatskih

trupa. To pitanje trenutačno ispituju američka i britanska vlada. Za sada, međutim, Vi ćete to osoblje i dalje zadržati pod svojim nadzorom i s njima postupati na temelju postojećih instrukcija...“ No kada je Foreign Office čuo da je u svibnju V. korpus u Koruškoj netko ipak vratio u Jugoslaviju, i kad se o tomu raspitao kod generala Keightleya, ovaj mu je lažno odgovorio da je „...24. svibnja V. korpus pristao izručiti natrag u Jugoslaviju 900 Hrvata“. U dokumentima Foreign Officea stoji zabilježeno da je to “’dakako, bila užasna pogriješka, koja je ispravljena čim je izviješten Glavni stan.”. Uistinu, 24. svibnja - kako je ustanovio Tolstoj - u Jugoslaviju je vraćeno 450 Hrvata i 1 000 Slovenaca. A prije toga, od 15. svibnja nadalje, i nakon toga datuma, Keightley i Low izručivali su u Titove krvave ruke na tisuće i tisuće nevinih ljudi, najviše Hrvata, jer je njih tada u Koruškoj i Štajerskoj bila golema većina.

Konspiracija Harolda Macmillana i zapovijed Toby Lowa (Lord Aldington)

Tko je dao zeleno svjetlo Keightleyu, mimo Foreign Officea, mimo i protiv volje britanske i američke vlade? Tolstoj piše: „Preostala nam je samo jedna osoba koja je imala moć za takve političke odluke. To je bio jako iskusan i sposobni ministar rezident u Sredozemlju, Harold Macmillan. Njegov je posao bio da savjetuje i, po potrebi, stvara političke odluke na sredozemnom ratnom poprištu.“ I zaista, na temelju jednog Macmillanova brzojava Foreign Officeu od 12. svibnja Tolstoj je napokon zaključio, a poslije je za to našao i dokaze, da je Macmillan 13. svibnja 1945. letio iz Italije u Austriju, u Klagenfurt. Ondje su ga, zacijelo, general Keightley i brigadir Low upoznali s problemom s kojim su se suočavali. Dana 14. svibnja 1945., drugi dan po povratku Macmillana u Casettu, general potpukovnik Sir Brian Robertson, glavni administrativni časnik u savezničkom Glavnom stanu, izdao je zapovijed 8. Armiji „da odmah razoruža sveukupno osoblje koje se predalo i za koje se ustanovi da su kao pripadnici jugoslavenske nacionalnosti služili u njemačkim vojnim postrojbama - i da ih se izruči jugoslavenskim snagama“.

Premda je ta zapovijed išla izravno protiv svih postojećih instrukcija i unaprijed prejudicirala Alexanderova pitanja, čini se da ja Macmillan uspješno iskoristio svoj autoritet u Glavnome savezničkom stanu u Casetti da Sir Robertson pošalje tu sudbonosnu naredbu generalu Keightleyu. Kad je Foreign Office čuo za ono što je nazvao “’užasnom pogreškom”, upozorio je feldmaršala Alexandera. On je 24. svibnja 1945. (glavnina Hrvata je do tog datuma već bila izručena, op. A.B.) izdao protunaredbu (W0 170/4184, 569, 972) i istoga dana javio američkom State Departmentu da „ni pod kojim uvjetom *jugosi* koji se nalaze pod nadzorom savezničke vojske ne će biti poslani natrag u Jugoslaviju“. Ali general Keightley, oboružan Macmillanovim instrukcijama, diskretno je ignorirao Alexanderovu zapovijed i nastavio s vraćanjem izbjeglica Titu. To je prestalo istom u kolovozu 1945., kad je napokon Macmillan zauvijek napustio Casettu i vratio se u London. „Na pitanja o njegovim postupcima tih tjedana Harold Macmillan sve do danas ne odgovara“, piše Nikolaj Tolstoj u Encounteru i onda zaključuje: „Da su branitelji

na suđenju za ratne zločine u Nürnbergu i drugdje znali za ono što se događalo u Istočnoj Austriji i Sjevernoj Italiji samo tjedan dana nakon njemačke predaje, cijela procedura suđenja ratnim zločincima bila bi, vjerojatno zaustavljena. Zar nije za osudu i ratni zločin svjesno slati desetke tisuća bespomoćnih muževa, žena i djece pod krvnički nož i u logore smrti?“ Hrvati su doživjeli istu sudbinu kao i Kozaci čiji je tragični završetak opisan u knjizi Nicholas Bethella *The Last Secret*. Pitanje je nisu li jedni i drugi još od Jalte u veljači 1945. postali dijelom istoga tajnog plana? Gdje se rodila ideja o povlačenju Hrvata? Staljinovi ‘marševi smrti’, koji su bili slični Titovima, završavali su u Sibiru, a imali su cilj ne samo ubiti neprijatelja fizički, nego mu uništiti i dušu u beznadnu ponoru strahota. Mnogi su tada oduzeli sami sebi živote znajući da ih čeka užasna smrt. Rijeke Drava, Sava i Dunav tih su dana nosile tisuće ljudskih tjelesa onih koji su se sami utopili ili bili utopljeni.

Za engleske je vojnike taj užas nevinih bio stravičan. Mogli su nekako shvatiti da ljudi oduzimaju sebi živote, ali je bilo neshvatljivo kad su to činili i svojim najdražima. Emigrantski pisac Fyodor Kubanski opisuje jedan takav prizor: „Mlada žena s dvoje male djece trči prema rubu obale (rijeke). Zagrlila je prvo dijete za trenutak, a onda ga naglo bacila u bezdan. Drugo se dijete hvatalo za dno njezine haljine i molilo: ‘Mama, nemoj! Mama, strah me je!’ ‘Nek’ te ne bude strah, bit ću ja s tobom!’ odgovarala je izbezumljena žena. Jedan pokret njezine ruke i drugo je dijete poletjelo u brzu vodu rijeke Drave. Tada je podigla ruke da napravi znak križa: ‘Oče, primi moju grješnu dušu’, zazivala je, a prije nego je njezina desna ruka dotakla lijevo rame, skočila je za djecom. U trenutku ju je progutao bijesni vir.“ (Nicholas Bethell, *The Last Secret*, str. 143.)

Za Hrvatsku moje bake

Ovo je naslov knjige gosp. Michaela Palaića, koja je u tisku na hrvatskom i engleskom jeziku.

M. Palaich je potomak trećeg naraštaja Hrvata u Sjedinjenim Američkim Državama i izuzetno mnogo je napravio za rasvjetljavanje bleiburške tragedije, o čemu ćete imati prigodu detaljnije pročitati u knjizi. Napravio je prvi dokumentarni film pod nazivom *Bleiburška tragedija* u kome je razgovarao s većinom sudionika tih događanja na području Koruške u svibnju 1945. godine. Ovdje donosim tekst iz knjige njegovih razgovora s trojicom ključnih svjedoka iz tih razdoblja. (**Bleiburška tragedija - Michael Palaich - Dokumentarni film 1.dio**)

- <https://www.youtube.com/watch?v=oA1fqs2nKD0>)

Bleiburška tragedija - Michael Palaich - Dokumentarni film 2.dio

<https://www.youtube.com/watch?v=Icvb9Aufr4c>

U kolovozu 1988. godine, koristeći se podacima koje sam dobio od Tolstoja, pismima sam uspostavio kontakt s većinom bivših časnika Britanske 8. armije.

Neki od britanskih očevidaca koje sam želio snimati na početku su oklijevali, no na kraju su me, zahvaljujući Tolstojevim posredovanju, primili u svoje domove.

Nigel Nicholson

Nigel Nicholson je u početku rekao da zna vrlo malo o prisilnim repatrijacijama Hrvata iz južne austrijske pokrajine Koruške. U pismima i telefonskom razgovoru naveo je da se na kraju Drugoga svjetskog rata, dok je bio stacioniran u južnoj Austriji kao obavještajni časnik britanske Osme armije, uglavnom bavio Kozacima. Rekao sam mu da je to u redu i da bih ipak htio razgovarati s njim, ako on nema ništa protiv. Pozvao me u svoj poznati obiteljski dom, dvorac *Sissingurst* u okolici Cranbrook Kenta u Engleskoj. Bivši britanski časnik, parlamentarni zastupnik i autor, taj je dvorac oporučno ostavio britanskoj vladi u zamjenu za dopuštenje da u njemu živi do kraja života. Zauzvrat se Britanska nacionalna zaklada brinula za kuću, prostranu okućnicu i vrtove. Kao obavještajni časnik britanske Osme armije, Nigel Nicholson je 1945. bio ključan za provedbu, a možda i za osmišljavanje, podloga plana za slanje desetaka tisuća Hrvata natrag u Jugoslaviju. Kao što je naveo u izvješću iz svibnja 1945. godine, Hrvate su poslali "u sigurnu smrt".

30 000 do 50 000 Hrvata, za koje je on bio zadužen, došlo je u južnu Austriju nakon što je 15. svibnja 1945. glavna skupina od nekoliko stotina tisuća hrvatskih vojnika i civila bila prisiljena predati se jugoslavenskim partizanima na Bleiburškom polju. Istog dana i sutradan uz lažna obećanja vraćeni su pješice u Jugoslaviju.

Kao obavještajni časnik, Nigel Nicholson imao je zaduženje skupiti od 30 000 do 50 000 vojnika i civila koji su se nastavili kretati prema sjeveru Austrije, nakon što je veći dio od 200 000 hrvatskih vojnika i 500 000 civila bio prisiljen vratiti se iz Bleiburga u Jugoslaviju. Britanci su zadržali vojnike koji su se odvojili od mase u različitim logorima sve dok nije bilo moguće muškarce, žene i djecu prisilno vratiti Titovim partizanima. Upravo u tom trenutku uloga Nigela Nicholsona postaje zanimljiva. Hrvati su već prethodno, od 1941. godine nadalje, bili iskusili krvoločnu brutalnost komunističkih partizana pod Titovim vodstvom. Znali su iz vlastitoga iskustva da partizani ubijaju i muče one koji im se predaju. Ako je u selima koje su zauzimali partizani bilo žena, postojala je velika vjerojatnost da će ih najprije silovati, a zatim ubiti. Dob gotovo da i nije bila bitna. Partizani su ubijali djecu i starce nakon što bi osvojili neki hrvatski grad ili selo. Hrvati koji su bježali prema južnoj Austriji, u svibnju 1945. došli su iz različitih dijelova Hrvatske i Bosne i Hercegovine, pokušavajući na taj način izbjeći barbarske postupke jugoslavenskih partizana.

Prilikom snimanja Nigel Nicholson priznao je da je britanska Osma armija bila u potpunosti svjesna da će muškarci, žene i djeca, koji su došli u južnu Austriju u potrazi za sigurnošću, odbiti vratiti se natrag u ruke Titovih partizana. Zato su Britanci morali smisliti uvjerljivu priču kako bi ispraznila sve prepune izbjegličke kampove duž južne austrijske granice. Stoga je osmišljena krvava prijevara, na koju su nažalost Hrvati nasjeli. Prema Nicholsonu i dokumentima iz tog razdoblja,

Hrvatima je rečeno da će, ako se dragovoljno ukrcaju u vagone za stoku, biti odvedeni u Italiju gdje će dobiti smještaj i zaštitu savezničkih snaga. Ta je prijevara imala različite ciljeve. Kao prvo, Britanci će se riješiti problema koje predstavlja egzodus na desetke tisuća ljudi. Ne će se više morati koristiti britanskim resursima kako bi nahranili i zaštitili ljude od pljačkaških partizanskih bandi. Kao drugo, bez obzira na to što su u svibnju 1945. godine većinom bježali civili, Tito, službeni saveznik Britanaca, je zahtijevao da ih Britanci vrate natrag u njihove ruke. Kao treće, a možda najvažnije, ukrcavanje ljudi u stočne vagone na prijevaru omogućilo je Britancima izbjegavanje korištenja sile. Uvjereni u lažnu priču, Hrvati su jednostavno postupili u skladu s britanskim zahtjevom, pokušavajući spasiti svoje živote i živote svoje djece. Službena izvješća o trenutačnome stanju (SITREPS) koja je Nicholson još uvijek posjedovao, a koja sam potajno fotografirao u njegovom domu, navode da je Britanska obavještajna služba bila zabrinuta da će prisiljavanje civila na ukrcaj u stočne vagone uporabom sile ili oružja utjecati na moral prosječnog britanskog vojnika koji će morati postupati po naređenju svojih nadređenih.

U intervjuu je kapetan Nicholson objasnio da su Hrvati na kraju nasjeli na tu priču. Dragovoljno su se ukrcavali u stočne vagone za koje im je rečeno da će ih odvesti u Italiju. Prema Nicholsonu i izvješćima koje je predao u svibnju 1945. godine, u svaki je vagon ukrcano od 80 do 90 ljudi. Nakon što su vagoni napunjeni nasamarenim Hrvatima, na vrata vagona postavljeni su lokoti. Nicholson je naveo da su partizanske snage, koje su bile nazočne u tom području, dobile uputu da se drže podalje od vlakova. Britanci su znali ako bi prijevara bila otkrivena, a Hrvati zapazili vojnike s crvenom zvijezdom petokrakom na kapama, odbili bi se ukrcavati u vagone, pa bi britanski vojnici bili prisiljeni upotrijebiti silu. Hrvati su, uglavnom, vjerovali da ih vlakovi vode u Italiju sve dok nisu došli do postaje Rosenbach (Ruščica na slovenskom). Postaja Rosenbach bila je, i još uvijek je, zadnja postaja vlaka s austrijske strane granice prije nego vlakovi nastave dalje prema svom odredištu, tada Jugoslaviji.

Nicholson je dalje objasnio da su se britanske trupe iskrcale tek nakon što su se vlakovi zaustavili u Rosenbachu i nakon što su Titovi partizani izašli iz svojih skrovišta na postaji. Nigel Nicholson mirno mi je rekao da su Hrvati tek u tom trenutku otkrili prevaru. Tada su konačno shvatili da su prevareni i nasamareni. Izjavio je da su Hrvati kroz drvene rešetke vagona mogli vidjeti da su vlakovi predani u ruke partizana. Naveo je, također, da su se iz vagona čuli krici užasa nakon što su Hrvati ugledali crvene zvijezde petokrake te konačno shvatili da su im Britanci lagali o odredištu na koje ih šalju. Kapetan Nicholson dalje je ispričao kako su mnogi Hrvati počinili samoubojstvo u stočnim vagonima već na samoj postaji Rosenbach. U vlakove s bespomoćnim teretom ukrcali su se partizani i kroz tunel Rosenbach nastavili prema Jugoslaviji gdje ih je čekalo još jugoslavenskih partizana. I kao da sama ta prevara, koju je izvela britanska Osma armija, nije bila dovoljno loša sama po sebi, kapetan Nigel Nicholson je u svom intervjuu rekao da su on i svi uključeni Britanci znali da muškarce, žene i djecu šalju u "sigurnu smrt". Sjeća se da se barem jednom dogodila situacija da je netko uspio izbjeći pokolj na jugoslavenskoj strani granice te se vratiti natrag u ruke istih britanskih snaga koje su

ga prethodno poslale u Jugoslaviju. Taj je čovjek izvijestio Nicholsona da partizani ubijaju sve koji su prešli granicu. „Što se dogodilo čovjeku koji je pobjegao i prenio vam tu informaciju?“ upitao sam. „Ponovno smo ga poslali natrag“, smireno je objasnio Nicholson.

Colin Gunner

Još jedan britanski časnik, koji se u svibnju 1945. godine kao pripadnik britanske Osme armije nalazio u južnoj Austriji, bio je Colin Gunner. Kada sam ga intervjuirao u Banburyju u Engleskoj u kolovozu 1988. godine, Gunner je bio u jako lošem stanju. Živio je u maloj kamp kućici na farmi gdje je radio. Dok sam ga intervjuirao, pušio je cigaretu za cigaretom i pio viski. Na početku razgovora bio je izrazito nepristupačan te je zauzeo obrambeni stav. Misleći da je kamera isključena, njegovo se ponašanje istoga trenutka promijenilo. U samo nekoliko sati Gunner se iz ratobornoga i lojalnoga Britanca bez osjećaja grižnje savjesti pretvorio u starca koji se kaje dok ponovno proživljava stravične jugoslavenske zločine kojima je svjedočio prije 40 godina. Bilo mi je žao staroga čovjeka koji je sjedio ispred mene i koji kao mladić nije pokazao nikakvo suosjećanje za tisuće Hrvata koje su on i njegovi suborci nasilno poslali preko mosta Lavamund u ruke partizanskih krvnika. Počeo je plakati i činilo se da je u tom trenutku napokon u potpunosti shvatio svoju ulogu u tom strašnom masakru. Kapetan Gunner prisjetio se svoje uloge u masovnom egzodusu Hrvata koji je započeo 15. svibnja 1945.

Za razliku od Nigela Nicholsona, Gunner je sudjelovao u prisilnoj repatrijaciji najveće skupine Hrvata koju su Britanci zaustavili na poljima Bleiburga. Službeni dokumenti britanske Osme armije koje sam pronašao u Britanskom arhivu u KEW Gardensu procjenjuju da je u egzodusu bilo 200 000 vojnika i 500 000 civila koji su tražili britansku zaštitu. Znamo da su te brojke prilično točne jer su procijenjene pomoću fotografija koje su snimili britanski zrakoplovi Spitfire. Gunner je izravno sudjelovao u bleiburškoj tragediji. Sjeća se ne samo da je vidio kako su deseci tisuća odvedeni u smrt, nego je i svjedočio ubojstvima hrvatskih muškaraca, žena i djece dok su se još uvijek nalazili na austrijskoj strani granice. Ogromnu masu ljudi koja se nalazila na Bleiburškom polju partizani su, nakon što je hrvatska vojska bila prisiljena predati se, podijelili u dvije skupine. Jedna je skupina poslana s bleiburškog polja izravno na dravogradski most. Druga skupina, u kojoj su bili uglavnom vojnici, ali i nešto žena i djece, poslana je preko rijeke Drave na most u Lavamundu.

„Jeste li svjedočili ubojstvima civila?“ pitao sam ga. Njegov je odgovor glasio: „S djecom u naručju!“ Za vrijeme čitavoga intervjua g. Gunner je inzistirao na tome da je on samo izvršavao zapovijedi kao vojnik niže razine. Godine 1991. Gunner je napisao biografiju o služenju u britanskoj vojsci za vrijeme Drugog svjetskog rata pod naslovom *Front of the Une*. Njegovo sudjelovanje u bleiburškoj tragediji u svibnju 1945. godine u toj se knjizi jedva spominje.

Prof. Gerald Draper

Gerald Draper bio je posljednji bivši britanski časnik kojega sam intervjuirao u Engleskoj te godine. On je na različite načine bio najvažniji svjedok kojega sam intervjuirao. Iskreno govoreći, bio sam ugodno iznenađen da takva principijelna i časna osoba s takvim statusom postoji u Engleskoj. Prije intervjuja s Draperom situacija je bila takva da što sam ja više proučavao britansko sudjelovanje u Bleiburškoj tragediji i prisilnim repatrijacijama, to su britanski svjedoci zauzimali sve jači obrambeni stav te su bili sve manje spremni na suradnju. Postali su nepovjerljivi na sam spomen da su Britanci postupili nečasno u događajima u Austriji u svibnju i lipnju 1945. godine. Uz iznimku prof. Drapera, svi su navodili čitav niz otežavajućih okolnosti zbog kojih britanska Osma armija nije imala mnogo izbora učiniti drukčije. Govorili su da su učinili ono što su morali učiniti u izrazito teškim uvjetima. Gotovo svi su se koristili klasičnom izlikom izvršavanja zapovijedi. Posebice je to činio Nigel Nicholson koji je mene, a vjerujem i samoga sebe, stalno podsjećao da je on izrazio svoje "protivljenje" svojim zapovjednicima, što je možda i učinio. No ja sam ga podsjetio: „Ipak ste izvršili nezakonite i nemoralne zapovijedi.“ To se, naravno, nije svidjelo gospodinu Nicholsonu.

No pukovnik Gerald Draper bio je znatno drukčiji od ostalih koje sam intervjuirao. Gerald Draper nije sudjelovao ni u bleiburškoj tragediji ni u prisilnoj repatrijaciji Hrvata. Bez obzira na to, znao je mnogo o ratnim zločinima i o tome što se smatra ratnim zločinom i zločinima protiv čovječnosti. Gospodin Draper bio je tužitelj na Savezničkom sudu za ratne zločine, uključujući poznate Nürnberške procese nakon Drugog svjetskog rata. Bio je i tužitelj za ratne zločine, koji je saslušao Rudolfa Hössa, zapovjednika koncentracijskoga logora Auschwitz, koji je proglašen krivim za zločine protiv čovječnosti i osuđen na kaznu smrti vješanjem u Auschwitzu. Osim što je bio stručnjak za ratne zločine i zločine protiv čovječnosti, Draper je do umirovljenja bio profesor prava na Ekonomskom fakultetu Sveučilišta u Londonu. Do kraja života, sve dok zbog zdravstvenih razloga više nije mogao putovati, bio je počasni govornik na godišnjem memorijalu holokausta u Tel Avivu u Izraelu. Nisam mogao zamisliti bolju osobu za dobivanje odgovora na sljedeća pitanja.

Kao prvo, jesu li jugoslavenski partizani krivi za ratne zločine, zločine protiv mira ili zločine protiv čovječnosti, ako su počinili zločine za koje ih se optužuje? Kao drugo, jesu li Britanci krivi za ratne zločine ili zločine protiv čovječnosti zbog toga što su odbili zaštititi stotine tisuća Hrvata koji su pobjegli pred komunističkim snagama iz Jugoslavije i koji su tražili zaštitu od britanske Osme armije? Kao treće, bivši britanski vojnici priznali su da su 1945. godine znali da muškarce, žene i djecu šalju u "sigurnu smrt" kada su ih poslali natrag u Jugoslaviju koja je bila pod partizanskom kontrolom. Jesu li pojedinačni britanski vojnici koji su "izvršavali naredbe" krivi za ratne zločine ili za zločine protiv čovječnosti zato što su napravili prevaru tako da su zaključali tisuće Hrvata u stočne vagone te ih isporučili na klanje?

Odgovor bivšeg tužitelja iz Nirnberških procesa i dalje me, toliko godina kasnije, zadivljuje. Profesor Draper inzistirao je na tome da britanski časnici, koji su sudjelovali u odbijanju pružanja zaštite Hrvatima u Bleiburgu, primjerice

general Scott, te britanski časnici koji su sudjelovali u prisilnim repatrijacijama, primjerice kapetan Nicholson i kapetan Gunner, mogu biti procesuirani za ratne zločine. Inzistirao je na tome da je vojnik obvezan izvršavati isključivo zapovjedi koje su u skladu sa zakonom te da se zapovjedi koje su dovele do prethodno opisanih ubojstava ne mogu po svojoj prirodi smatrati u skladu sa zakonom. Dodao je, također, kako u Engleskoj ne postoji politička volja za procesuiranjem britanskih državljana za zločine koji su počinili izvan teritorija Velike Britanije prije više od četrdeset godina. Zanimljivo je ovdje napomenuti kako su svi britanski časnici, uz izuzetak Drapera, na neki način priznali da su im predrasude prema Hrvatima kao "istočnim Europljanima" olakšale slanje Hrvata u sigurnu smrt. Kada sam kapetana Gunnera pitao kako je doživljavao ljude koji su pješice poslani u smrt, odgovorio je da su oni "bili stranci". General bojnik H.E.N. Bredin, čijim se iskazom nisam koristio u filmu, odgovorio je, priznajući još otvorenije, da su Britanci bili pod utjecajem "rasizma" kada su organizirali prisilne repatrijacije Hrvata i drugih istočnih Europljana.

Britanska je vlada (neslužbeno) priznala svoje sudjelovanje u bleiburškoj tragediji i prisilnim repatrijacijama, i to ne samo Hrvata, već i Srba i Slovenaca. Nekoliko mojih intervju s preživjelim i s trima prethodno navedenim bivšim britanskim časnicima može se pronaći u arhivima Britanskoga imperijalnog ratnog muzeja u Londonu. No oni još uvijek moraju priznati svoju ulogu u zločinu. Ipak, ako objektivno sagledamo postupke pripadnika Petoga korpusa britanske Osme armije, jedino što možemo zaključiti je isto ono što je zaključio bivši istražitelj ratnih zločina počinjenih u Drugom svjetskom ratu, prof. Gerald Draper: britanski zapovjednici koji su imali zapovjedne ovlasti mogu biti optuženi za ratne zločine i zločine protiv čovječnosti u južnoj Austriji u svibnju i lipnju 1945. godine.

Dokumenti

Treći su stup projekta bili dokumenti koji će biti potrebni kao potvrda izjava preživjelih Hrvata i bivših pripadnika britanske Osme armije. Tri glavna službena izvora dokumenata bili su Imperijalni ratni muzej u Londonu, Britanski nacionalni arhiv u KEW Gardensu i Ministarstvo obrane Velike Britanije. Te sam archive obišao u sklopu dvaju odvojenih putovanja u Englesku, prvi put u kolovozu 1988. i drugi put u svibnju 1989. godine. Tolstoj je proučavao archive dok je pisao svoje djelo *The Ministers and the Massacres*. Njegova se knjiga bavi općenitom temom prisilnih repatrijacija koje su proveli Britanci. Skupine koje su bile prisilno vraćene u svoje domovine bili su Kozaci, Srbi, Slovenci i Hrvati. Ja sam se želio u potpunosti usredotočiti na prisilne repatrijacije Hrvata iz Bleiburga. U Britanskome nacionalnom arhivu pohranjena je ogromna količina materijala o toj temi. Istraživači su dosada uspjeli tek zagrebat i po površini onoga što je dostupno u arhivima.

Izvješće o trenutačnome stanju (SITREP) vjerojatno je jedan od najvažnijih dokumenata koji sam pronašao i za koji vjerujem da nije bio prethodno objavljen. U tom izvješću iz svibnja 1945. godine procjenjuje se brojčano stanje Hrvata u egzodusu, onih koji su došli iz Hrvatske u južnu Austriju u svibnju 1945. godine.

Bilo je važno pronaći dokument koji ne predstavlja hrvatski izvor i u kojemu se procjenjuje broj ljudi u egzodusu, kao prvo zato što Hrvati u to vrijeme nisu nikako mogli znati koliko je vojnika i civila bilo u egzodusu. Dok sam intervjuirao preživjele Hrvate, mnogo sam ih puta pitao: „Što mislite koliko je ljudi bilo u egzodusu?“ Odgovor je uvijek bio isti, bez obzira na to je li bila riječ o egzodusu ili o marševima smrti koji su uslijedili kasnije: „To nije bilo moguće procijeniti jer nisam mogao vidjeti ni kraj ni početak kolone.“

Bleiburška tragedija u odnedavno dostupnoj dokumentaciji

Svjedočenje o pokolju Hrvata na Bleiburgu koje je saveznicima u proljeće 1945.

Dao odbjegli poručnik JNA Branislav Todorović

Ovdje donosimo prijevod svjedočenja Branislava Todorovića, jedno od prvih zaprimljenih u britanskom Foreign Officeu, o Titovim jugozločinima i njihovim obećanim poštivanjima Ženevskih konvencija.

U izvješću se posebno ističe 11. dalmatinska brigada, čiji se pojedini bataljuni, čete i pojedinci na isti način navode i u ubojstvu fratara u Širokom Brijegu 7. veljače 1945. i na Kočevskom rogu koncem svibnja 1945. Zanimljiv je put ove brigade od Kozice kod Vrgorca, od 2. listopada 1943., do konca svibnja 1945. u Sloveniji i Koruškoj, Austrija. Evo prijevoda izjave:

IZJAVA: u britanskim dokumentima navodi se pod šifrom FO371/48825

Dao ju je u Rimu 25. lipnja 1945. Branislav Todorović, rođen u Beogradu, 23 godine star, pravoslavne vjere, prije rata student inženjerstva. Trenutačno poručnik u partizanima (odbjegli) ili Narodnooslobodilačkoj vojsci. Nikad nije bio osuđivan, nije oženjen. Ne posjeduje ništa. Nakon njegova dolaska u Italiju iz Jugoslavije, gdje je pobjegao iz Narodnooslobodilačke vojske, dao je sljedeću izjavu:

„Služio sam u *III Army, 16th National Shock Division, I Vojvodina Brigade, I Battalion*⁽¹⁾ gdje sam bio zapovjednik. Posljednje mjesto gdje sam služio bilo je Rosenbach u službi časnika za vezu između Narodnooslobodilačke vojske i Savezničkih snaga.

Prije mog dolaska u Rosenbach služio sam u Jesenicama (Slovenija, na granici s Austrijom, nap. A. B.). Tu sam primio zapovijedi za pokret 24. svibnja 1945. Zapovijed je izdao zapovjednik brigade kome ne znam ime. Dao mi je usmenu zapovijed oko 18 sati. Rekao mi je da se pripremam za put do Rosenbacha gdje sam trebao sresti Engleze od kojih smo morali preuzeti neke zarobljenike. Nas dvojica išli smo u Jesenice u zapovjedništvo 26. dalmatinske (divizije, nap. A. B.)⁽²⁾, dok je bataljun krenuo prema Kranjskoj gori, gdje su oni u velikoj tajnosti i bez znanja Saveznika, išli zauzeti položaj na granici jer je ranije došla zapovijed da moramo biti spremni za akciju.

U zapovjedništvu u Jesenicama bio sam nazočan za vrijeme razgovora između zapovjednika brigade i zapovjednika bataljuna kapetana Slavka Savića⁽³⁾. Ovomu su razgovoru također nazočila oba komesara bataljuna i zamjenik zapovjednika bataljuna⁽⁴⁾. Među ostalima kapetan Savić pitao je zapovjednika brigade koga on treba napasti, na što je ovaj odgovorio: „Ali naravno, koga ćemo napasti nego naše slavne Saveznike.“ Prije toga politički su komesari svim borcima rekli da će britanske postrojbe biti napadnute, ako ne predaju Istru, Korušku i Trst. Bilo je objašnjeno da će ih preuzeti silom, ako ih ne preuzmemo milom. Doznao sam da u Jesenicama postoji veliki broj predstavnika Narodnooslobodilačke armije, da su tamo bili već nekoliko dana i da su oni preuzeli od Britanaca oko 800 ratnih zarobljenika, *Jugoslavena* koji su pobjegli iz zemlje prije partizana, onih koji su pripadali Jugoslavenskoj armiji u Jugoslaviji, domobranima, ustašama, slovenskim bjelogardijsima, kako su ih zvali partizani. Uostalom, među zarobljenicima bio je i nemali broj civilnih izbjeglica čiji su muški članovi rodbine bili članovi malo prije spomenutih formacija.

Istoga dana kad sam čuo za to, 24. svibnja, krenuo sam za Rosenbach u društvu zapovjednika brigade i časnika iz 26. divizije⁽⁵⁾, koji su nas u Rosenbachu trebali predstaviti, u posebnom vlaku koji se sastojao od dvaju vagona i lokomotive. Kad smo stigli u Rosenbach, ondje smo našli kapetana Dominka, podrijetlom iz Makarske, zamjenika zapovjednika brigade 26. divizije⁽⁶⁾, prevoditelja-tumača, dvojicu časnika i vojnkinju koja je bila zadužena u medicinskoj službi smještenoj na željezničkoj postaji koja se mogla i preseliti. Njezino ime bilo je Anica Popović, zvana Luka, podrijetlom iz Vukovara. Stigli smo u Rosenbach predvečer. Te iste večeri oko 10 ili 11 sati upoznali smo kapetana Dominka s britanskim poručnikom zvanim Lockhead, časnikom za vezu koji je pripadao jedinici zvanoj *6. posebna jedinica*⁽⁷⁾. Ovaj nam je časnik rekao kako bi vlak od 30 vagona trebao biti spreman do sutra ujutro u 10 sati, uključujući i dva vagona za časnike, koji će povesti 1500 zarobljenika prema postaji Marija Elend. Iste večeri kapetan Dominko rekao nam je da je u prethodnom transportu bio i ustaški ministar i pokazao nam je zlatni sat za koji je tvrdio da je pripadao ministru. U isto vrijeme drugarica Popović pokazala

nam je torbu za spise punu novca i manju punu satova, prstenja, nakita i ostalih predmeta, dodajući da je ona to također uzela od zarobljenika, napominjući da i mi možemo napraviti isto, ne strahujući ni od koga.

Objašnjenja uz svjedočenje Branislava Todorovića

(1) III Army, 16th National Shock Division, I Vojvodina Brigade, I Battalion, III Company, of which I was commander

Treća armija formirana je 1. siječnja 1945. U njen sastav je ušao 12. korpus (16. i 36. divizije) i jedinice GŠ Vojvodine (51. divizija i dr.). Pod njenom komandom bili su 6. korpus (12. i 40. divizija) i 10. korpus (32. i 33. divizija). Prvi komandant armije bio je general-lajtnant Kosta Nađ, a politički komesar Branko Petričević.

16. divizija (vojvođanska) formirana je 2. lipnja 1943. u istočnoj Bosni. U njen sastav su ušle 1., 2. i 3. Vojvođanska brigada. Na koncu rata sudjelovala je u operacijama oko Celja i razoružavanju Njemačke 22. i 181. divizije. Zatim je bila prebačena u Austriju otkuda je koncem svibnja vraćena u Sloveniju.

1. vojvođanska brigada formirana je 10. travnja 1943. u Brđanima u području Majevice. U 1945. godini je sudjelovala u borbama oko Našica, Virovitice i Bjelovara te završnim borbama u Sloveniji i Koruškoj, u kojima je sudjelovao njihov **1. bataljun**, **3. četa** u kojoj je B. Todorović bio zapovjnik.

(2) 26th Dalmatian Division i njihovo zapovjedništvo

Dvadeset šesta divizija (dalmatinska) formirana je u listopadu 1943. U njen sastav su ušle 11., 12. i 13. dalmatinska brigada. U siječnju 1944. iz njenog sastava izlazi 13., a ulazi 1. dalmatinska brigada. U ožujku ulazi i 3. prekomorska brigada, a njeno operativno područje bila je južna Dalmacija i otoci. Koncem 1944. sudjelovala je u borbama oko Knina, zatim u veljači 1945. na Š. Brijegu i Mostaru. Kasnije u sastavu 4. armije sudjeluje u zauzimanju Bihaća, Gospića, Senja i otoka Krka. Kasnije je sudjelovala u završnim operacijama u Sloveniji i Koruškoj. Komandant divizije bio je Božo (Sime) Božević, rođen 13. srpnja 1911. u selu Rogami (Podgorica) i politički komesar Dušan (Radomir) Korać, rođen 7. siječnja 1920. u selu Mrčajevci, Kraljevo, Srbija. Radio u Kragujevcu i bio politički komesar 1. čete kragujevačkog partizanskog odreda, 1943. postaje politički komesar 1. proleterske brigade, a 1944. politički komesar 26. dalmatinske divizije i zatim 8. dalmatinskog korpusa.

11. dalmatinska brigada

Napomena pod 3, 4, 5, 6, 8, 9:

Iz knjige 11. dalmatinska brigada navodimo komandni sastav brigade iz svibnja 1945. (na str. 613-626) o kome se govori u iskazu B. Todorović

komandant brigade – Guvo, Ivan

zamjenik komandanta – Antunović, Dominko

politički komesar – Markić, Grga

zamjenik – Miličić, Zorko

načelnik štaba brigade – Fiuman, Vilko

obavještajni oficiri štaba – Galić, Drago, Gojić, Ivan, Bogdanić, Ante, Stanić, Vinko, Matelj, Mate i Periša, Ljubo

oficiri OZN-e – Bogdanić, Ante, Božinović, Petar **zamjenici** – Božinović, Petar, Matković, Mate

prateća četa – u ovoj četi se navode, uz ostale, Mioč, Petar i Kamhi, Albert

četa za veze – **komandiri** – Munitić, Franjo-Špica, Miličić, Luka, Rogić, Ivan

politkomesari – Bajalo, Mate-Maksim, Bogunović, Toma, Malada – Planinc, Milka

vozarska četa – **komandiri** – Sočivica, Mile – to je jedina osoba s imenom Mile koja se navodi u ovom opširnom popisu imena

U knjizi je također naveden “sastav štabova bataljona i komandi četa” (u to vrijeme postojala su četiri bataljuna), a u opisu navodenih događanja i svjedočenja u knjizi 11. dalmatinska brigada zapovjedni lanac je pobliže preciziran:

major Simo Dubajić i Ivan Guvo, Boško Šiljegović, Ahmet Šeremet i Kosta Ugrica, Petar Mijač i Jakša Deletis, Mirko Jurčević, Albert Kamhi, Dominko Antunović, Peko Dapčević...

(3) Chief of Staff of the Brigade and the commander of the battalion Slavko Savitch

(4) ... ovom razgovoru su također prisustvovala oba komesara bataljuna i zamjenik zapovjednika bataljuna...

(5) ... 24. svibnja krenuo sam za Rosenbach u društvu zapovjednika brigade i časnika iz 26. divizije...

(6) ... kad smo stigli u Rosenbach ondje smo našli kapetana Dominka...

Dominko Antunović, sin Šimuna, rođ. 18.2.1917. u Kozici kod Vrgorca, zemljoradnik, u NOB-u od 12. 3. 1942., član SKOJ-a od prije rata, član KPJ od 1941., nositelj spomenice '41., zamjenik komandanta 11. brigade. (Izvor: 11. dalmatinska) Umro u Zagrebu 2003.

(7) ... britanskim poručnikom zvanim Lockheed, časnikom za vezu koji je pripadao jedinici zvanj “6^h Special Unit” (6. specijalna jedinica)

Radi se o posebnoj jedinici engleske vojske koja je imala zadaću posebnih namjena i nije bila u sastavu redovitih vojnih formacija, a njezini članovi na terenu nisu potpadali ni pod čije zapovjedništvo, nisu vodili nikakva dnevna izvješća, a nije im bilo dopušteno ni voditi privatne dnevnik. To se osim Lockheada odnosi i na ostale engleske zapovjednike koji se spominju.

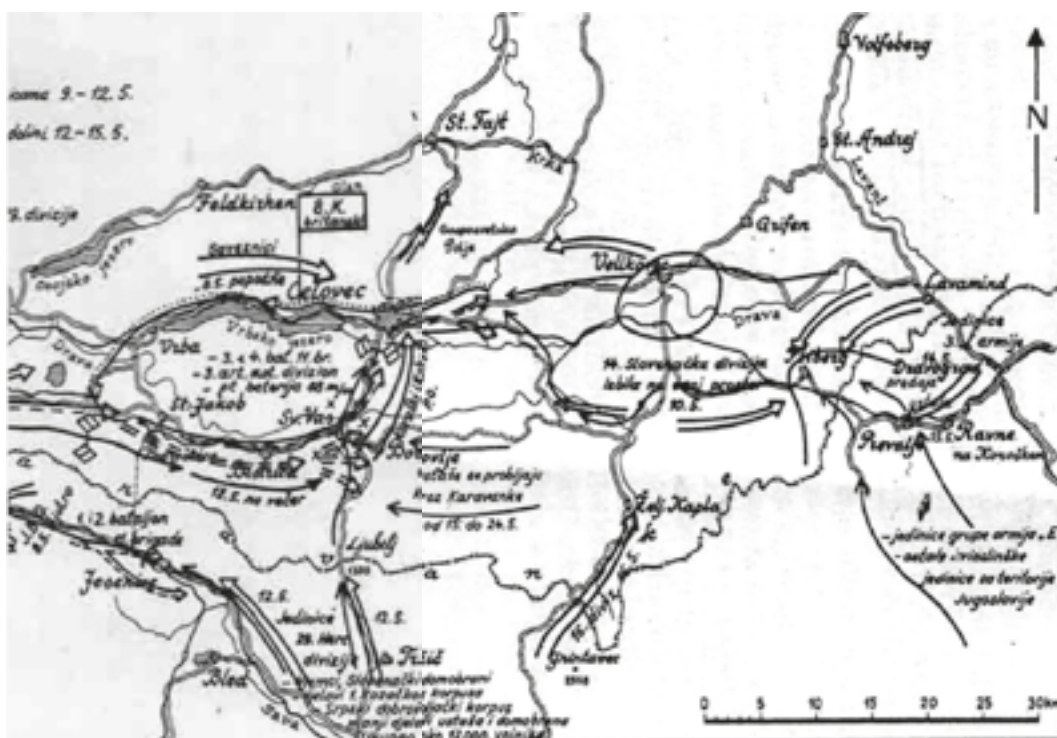

(8) Chief of Staff Captain Rasa... kapetan Brala, zapovjednik 3. bataljuna... dva slovenska časnika iz 14. divizije i zapovjednik gore navedenog društva...

(9)... neki Mile, zapovjednik streljačke jedinice...

(10)... komesar i njegov pomoćnik iz 3. bataljuna. Pomoćnik je bio vezan za brigadu, a ne za bataljun. Bio je Crnogorac čijeg imena se ne sjećam.

To je bio Nikola Marić-Bokež, sin Petra, rođen 26. ožujka 1924., đak gimnazije, član KPJ od 1942. i politički komesar 3. bataljuna, 11. dalmatinske brigade (njega se u svjedočenju Ivana Gubića o Kočevskom rogu pogrešno naziva "Ivanom", a bio je vođa novoformirane ubilačke čete).

Sljedećeg dana sa zakašnjenjem je stigao vlak popunjen polovicom pripadnika III. bataljuna koji je bio smješten na drugoj strani tunela u selu Hraščići (Hrušica, nap. A. B.) i na jugoslavenskom teritoriju. Ovi su se vojnici ukrcali na vlak kako ih ne bi vidjeli zarobljenici te tako shvatili da se vraćaju u Jugoslaviju jer su im Britanci rekli da idu za Italiju. Kad smo stigli do Sv. Marije Elend, naši su vojnici tajno uvedeni u zgradu postaje gdje su ostali dok su zarobljenici ukrcavani u vlak i zaključavani u vagone.

Ukrcavanje zarobljenika nadgledali su Englezi. Kad su svi ukrcali u vlak, pojavili su se naši vojnici. Zarobljenici su ih ugledali i nastala je panika: bili su izbezumljeni, što je bilo očito. Neki su počeli vikati „Živjela Engleska; nemojte nas predati njima jer će nas oni ubiti“ itd, itd. Vlak je svejedno krenuo i za petnaestak minuta smo

stigli u Rosenbach, gdje su bili smješteni naši vojnici i oni su opkolili vlak. Bilo je također i engleskih stražara. Od Rosenbacha smo krenuli prema Hrušiću (Hrušici, nap. A. B.). U Rosenbachu su se u vlak još ukrkali: Chief of Staff Captain Rasa (ne znam mu pravo ime, Rasa mu je partizansko) (kapetan Raos, nap. A. B.), kapetan Brala (opet partizansko) zapovjednik III. bataljuna⁽⁸⁾, dva slovenska časnika iz XIV. divizije i zapovjednik gore navedenog društva, i kad smo stigli u Hrušiću (Hrušicu, nap. A. B.), cijeli je bataljun opkolio vlak kako je i telefonski s prijašnje postaje zapovjedio zapovjednik.

Kad se vlak zaustavio, meni se obratio zapovjednik bataljuna, kapetan Brale, sljedećim riječima: „Zapovjedniče“, (tu je opsovao nešto što se ne bi moglo ponoviti) „sad ćete imati posla.“ Bio sam nesvjestan prirode posla koji sam trebao obaviti. U vlaku se govorilo o „skidanju glava određenim ljudima koji su trebali biti zaklani“. Sumnjajući da je mislio na ovu vrstu posla, nisam ništa odgovorio da bi se kasnije mogao praviti da ne znam o čemu se radi. Svi partizanski časnici (zapovjednici, nap. A. B.) ukrkali su se u dva posebna vagona u kojima su bili smješteni zarobljeni časnici. Izabrali su određeni broj među njima i nekolicinu među vojnicima, 54 osobe, uglavnom časnika, kojima je rečeno da skupe svoje stvari i krenu s partizanskim časnicima. Partizanski su časnici već dogovorili da su zapravo izabrali zarobljenike koji su trebali biti zaklani. Prvo su ih odveli u glavni štab bataljuna gdje su bili pretreseni i opljačkani. Partizanski su časnici podijelili plijen međusobno. Bio sam osobno nazočan za vrijeme te scene. Počeli su ih tući takvom silinom da su na kraju svi popadali na pod.

Nakon toga čekali su da se smrači i odveli ih u šumu iza štaba bataljuna, jedno stotinjak jardi daleko. Svađali su se oko toga tko će obaviti pokolj. Ne mogu reći tko je točno obavio pokolj, jer sam u međuvremenu pobjegao da bih izbjegao da se mene uvuče u posao.

Meni se čini da su svi oni obavili pokolj. Otišao sam u blagovaonicu bataljuna kako bih večerao, a ondje sam čuo viku i zapomaganje i nekoliko revolverskih hitaca. Konobari koji su me posluživali bili su vrlo tihi, ali im se na licima vidjelo da su time užasnuti.

Svi su se ubojice časnici vratili kasnije pjevajući. Među njima bio je i neki Mile⁽⁹⁾, zapovjednik streljačke jedinice (voda) III. bataljuna, koji je bio časnik mezimac zapovjednika. On je obavio najviše pokolja. Podrijetlom je iz Srbije. Da bih se sam uvjerio u istinitost svega, nakon večere otišao sam do mjesta događanja i našao 54 poklana leša koje su u tom trenu pokapali vojnici. Vidio sam lokve krvi i tijelo jedne zaklane osobe, ali pretpostavljam da su svih 54 zaklani jer se čulo samo nekoliko hitaca.

Zarobljenike koji su ostali u vlaku partizani su nemilosrdno opljačkali. Cijelo to vrijeme bili su u vlaku. Želim ovdje potvrditi da je na putu od Sv. Marije Elend do Rosenbacha 14 četnika počinilo samoubojstvo u vlaku. Njihova tijela skinuta su s vlaka u nazočnosti Engleza koje sam ja pozvao i pokopani su blizu postaje. Ne mogu s točnošću reći gdje su pokopani jer je vlak uskoro krenuo. Iz Hrušćice

(Hrušica, nap. A. B.) vlak je krenuo k Jesenicama. U Hrušici (Hrušica) je cijela omladinska četa vojvođanske brigade ukrkana u vlak; u tom društvu bila su djeca od 10 do 16 godina. Bili su raspoređeni u svim vagonima, a tijekom cijeloga puta čula se pucnjava. Pucanje nije bilo sporadično, nego paljba, kao da borba bjesni. Kad smo došli do mosta preko rijeke Save, vidio sam da tijela bacaju u rijeku iz jurećega vlaka. Tijela su padala dijelom u rijeku, dijelom na obalu. Kad smo stigli u Jesenice, zarobljenici su u jadnom stanju natjerani da pješače u tri kilometara udaljeni logor. Oko 10 % njih odvojeno je u posebnu skupinu, a svi ostali formirali su drugu. Kad sam upitao čuvare zašto su zarobljenici odvojeni, rekli su mi da će veća skupina biti likvidirana. Kad sam napustio logor, već je pao mrak.

Čuo sam zvuk strojica. Čovjek iz čete (partizani su uvijek slali po dvojicu ili više osoba skupa tako da se međusobno kontroliraju, nap. A. B.) koji mi je pokazivao put zapazio je: „Evo, sad su ih pobili.“ Bio je ljutit jer su to učinili bez njega te je rekao da sam ga prevario. Kad sam mu na pristojan način rekao da tako ne bi smio govoriti pred časnikom, odgovorio mi je: „Proklet bio, da nije bilo tebe, bio bih tamo i ja bih dobio dio u podjeli, a jer sam tebe morao pratiti, ne ću dobiti svoj dio.“

Vratio sam se iste večeri u Rosenbach posebnim vlakom koji se sastojao od jednoga vagona i lokomotive. Tijekom vožnje odlučio sam da ne ću više pratiti vlakove i da ću se izvući iz ovoga. Nakon toga pratio sam ove vlakove do Hrušice samo dvaput, sve ostale vlakove pratio sam do Rosenbacha. Pomogao mi je poručnik Lockhead nakon što sam mu rekao što se događa sa zarobljenicima. Rekao je mom zapovjedniku da časnik za vezu ne mora biti poslan tako daleko od mjesta za koje je vezan, te mi je na taj način pomogao.

U svakom transportu nakon prvog, a bilo ih je 16, u vlaku su pronađena mrtva tijela samoubojica. Svi su oni skinuti s vlaka u Rosenbachu i ondje pokopani, po nalogu Engleza. Zapravo, ja sam zamolio Engleze da to učine s namjerom da dobiju uvid u pravo stanje stvari te da im dokažem da su moje izjave istinite, kad sam im govorio kako se postupa sa zarobljenicima.

Nakon prvoga pokolja nisam bio svjedok daljnjih pokolja, ali sam o njima čuo od mojih vojnika i ostalih vojnika koji su bili ondje skupljeni. Čuo sam da su kasniji transporti prošli istu sudbinu kao prvi, razlika je bila samo u broju. Koji put su ubijali više, koji put manje. Oni koji nisu bili ubijeni, osuđivani su na prisilni rad. Bili su prisiljeni raditi najteže poslove bez hrane i mislim da nisu tako mogli dugo ostati na životu.

Dana 3. lipnja 1945. priredio sam večeru za Engleze, vjerujući da ću ja biti jedini predstavnik partizana. Kako je za sutradan bio predviđen veliki transport zarobljenika, došla je ista ekipa koja je obavila prvi pokolj, jedini koji je nedostajao bio je zapovjednik brigade. S engleske strane večeri su nazočili kapetan Brown s drugim dvama kapetanima iz engleske jedinice koja je bila smještena u Sv. Jakovu, ali im ne znam imena. Također i poručnici Lockhead i Galbraith. Kasnije se društvu pridružio, nakon što je stigao posebnim vlakom, komesar i njegov pomoćnik iz III. bataljuna. Pomoćnik je bio vezan za brigadu, a ne za bataljun. Bio je Crnogorac

čijega se imena ne sjećam.⁽¹⁰⁾ Na ovoj večeri uspostavio sam bližu vezu s Englezima. Zbog ove veze postao sam sumnjiv partizanima i sljedećeg dana bio sam pozvan telefonom da se odmah javim u glavni štab. Znao sam što to znači, pa sam pobjegao u Italiju.

(potpis) Branislav Todorović

uz nazočnost:

Milko Lazarić (potpis)

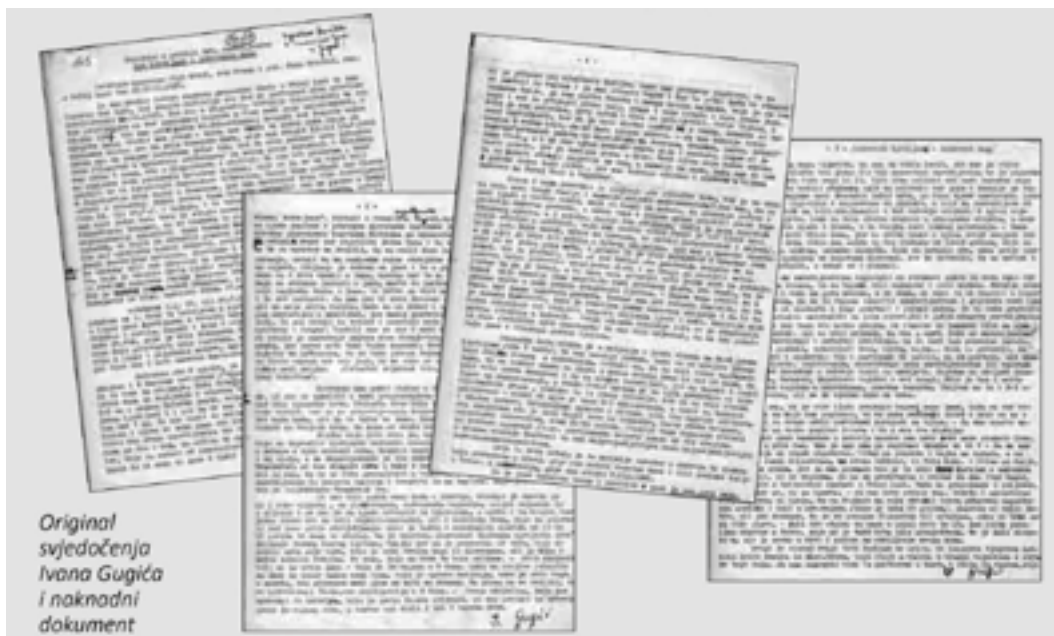
Milivoj Ratković (potpis)

potvrđuje istinitost kopije originala (potpis) Miha Krek

Pečat Jugoslavenskog dobrotvornog društva u Rimu

ISPOVIJEST IVANA GUGIĆA PARTIZANA 26. DALMATINSKE DIVIZIJE O POKOLJU VIŠE OD 32 TISUĆE HRVATSKIH I DRUGIH ZAROBLJENIKA KOD LJUBLJANE I KOČEVSKOG ROGA

Ovdje donosimo svjedočenje Ivana Gugića iz Vele Luke koji je u vrijeme pokolja na Kočevskom rogu bio pripadnik 3. čete 3. bataljuna 11. dalmatinske brigade iz sastava 26. divizije. Pokolj je izvršen u osam dana u kojima je pobijeno više od 32 tisuće hrvatskih, srpskih i slovenskih zarobljenika, prijevarom Britanaca predanih partizanima uz obećanje da ih se šalje vlakovima u izbjegličke centre u Italiju iz britanskih privremenih u Koruškoj. Predaje su provođene na željezničkoj postaji Rosenbach (Slovenski Podrošci) 23., 24. i 25. svibnja 1945. Zločin je počinjen u dvije velike prirodne jame na Kočevskom Rogu koje su postale jedno od najvećih masovnih stratišta u poslijeratnoj Europi.

Kuriri Štaba brigade u predahu, na desno stoje: Toni Čičmir, Ante Čepić, Šime Šurjak, ime partizanke nije ustanovljeno, Petar Sardelić, Mile Vidan i Slavko Družljanić; sjede Ivan Prizmić-Muloca i Mihovil Kosić

Rođen sam u Veloj Luci 1925. godine. Za vrijeme rata boravio sam kod kuće, kod svojih roditelja, sve dok me partizani nisu prisilno mobilizirali 10. rujna 1943. Bio sam u 26. dalmatinskoj partizanskoj diviziji, te sam bio određen na rad u engleskoj bolnici na Visu jer sam bio malodoban. U ožujku 1945. bio sam priključen XI. dalmatinskoj brigadi kod Gospića nakon pada tog grada. Odatle sam pošao u borbe kod Trsta, te nakon pada Trsta dalje uz Sočansku dolinu sve do sela Kranjske Gore, gdje smo stigli 15. ili 16. svibnja 1945. Ostao sam sa svojom jedinicom jedan dan, dok se nisu predale neke njemačke čete (Vlasovci u njemačkim uniformama). U Koruškoj sam ostao 6 dana, bio sam u Klagenfurtu i okolici. Tu sam bio prisutan kad su engleske čete predavale hrvatske vojnike s njihovim obiteljima, ženom i djecom, koji su im se u vjeri bili predali te ih razoružane izručivali Titovim snagama.

Nakon toga poslani smo vlakom u Jugoslaviju, kroz tunel u Jesenice, jer nam saveznici nisu više dozvoljavali ostati u Koruškoj. Nakon jednog dana prebacili smo se pješke u Kranj (oko 24. ili 25. svibnja). U Kranju, i to točnije u Primskovu, ostali smo opet jedan dan. Tada je stiglo naređenje od štaba 26. divizije štabu XI. dalmatinske brigade, da se izaberu iz cijele brigade, koja je imala 4 bataljuna, najpouzdaniji komunisti, kako časnici tako i vojnici, za neki povjerljivi zadatak. Od njih su stvorili posebnu čet. Odmah mi je tada povjerljivo saopćio moj mještani D. J., potporučnik, da su ljudi izabrani za ubijanje zarobljene hrvatske, slovenske i njemačke vojske i civila. Moja treća četa i ja osobno bili smo određeni za pratnju i osiguranje ove novoformirane jedinice, koja je brojala sedamdesetak ljudi. Zapovijedao im je **kapetan Nikola Maršić** iz okolice Makarske, nekad zamjenik komandanta 2. bataljuna, a komesar čete bio je Ivan Bokež, Crnogorac. Glavni komandant bio je major Simo Dubajić iz Kistanja kraj Šibenika, načelnik štaba IV. armije, operativni odsjek.

U pratnji četa ubojica

Sutradan, 25. ili 26. svibnja 1945. krenula je ova ubilačka četa praćena od 3. čete 3. bataljuna u Ljubljani, gdje smo se iskricali iz kamiona u logoru pred Ljubljanom s drvenim barakama. Tamo je bila masa zarobljenika – vojnika i civila, dapače i žena i cijelih obitelji. Doznao sam da se logor zove Št. Vid: tamo je bila biskupska gimnazija, a ograđen je bio žicom. Nama nisu dali pristupiti među logoraše, ali je ona izabrana četa ubojica ulazila u logor i pljačkala satove, naličja, prstenje,

zlatninu itd. Mi smo znali da ih vode na ubijanje. Našu treću četvu povezla su dva kamiona oko 10 sati istog dana za skupljanje i otpremu odjeće poubijanih zarobljenika. Vozili su nas 4-5 km u pravcu Tržaške ceste, koja ide prema Trstu. Išli smo najprije natrag prema Ljubljani 1.5 km, a potom smo skrenuli desno i nastavili širim poljskim putom oko 3 km. Tu smo došli do seljačke kuće u voćnjaku, iza koje je bila šumica i njiva, te neka jama oko 100 m daleko od kuće.

Došavši na mjesto, vidio sam grupu zarobljenika, oko 50 ljudi, gdje ih skidaju i vežu žicom za ruke dva po dva za mišice; te parove su opet povezali između sebe žicom. One koji su padali od iznemoglosti ili straha, natovarili bi između dvojice jačih da ih nose do jame. Tukli su ih. Zapovijedali su im, da pjevaju *Sijeno-slama, kuća-jama*. Zarobljenike su skidali i vezali isti oni koji su ih i ubijali. Prevozili su ljude kamionima u pratnji slovenske kurirske jedinice pod komandom nekog visokog plavokosog kapetana, Slovenca, borca od 1941. sa spomenicom. Kamionima je stizala svaki sat otprilike jedna tura i to cijeli dan, svega oko 40 kamiona te su se navečer hvalili, da su ubili 800 - 1000 ljudi. Da se slabije čuje pucanje, stavljali su na engleske ručne strojnice od 20 metaka tzv. *glušnik* na cijevi.

Ubijanje je vršeno ispred jame i to uglavnom metkom u zatiljak, a neki su i živi skakali u jamu, duboku bar 50 metara. Mnogi nisu bili još izdahnuli, nego su strašno jaukali u jami, nakon čega su partizani od vremena do vremena bacali bombe u jamu. Te žrtve su bili Slovenci, te nešto Hrvata, i to svi odreda muškarci. Ja sam se oko 11 sati dovukao do jame i pogledao u nju, ali se nije ništa vidjelo. Zbog toga su mi Bokež i Maršić udarili po šamar i ja sam pao okrvavljen u nesvijest. Našoj pratećoj četi nije bilo dopušteno to gledati. Tu smo ostali do večeri i pakirali robu ubijenih. Vratili smo se oko 8 sati navečer u logor Št. Vid. Te večeri stiglo je naređenje majora Sime Dubajića da se ubijanje više ne vrši kraj grada, jer tako narod može saznati tajnu. Govorilo se da će jamu minirati zajedno s mrtvacima, da se tako pokopa tajna. Inače, za vrijeme ubijanja posipali su živim vapnom krv oko jame, da se muhe ne kupe i krv ne zaudara. Kreč je donio neki seljak.

Kočevski Rog

Sutradan smo pošli vlakom u Kočevje, koje je bilo jako razrušeno. Mi smo se naselili u neku polurazrušenu kasarnu oko 800 m izvan grada, gdje su nekad bile njemačke čete. Ubilačka četa bila je stigla prije nas, ali ih nismo više vidjeli. Oni su po pripovijedanju drugova bili otišli u šumu, udaljenu dva-tri sata hoda, ali ja to ne znam točno. Znam samo da su tamo bili partizanski logori za vrijeme rata. Ta šuma se zvala Kočevski Rog.

Zadatak moje čete je bio najprije u kasarnu primiti one koje su dopratili slovenski kurirski odredi, koji su ujedno u sobama s njih skidali robu, tražili oružje i zlato – bilo je nakupljeno 5-6 kg zlata, a za dragocjenosti je bio odgovoran komesar 3. čete Ljubo Barbarić, Hvaranin. Mi smo slagali robu u bale i vozili na željezničku stanicu kamionom. Rekli su nam, da će se roba prerađivati u vojnička odijela. Naš zadatak je bio, također, čuvati zarobljenike do dolaska kamiona i tovariti ih na njih. Zapovjednik čete bio je Pelješčanin Ivo Franković.

Stizalo je dnevno po 10 i više vlakova, s plombiranim (zatvorenim) vagonima, uvijek najmanje 10, a gdjekad i po 20. Te su ljude dovozili iz Ljubljane, a možda i iz drugih krajeva. Skoro svi su bili vojnici-muškarci, ali i nekoliko žena, koje su silovali kod jame prije strijeljanja. Bilo je nešto i nedoraslih mladića od 15 do 16 godina te znam za slučaj, da je kapetan, plavokosi Slovenac, spriječio strijeljanje jednog takvog dečka, valjda jer ga je poznao. Od onih, koji su prošli kroz moje ruke, bilo je više Hrvata nego Slovenaca, te nekoliko srpskih četnika. Ne znam koje su čete tu bile ubijane. Svih ubijenih, u dvije jame, bilo je 30 do 40 tisuća u 8 dana. Ubojice su u nedjelju polazile na Bled na odmor nakon osam dana ubijanja, pa je uoči toga, u subotu, bio priređen neki ples za njih. Na plesu su se hvalili da su likvidirali 30 tisuća neprijatelja u 8 dana.

Prema odijelima, koja smo spremali u Kočevju, bilo je preko 30.000 ubijenih. Mi smo poslali iz Kočevja preko 20 vagona robe; dnevno smo slali 2 do 3 vagona robe.

Žene su silovali kod jame

Glede žena mogu izjaviti da sam ih vidio 10-15, ali ja sam za vrijeme svoje službe vidio tek jedan dio tih nesretnih zarobljenika, te je sigurno tih žena bilo više od 15. Njih nisu skidali kod naše kasarne, nego su ih do gubilišta vodili odjevene; silovali su ih kod jama i kasnije se tim djelom hvalili, napose neki Hvaranin Kačić, Božo, po činu zastavnik. Žene su posebno jadno izgledale i neprestano su plakale. Bile su rastavljene od svojih muževa, koji su bili hrvatski časnici i kod Kočevja ubijeni. S njima nije bilo ni jedno dijete. Žene su bile odjevene u građanska odijela, a neke su nosile vojničke hlače i čizme, valjda radi lakšeg putovanja.

Nama uopće nisu dali doći blizu žena, jer su očito ubojice imali s njima svoje namjere. Osim žena vidio sam možda do 200 dječaka od 14 do 16 godina, koji su nosili uniforme ustaške mladeži. Njih su potukli sve, osim prije spomenutog dečka, kojeg je spasio kapetan Slovenac. Svi su govorili da su nevini i da nisu ništa učinili, a mnogi su i plakali.

Za ubijanje zarobljenika i civila probrano je 70 ljudi. Zapovijedao im je kapetan Nikola Maršić iz okolice Makarske, nekad zamjenik komandanta 2. bataljuna, a komesar čete bio je Ivan Bokež, Crnogorac. Glavni komandant bio je major Simo Dubajić iz Kistanja kraj Šibenika, načelnik štaba IV. armije, operativni odsjek.

Vagoni sa zarobljenicima izgledali su strašno. Pošto im nisu dali ići izvan vagona radi tjelesnih potreba, vagoni su bili zagađeni i puni smrada. Nadalje, nisu dobivali ni hrane ni vode na cijelom putovanju, a ne znam ni kako su ih hranili u logoru. Svakako je istina da su iz vagona iznosili onesviještene i gdjekada lude ljude, a drugi su od slabosti i žege posrtali i padali putem. Te su onda pratioci tukli ili eventualno natovarili na leđa zdravijih i jačih zarobljenika. Od stanice do kasarne išli su pješice i još odjeveni, svjesni da idu u smrt. Neki od zarobljenika su glasno protestirali i govorili ubojicama da će doći dan pravedne osvete. Drugi su opet plakali, spominjući ženu, djecu, majku... Neki su govorili da su činili dobro i spašavali čak i partizane te molili da ih poštede, ali nitko nije dobio milost. Ispitivanja ili suđenja među zarobljenicima nije bilo: svi dovedeni u Kočevje imali su umrijeti. Zajedno su ubijani domobrani, ustaše, četnici, Rupnikovi vojnici i svi drugi. Bilo je čak i nešto malo njemačkih vojnika u uniformama, posebno časnika. Ubijena su tu i 2-3 ustaška pukovnika.

Čuo sam da je više ljudi pobjeglo ispred same jame, kada su već vidjeli, da će za koji čas poginuti, te su onda riskirali život. Neki su se i spasili, ali su druge ubili partizani pucajući za njima.

Spašeni životi

Ja sam spasio nekoliko života i to u dva slučaja. Pred kasarnom u Kočevju opazio sam jedno poznato lice. Nisam znao u prvi čas tko je pa sam ga zapitao: „Otkud si ti?“ On se sav tresao i nije mi odmah odgovorio. Pitao sam ga ponovno i ohrabrio ga te je odgovorio: „Ja sam Dalmatinac s Korčule, iz Vele Luke.“ Kad sam ga pitao poznaje li me, jer ja sam ga poznao, odgovorio je da me ne poznaje. Kad sam mu se predstavio, onda me prepoznao i poljubio, preklinjući me da ga spasim. Ja sam potom otišao kapetanu Bokežu i garantirao svojom glavom za njega, govoreći da su ga Nijemci na silu odveli sa sobom prigodom napuštanja Korčule i dali u hrvatsku vojsku (imao je tada 15 godina). Kapetan mi veli: „Dobro, ali ako doznamo da je on pomagao Nijemcima ili ustašama, onda ni tebi nema više glave.“

M.S. je stalno išao sa mnom u mojoj četi. Petnaestog dana stigao je povoljan odgovor u Tetovo, gdje mi je tada četa bila premještena. Tu je mali oslobođen, ali je ostao u četi još dvije godine na odsluženju vojnog roka.

Drugi je slučaj ovaj: Isti M. S. me molio da pomognem njegovom satniku I. G. iz Slavonskog Broda, koji je bio u vagonu s drugim vojnicima i strašno trpio žeđ. Ja sam zgrabio vode iz gustijerne u kantu i odnio do vagona, koji mi je pokazao moj sumještanin M. S. Kako sam poznao pratioca, pustili su me da pridem. Otvorio sam vagon i dao im piti. Kad se stražar odmakao dalje, ja sam pustio I. G. i druga četiri vojnika, koje je on izabrao, i oni su pobjegli preko željezničke pruge i neke

livade u šumu prema jugu. Bila je već polutama, prvi suton i nisu ih primijetili. Prije bijega, u znak zahvalnosti, dao mi je neki zlatni lančić s vrata, srdačno mi zahvalio... Ja sam kasnije dobio petnaestak paketa iz Slavenskog Broda sa šunkama, brašnom, mašću, kobasicama..., a i mi smo njima poslali nešto ulja i smokava. Mogao mi je slati pakete, jer mu je M. S. poslao u Slavonski Brod moju kućnu adresu pa su paketi stizali najprije na oca, a kasnije na mene, kad sam poslije četiri godine došao kući 1949. (jer sam također odležao 6 mjeseci u vojnom zatvoru na Novoj Vesi u Zagrebu).

Posebnu brigu posvetili zlatu

Nakon osam dana prestalo je ubijanje. Čuo sam da su došli neki civilno odjeveni ljudi, koji su trebali minirati pećine i prekriti masovne grobove, a nakon toga su preko toga strašnog mjesta položili i zelene grane. U subotu, zadnjeg dana ubijanja, došla je neka *komisija* viših oficira u uniformi, koju sam osobno vidio (bilo je 5-6 ljudi među kojima i pukovnik Dule Korać, Srbin s Korduna, te ostali potpukovnici i majori), a uz njih je bilo i 2-3 civila u dobrim odijelima. Kod nas u kasarni zaustavili su se jedva pola sata, a primili su ih Simo Dubajić i komesar Ivan Bokež. Oni su gledali kako mi pakiramo odijela te su posebnu brigu posvetili skupljenom zlatu i na kraju ga ponijeli sa sobom. Predao im ga je Bokež, a da nama nisu ostavili niti jedno pero za pisanje. Bokež nije kasnije imao nepravilike radi predanog zlata, što znači da je predao zlato u ruke ovlaštenim ljudima.

Nakon toga otišli su u šumu, kod jama – masovnih grobova. Pri dolasku *komisije* sam doznao, da im je zadaća utvrditi kako je obavljen posao masovnog ubijanja i jesu li dobro uklonjeni svi vidljivi tragovi masovnog ubijanja ljudi. *Komisija* nije dolazila natrag u Kočevje. Čule su se samo eksplozije iz šume (nekoliko njih uzastopce) te smo bili uvjereni da se tim pokrivaju jame s tisućama mrtvih tijela.

Ubojice su se odmarale na Bledu

Ubilačka četa otišla je u nedjelju ujutro vlakom na Bled preko Ljubljane (oko 7 sati). To sam kasnije doznao, kad su se ubojice vratile svojim četama u Makedoniju. Pričali su da su bili dobro nagrađeni, da su dobili odmor na Bledu u nekom hotelu 10 ili 12 dana, da su bili vrlo dobro hranjeni i da su se sjajno zabavljali, jer su se kupali i imali čamce na raspolaganju, a svaku večer davana je za njih predstava. Svi su bili visoko odlikovani i svaki od njih je imao 2-3 odlikovanja, a imali su također i zlatne satove, fotografske aparate i slično. Među tim najviše odlikovanim ubojicama bio je neki Čepić, Ante iz Makarske, kurir štaba brigade, omladinski rukovodilac, star 21-22 godine. Poslije toga događaja mnoge od tih ubojica hvatali su živčani napadaji – takozvana partizanska bolest.

Napomena: U dokumentu 156 (10.29) gospodin Ivan Guglić dao je dopunu dokumentu broj 145 (10.27) imena nekih osoba koja su vršila ubijanja na Kočevskom rogu.

1. Usorac Mate, potporučnik, komandir izviđačke čete štaba XI Dalmatinske brigade
2. Šiljeg Boško, vodnik (iz Opuzena)
3. Alberto Štambuk, poručnik rodom sa Brača
4. Bjažević Luka, komandir mino-bacačke čete drugog bataljona XI Dal. brigade (Ubojica je sa Komiža)
5. Bjažević Jakov, vodni oficir 1 bataljona 3. Čete (Ubojica je iz Komiže sa otoka Visa, a brat je Bjažević Luki navedenom pod 4.)

Moja 3. četa ostala je do nedjelje navečer u Kočevju, te je potom vlakom bila prebačena u Kranj, gdje smo ostali desetak dana i bili poslani dalje u Tetovo, u Makedoniju, kamo smo stigli 7. srpnja 1945.

Milan ZAJEC, preživjeli slovenski domobran

Moje uskrснуće iz jame pune mrtvih domobrana

Svjedočenje o nepojmljivome ubijanju, klanju i mučenju u Kočevskome Rogu 1945. godine, s onu stranu ljudskoga uma. Kad se ovo pročita, jedino pitanje koje se nameće jest koliko i kako netko može biti izopačen i danas još uvijek slaviti partizanski pokret, odnosno bi li današnji poštovatelji Titove vojke s jednakim zadovoljstvom pili krv svojih žrtava kao i njihovi uzori.

Dana 29. svibnja 1945. smo se u Vetrinju (logor Viktring) spremali za odlazak, misleći da ćemo ići u Italiju. Činilo nam se nekako sumnjivo kada je poručnik Gomiršek na molitvi pred odlazak kazao: „Molimo se za sretan put, jer ne znamo kuda idemo!“ Odmicali smo po istom putu kojim smo bili došli, pokraj gomila odloženog oružja. Englezi su nas pratili oklopnim kolima i džipovima. Preko Drave

smo prelazili isti most preko koga smo i došli. Putovali smo od osam ujutro do pet popodne. Usput smo pjevali, premda je raspoloženje bilo tmurno.

Izručen Titovim komunistima

U Podroščici (Rosenbach, selo na austrijskoj strani) naletjeli smo na Titove partizane, većinom Bosance, koji su bili mobilizirani krajem 1944. godine, kako su nam sami pričali. Nisu nas gledali poprijeko – možda zato što smo imali kraljevske kokarde. Rekli su nam da su došli po konje i kola koja smo mi odvezli.

Uskoro je došao vlak koji je stao oko stotinu metara od stanice. Partizani su iskočili i otišli u šumu. Mi smo brzo obavijestili našu komandu koja nam je odgovorila da se ništa ne bojimo jer se nalazimo u engleskom transportu. Međutim, počeli su nas trpati u vagone. I konje su utrpali. Budući se Englezima činilo da se ovo ne vrši dovoljno brzo, počeli su nas tući kundacima na okrutan način.

Kad su zatvarali vagone, Englezi su imali puške uperene *na gotovs*. Tek tada su nam prišli partizani i odmah nam počeli prijetiti smrću. Vlak je krenuo prema tunelu gdje se zaustavio na pola sata. Partizani su počeli tek sada otvarati vagone i upadati u njih te nam stali oduzimati silom odjeću, satove, opasače i druge predmete od vrijednosti. Gladni, žedni, izmučeni, došli smo u Kočevje točno kad sunce izlazi, oko pet ujutro. Kad su se otvorila vrata vagona, izašli smo što smo brže mogli jer smo znali kakav nas prijam čeka. Na vratima su bili srpski i hrvatski partizani koji su se čudili našem strahu. Postrojili su nas četiri po četiri i bilo nas je toliko da su prvi bili već u gradu, dok su drugi još stajali na stanici. Računam da nas je bilo oko 1600. S nama su išli istim golgotskim putem četnici i hrvatski domobrani. Tjerali su nas kao stoku u zgradu kočevske gimnazije. Vapili smo za gutljajem vode, a nismo ga dobili. Legli smo tako natrpani da nije bilo praznog mjesta. Još prije toga, sve su nas pretresli do gole kože.

(Slijede opisi batinanja i mučenja u Kranju, zatim ponovna vožnja vlakom do Kočevlja, a sve smo kratili zbog ograničenog prostora).

Petorica braće na putu u smrt

Poslije deset minuta pozovu nas u susjednu sobu za doručak. Na stepenicama sretnem Janeza Lesarja iz Zagorice koji mi kaže da su moja tri brata u gimnazijskom dvorištu. Istina, tamo je bilo oko stotinu domobrana i među njima moja braća Tone, Nace i Stane, dok je brat Janez bio još u zgradi. U prazne konzerve su nam usuli nešto graha i lišća od cikle, nedokuhanog i neslanog. Jest nam nisu dopustili. Još nismo svi ni primili tu juhu, kad dođe zapovijed da se postrojimo četiri po četiri.

Išli smo ujednačenim korakom kroz grad u kojem je sve vrvjelo od partizana. Civil se nije mogao nigdje vidjeti; samo je jedna djevojka stajala iza željezničke postaje, te je žalosna pogleda gledala naš sprovod. Koračali smo po glavnoj ulici, preko Rinžo, pokraj crkve i tvrđave u Radnički dom. Pred domom je bila neka baraka u kojoj smo vidjeli hrpe vojničke odjeće, nabacane i sa krvavim mrljama. „Pogledaj!“ reče netko, ali nitko nije htio reći drugome što to znači. Idemo u zgradu i ja ulazim u prvu sobu desno. Preko puta je druga soba u kojoj je bila gomila bodljikave žice, izrezane već

na komade od kojeg svaki komad nije bio veći od tri pedlja. Slobodno mogu reći da je hrpa bila visoka jedan metar. U zgradu su ušla i moja tri brata.

Ubrzo su pokraj vrata postavili stražare koji su se počeli okrutno, da ne kažem životinjski, ponašati. Ponovno su nas pretresli i morali smo predati već ionako prazne rančeve. U isto vrijeme su nas počeli vezivati dva po dva. Ja sam imao kod sebe paketić cigareta *Morava* i molio sam partizana da mi ih ostavi. Kada me je zavezao, oduzeo mi ih je rekavši: „Sada idete u engleski logor gdje ćete imati svega dovoljno.“ Začuli su se kamioni i odmah su nas počeli trpati u njih.

Put na gubilište

Svakoga su zavezali žicom tako da su ruke bile na leđima, dok se žica usjekla u meso. Laktove su nam stisnuli skupa, pa je uistinu boljelo. Ja sam se jednako izmicao, tako da sam u svojoj sobi bio posljednji vezan. Svezan sam bio zajedno s redovnikom Tonetom Hočevarjem iz Ambrusa, a iza mene je bio Tone Gagar iz Dobrega Polja. Kad smo bili svezani, tukli su nas, prijetili nam strijeljanjem i repetirali *mašinke*. Jedino što mi je ostalo bila je sveta sličica Majke Božje i Srca Isusovog koju sam prikvačio na džep košulje. Preporučio sam se Majci Božjoj da me sačuva. Kamion je došao do ulaza u zgradu, tako da nitko nije mogao skrenuti na drugu stranu, već ravno u kamion. Pri utovaru su nam „pomogli“ vikanjem, prijetnjama i tučom. Ja sam bio natovaren u drugi kamion; u dvorištu ih je bilo šest. Na svakom kamionu bila su četiri partizana koji su nas primali i redali volujskom žilom. Bilo je to neljudski: po dva su morala sjesti, druga dva leći na trbuh i tako su napunili jedan red za drugim, kao drva. Zatim su pomaknuli auto na stranu kako bi mogli natovariti druge. Ja sam želio vidjeti još jednom svoju braću. Opazio sam ih. Blizanci, Tone i Nace, bili su vezani zajedno, a Stane je bio vezan s Lojzetom Križnikom, rodom iz Kostanjevice. Mene su braća također opazila jer sam se propeo u kamionu kolikogod sam više mogao. Njih su natovarili na četvrti kamion. Osmijehom su mi rekli sve što su htjeli: da budem miran jer ćemo se vidjeti na drugom svijetu gdje će biti bolje... Brata Jožeta nisam vidio. Bio je u grupi za nama i u Kočevskom Rogu pao je u istu jamu kao ja i braća - mi prije podne, a on popodne.

Spust kroz uski otvor između pećina kroz koji se spasio Milan Zajec i kosturi unutar jame (Iz iste knjige - *Prikrivena grobišta...* str. 147.)

Dana 2. lipnja 1945. bilo je tako divno proljetno jutro kakvo ja nikad dotada nisam doživio. Kamioni su se svrstali tako da su sada oni koji su bili posljednji bili prvi. Vozili smo se kroz Kočevje, Rudnik, Zalne, pa zatim po cesti Kočevje-Črnomelj. Vožnja je trajala približno 30 do 40 minuta. Za vrijeme vožnje su nas tukli i morali smo pjevati. Posljednja pjesma koju su slovenski domobranci pjevali na putu u smrt bila je: *Blagoslovljena da si, Marijo, tvoj anđeoski se čuje glas; kad dođe posljednji čas, Marijo, dođi po nas!* Ova pjesma krvnicima nije bila po volji. Oni su željeli da pjevamo *Naoštrimo kose* ili *Triglav, moj dom*. Te pjesme nismo htjeli pjevati...

Kamioni nisu vozili nekom naročitom brzinom. Kad smo došli iz ravnice u šumu, kamion bi se nekoliko puta po par minuta zaustavio. To je bilo stoga što put nije bio dovoljno širok, a susretali smo se s drugim kamionima koji su se vraćali. U njima sam opazio odjeću već pobijenih domobrana. Kad smo se približili streljalištu, čuli smo pucanje iz mitraljeza i pušaka i praskanje bombi, a što smo dolazili bliže, čuli smo i divlje uzvike krvnika i na kraju vapaj ranjenih domobrana, koji su molili za pomoć. Klicali su Bogu i Mariji jer im nitko drugi ne bi mogao više pomoći niti ih čuti, jer je sva šuma bila gusto načičkana najpovjerljivijim komunistima. Uzdisali su čak i oni koji su ležali na podu kamiona i morali snositi težinu onih koji su bili nabacani preko njih. Tada se oglasio domobran rodom iz Notranjih Gorica kod Brezovice, otac petero djece, tješeći nas da budemo mirni i pribrani, iako idemo u smrt, jer i on sam sve to snosi smireno. Za sebe mogu reći da se smrti nisam bojao, već sam se bojao mučenja od strane komunista.

Sve se ovo događalo u prvu subotu, 2. lipnja 1945. Zato je već spomenuti Tone Hočevar kazao: „Nekada smo prve subote išli na pričest, a danas će nas pričestiti sama Majka Božja Marija.“ Čak su se i partizani poslije ovih riječi utišali, suzdržavajući se od bilo kakve primjedbe...

Na gubilištu

Partizani su bili bez bluza, sa zavrnutim rukavima. U rukama su jedni imali velike mesarske noževe, a drugi kolčeve s puškom ili *mašinkom* preko ramena. Prolazili smo kroz takav stroj partizana koji su nas tukli. Imali su dugačku kosu i divlji pogled. Govorili su južnjački, srpski ili hrvatski. Krive noževe imali su nasadene na prilično dugačka drške! Oficiri su ih tjerali da nas što bezdušnije muče. S ceste smo krenuli nalijevo. Putem smo morali sjedati pa opet ustajati, korak natrag, korak naprijed i urlati na komandu: *Kopa, jama, seno, slama!* Zašto je ovo bilo, još ni dan-danas ne znam. Pratili su nas raspoređeni u dva reda, a u šumi je ionako bilo puno partizana, koji su nas sramotili i tukli. Neki među nama došli su do jame već upola onesviješteni.

Oko 30 metara pred jamom odriješili su nas i svaki od nas je morao brzo svući odijelo, ali su poneki ipak uspjeli sačuvati po koji dio odjeće na sebi. Kad smo već bili potpuno goli, opet su nam zavezali ruke na leđa. Zatim su nam partizani noževima i batinama pokazivali put ka grobu. Ja sam se svukao do gola, zadržavši ipak košulju. Poneki od nas su dotrčali izmesareni i bez očiju, jer su ih partizani

velikim noževima boli čak u glavu, a kad su nož zaboli u meso, vrtili su oštricom tamo - amo, tako da su nekima glave bile potpuno izobličene. Takve, napola mrtve, morali smo vući sa sobom do jame.

Put do jame napravili su tako, da su posjekli grmlje koje je raslo uokolo, ostavljajući polomljene boce, tako da smo isjekli noge kad smo prilazili jami. Kakav će biti grob, jošte nisam ja imao predodžbu; samo sam čuo strijeljanje. Kad su me natjerali da trčim, požurio sam što sam brže mogao, jer su me tukli sa obje strane. Kad sam dotrčao do jame, zapazio sam grupu partizana, koji su strijeljali u jamu još napola žive domobrane i bacali bombe, da je sijevalo i grmjelo kao da je oluja.

Živ u grobu

U jami nas je ostalo osamnaest živih. Ležali smo u sporednom rovu, svi na okupu, jer nam je bilo hladno, tako da smo zubima cvokotali iako je bio mjesec lipanj. Uz to smo još bili i bez odjeće, žedni i gladni. Jama je bila na vrhu uska, znatno uža nego na dnu. Na dnu je ležalo deblo, približno 80 cm u promjeru. Mi koji smo još imali malo snage, svakog ubijenog, koji je imao još nešto na sebi svukli smo i sami se obukli, a ranjene smo previli. Svakome smo ruke odriješili ako se moglo; samo onima u sredini jame nismo to mogli jer tamo su partizani strijeljali mitraljezima i bacali bombe. Bilo je među nama vojnih svećenika koji su pjevali pogrebne pjesme i molitve, tako da je bilo stravično slušati te glasove na slovenskom i latinskom jeziku. Mnogi od onih koji su umirali, molili su na sav glas: „Oprosti im Bože, jer ne znaju što čine!“ Nijedna psotka nije se čula u jami. Strijeljanje je trajalo 2. lipnja i u nedjelju 3. lipnja, cijeli dan, a u ponedjeljak samo prije podne... Ždrijelo jame partizani su čuvali i danju i noću. Čak i preko noći su pucali u jamu mitraljezima i bacali bombe. Zapomaganje umirućih bilo je neopisivo. Dana 5. lipnja nastala je izvan jame potpuna tišina. Nas petorica, koji smo bili lakše ranjeni i koji smo mogli hodati, čekali smo trenutak kako bismo mogli izaći iz jame. Trećeg dana smo pronašli još jedan sporedni rov, dugačak otprilike 10 metara, ali iz njega nije bilo izlaza.

Nekome između nas uspjelo je dovući se do ruba jame, gdje su ga zgrabila tri partizana, te ga pitali: „Šta si ti? Rupnikovac ili nedićevac?“ Odgovorio je: „Domobran sam!“ Poslije 10 minuta je bez pucnja pao u jamu mrtav. Zaklali su ga. Tako smo ostali još nas četvorica koji smo mogli hodati.

Zajednički grob miniraju

S Vinkom Mravljetom smo napravili sklonište oko stijene od stalagmita tako da smo naprijed smjestili pet - šest mrtvih domobrana da bi nas štitili. Mi koji smo još bili živi u jami, mogli smo dobro vidjeti komuniste, jer im je sunce svijetlilo u lice, a mi smo bili u tami. Nismo previše gledali u njih jer smo se bojali da nas ne primijete. Povukli smo se natrag u rov i čekali što će biti na kraju. Nismo mnogo pričali, već smo razmišljali. Čak nam se nije dalo ni moliti; samo smo, s vremena na vrijeme, molili zajedno molitvu: *Sjeti se nas, premila Djevo Marijo...*

Malo posle toga, kad su bacili u jamu zaklanog domobrana, čulo se izvana kopanje i sve je govorilo da će rub jame minirati. Nije prošlo ni pola sata, a već je grmjelo i u jamu su padale velike stijene i kamenje na umiruće domobrane. Ovo se ponovilo još četiri puta, ukupno je bilo pet detonacija. Nekome između nas pukao je bubnjić zbog zračnog pritiska. Ovo se događalo 5. lipnja prijepodne. Naš rov nije bio potpuno zasut, jer je jama bila na dnu dosta široka. Tijela su bila pokrivena kamenjem, ali ne potpuno i još uvijek se mogao čuti hropac umirućih. Potom su još pobacali bombe, koje su toliko zadimile, da se uopće ništa nije moglo vidjeti.

Živih je sve manje

Prisluškivali smo iz rova ne bismo li doznali postoji li još kakva mogućnost za spas ili ne. Kada nam se pričinilo da se spušta noć, počeli smo pripremati izlazak iz jame, uvjereni da je to posljednja noć kada se još možemo spasti. Bili smo suviše iscrpljeni. Usprkos svemu, nismo se suviše uznemiravali. Mogu reći da smo bili potpuno mirni, iako smo bili svjesni da možemo tu ostati zakopani.

Znam da sam te večeri pokušao izaći iz jame, ali čim sam se malo pomakao, pao sam u nesvijest. Probudio sam se tek sljedećeg dana. Bio sam uvjeren da su se drugi spasili i da sam ostao među mrtvima, pa se zbog toga nisam uznemirivao. Počeo sam i rukama i nogama ići naprijed i dosta brzo sam došao na svjetlo. Usput sam naišao na mrtvog Vinka Mravljeta, a za njim drugog, pa zatim trećeg, svi mrtvi. Jedan rodnom iz Rudnika kod Ljubljane - imena mu ne znam, jer u jami smo ga zvali *Rudnik*- bio je još živ i čekao pokraj otvora kako bi mogao izaći van. Kad me je vidio, začudi se, jer je bio uvjeren da sam umro. Kazao mi je da je vani još uvijek straža i da s vremena na vrijeme još uvijek bacaju bombe u jamu. To isto jutro su bacili u jamu još tri ranjenika.

Spašen

Dan je protekao u čekanju kao bismo se spasili iz jame. Žeđ smo gasili tako što smo lizali stalagmite, a usta smo vlažili našom vlastitom mokraćom. Glad smo utolili s malo mesa od mrtvih domobrana. Kad se počela spuštati noć, nagovorio sam *Rudnika* da pokušamo izaći. Nije mogao jer se osjećao sasvim slab. Ja sam se popeo na drvo koje je bilo palo u jamu. Bila je već tama kada sam se izvukao iz jame. Pri izlazu je bilo toliko mnogo muha da sam imao osjećaj kao da me žele gurnuti natrag u grob – tako su se zalijetale u mene. Nisam ništa čuo jer mi je sve bilo uzavrelo u glavi. Pred jamom u grmu netko je bio obješen za noge. Izbjegao sam ga spuštajući se niz dolinu. Ne da se reći kako sam udisao svjež zrak. Išao sam prečicom po šumi srećući divlju prasid koja me nije uznemirivala. A nisam ih se ni bojao, već sam samo od komunista imao strah.

Drugi dan popodne između 4 i 5 sati došao sam u selo Koblere. Usput sam gasio žeđ rosom, a hranio sam se kiseljakom. U Kobleru blizu Kočevja bilo je puno komunista. Pričekao sam da padne noć i u mraku sam se približio selu. U jednoj kući sam dobio vodu, jaje i krumpir. Odatle sam otišao prema selu Otavice gdje sam

stigao oko dva sata po ponoći. Primila me je vrlo dobra obitelj kod koje sam se pet dana odmarao i oporavljao.

Iz jame sam izašao 6. lipnja oko 9 sati navečer. Potom sam se krio po dolenskim šumama do 1. travnja 1946. Tada sam preko Ljubljane, Brezovice, Vrhnike i Horjula otišao u Trnovsku šumu. Granicu sam prešao između Sv. Gabrijela i Sv. Mihaela i došao u Goricu 4. travnja 1946.

• • •

(Ovo je svjedočenje Milana Zajeca, objavljeno u srpskom listu 'Iskra' iz Münchena, u brojevima 578 i 580 (svibanj i lipanj 1975.). Njegov prilog smo preveli s ekavice na ijekavicu, te u njemu zamijenili srbizme. Napominjemo da je prvi put prilog objavljen u slovenskim novinama 'Ameriška domovina' (br. 3 od 13. ožujka 1975.), u povodu 30. obljetnice tragedije u Bleiburgu, u kojoj je ubijeno i 12 000 slovenskih domobrana. Kasnije je svjedočenje objavljeno također u knjizi Vinka Nikolića 'Bleiburška tragedija hrvatskog naroda', te u mnogim drugim publikacijama).

Ivica KARAMATIĆ

PORATNA GOLGOTA HRVATSKOG NARODA DONJE HERCEGOVINE BILA JE PRODULJENI RATNI GENOCID NAD TAMOŠNJIM HRVATSKIM PUČANSTVOM O ČEMU SE KOMUNISTIČKOJ JUGOSLAVIJI NIJE SMJELO GOVORITI I PISATI

Masovne likvidacije hrvatskog stanovništva istočne Hercegovine, u kojima je tijekom četiriju ratnih godina, od partizanskih i četničkih noževa i naboja, usmrćeno skoro osamnaest posto od tridesetak tisuća ovdašnjih Hrvata, nastavile su se nad ovim unesrećenim narodom, u tjednima i mjesecima, nakon njemačke bezuvjetne kapitulacije to jest poslije svršetka II. svjetskog rata na europskom tlu. O rečenoj produljenoj kalvariji hrvatskog naroda istočne Hercegovine nakon tzv. 'oslobođenja' 9. svibnja 1945., potanje pišemo u ovome članku.

Istočnohercegovački partizani – ubojice Hrvata

Istočnohercegovački, pretežito srpski i muslimanski partizani, prema hrvatskim civilima istočne Hercegovine susljedno su pokazivali otvoreno genocidno djelovanje, koje je potkraj rata bilo samo nastavak suradnje četničkih i muslimanskih postrojba protiv ovdašnjeg hrvatskog stanovništva. Pred naletima podivljalih partizana uglavnom su smrtno stradavali Hrvati koji su u domovima čekali partizanske divljake, dok su bolje sreće bili oni koji su izbjegli prema srednjoj Hercegovini i Dalmaciji ili se sakrili u okolnim brdima. Ni izbjeglištvo nije značilo uvijek sigurnost. Primjerice, kada su u listopadu 1944. srpski i muslimanski partizani zauzeli Stolac te počeli osvajati dubravska sela, preostalo hrvatsko pučanstvo krenulo je u izbjeglištvo u pravcu Čapljine. Kada su partizani okupirali Čapljinu, zatekli su tu hrvatske izbjeglice iz istočne Hercegovine. Rečene izbjeglice su partizani odveli preko Neretve, smjestili ih uglavnom u sabirni logor u Tasovčićima, gdje su im

partizani bodljikavom žicom povezali ruke i uputili ih prema Domanovićima. Od ovih izbjeglica partizanski 'narodni sud' 141. muškarca je osudio na smrt i strijeljani su na Radimlji, a trupla su im bačena u nabujalu rijeku. Kada su partizani u listopadu 1944. zauzeli Hutovo, prisili su starca Melku Konjevoda da im pokaže put za Zelenikovac. Kako starac nije vidio noću ići, partizani su ga premlatili, bacili u žbunje, gdje je od posljedica mlaćenja umro. Žalosna je bila i sudbina Hrvata koji su izbjegli pred Srbima 1944. iz Popova polja u Slano. Umjesto da ih zaštite, dalmatinski su ih partizani predali u ruke hercegovačkim partizanima, od kojih su i pobjegli. Partizanski krvnici su 16 izbjeglica svezali i povelili sa sobom u pravcu Ljubinja. Jedanaest ih je na putu ubijeno na razne okrutne načine. Hercegovački Srbi Talijanima su se prikazivali kao četnici, a dalmatinskim partizanima kao partizani. Bez obzira na trenutačno očitovanje, stalno su imali i provodili jedan te isti cilj sadržan u iskorjenjivanju hrvatskog naroda s područja istočne Hercegovine. Srpske i muslimanske partizanske bande, sve više pojačavane bivšim četnicima, navlastito od druge polovice 1944., nisu samo nemilosrdno ubijali hrvatsko stanovništvo, nego su zazete hrvatske domove i imanja temeljito pljačkali.

Nastavak partizansko-četničkoga genocida

U tako nepovoljnom ozračju hrvatsko stanovništvo istočne Hercegovine dočekalo je formalni prestanak rata, nakon čega je ustvari započela najveća hrvatska povijesna tragedija 15. svibnja 1945. na Bleiburgu u Austriji, koja se i te kako reflektirala na nastavak patnje ovdašnjih Hrvata, izraženih kroz nastavak partizansko-četničkoga genocidnog djelovanja. Hrvati istočne Hercegovine poučeni gorkim iskustvima dobro su znali da ne smiju živi upasti u ruke svojih krvnih neprijatelja. Stoga su masovno krenuli preko Mostara povlačiti se prema Sloveniji i Austriji kako bi se predali zapadnim saveznicima. Nažalost su saveznički generali na Bleiburgu hrvatsku vojsku i civile predali Titovim partizanima, u čijem je sastavu bilo najviše bivših četnika, koji su jedva čekali nastaviti genocid nad hrvatskim narodom. Veliki broj Hrvata iz istočne Hercegovine stradao je na Križnim putovima. Prva su ubijanja bila u Bleiburgu i Klagenfurtu, nastavila su se u četveroredima smrti. Zarobljenici su ubijani po partizanskim logorima i u šumama diljem Slovenije. Maribor je uz Dravograd bio najveće stratište Hrvata. Dosta Hrvata iz istočne Hercegovine kroz 58 mučnih dana prošlo je dionicu Križnog puta od Zagreba do Osijeka. Najveći dio je pogubljen, a oni još živi morali su marširati dalje na istok. Jedan dio zarobljenika iz Osijeka morao se pješice vratiti u Mostar. Osobito zloglasni partizanski logori bili su u Sisku i Požegi, odakle je dio hrvatskih nesretnika odvezen u Potkozarje gdje su se na njima izživljali srpske žene i mladež ubijajući ih vilama, kocima i noževima. Po Hercegovini su partizani, domaći Srbi i muslimani, skidali s vlakova zarobljene hercegovačke Hrvate i likvidirali ih na vlakovnim postajama po kratkom postupku. Posebno krvava postaja i za mnoge Hrvate završetak Križnog puta bio je partizanski logor i 'narodni sud' u Mostaru. Za već prije odlučena brojna smaknuća na mostarskom sudu su montirani dokazi. Glavni cilj partizanskih krvnika bio je da se nijedan optuženi Hrvat ne vrati živ svojoj kući. Oni Hrvati koji nisu pobijeni u Mostaru i okolici, otpremljeni su na istok u srpske i crnogorske

krajeve, da ih srpsko stanovništvo muči i masakrira. Zarobljenici koji su upućeni prema Nevesinju najvećim su dijelom ubijeni u zloglasnoj jami Novakuši, a to su mjesto poratne nevesinjske vlasti pretvorile u gradsko odlagalište smeća, kako bi se zatrli svi tragovi zločina. Kao jedno od raskrižja Križnog puta, Stolac je bio također područje velikoga poratnog stradanja Hrvata. I u Stocu je djelovao partizanski 'narodni sud', koji nije pružao nikakvo pravo na obranu ni na slobodne svjedoke. U takva suđenja uključili su se i pojedini hrvatski izrodi, to jest hrvatski ološ, koji je optužene dodatno teretio na sudu popratnim pismima. Sud u Stocu donosio je mahom smrtnu presudu, a rijeka Bregava tjednima je nosila ostatke izmasakriranih hrvatskih tjelesa. Uz rijeku Bregavu, sljedeća su velika hrvatska stolačka stratišta: zatvori u gradu Stocu, područje Radimlje, jame na Poplatu, to jest u Drenovačkoj Vali, Lokvičinama i na Kalcu, jame na Drenovcu (Pazarište, jama kod Hrlinih kuća i jama Doma), Golubinka, grobišta u Marića ogradi, Varduša, jame na Žegulji, jama kod Vođena, Žrvanj, Padrljača, Krtinje, Vlahovići i druga brojna stratišta Hrvata.

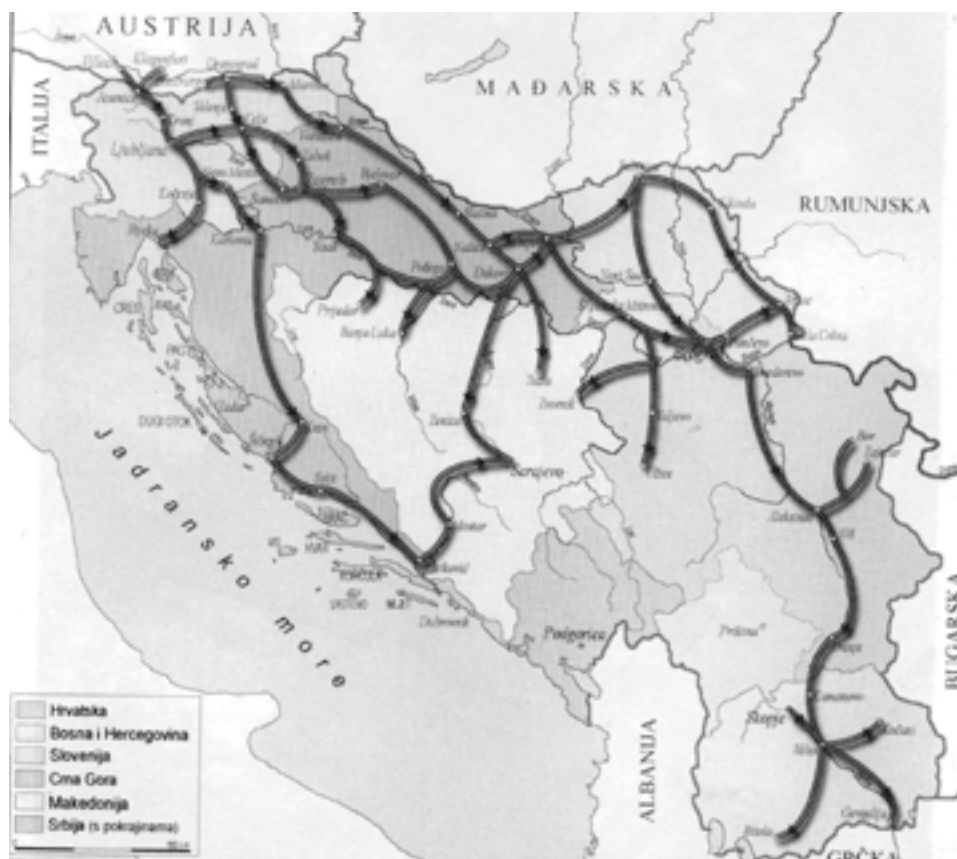
Poratne 1864 hrvatske žrtve

U grozomornom poraću komunističke strahovlade, hrvatski narod i u istočnoj Hercegovini stavljen je izvan svake zakonske zaštite. Partizanski organi tzv. narodne vlasti imali su posve odriježene ruke u nastavku činjenja zločina nad tamošnjim hrvatskim pučanstvom. Ni starci ni bolesnici ni žene ni djeca ni invalidi ni ranjenici nisu mogli biti sigurni da im glava ne će odletjeti s ramena. Proglašavanje Hrvata ratnim zločincima nije bilo samo motivirano sirovom mržnjom, nego i srpskom i muslimanskom pohlepom, to jest otimačinom hrvatskih kuća i posjeda. Manji broj negdašnjih hrvatskih zarobljenika koji je preživio torturu partizanskih logora i zatvora, nasilno je mobiliziran u 'narodnu armiju', gdje su doživljavali nova maltretiranja, a neki su 'slučajno' poginuli na odsluženju vojnog roka. Najkrvavija otvorena zlodjela prema hrvatskim civilima činili su partizanski terenci, to jest partizanski tragači za škriparima. U škriparima nisu bili samo bivši vojnici NDH, nego i civili koji su se sklonili u brda bježeći od otvorenoga terora istočnohercegovačkih partizana. Partizanski terenci su uhvaćene škripare najradije odmah mučili i ubijali, primjerice: Miha Dadića, Nikolu Bjelopera, Mihajla Kitina, Gašpu Bjelopera, Ivana Ćorka, Ćetka Đurasovića, Vidu Žutca... Kako bi doznali gdje se škripari sakrivaju, partizani nisu prezali od mučenja njihove rodbine i drugih civila. Bolesnog Tomu Đurasovića su uhvatili kod jedne pećine u Veljoj Međi i mučili ga da im kaže ima li škripara u pećini. Nije izdao ljude ni u najvećim mukama. Partizani su se navlastito žestoko okomili na one osobe koje su hranile škripare. Lucu Vukorep stoga su partizani zvjerski mučili. Rodbina ju je pronašla u hutovskim Poljutcima, svezanu za grab, sa 17 prostrjelnih rana. Partizanske potrage za škriparima bile su terencima dobre prigode za otvoreni teror nad hrvatskim pučanstvom, koji je provođen ubijanjem žena i djevojaka kod ovaca, primjerice Cvije Obad i Ivane Obad, ili posve bezrazložnim mučenjenjima hrvatskih civila, primjerice Andrije Putice i Pere Lazarevića.

U poraću II. svjetskog rata, na području istočne Hercegovine, prema katoličkim župnim statistikama, smrtno su stradala 1864 osobe hrvatske narodnosti. Najviše

stradalnika bilo je u četveroredima smrti na križnim putovima od Austrije do Makedonije, neki su ubijeni dok su se sakrivali od partizana, drugi su osuđeni na smrt pred tzv. ‘narodnim sudovima’, neki su ubijeni bez suđenja u zatvorima, drugi su umrli od posljedica partizanskog mučenja U župi Aladinići 97 je žrtava, u Čeljevu 112 žrtava, u Domanovićima 144 žrtve, u Dračevu 105 žrtava, u Gradcu 63 žrtve, u Hrasnome 234 žrtve, u Hutovu 88 žrtava, u Neumu 35 žrtava, u Prenju 66 žrtava, u Ravnome 175 žrtava, u Rotimlju 127 žrtava, u Stjepan Krstu 83 žrtve, u Stocu 301 žrtva, u župi Trebinja 105 žrtava, župi Trebinje 13 žrtava, u Gornjoj Hercegovini 54 žrtve te u župi Blagaj 70 žrtava. S područja istočne Hercegovine, od partizana izravno ili na druge neizravne načine smrtno su nastradali u olovnom poraću sljedeći katolički svećenici: don Nikola Bošnjak, don Ante Krešimir Buconjić, don Andrija Majić, don Jerko Nuić, don Mitar Papac i don Ivan Raguž. Don Nikola Bošnjak je poginuo u svibnju 1945. kod Krapine, pri povratku s povlačenja prema Austriji. Vlač. Ante Krešimir Buconjić je u svibnju 1945. pri povlačenju u Austriju pogubljen od partizana u Dravogradu. Don Andrija Majić je u svibnju 1945. od partizanskih zločinaca bačen u zloglasnu jamu Jazovku. Vlač. Jerko Nuić je u noći s 27./28. svibnja 1945. u srpskom selu Rasinje ubijen od partizana. Don Mitar Papac je od komunista likvidiran 28. travnja 1951. u montiranoj prometnoj nesreći sudara vlakova kod Slakovaca. Vlač. Ivan Raguž strijeljan je 15. lipnja 1945. od partizana u Mostaru.

Prikaz glavnih pravaca Hrvatskoga križnog puta 1945. od Bleiburga do Makedonije

Srećko MARIJANOVIĆ

Slovenija

u oknu mrak i pletenice
jedna drugoj plete crni uvod pjesme
vani nebo odškrinuto zadihane zvijezde
postrojene u koloni vapnom mažu lica
neće skriti rudnike, rovove i njive
svo slovensko sjeme
što isklija iz humki
uzdrhtalih glava suncokreta
čije zlatno tjeme tone
u valovlje žitnica i hrastovih šuma
dok haraju jutrom budilice
prasak alpskog vjetra
zlatna kiša sunca
i kres jata ptica.
08. 03. 2021.

925. - 2025.

Pretisak iz knjige **Znameniti i zaslužni Hrvati 925. – 1925.**

Prigodom proslave 1000-godišnjice Hrvatskoga kraljevstva
Izdao: Odbor za izdanje knjige „Zaslužni i znameniti Hrvati 925.-1925.“

Tomislav, sin Mutimirov (posljednji knez Dalmatinske Hrvatske), naslijedio je oca i postao prvi hrvatski kralj. On je imao borbu s Mađarima, koji su udarali na Posavsku Hrvatsku ili preko nje provaljivali u Italiju. Kako u to doba nestaje Braslava, kneza te Hrvatske, jamačno je Tomislav, knez Dalmatinske Hrvatske, preuzeo obranu Posavske Hrvatske od Mađara, bilo od svoje domisli ili na poziv posavskih Hrvata. Kad je u tom uspio, zahvalni su ga posavski Hrvati prihvatili i za svoga vladara, pa se tako sad obje Hrvatske sjediniše u jednu državu. Ovoj su pripadale i Bosna i Neretvanska, jer su one već otprije bile u vlasti Dalmatinske Hrvatske, a sad je i zahumski knez Mihajlo priznavao Tomislavovo vrhovništvo.

Uto se stala silno dizati Bugarska za svoga vladara Simeona Velikoga, koji je sretno ratovao s Bizantincima i Srbima. Ove druge potukao je on više puta, pa je najposlije Srbiju osvojio, a njezin je veliki župan Zaharija našao utočišta kod Tomislava u Hrvatskoj. Radi toga njegova gošćenja posla Simeon (g. 925.) na njega bugarsku vojsku pod vodstvom Algotura, ali ona bi od Tomislava ametiće potučena; nato je Tomislav spravio pod svoju vlast Travuniju i Duklju, koje su dosad spadale pod Srbiju, dok je prava Srbija ostala u vlasti Bugarskoj.

Osilivši se tako prozva se Tomislav kraljem, kao što je prije toga prozvaio carem Simeon, a poslije poljskim kraljem Boleslav Hrabri. No, sad je trebalo da ga rimski papa prizna kraljem i dade ga okruniti. Da bi to postigao, gledao je predobiti papu time, što je nastojao, da biskupe primorske Dalmacije, koji su se pokoravali carigradskom patrijarhu, opet obrati papi. To je valjda postigao time, što je obećao spljetskom nadbiskupu, da će mu pribaviti prvenstvo (primat) nad svim biskupima njegova crkvenoga područja, dakle i nad hrvatskim biskupom, a dalmatinskim biskupima da će dozvoliti, da im se vlast proteže i po zemljištu hrvatske države.

Itako se dalmatinsko svećenstvo vratilo papi, a jamačno je ono sklonilo dalmatinsko žiteljstvo, da se dalo pod vlast hrvatskoga vladara. Ovaj obrat dalmatinskoga svećenstva zaslugom hrvatskoga vladara obradovao je papu, pa je zato bio sklon, da ispuni želje Tomislavove; a moguće da je Tomislav predobio papu i time, što mu je obećao, da će dozvoliti uvađanje latinskoga jezika po hrvatskim zemljama mjesto

slavenskoga. I tako se zbilo, da je Papa priznao Tomislava kraljem i po svojim ga legatima dao okruniti (g. 925.). Izravne vijesti o Tomislavljevoj krunidbi nemamo, ali Pop Dukljanin (u svojem ljetopisu u gl. IX.) spominje neki sabor i na njemu krunisanje kralja Sphetopleka (Svetopuka, Budimira) na duvanjskom polju (in planicie Dalmae) u prisutnosti papinskih legata, biskupa, velmoža i mnogobrojnog naroda, pa je lako moguće, da je u toj vijesti sačuvana uspomena na krunidbu prvoga hrvatskoga kralja Tomislava; to je tim vjerojatnije, što se na ovoj krunidbi spominju kao papinski legati biskupi Ivan i Lav, oni isti, koji se spominju kao papinski legati na spljetskom crkvenom saboru (g. 925); Dukljanin je dakle papinske legate, koji su valjda obavili krunidbu, pomutnjom pretvorio u carske poslanike.

Dalmatinski biskupi jamačno su tražili, neka bi im se ova prava, koja su im se imala podijeliti, za sva vremena osigurala time, da ih prihvati i potvrdi opći crkveni sabor i sveta stolica. Tomislav i Mihajlo Zahumski pristali su na to, pa su zato zamolili papu, da dozvoli obdržavanje crkvenoga sabora i da na nj pošalje svoje legate. Papa to i učini i otpremi biskupe Ivana jakinskoga i Lava prenestinskoga kao svoje legate, koji su održavali taj sabor g. 925. u Spljetu; njemu su prisustvovali i Tomislav i Mihajlo, pa je on doista stvorio zaključaka na korist dalmatinskih biskupa.

Iz ovoga crkvenoga sabora nemamo više vijesti o Tomislavu, on je valjda skoro zatim umro. Obazremo li se na cio rad i djelovanje ovoga prvoga hrvatskoga kralja, moramo zaključiti, da je on bio velik i moćan vladar, kojega je vladanje ispunjeno mnogim i znamenitim djelima. On je obranio hrvatsku zemlju od Mađara, uzeo je u zaštitu Srbe, pobijedio je silne Bugare, sjedinio je Posavsku Hrvatsku i Neretvansku sa svojom državom, Dalmatinskom Hrvatskom, s kojom je već od prije bila spojena Bosna, i spravio je pod svoje vrhovništvo Zahumlje, Travuniju i Duklju, tako da su sve zemlje od Drave pa do Drine, Bojane i Jadranskoga mora bile podvrgnute njegovu žezlu.

Ovoliki opseg nije hrvatska država zauzimala nikada, ni prije Tomislava ni poslije njega. Zato će biti posve vjerojatno, ako uzmemo, da je ona velika snaga Hrvata na kopnu i moru, koju spominje Konstantin Porfirogenet još za svoga doba, nastala za ovoga najsilnijega hrvatskoga vladara. On naime veli ovako: „Krštena Hrvatska može dići na noge konjaništva do 60.000, pješadije do 100.000, sagena do 80, a kondura do 100. Sagene imadu po 40 ljudi, kondure po 20, a manje po 10 ljudi. veliku tu moć i množinu puka imađaše Hrvatska do vladara Krešimira“. Iz ovih zadnjih riječi proizilazi, da je ovolika moć Hrvata bila i za neposrednih predšasnika Krešimira (I.), dakle za Trpimira II. i naročito za silnoga Tomislava.

Vjerojatno je, da nam je ušćuvan lik Tomislavljev na dvjema mramornim pločama krstionice u kapeli sv. Ivana blizu stolne crkve sv. Dujma u Spljetu. Tu su uklesana tri lika, od kojih jedan sjedi na prijestolju s krunom na glavi i križem u desnoj ruci, drugi stoji do njega, a treći leži pred njim potrbuške u položaju dubokog poklonstva. Onaj okrunjeni lik imao bi biti kralj Tomislav, drugi stojeći lik kakav kraljev dvorski dostojanstvenik, a treći pognuti lik kraljev podanik, koji se kralju klanja; po tome bi cijela ova ploheorezba imala prikazati Tomislavovo krunisanje za kralja.

Vladimir NAZOR

Tomislav pobjeđuje Madžare

I.

Stadoše oči u oči na gori
Lomnoga Gvozda. Onaj, koji nagnu
S istočnih pùsta, prvi progovori:

„Znaš li, pred koga kô klisura stane?
Zmaj sam ti, što no proguta Zalana,
Orijaš, koji zgnječi Moravljane.

Na Brenti skućih kralja Berengara;
Poruših Ensburg; kô vjetrina prođoh
Od brijega donskog do ravnih Alpara.

Napojih krvlju zemlje Kocelove
I sela sažgah bana slovinskoga,
Na jug me sada sinje more zove.

Oluja ja sam, što u prah obara
Kraljevstva, remen Atilina biča;
Oganj sam, koji proždire i hara.

Čemu se nadaš? Kô vjetar pržinu
Išten i Ördög pomest će preda mnom
Vojsku ti – tužno past ćeš u prašinu.

Pred moja kola bacaš prvi stijenu.
Drzniče, tko si? Iz kojih si strana?
Čuj rùke grozne u mom imenu:

Arpad sam, umuk Ögyeka kagana!“

II.

Oružje zveči. Bjesne mrke čete...
I Mađar bježi na brzim konjima.
Za njim Hrvati kô sokoli lete.

Gone ga preko ravni i bregova,
Šumama gustim, gudurama tamnim,
Tamo di sivih Dravinih valova.

Kagan je rijeku prošô, mrk je stao.
„Junače tko si?“ – Na drugome brijegu
Pobjednik mladi gromko zavikao:

„Arpade, ti si vjetrina, što hara,
A ja sam hrašće jedro i stoljetno,
Na koje zalud vihor se obara.

Ti bijesan rušiš, a ja vedar zidam;
Ti kô zvijer banu, da moriš i kolješ,
Ja od zla branim, ljute rane vidam.

Za ime što me pitaš, varvarine?
Čuvar sam vjerni ognjišta otacâ,
Lav stražar rodne rijeke i doline.

Susjede, dom si na svojem gradu.
Zovi me z i d m j e d e n i, p l o t k r v a v i...
Prohtje l' se tebi jednom natrag, znadi:

Tu ćeš me naći; čekam te na Dravi.“

Simbolika hrvatskoga grba i zastave

U dalekoj prošlosti drevni narodi su se služili bojama za ukrašavanje predmeta, najčešće kontrastnim bojama, npr. bijelom, crnom i crvenom. Na cijelom planetu su pronađeni predmeti i crteži, stari i desetak tisuća godina, oslikani raznim bojama. Već je davno uočena određena simbolika u pojavnosti kontrastnih boja: bijele i crne, te bijele i crvene. Na područjima oko Sredozemnog mora, gdje su živjeli Grci, Iliri, Rimljani, Feničani, Judejci, Egipćani i dr., kontrastne boje su uglavnom bile bijela i crna, i to najčešće rabljene na mozaicima.

Te dvije boje su imale simboliku i u tadašnjim politeističkim religijama pa je tako glavni (vrhovni) bog, koji je bio bog dobra (svjetla, života), prikazivan bijelom bojom, a bog zla (mraka, smrti) crnom bojom. Tako npr. u hrvatskoj televizijskoj reklami grčkog jogurta bog Zeus je simboliziran bijelom bojom (odjeća, brada, kosa, prostorija) ili u filmu o Mojsiju bog smrti (nazvan anđeo smrti) pušta naseljem crni dim koji ubija egipatsku mušku djecu. Kršćanstvo je zadržalo simboliku tih dviju boja, npr. bijele boje na krštenju, prvoj pričesti, krizmi i vjenčanju te crne boje na pogrebu. U slavenskim frazeologijama uz apelativ vrag uvijek se nalazi pridjev crni. Nadalje, Boga svake godine u prosincu predstavlja sv. Nikola, odjeven u bijelo, koji na uzici (lancu) vodi vraga Krampusu, odjevenog u crno. Svaki dan u svakoj euharistiji svećenici izgovaraju riječi "Boga od Boga, svjetlo od svjetla" imajući u vidu Isusa, Sina Božjega, kojega se uvijek prikazuje u dugačkoj bijeloj haljini. Na jednom hologramu u rumunjskoj planini Bucegi Isus je također prikazan u dugoj bijeloj haljini.

Na Eurosongu, održanom u Amsterdamu 2021., norveški pjevač pjesme *Fallen Angels* sjedio je na bijelom prijestolju, odjeven u bijelo od peta do glave, s velikim bijelim krilima, oko njega je sotonski pobjednički ples plesalo šest crnih, rogatih, krilatih i repatih vragova (palih anđela) koji su Boga (oličena u pjevaču) svezali povlačeći i razvlačeći ga lancima. Na tu sotonističku koreografiju nitko u svijetu nije reagirao. Na to nije reagirao ni aktualni papa Franjo I., niti tko od njegovih brojnih kardinala i biskupa. Godine 2023. na Eurosongu u Liverpoolu pjevačka ekipa iz Portugala bila je sva u crveno, a ona iz Njemačke sva u crno odjevena, vjerojatno ne znajući da te dvije boje simboliziraju boga zla. Godinu dana kasnije, 2024., na istom natjecanju u Amsterdamu irski mješoviti pjevački dvojac simbolizirao je Sotonu, boga zla, i Evu, prema Bibliji praroditeljicu ljudskoga roda. Irski biskupi se o tom nisu ni izjasnili. Pjevači iz San Marina bili su odjeveni u crveno kao i godinu dana ranije pjevači iz Portugala. Dakle, crna i crvena boja simboliziraju boga zla (tame, smrti), a bijela boga dobra (svjetla, života).

Prije oko četiri tisuće godina u područjima prednje i srednje Azije živjeli su brojni narodi (Hetiti, Hajki, Harahuaiti, Huriti, Luvijci, Medijci, Palajci, Parsi i dr.), koji su vjerovali da postoje dva duha kojima su se ljudi utjecali u potrebi, čak su im i žrtve prinosili. Jedan duh je bio duh dobra, a drugi duh zla. Svako zrelo ljudsko biće imalo je izbor: hoće li se utjecati bogu dobra ili bogu zla. Čak je postojala i mogućnost da se od jednoga boga otkloni i drugomu prikloni. Za takvo poimanje duhovne zbilje bio je zaslužan Zarathustra koji je navodno rođen prije tri i pol tisuće godina u mjestu Raj (od toga ekonima nastao je slavenski apelativ raj, istoznačnica riječi eden, džehenem, paradiso i dr.), na sjeveru današnjega Irana, a zapravo u hrvatskoj prapostojbini Harahuaitiji.

U Zarathustrinoj dualističkoj religiji oba su duha dignuta na razinu božanstava, duh dobra je postao Mazda, dakle bog dobra (svjetla, života), a duh zla je postao Ahriman, bog zla (tame, smrti). Bog Mazda je bio simboliziran bijelom (svijetlom) bojom, a Ahriman crvenom (tamnocrvenom) bojom. U Japanu su jednoj vrsti luksuznih automobila dali ime Mazda, a u ruskoj Dumi je izglasan zakon kojim se zabranjuje davanje ljudskih i božanskih imena životinjama i objektima.

Bog Jahveh je Adamu i Evi nakon njihova prvoga grijeha priprijetio rekavši da on (Jahveh) zapodijeva (započinje) borbu u ime Eve, pramajke ljudskoga roda, sa Sotonom, bogom zla, tada u obliku zmije. Nakon pobjede Božje vojske na čelu s arkandelom Mihaelom nad Sotonom, njegova moć i moć njegovih palih anđela, znatno je umanjena, ali ne i uništena. Ta stalna borba između dobra i zla traje i trajat će dok je svijeta i vijeka. Hrvatski grb je jedini grb koji simbolizira tu borbu koja započinje i završava bijelim poljem, poljem boga dobra. Na grbu treba biti po 12 bijelih i 12 crvenih polja, 25. polje je polje pobjednika. Kad grb počinje i završava bijelim poljem, to je grb boga dobra, dakle božanski grb koji ima značenje da je dobro nadvladalo (pobijedilo) zlo. Ako grb počinje i završava crvenim poljem, to je grb boga zla, dakle sotonski grb koji ima značenje da je zlo nadvladalo (pobijedilo) dobro.

Današnji hrvatski grb počinje i završava crvenim poljem, pa nije teško zaključiti na osnovi prethodno rečenoga kakva je simbolika takva redoslijeda koloriranih polja. Na krovu crkve sv. Marka u Zagrebu grb počinje i završava bijelim poljem. Neki u Hrvatskoj sadašnji hrvatski grb s početnim crvenim poljem smatraju grbom koji simbolizira revoluciju, a neki pak prijašnji grb s početnim bijelim poljem smatraju ustaškim. I jedna i druga tvrdnja su rezultat domišljanja, ponekad i zlonamjernoga. Hrvati već stoljećima ne znaju simboliku tih polja, koliko ih treba biti i kojim poljem počinje i završava grb. To je zato što već odavno ne znaju ili ne mare za simboliku nastalu u njihovoj iranskoj prapostojbini pa relativiziraju broj polja i njihovu boju. Na grbovima koji su sačuvani broj polja se kreće od 16 do 81. Ovaj posljednji broj polja nalazi se na grbu otkrivenom u jednoj grobnici u Simferopolju na Krymu, na tom grbu je 41 bijelo polje i 40 crvenih polja.

Neki u Hrvatskoj broj polja povezuju s brojem srednjovjekovnih župa, broj pak tih župa nije bio isti npr. u 9. i 11. stoljeću, jedne su župe nestajale, druge su pak nastajale. U Zakonu o grbu, zastavi i himni Republike Hrvatske (Narodne novine,

26/93) u 7. članku piše da umjesto bijele može biti i srebrna boja polja. Srebrna boja se može vezati značenjski samo uz bogataše za koje je Isus jednom zgodom rekao da će prije kroz iglene uši provući devin povodac nego što će bogataš ući u kraljevstvo nebesko. Nadalje, u heraldičkom smislu hrvatski grb je loše strukturiran: grb mora imati simboliku, posebno značenje znakovlja koje ga razlikuje od drugih grbova.

Grb mora biti cjelina ili sastavljen od dijelova iste hijerarhijske razine. Hrvatski grb je originalna cjelina samo kad se ima u vidu broj i raspored koloriranih polja. Dodatak u obliku krune sastavljen od pet regionalnih grbova predstavlja heraldički amaterizam zato što ti grbovi nisu iste razine s glavnim grbom. Kruna je inače obilježje kraljevine, a današnja Hrvatska nije kraljevina nego republika. Osim njih pet u kruni postojali su i drugi regionalni hrvatski grbovi, npr. Duklja, Zeta, Hum, Bosna, Turopolje... Neki su grbovi u kruni nastali u krajevima koji su bili pod tuđinskom vlašću, tako je npr. Istra do 1945. bila mletačka, austrijska i talijanska pa njihov grb s kozom je heraldički promašaj u hrvatskom grbu. To vrijedi i za druge grbove u kruni: Dalmacija je bila pod mletačkom, francuskom, austrijskom i talijanskom vlašću. Ili npr. grb Dalmacije s trima okrunjenim lavljim glavama na sebi. Dubrovačka Republika je nakon kraja francuske okupacije bila pod austrijskom upravom. Ista ta republika je dio hrvatskoga teritorija (Neum i Novi) darovala Osmanlijama (Turcima) samo da ne bi graničila s Mletačkom Republikom. Nadalje, u kruni hrvatskoga grba postoji nesklad u broju prijađraskih (3) i kontinentalnih grbova (2). Imajući u vidu sve što je ovdje rečeno hrvatski grb treba izmijeniti tako da prvo i zadnje polje budu bijele boje, da ih ukupno bude 25, da se u zadnjem redu prvo i zadnje polje ne smanjuje, da se iz zakonskoga teksta izbaci srebrna boja jer ona ne može zamijeniti bijelu boju, da se s grba izbriše kruna s pet nekadašnjih regionalnih grbova i da hrvatski grb bude onakav kakav je na krovu zagrebačke crkve sv. Marka (lijevi dio).

I još nešto. Hrvatski grb je u doba NDH (1941. - 1945.) bio strukturiran tako da je u okvir slova U bilo smješteno 25 koloriranih polja, s početnim i završnim bijelim poljem. Današnji hrvatski grb ima oblik stilski obrubljena slova U u okvir kojega je smješteno 25 koloriranih polja, s početnim i završnim crvenim poljem. Da se to izbjegne, nije trebalo ovalno obrubljivati doljnji dio prvoga i zadnjega polja u posljednjem redu. Postoje primjeri boljih stilizacija toga grba u prošlosti.

I hrvatska državna zastava trebala bi imati jasnu simboliku. Danas sve države imaju svoje zastave koje se razlikuju od zastava drugih država. Mnoge zastave su kombinacija boja i znakova. U svakoj državi bi njeni stanovnici trebali znati što njihova zastava predstavlja i kakva joj je simbolika. Hrvatska zastava je trobojnica s grbom na sredini koji je vrlo problematičan, kako smo vidjeli u prethodnom odjeljku. Boje hrvatske zastave, a i brojnih drugih, treba vezati za strane svijeta koje su drevni narodi prednje i srednje Azije označavali bojama pa su tako crnom bojom označavali sjever, bijelom - zapad, crvenom - jug i modrom (tamnoplavom), odnosno zelenom - istok. Taj sustav je omogućio bliskoistočnim narodima da more na sjeveru nazovu Crno more, ono na zapadu - Bijelo more, a ono na jugu - Crveno more. Za Hrvate kao narod i danas su važne bijela i crvena boja. U sjevernom

dijelu Irana od gorja Zagros na zapadu pa sve do Herāta u Afganiji na istoku, od obala Kaspijskoga mora na sjeveru pa do srednjoiranskoga visočja na jugu, bila je prapostojbina Hrvata koje su južni susjedi Parsi nazivali Harahuaitema. To su bili istočni Harahuaitemi. Glavni grad te bogate i prostrane zemlje bio je Raj, na čijem se mjestu danas nalazi grad Teheran, a ime Raj je sačuvano u imenu južnoga predgrada toga grada. Kad je Perzijsko Carstvo ojačalo, jedan dio harahuaitskoga stanovništva je otišao na sjever i naselio pricrnomorska područja od Karpata do Kavkaza osnovavši veliki savez plemena sa sjedištem na poluotoku Krymu.

Prije toga jedan dio je naselio područja zapadno od gorja Zagros do sirijske obale, osnovao državu pod imenom Mitanija koja je tamo postojala malo manje od dvije tisuće godina, sve do početka nove ere. To su bili zapadni Harahuaitemi koje su okolni narodi nazivali Huritima, u novije doba Kurdimi koji danas žive u krajevima koji su nekad bili u sastavu centralne Mitanije. Budući da su područjem sjeverno od Kavkaza prolazili mnogi narodi na zapad u Europu, Hrvati su se iz pricrnomorskih krajeva odselili sjevernije u okokarpatske krajeve gdje su također osnovali saveze plemena sa sjedištima u Krakovu i Stilsku. One na zapadu su okolni narodi nazivali Bjelohrvatima ili Bijelim Hrvatima, bizantski car Konstantin VII. Porfirogenet pak imenom Belohorvatoi, a one u Galiciji i Ruteniji (Zakarpatju) Crvenim Hrvatima. Zbog čestih pljačkaških upada Avara na područja Bijele Hrvatske 80.000 hrvatskih vojnika je početkom 7. stoljeća došlo u Panoniju, pobijedilo Avare i naselilo zemlje zapadno od Dunava, Drine i Drima koje im je na upravu dao tadašnji bizantski car Heraklije, kako nas pak izvještava jedan drugi bizantski car, Konstantin VII. Porfirogenet (905. - 959.), u svojem djelu *De administrando imperio* (O upravljanju Carstvom).

Boje na hrvatskoj zastavi jesu oznake strana svijeta zemalja gdje su Hrvati živjeli u prošlosti. Hrvatska zastava je trebala biti riješena donekle poput poljske zastave tako da prva polovina odozgo prema dolje bude bijela boja, a da druga polovina odozgo prema dolje bude crvena, naravno bez grba. Poljska zastava ima iste boje, bijelu i crvenu, ali vodoravno položene. Uostalom, te dvije boje ne određuju Poljake, koji nisu bili zapadni (bijeli) i crveni (južni). Njihove odrednice su bile Malopoljska (polj. Małopolska) s Krakowom u središtu, i Velikopoljska (polj. Wielkopolska) s Gnieznom u središtu. Kraków je prije ustanovljenja Poljske Kraljevine bio kneževsko sjedište ne samo hrvatske višljanske kneževine nego i Bjelohrvatskoga saveza jer su cijela južna Poljska (Malopoljska), Šleska i Moravska, nekada bile zemlje Bijelih Hrvata. Galicija i Rutenija bile su zemlje Crvenih Hrvata. Kad su se Hrvati doselili na jug početkom 7. stoljeća, ustanovili su dvije kneževine: Bijelu Hrvatsku od Kupe do Cetine i Crvenu Hrvatsku od Cetine do Drima. Zato hrvatska zastava treba biti dvobojna: bijelo-crvena jer te dvije boje simboliziraju zemljopisni položaj Hrvata u prošlosti. Zaključno, te dvije boje ne simboliziraju Poljake, a Indonežane još manje.

I još nešto. Zastave bi trebale imati simboličko značenje i veliku važnost za stanovnike određene države i njenih stanovnika. U svim prošlim ratovima neprijatelj je uvijek nastojao pod svaku cijenu dočepati se protivnikove zastave za koju se

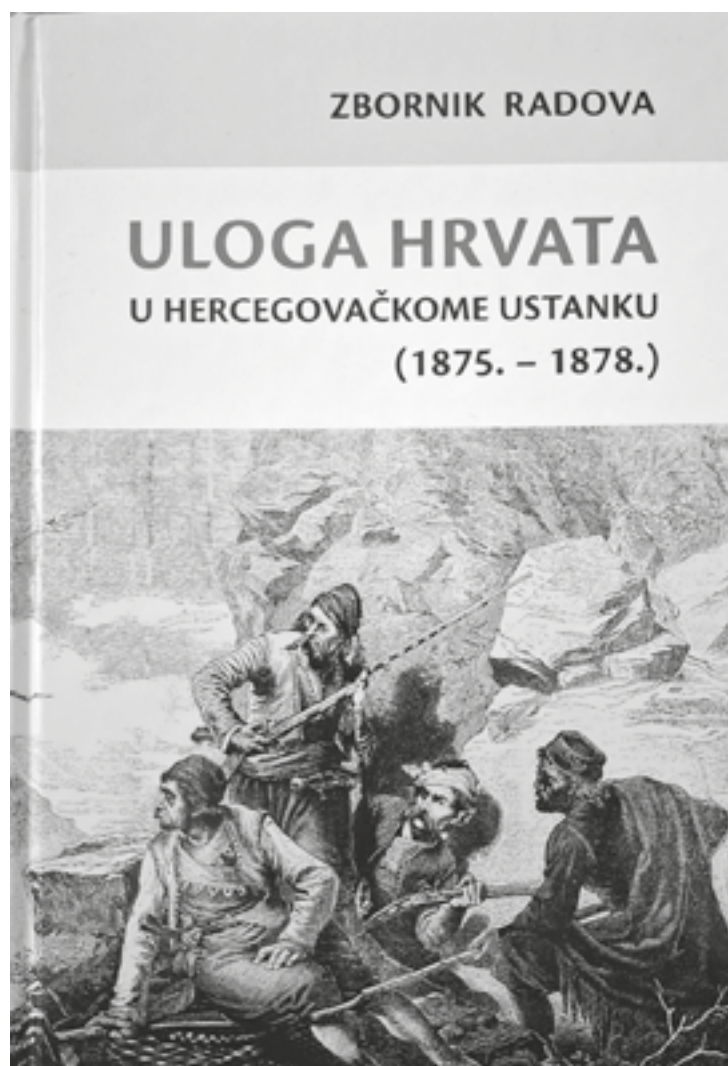

i ginulo. Kad partitokratska vrhuška neke države bez heraldičkih kompetencija i narodne suglasnosti izražene na referendumu oblikuje novu zastavu, onda je najbolji primjer za to bosansko-hercegovačka zastava koja svojim znakovljem (s nekoliko koso poredanih zvjezdica) i bojama (tamnožutom i tamnomodrom) ne predstavlja nijedan od triju konstitutivnih naroda i ne simbolizira ništa, ama baš ništa. Zastave brojnih država su, zapravo, samo kombinacija boja koja je lišena simbolike. Rijetke su zemlje čije zastave nešto simboliziraju, npr. brazilska, japanska, kanadska, libanonska, turska i još poneka.

Bit će čitatelja koji će sve ovo smatrati nepotrebnim razglabanjem, čak i zločestim jer tko je vidio razglabati o grbu i zastavi, simbolima svoje države. Nažalost, iz teksta se može zaključiti da ni hrvatski grb ni zastava nisu napravljeni dobro jer oni koji su to radili nisu imali dovoljno povijesnoga i heraldičkoga znanja. O izgledu hrvatskoga grba i zastave trebao je odlučivati hrvatski narod na referendumu nakon javne rasprave.

Literatura:

- (1) Alimov, Denis Evgen'evič: Etnogenez horvatov, formirovanie horvatskoj etnopolitičkoj obštnosti VII - IX vv., str. 380, Nestor-Istorija, Sankt-Peterburg, 2016.2
- (2) Behcicki, Jerzy i dr.: Bijeli Hrvati 1, str. 280, Maveda, Rijeka, 2006.
- (3) Bogacz, Janusz i dr.: Bijeli Hrvati 2, str. 280, Maveda, Rijeka, 2008.
- (4) Flusser, Gustav i dr.: Bijeli Hrvati 3, str. 272, Maveda, Rijeka, 2013.
- (5) Klaić, Vjekoslav: Hrvati i Hrvatska, str. 76, Matica Hrvatska, Zagreb, 1930.; Laus, Split, 1991.
- (6) Łowmiański, Henryk: Hrvatska pradomovina, str. 144, Maveda, Rijeka, 2004.
- (7) Majorov, Aleksandr Vjačeslavovič: Velikaja Horvatija, etnogenez i rannjaja istorija slavjan Prikarpatškogo regiona, str. 214., Izdatel'stvo Sankt-peterburgskogo gosudarstvennogo universiteta, Sankt-Peterburg, 2006.
- (8) Paščenko, Jevgenij: Podrijetlo Hrvata i Ukrajina, str. 164, Maveda, Rijeka, 2006.
- (9) Štedimlija, Marković Savo: Crvena Hrvatska, str. 152, Putovi, Zagreb, 1937.; Laus, Split, 1991.
- (10) Wojciechowski, Tadeusz: Bijela Hrvatska, str. 260, Maveda, Rijeka, 2005.

Kako je otkriven arheološki lokalitet Badanj i najstariji crtež na Balkanu?

Razgovor s prof. dr. Miroslavom Palametom vodio Ante Vujnović

Nedavno sam naišao na novine iz 70-ih u kojima je reportaža o paleolitskom lokalitetu Badanj u kanjonu Bregave, s Vašom fotografijom i podatkom da ste Vi otkrili ovaj iznimno važni arheološki lokalitet i najstariji crtež na Balkanu iz starijeg kamenog doba. Možete li opisati kako je došlo do tog svjetski važnog otkrića te kako su ta otkrića utjecala na daljnja istraživanja?

Bilo je to davno, a sjećanja nisu baš uvijek pouzdana, pa ću biti malo opširniji. Poslije završenog studija na Filozofskom fakultetu u Zagrebu vratio sam se 1972. u Stolac, zapravo u svoj dubravski zavičaj koji se ponovno otvorio mojoj znatiželji. Sela su još bila cijela s mnoštvom svijeta, sa starim i novim zanimanjima, zapamćenim predajama, pričama i kulturnim praksama. Arheološka iskopavanja na Ošanjićima na helenističkoj gradini, središtu Daorsa, također su bila aktivna. Bregava je bila bistra i čista s obiljem raznovrsne ribe, a sve se to nudilo za istraživanje i rekreativnu ugodu.

Jednog dana početkom kolovoza, kad se rijeka prekinula na viru kod Mišina čaira, odmah iznad Crnog vala, dogovorio sam s Enesom Razićem, najiskusnijim lovcem i ribarom u cijelom kraju, da zamliječimo taj vir. To je zapravo bio stari običaj i način ljetnog ribolova, od Neretve do rijeke Mati u Albaniji. Treba samo nasjeći mlječike, čiji su žuti cvjetovi, zelena stabljika i listovi puni bijelog i ljepljivog soka,

pa to usitniti i baciti u vir. Mliječar koji se cijedi u vodu i spušta na dno lagano uđe u škrge i oči ribama, pa one same gotovo iskaču na pijesak. Kad se skupila družina kod vira, krenuli smo svi po mliječar kojega je bilo u izobilju oko polupećine Badanj na borevskoj strani. Čim smo krenuli uz padinu, primijetio sam komadić pretpovijesne keramike s ukrasima u obliku ptičjih tragova koje nisam nikad prije ni poslije vidio na terenu ni u literaturi. Zvali su me i kolege i pitali što čekam. Rekao sam da svatko radi svoj posao, da oni nastave. Gledao sam ispred sebe ne bih li vidio još koji ulomak keramike, ali svi su bili bezoblični i drugačije strukture. Međutim, zapazio sam sve više kamenih kremenih ulomaka. Prva je pomisao bila da oni ne mogu biti ondje kao sastavnica tla u tipičnom krečnjačkom ambijentu. Kad sam ih počeo zagledati, na njihovim oštricama vidio sam jasne tragove obrade. Do pod Badanj skupio sam stotinjak tih kvalitetnijih primjeraka. Zbunjivala me njihova veličina koja je bila mnogo manja od primjeraka koje sam viđao po muzejima i u literaturi. O starijem kamenom dobu imao sam samo nešto više od općih školskih informacija. Ipak, bio sam uvjeren da je u pitanju paleolitski materijal.

U samom prostoru podpećine, gdje su redovito plandovale ovce ili krave i sklanjale se tijekom iznenadnog nevremena, nakupilo bi se đubreta koje su prosijavali vlasnici njiva uz Bregavu pa s njima gnojili usjeve. Ondje sam našao dvije gomilice materijala koji nije prošao kroz sito. Zacijelo su petina bile strugalice, šila, oštrice, obrađeni spretno i u različitim bojama. Bilo je nekoliko posve prozirnih oštrih komada za koje sam pomislio da su komadići staklene boce. Međutim, tek poslije kad sam ih pokazao arheologu Basleru, ustvrdio je da su to alatke od planinskog vedraca iz alpskih krajeva. Među tim materijalom bilo je različitih životinjskih kostiju. Našao sam odmah dva jelenja zuba koji su bili probušeni te jednu školjku, također probušenu. Sve sam to ostavio na jedno mjesto i pokrio prašinom koja je ondje bila pa sišao do vode gdje su iskakale prve ribe, iako mi nije više bilo do te zabave, pogotovo što na ugore i jegulje treba čekati do duboko u noć. Rekao sam da ne mogu ostati, da se žurim kući. Ja sam se pak vratio pod Badanj. Nisam odmah išao kući, već sam nastavio pregledati one hrpice. Našao sam još materijala, dvadesetak ujednačenih komada u obliku cijevi, bijelih koštanih, za koje sam tek poslije doznao da su prerezani zubi *dentaliusa*, izumrle životinje, koji su služili za ogrlice u starijem kamenom dobu. Našao sam još jednu školjku, također probušenu, a obje su školjke svetog Jakova koje su visjele kao glavni ukras na nekoj ogrlici.

Sutradan ujutro Enes mi je donio jednu potočarku, dobra ugora i žigoricu. Znao sam da nisu svi dobili tako kvalitetan dio. Ispričao sam mu sve i rekao mu da je to važno nalazište. Otada smo išli zajedno pod Badanj i u druge obližnje pećine. Meni se javila misao kako bi na tome mjestu s toliko arheološkog materijala na samoj površini moralo biti nešto od paleolitskih slikarija. Pregledao sam unutarnje kamene plohe, velike stijene, ali ništa nisam primijetio ispod kalcificirane navlake. Tek najesen, poslije trganja grožđa, došao sam ponovno, pregledao sve, te pomalo neraspoložen sjeo na kamen koji je virio iz prašine. Slušao sam kako šumi tek nadošla Bregava. Zapravo, ta pećina je kao rezonantna kutija koja upija glasove. S njezina tla niste morali vidjeti vodu, a čujete kako šumi. Ambijent je inače takav da zove na odmor. Dok sam gasio opušak na tom kamenu ispod sebe i kanio ustati, ugledao

sam snopić ureza ili utora, netipičnih za takav kamen. Polako sam odgrnuo prašinu, a taj se snop ureza nastavljao i širio! Bili su čak jasniji. Nije više bilo sumnje da su slučajna igra prirode. Prošao sam nasuprot kamenoj kosini, kleknuo u prašinu i objema rukama otkrivao kamen. Malo po malo na njemu su se pojavljivale konture danas svima poznatog crteža. Sve je tada procvalo oko mene. Jedinstven doživljaj. Svakako neponovljiv. Oprostite, jesam li postao suviše opširan? Teško je biti kratak uz ovo pitanje na samome početku.

Ni govora, sve je zapravo izvrsno. Međutim, golica me jedno pitanje. Ako ste Vi, kao što kažete, sve to pronašli u ljeto 1972., a u Baslerovu dnevniku stoji da ste Vi otkrili lokalitet 2. lipnja 1976., što se iza toga krije?

Moja osnovna zamisao bila je da o tome ne govorim javno dok se netko iz ovih naših krajeva ne pojavi kao talentirani student arheologije. S takvim nalazom koji bih mu prepustio u startu, taj bi student imao svijetlu arheološku budućnost. Druga stvar je bila logične naravi. Kad je toliko nalazište stajalo neotkriveno, zašto ne može još neko vrijeme biti u tajnosti!? A inače je ponekad bolje da stvari ne budu otkopane ili da ne zna puno svijeta jer nalazi, ako su vrijedni, mogu doći u opasnost. Mogu se uništiti. Zapravo, tako nešto je i Basler zapisao kada je dobio prve obavijesti. Ipak sam, dolazeći s vremena na vrijeme, temeljito pregledavao površinu. Skupio sam dostatno šupljih cjevčica *dentaliusovih* zuba, probušenih morskih pužica i školjaka za dvije veće ogrlice. Jedna je poslije završila u Zemaljskom muzeju u Sarajevu, a druga u muzeju franjevačkog samostana na Humcu. Obje su izložene publici, dostupne. Također sam u južnom dijelu podpećine pronašao jedan rijedak primjerak keramike koju je poslije Bruno Marijanović objavio u Glasniku Zemaljskog muzeja i interpretirao kao eneolitsku posudu. S Enesom sam obišao sve obližnje i dalje pećine u kanjonu. On sam je ulazio u Žagricu jer je bio rijetko vješt penjač. Ondje je zatekao podzidu zidanu krečem u kasno rimsko vrijeme, što je upućivalo na drugačiji izgled i normalan pristup toj pećini prije nego što su pristupi erozijom ili potresima bili uništeni. Ipak je iz nje donio jedno veće šilo iz *moustériena*, koje čuvam za novu stolačku arheološku zbirku koju pripremate. Normalno, našao je kasnorimski novac iz vremena careva kakav se inače mogao naći pored Bregave uz stari rimski put na nekoliko mjesta. Međutim, nije u njoj bilo nikakvog kulturnog sloja jer, prema pričanju, još prije onoga rata, ljudi su iz pećine izgrtali ptičji izmet i gnojili svoje vinograde. Ispod Crvene i Drenovačke pećine pronašao sam veći broj kremenih artefakata, također na mjestima ispod Kupice gdje su bili vinogradi. Svakako sam u tom razdoblju pročitao arheološku literaturu s pretpovijesnim temama. Nesustavno doduše, čitao sam sve do čega sam mogao doći a što se ticalo paleolitika. Tek na kraju dobio sam netom izašlu knjigu Đure Baslera o *Crvenoj stijeni* koja je zapravo bila bogata nalazima s kraja starijeg kamenog doba na crnogorsko-bosanskohercegovačkoj granici ispod Bileće, negdje iznad Lastve.

Zašto ste ipak Zdravku Mariću kazali za lokalitet? Očito je on bio u to vrijeme na iskapanjima na Ošanjićima?

Ma da, upravo tako. Stanovao je u "Lovcu", današnjoj "Ragusi". Na lokalitetu nije bio često ni dugo. Radnici bi dobili zadaću i onda bi obavljali posao, a on bi

ponekad samo obišao ono što rade. Takvi su otprilike bili i rezultati s Ošanjića u to vrijeme. Sjedio sam s njim i zapitkivao ga o raznim stvarima iz arheologije. Bio je prilično komunikativan...

Nekad bismo se i prepirali, nekad bi došlo do neslaganja u priči, čak do provokacija s moje strane. Htio sam doznati i procijeniti njegov intelektualni i obrazovni profil. Upravo prije onog Baslerova datuma dan-dva dotaknuli smo se pretpovijesti i Marićeve konstatacije kako u Hercegovini nema neolita, mlađeg kamenog doba. Rekao sam da bi mogao biti oprezniji u tvrdnjama, pa čak i u usmenim izjavama, a nekmoli u pisanim kao arheološki autoritet. Trebalo bi eventualno kazati da se dosada nije pronašlo ili nije našla potvrda za neolit u nekom području, ali ne u Hercegovini. Ja sam već imao nekoliko potvrda o nalazima *impresso*-keramike. „Normalno da nema“, rekao je ljutito. Kazao sam da ima, da se to može i vidjeti. Ne samo da ima nalaza iz neolitika, već i bogato nalazište iz starog kamenog doba. Dodao sam da se nalazi u jednoj podpečini koju arheolozi obično nazivaju *l'abri*, francuskom riječju za potpečak. Okrenuta je prema jugozapadu, sunčana, zaklonjena od vjetrova, s obiljem vode u blizini. Govorio sam s unaprijed zamišljenim odgovorima na pitanja koja se obično postavljaju u takvom trenutku. Gledao sam ga kako se mijenja u licu, skočio je sa stolice i otišao do **taksist** Avdana koji je bio blizu parkiran. Moguće da ga je čekao kako bi išli na Ošanjiće. Vratio se s njim i zapovjedio: „Idemo!“ Ja sam se opirao, govorio da sam sve samo izmislio i šalio se, da sam ga provocirao. Onda je on promijenio ton i počeo me moljakati. Sjeli smo u auto i povezli se. „Kamo ćemo?“ pitao je Avdan. „Reći će Vam profesor Palameta kad bude trebalo skrenuti“, rekao je Marić. Dakako, dao sam upute taksisti. Tako smo došli do Jame, velikog izvora najpitkije vode koji se izliva u Bregavu ispod Borojevića, uz koji je sada kužno odlagalište smeća. Pregazili smo vodu i niz Pobreguša, pa opet pregazili niže Zilina vrela na desnu stranu. Kad smo se počeli penjati uz strminu, pronašao je prvo kremenje i počeo ga skupljati redom. Namjerno sam ga požurivao, a on se ponašao kao i ja prvi put; bacao stare, pa uzimao nove kremenice jer su se šake brzo punile.

Kad smo došli pred Badanj i razgledali lokalitet, bio je oduševljen i zahvalan, ali umoran. Zamolio sam ga da sjedne na onaj kamen o kojem sam već govorio. Kad je to učinio, naredio sam mu da odgrne zemlju s kamena. Učinio je to bez pogovora. Kad je ugledao prve ureze u stijeni, pogledao me s čuđenjem i upitnošću. Rekao sam mu da je ondje paleolitski crtež pa neka polako nastavi i doživi osjećaj otkrića koji sam ja imao prije nekoliko godina. Međutim, Marić je isto popodne otišao u Sarajevo, rekao Basleru o nalazištu i dogovorio hitno javno predavanje. Normalno, pozvao je novinare, a na predavanju je izjavio, kako su mi rekli moji đaci iz Stoca, tada studenti u Sarajevu, da je on pronašao paleolitski crtež u Badnju. Stoga je Basler u svom prvom članku napisao rečenicu kako je u Badnju zatekao crtež koji je već bio otkriven, što je pomalo paradoksalno. Nužno, Basler se nije htio zamjerati ni meni ni Zdravku. Inače, stariji su arheolozi smatrali uvredljivim da netko tko nije iz njihova arheološkog ceha, nije u stanju otkriti nešto bez njih, kao i u svim drugim cehovima koje poznajemo. Marićevo javno predavanje bilo je, dakle, kao što sam rekao, konferencija za novinare pa je potaknulo nekoliko novinara, i to iz prestižnih

listova, da dođu, jave se meni, i napišu opsežne reportaže o Badnju i paleolitskom crtežu, od kojih ste i Vi makar jednu pročitali.

Enes Razić, Miroslav Palameta i Zdravko Marić 1976.

Vašim otkrićem započela su probna iskopavanja, koja su se poslije razvila u sustavna arheološka istraživanja. Koje ste inicijalne metode rabili pri svom otkriću te kako su se one unaprijedile i proširile u kasnijim, sustavnim iskopavanjima?

Ja osobno nisam nikad iskopavao, ja sam tek rekognoscirao teren i nalazio ono što bi kiše otkrile ili se na drugi način našlo na površini, a drugi nisu primjećivali. O mojim sustavnim pretpostavkama gdje se što može tražiti i pronaći, nema smisla ovdje govoriti. Jednom me Zdravko Marić zamolio da uputim mladog i vrsnog arheologa Brunu Marjanovića na brončanodobne gradine po kojima sam nalazio kremene noževe, keramiku i druge nalaze. Čak sam nacrtao suvisli crtež lokaliteta. Njemu se od svega najviše dopala gradina u Gagricama koju je i otkopavao. Kasnije sam mu servirao površinske keramičke nalaze iz pećine Lazaruše iznad dabrice, koju je također istraživao.

Prva pripremanja i razmjeranja terena, sondiranja i ostalo pod Badnjem radio je Basler. Đuro Basler ili Juraj Kujundžić bio je iznimno obrazovan i uljudan čovjek. Potomak germanofonog Švicarca i mlade Bosanke, čije je prezime koristio za pojedine članke koje je objavljivao pod tim pseudonimom. Nije bio režimski čovjek pa je bio oprezan, suzdržan i klonio se bilo kakvih političkih i društvenih tema. Kad je stigao u Badanj, za sobom je imao iskustvo konzervatora i paleolitičara s nizom

otkrića po Bosni te završeno iskopavanje na spomenutom lokalitetu Crvena stijena čiji su rezultati objavljeni u onoj spomenutoj monografiji. Već sam rekao da se zapravo radi o mikrogravetijenu, može se reći zadnjoj fazi paleolitika. Makar je ono što je bilo iskopano u Badnju pripadalo tomu. U Crvenoj stijeni kopano je mnogo dublje. Slojevi su bili mnogo veći i iscrpniji. Normalno, u Badnju nije završeno, u Badnju je tek započeto. Kad sam ga upitao o stvarnoj vezi između Badnja i tih dalekih prekomorskih mjesta koja je spominjao u toj, kao Monte Gargano ili Sicilija, on mi je vrlo uvjerljivo govorio da je cijeli okoliš u to vrijeme i prije njega izgledao drugačije nego danas. Dakako, to je bilo posve logično, međutim, cijela je priča bila nešto što on nikad nije napisao, nego je to ilustracija njegove maštovitosti, koja je bila svakako kreativna, pa je rekao, ako pođemo od utvrđene činjenice da je korito Neretve kod Ploča bilo prije 40 000 godina niže za 80m, a to je točan podatak, možete zamisliti da je rijeka Neretva imala svoje ušće u Jadranu negdje između, recimo, Korčule i Hvara. Nije bilo mora sjevernije, pa su za tadašnje zajednice ljudi koje su se kretale za hranom prolaz bio moguć kroz baruštine. Možemo utvrditi s velikom sigurnošću da je Badanj bio samo jedna postaja na njegovoj godišnjoj ruti. Tako je pod Badnjem već otkrio sloj pod kojim su bile naslage ljuštura od puževa. Uzeo ga je kao dokaz. To je bio cijeli jedan sloj od 10 cm. Uzeo je kao dokaz da su boravili ovdje u rano proljeće kad se poslije prvih kiša legu i izlaze puževi pa se mogu skupljati i jesti. Primijetio je i dosta kostiju, raznih *cervida*, dakle raznih vrsta jelena, obilje kostiju od njihovih fetusa, što je još jedna indikacija za tu tvrdnju, jer su te životinje još skotne u rano proljeće. Dakako, to su kasnija istraživanja samo potvrdila.

Radio je, kako je to običaj, s lokalnom radnom snagom koja je prepričavala druženje s njim i njegovo držanje. Bio im je drag i ugodan, pomalo čudan. Svako jutro, kad bi došao, prvo bi odnio jednu žlicu marmelade malo podalje od mjesta kopanja na jedan kamen pozivajući ose na doručak. Poslije su shvatili da je rješavao zapravo opasnost od ugriza pčela i osa jer ih se bojao. Stalno je bio s tim ljudima na terenu, s onima koji su iskopavali i morali oprezno, plitko kopati da ne bi oštetili materijal, a on bi ga označavao i davao na ispiranje kod vode. Ondje je bila druga ekipa bez stručnog nadzora. Dakle, tu mu je nedostajao netko tko je mogao davati instrukcije. Jednom je mene zamolio i nagovorio pa sam nekoliko sati bio s ispiračima i pokazivao im što trebaju izdvajati. Rezultat je bio više nego dobar. Mnogo bolji nego prethodnih dana. Za to vrijeme izdvojio sam dva koštana harpuna, cijela kao i nekoliko kostiju s urezima s tragovima šila. Našao sam koštana šila. Najzanimljivije što sam tada izdvojio bile su grudice pigmenta, crvene, žute i bijele boje. Ta žuta, možda zato što je bila vlažna, bila je boje limuna, sjećam se i toga da nisu bile sitne grudice. Bile su jedan četvorni centimetar ili dva u promjeru.

Kad sam nakon završetka iskapanja prošao onuda, na gomili otpada koji su ostavljali radnici ugledao sam jednu kamenu pliticu promjera dvadesetak centimetara s jasnim premazom po cijeloj plohi tamnocrvenog pigmenta. Kad sam je uzeo i vlažnim prstom prešao preko nje, ostao je jasan trag boje koju sam mogao nanijeti na drugu podlogu. Osim toga, ploča je bila od vrlo lagana sigastog kamena i svakako nije bila s ovog terena. Bila je to zapravo najstarija slikarska

paleta, koja je, nažalost, ostala negdje na sarajevskim Ciglanama, s nekim drugim vrijednim stvarima kao što je jedna brončana narukvica s Hrguda koju sam imao sa sobom prije nego što sam izašao iz Sarajeva uoči samog rata. Basler je sve svoje zamisli, odnosno zaključke, vrlo oprezno i konzultativno provjeravao sa svjetskim paleolitičarima. Bilo bi vrijedno naći njegovu doktorsku disertaciju koju je obranio u svojoj 64. godini upravo o paleolitiku Badnja. Svakako je uključio i prijašnja iskustva s Crvene stijene.

S obzirom na činjenicu da su otkrića nastala prije nepopravljive devastacije i onečišćenja rijeke Bregave, možete li opisati kakav je bio izgled i stanje rijeke u to vrijeme te kako je ona utjecala na arheološki lokalitet Badanj?

Nadam se kako se slažeš da govorimo o tome kratko, kao jednom bljesku sjećanja, kako bi suvremenici i drugi mogli tek usporediti svoj sumorni doživljaj s nečim što je bilo samo prije pedesetak godina. Pritom nikako nećemo govoriti o tom smrdljivom deponiju kod velikog izvora pitke vode uz samu Bregavu i svakodnevnom smradu koji se širi od spaljenih guma po Borojevićima i drugim selima. To ćemo ostaviti nekom drugom da se time bavi. Vratimo se mi našoj temi. Dakako, preronio sam Bregavu, mogu reći da ne pretjeram, nekoliko puta kad bismo sve sabrali, sve moje zarone, pa je znam iznutra. Bilo mi je najugodnije između kruševskih i borevskih luka niže od Badnja. Na čistom sitnom pijesku u podnevnim zaronima za pastrvama svjetlucale su se zlatne zrake sa zrnaca u pijesku, bolje rečeno, sjajila su se kao zlato. Provjeravao sam što je to. Bili su uistinu sitni kristali ferita koje su vode iznijele negdje iz podzemlja i taložile ih na tim mjestima. To je u doslovnom smislu slika iskonske rijeke iz našeg djetinjstva i mladosti, čiste Bregave.

Vratimo se još kratko Badnju, ako imate što dodati o nastavku istraživanja poslije Baslera, a također u prvom pitanju spomenuo sam svjetsku važnost tog nalazišta, a Vi ste to prihvatili, znači li to da ne smatrate tvrdnju pretjeranom?

Osamdesetih sam bio okupiran poslijediplomskim, magisterijem i doktoratom, ali sam pratio vijesti o tome, ponekad i dolazio pod Badanj. Basler je tada već spremao svoj doktorat, a iskopavanja je nastavila Zilka Kujundžić, pametna i pismena gospodična. Ona je, zapravo, potvrdila sve ono što je Basler govorio dotada, što je i logično, ali je kao suradnike na teren dovela jedno sveučilište iz Kalifornije, iz Svete Katarine u Kaliforniji, ako se dobro sjećam. Jedan priličan broj tih studenata diplomirao je upravo na radovima koji su se ticali Badnja. Ono što je zanimalo gospodičnu Zilku, a zbog čega je i dovela *Američane* na iskopavanje, zapravo je bila tehnologija kojom su raspolagali i kojom je ispitan pelud sačuvan u kulturnim slojevima nalazišta. Iz tih rezultata dobila je sliku flore u okolini Badnja, sve što je ondje raslo i cvjetalo, a već je Basler, po kostima koje je našao, znao što je hodalo i što se lovilo. Dakle, slika flore i faune iz tog davnog vremena bila je rekonstruirana.

Što se tiče samog paleolitika, to je poprilično, ako smijem reći, monotona arheološka praksa za istraživača. Međutim, on se ne promatra nikada kao lokalna, već kao svjetska stvar. Već ste zbog toga imali pravo. Dolazak Amerikanaca,

Baslerova komunikacija s mentorima, sve je to na svjetskoj razini. Uostalom, 80-ih je godina, kako mi je Basler ispričao, organiziran znanstveni skup u Lascauxu, na kojem je vjerojatno on izlagao o Badnju. Međutim, kad se govori o umjetnosti paleolitika, Badanj je neosporno važno mjesto u svjetskim relacijama

Što možete reći o najnovijim otkrićima na lokalitetu Badanj? Jeste li upoznati s najnovijim tekstovima i istraživanjima te kako se nova otkrića odnose na prijašnje spoznaje i na arheološka istraživanja?

Sigurno mislite na dvjezični, englesko-hrvatski tekst o Badnju koji je lani objavljen u zagrebačkom arheološkom časopisu Instituta za arheologiju *Prilozi* pod naslovom „Prapovijesna shematska stijenska umjetnost istočnog Jadrana: otkriće stijenske umjetnosti u pripečku Badanj II. iz perspektive zapadnog Mediterana“ čiji su autori Virginis Barceja Gonzales, Aitor Ruiz Redondo, Ante Vujinović i Nikola Vukosavljević!?

To je izvrstan tekst napisan prema suvremenim standardima arheoloških izvješća. Čestitam autorima, Vama također, ne samo na arheološkoj spretnosti i sudjelovanju u radu, već i na menadžerskom poslu koji je bio preduvjet tog istraživanja. Članak upućuje da su vaša istraživanja u Badnju pokazala posve nove i neočekivane rezultate. Otkriveno je sedamnaest piktograma oslikanih crvenim pigmentom, upravo onakvim kakav je bio na onoj paleti o kojoj sam govorio. Međutim, prema mišljenju autora, ti novi nalazi ne pripadaju starijem kamenom dobu, već mlađem kamenom dobu, odnosno neolitiku, što je zaključeno iz dosadašnjih istraživanja po Pirenejskom poluotoku. Stoga u naslovu članka stoji „i iz perspektive zapadnog Mediterana“, Badanj iz te perspektive. Kako je u Badnju veliki broj nalaza sa samog kraja paleolitika, kako dosadašnja iskapanja kazuju, ta nova otkrića pokazuju u ovom prostoru novu kulturu i slikarsku tehniku, takozvanu stijensku umjetnost. Prema tome, Badanj i dalje ostaje u žarištu znanstvenih zanimanja na najvišoj razini. Što će neiskopani dublji slojevi otkriti, možemo tek naslućivati. Još jedanput čestitke, a taj tekst trebalo bi objaviti možda odmah nakon ovoga razgovora.

Najnovija arheološka istraživanja na lokalitetu Badanj; nova otkrića i značaj stijenske umjetnosti

Sažetak

Arheološki lokalitet Badanj u Bosni i Hercegovini jedno je od najznačajnijih nalazišta gornjeg paleolitika na Balkanu. Najnovija istraživanja provedena između 2019. i 2024. godine otkrila su dodatne slojeve kulturnih naslaga, kao i iznimne primjerke postpaleolitičke prapovijesne stijenske umjetnosti u pripečku Badanj II. U ovom radu predstavljamo rezultate radiokarbonskih analiza, tipološke karakteristike novootkrivenih artefakata te značaj otkrivenih motiva stijenske umjetnosti u kontekstu neolitizacije jugoistočne Europe. Poseban naglasak stavljen je na analizu koštanih alatki i osobnih ornamenata koji ukazuju na sofisticirane tehnike izrade i široke trgovačke mreže epigravetijenskih zajednica. Također, istraživanja su obuhvatila i povezanost lokaliteta Badanj s regionalnim centrima kulture i mobilnosti kasnogornjopaleolitičkih skupina. Ovim radom se razmatra i značaj okolišnih čimbenika u razvoju ljudskih zajednica na ovom području, kao i uloga Badnja u širem kontekstu europske prapovijesti.

Uvod

Lokalitet Badanj nalazi se u kanjonu rijeke Bregave. Za širu javnosti otkriven je 1976. godine. Prvobitna istraživanja pokazala su bogatu stratigrafsku sekvencu koja obuhvaća kasni epigravetijen, s brojnim litičkim artefaktima i ukrašenim fragmentima kostiju. Međutim, tek recentna istraživanja otkrila su prisutnost novih slojeva i tragova postpaleolitičke stijenske umjetnosti koji otvaraju nove perspektive o značaju ovog lokaliteta. Pored toga, otkrivena je značajna količina osobnih ornamenata izrađenih od morskih školjaka i jelenskih očnjaka, što sugerira dugotrajne mreže razmjene. Nadalje, istraživanja su pokazala da je Badanj bio važno čvorište unutar kulturnih mreža koje su povezivale istočni Jadran s unutrašnjošću Balkana.

Povijesni kontekst i značaj Badnja

Lokalitet Badanj predstavlja ključno mjesto za razumijevanje kasnogornjopaleolitičkih zajednica jugoistočne Europe. Smješten u regiji bogatoj prirodnim resursima, Badanj je pružao idealne uvjete za dugotrajan boravak ljudskih

skupina, što je vidljivo iz stratigrafske sekvence koja obuhvaća više tisuća godina naseljavanja. Prve arheološke iskopine iz 1976. godine otkrile su litičke i osteološke ostatke, dok su kasnija istraživanja produbila razumijevanje društvene i ekonomske strukture zajednica koje su ovdje obitavale. Badanj se ističe kao jedno od rijetkih nalazišta s očuvanom stijenskom umjetnošću koja upućuje na simboličke i ritualne aspekte života ovih zajednica.

Osim toga, arheološki nalazi ukazuju na složene sustave prilagodbe stanovnika Badnja okolišnim promjenama. Prikupljeni podatci sugeriraju da su ove zajednice razvile strategije prilagođavanja sezonskim varijacijama u dostupnosti resursa, uključujući migracije na manjoj skali i diferenciranu upotrebu alata prilagođenu različitim lovnim tehnikama.

Metodologija istraživanja

Novi terenski radovi uključivali su sustavno dokumentiranje lokaliteta s pomoću 3D modeliranja, LiDAR skeniranja i fotogrametrije. Arheološki slojevi su stratigrafski definirani i radiokarbonski datirani. Primijenjena je i detaljna analiza koštanih alatki korištenjem digitalne mikroskopije, što je omogućilo prepoznavanje specifičnih tehnika obrade. U sklopu istraživanja, uspoređeni su rezultati s drugim istovremenim nalazištima u regiji kako bi se utvrdila šira kulturna i ekonomska dinamika.

Rezultati i diskusija

Radiokarbonsko datiranje - sekvenca kulturnih slojeva proteže se od ~20 000 do ~12 700 g. prije sadašnjosti (Barciela et al. 2024), potvrđujući dugotrajan kontinuitet naseljavanja tijekom kasnog gornjeg paleolitika. Litički artefakti - pronađeni su brojni mikrolitički alati karakteristični za epigravetijensku tradiciju, što ukazuje na regionalne poveznice s lokalitetima južne i istočne Europe. Osim toga identificirani su dokazi o lokalnoj proizvodnji alata, uključujući jezgre i odbitke, što sugerira postojanje specijalizirane obrade kamena na ovom lokalitetu. Stijenska umjetnost - na lokalitetu Badanj II identificirani su crveni piktogrami, uključujući antropomorfne i geometrijske motive. Među njima se istaknuo 'Y-oblikovani' antropomorfni prikaz koji pokazuje sličnosti s neolitičkom shematskom umjetnošću Pirinejskog poluotoka. Dodatne analize otkrile su moguće tragove crnog pigmenta što sugerira korištenje različitih tehnika i boja u izradi umjetničkih prikaza.

Zaključak

Najnovija otkrića na lokalitetu Badanj i Badanj II pružaju važne podatke o kasnogornjopaleolitičkim i ranim neolitičkim populacijama Balkana. Otkriće stijenske umjetnosti dodatno naglašava značaj ovog nalazišta u kontekstu simboličke i ritualne prakse, što zahtijeva daljnja interdisciplinarna istraživanja. Osim toga, povezanost Badnja s regionalnim i transmediteranskim kulturnim mrežama otvara nova pitanja o razmjeni znanja i tehnologije tijekom prapovijesti.

Virginia BARCIELA GONZALES, Aitor RUIZ-REDONDO,

Nikola VUKOSAVLJEVIĆ, Ante VUJNOVIĆ

Prapovijesna shematska stijenska umjetnost istočnog Jadrana: otkriće stijenske umjetnosti u pripećku Badanj II (Bosna i Hercegovina) iz perspektive zapadnog Mediterana

Preuzeto uz suglasnost autora, samo hrvatska inačica originalnog teksta iz časopisa *PRILOZI* Instituta za arheologiju u Zagrebu, broj 41-2, Zagreb 2024., str. 5-26.

Izvorni znanstveni rad/prapovijesna arheologija UDK UDC 903.08(497.6)''634''
Primljeno: 4. 7. 2024. Prihvaćeno: 25. 10. 2024.

doi.

[org/10.33254/piaz.41.2.1](https://doi.org/10.33254/piaz.41.2.1)

Istraživanje postpaleolitičke shematske stijenske umjetnosti značajno se promijenilo otkako je ova umjetnost otkrivena i definirana prije gotovo jednog stoljeća. Kronološka i kulturna sekvenca uspostavljena je u područjima gdje je ovaj fenomen opsežno proučavan (kao što su južni i istočni dijelovi Pirenejskog poluotoka), što je rezultat velikog broja nalaza stijenske umjetnosti i proučavanja njihovog arheološkog konteksta, koji uključuje brojne analogije s prijenosnom umjetnošću. Na temelju ovoga, predloženo je da početci stijenske umjetnosti potječu iz ranog neolitika i da je opstala sve do bakrenog doba (otprilike 6. – 3. tisućljeće pr. Kr.), a u nekim područjima čak i do brončanog doba. U ovom članku predstavljamo nedavno otkriće grafičkih motiva sličnih karakteristika u pripećku Badanj II. Ovo otkriće, u kontekstu drugih u zapadnom i središnjem Mediteranu, predstavlja zanimljiv pokazatelj koji nas navodi na pretpostavku o povezanosti ovakvog grafičkog izražavanja sa širenjem, uspostavom i konsolidacijom neolitičkih skupina u Europi.

KLJUČNE RIJEČI: shematska stijenska umjetnost, neolitik, zapadni i središnji Mediteran, istočni Jadran

Uvod

U drugoj polovici 19. i početkom 20. stoljeća na Pirenejskom poluotoku otkriven je niz lokaliteta s onim što danas zovemo 'shematskom stijenskom umjetnošću' (SSU). Mnoge od tih lokaliteta zabilježio je H. Breuil u svom monumentalnom djelu o shematskim slikarijama na Pirenejskom poluotoku (Breuil 1933; 1935). Ovaj francuski prapovjesničar bio je prvi koji je definirao taj grafički fenomen na temelju njegovih jedinstvenih karakteristika, čime ga je razlikovao od paleolitičke umjetnosti i tada nazvanih 'levantinskih slikarija'.¹ Osim djela H. Breuila i monografije P. Acoste o shematskim slikarijama u Španjolskoj (Acosta 1968), većina regionalnih sinteza do 1980-ih godina usmjeravala se na levantinsku umjetnost, ističući je zbog njenog naturalističkog karaktera i obilja scena, za razliku od statičnije i manje narativne shematske stijenske umjetnosti. Desetljećima je shematska stijenska umjetnost bila jedan od najzanemarenijih kulturnih fenomena kasne prapovijesti u Europi.

Krajem 20. stoljeća dolazi do značajnog pomaka u istraživanjima nakon otkrića brojnih nalaza u različitim područjima, osobito na istoku i jugu Pirenejskog poluotoka. U regiji Valencia (središnje područje istočnog dijela mediteranske Španjolske) otkriven je veliki broj shematskih prikaza na prijenosnim predmetima u kronološki pouzdanim arheološkim kontekstima prvenstveno s nalazišta Cova de l'Or i Cova de la Sarsa, ali i s drugih poput Cova de les Cendres (vidjeti Hernández Pérez 2016; Martí Oliver et al. 2018). Ovaj referentni korpus dopunjen je materijalima s drugih nalazišta za kasnija razdoblja (vidjeti Torregrosa Giménez, Galiana Botella 2001; Soler Díaz, Barciela González 2018). Ovi prikazi nisu samo potvrdili neolitičko porijeklo nekih ikonografija shematske stijenske umjetnosti, već su također uspostavili cijelu sekvencu slikanih prikaza za neolitik, s različitim fazama i stupnjevima.

U drugim područjima mediteranske Španjolske, od Andaluzije do Pireneja, također je provedeno iscrpno dokumentiranje značajnih dokaza o prijenosnoj umjetnosti, sa sličnim rezultatima u pogledu porijekla tih simboličkih manifestacija (vidjeti Carrasco Rus et al. 2006; Martí Oliver 2006; Utrilla 2013; Oms Arias et al. 2016). Otad je njihova kulturna i vremenska kontekstualizacija značajno razrađena, omogućujući predlaganje postpaleolitičke shematske umjetnosti na jugu i istoku Pirenejskog poluotoka, koja obuhvaća nekoliko tehno-kompleksa.² Ovaj fenomen započeo je sredinom 6. tisućljeća pr. Kr. s najranijom shematskom stijenskom umjetnošću (koja uključuje 'makro-shematski' podtip), i očito je nastavio postojati u nekim područjima sve do bakrenodobnih konteksta kulture zvonolikih pehara iz kasnog 3. tisućljeća pr. Kr. Oskudni dokazi mogu ukazivati na marginalno postojanje ovog fenomena tijekom brončanog, pa čak i željeznog doba (Hernández Pérez

1 Ova vrsta stijenske umjetnosti naziva se 'levantinska umjetnost'. Karakterizira je naturalizam prikaza i obilje scena u kojima ljudska figura ima istaknutu ulogu. Nalazi se duž istočnog dijela Pirenejskog poluotoka, od Pireneja do istočne Andaluzije, s određenim širenjem prema unutrašnjosti.

2 S obzirom na kronološku širinu i varijabilnost 'shematske stijenske umjetnosti', vrijedi postaviti pitanje o valjanosti ovog jedinstvenog koncepta. Slijedeći P. Acostu (1984), moglo bi biti primjerenije govoriti o shematskim stijenskim 'umjetnostima' (u množini), koje odgovaraju različitim kulturnim horizontima te mogu pokazivati različite facijese i faze, čak i ako imaju zajedničko porijeklo.

2009; 2015). Istraživanja povezana s datiranjem, osim već spomenutih analogija s prijenosnom umjetnošću iz kronološki pouzdanih konteksta, uključuju proučavanje superimpozicija i analize komponenti, vanjskog arheološkog konteksta, te iznimno unutarnjeg arheološkog konteksta, posebno u svezi s nekim stambenim i grobnim nalazištima. Treba napomenuti da zbog tehničkih karakteristika (uglavnom crvene boje s anorganskim pigmentima) većina skupova nalaza nije izravno datirana (López-Montalvo et al., 2017), uz nekoliko iznimaka u Andaluziji, gdje su motivi izrađeni crnim pigmentima na bazi organskih elemenata (Sanchi- drián Torti et al. 2001; Morgado et al. 2018). Ostali relativni datumi za shematsku umjetnost dobiveni su i datiranjem oksalata, uz određene probleme (Ruiz López et al. 2006). Napredak istraživanja omogućio je karakterizaciju ove sekvence shematskih grafičkih prikaza u smislu njihove lokacije, tehnike, ikonografije i kompozicije, ističući značajne strukturne promjene u shematskoj simbolici između starijih i mlađih razdoblja (Barciela González et al. 2019; Martínez García 2023). Tako je shematska stijenska umjetnost u ovom području okarakterizirana svojim smještajem u pripećima, samo iznimno unutar špilja, a u južnijim područjima unutar megalitičkih spomenika. Geografska distribucija varira tijekom vremena, a povezana je s novom teritorijalnom organizacijom koja se pojavila od kasnog neolitika, a posebno tijekom bakrenog doba. Iz tehničke perspektive, radi se o slikanju, općenito u crvenim ili narančastim tonovima. U svojoj najranijoj fazi, prikazuje nepravilne konture s pigmentima različite gustoće, što ukazuje na nanošenje boje prstom ili rukom ili korištenjem grubih instrumenata. Ikonografija shematske stijenske umjetnosti uključuje antropomorfne motive, osobito takozvane 'orante' s podignu- tim rukama, ili njihovu jednostavniju varijantu u obliku 'Y', 'X' i dvostrukih 'Y' figura, koji imaju važnu ulogu kronoloških indikatora u nekim regijama. Tu su i figure s nogama raširenim u cik-cak obliku, jasno povezane s centralnim stupcima iz kojih se pojavljuje niz paralelnih horizontalnih cik-cakova. Uz ove figure nalaze se i drugi antropomorfni, zoomorfni, vegetabilni (u formi grane), prikazi sunčevih/zvjezdanih zraka i geometrijski prikazi, koji su manje dijagnostički, osim u svojoj tehničkoj ili kompozicijskoj vezi s prethodnima.

U najrecentnijoj fazi, konture nekih figura upućuju na korištenje četkica i razrjeđenijih pigmenata, uz dokumentirano veće korištenje crne boje. S ikonografskog stajališta, ističu se antropomorfni prikazi poznati kao idoli, posebno tipovi koji se nazivaju 'bi-triangularni' i 'okoidoli', iako su oni prisutni samo u središnjim i južnim dijelovima spomenutog mediteranskog područja (Barciela González 2021). Ove figure povezane su s astralnim simbolima, geometrijskim oblicima i zoomorfima, osobito jelenom. Složenost kompozicija također se čini da varira kronološki i kulturno, što je nedvojbeno povezano sa značajnim socioekonomskim i simboličkim transformacijama koje su se događale tijekom kasnog neolitika. Za ranija razdoblja, paneli su klasificirani kao 'nejasno strukturirani', bez dominantne prostorne strukture i bez prisutnosti scena. Suprotno tome, horizontalno i vertikalno hijerarhijski paneli prevladavaju u kasnijim razdobljima (Martínez García 2002), zajedno s kompozicijama s izraženim konvencionalizmima i scenama.

U posljednjim desetljećima definirani su drugi shematski fenomeni izvan

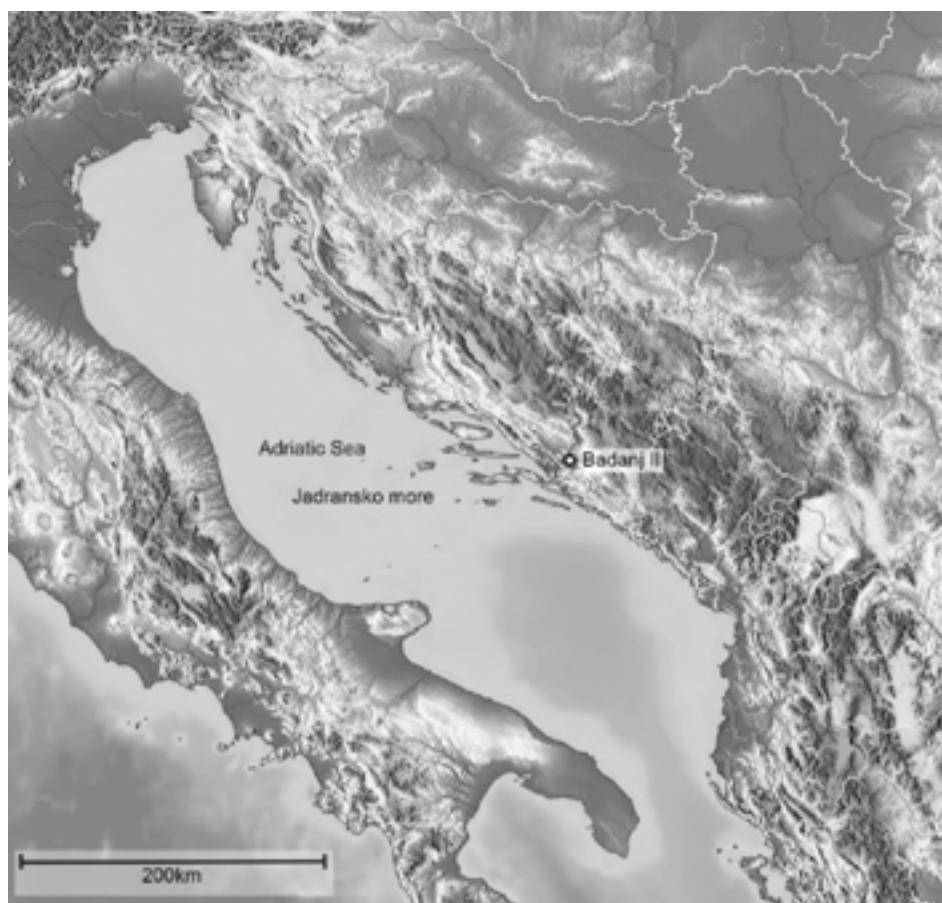

Pirenejskog poluotoka, sa značajnim razlikama u njihovim rezultatima. Svi se suočavaju s kronološkim izazovima zbog odsutnosti izravnih datiranja i, u mnogim slučajevima, nedvosmislenih paralela u prijenosnoj umjetnosti. Značajna istraživanja provedena su u Italiji, južnoj Francuskoj, otocima zapadnog Mediterana i na Balkanskom poluotoku (vidi Hameau 2002; Fossati 2010; Huet 2017; Defrasne et al. 2019; Komšo, Kuzmanović 2021; Spanedda 2021).

Uspostava različitih faza i njihova karakterizacija ne samo da proširuju naše znanje o varijabilnosti fenomena promatranih unutar grafičkog izražavanja shematske stijenske umjetnosti, već nam također omogućuju da predložimo postojanje sličnog porijekla za neke od ovih sekvenci i, stoga, difuziju najstarije shematske stijenske umjetnosti povežemo sa širenjem neolitika na Mediteranu. Ova pretpostavka temelji se na postojanju sličnih kriterija u pogledu lokacije, tehnike i ikonografije, kao i arheološkog konteksta i paralela s prijenosnom umjetnošću.

Materijal i metode

Badanj II je mali i plitki pripećak smješten na desnoj strani litica kanjona rijeke Bregave, u općini Stolac, (UTM 33T 734789X 4773878Y), na nadmorskoj visini od 87 m (sl. 1). Pripećak je dug 6,62 m, visok 4,48 m, s plitkim prevjesom (maksimalne dubine od 2 m), i orijentiran je prema zapadu. Prostorno gledano, pripećak se nalazi blizu vrha kanjona, u prirodnom prolaznom području, s ograničenom vidljivošću koja je usmjerena na kanjon rijeke Bregave. Važno je napomenuti da je pripećak dio veće geografske cjeline koju čini stjenovita strmina čiji je dio i pripećak Badanj, a koja nesumnjivo predstavlja istaknuti pejzažni orijentir. Slikarije u Badnju II otkrivene su u kontekstu istraživačkog projekta koji naš tim provodi od 2019. godine na glavnom lokalitetu Badanj, koji se nalazi otprilike 15 m od Badnja II (sl. 2). Badanj je značajno gornjopaleolitičko nalazište u jugoistočnoj Europi. Prvi put se spominje 1974. godine, kada su lokalni mještani otkrili nekoliko litičkih artefakata, koji su kasnije prijavljeni Đ. Basleru, arheologu Zemaljskog muzeja u Sarajevu, koji je odmah prepoznao potencijal nalazišta i započeo iskopavanja (Basler 1976;1979).

*Sl. 1 – Lokacija pripečka Badanj II
(reljefna karta: <https://maps-for-free.com/>; izradio: N. Vukosavljević)*

Sl. 2 – Vrh kanjona rijeke Bregave s lokacijom Badnja (označeno žutom bojom) i Badnja II (označeno crvenom bojom) (snimio: A. Vujnović; izradio: A. Ruiz-Redondo)

Nalazište je veliki otvoreni pripećak smješten na padini otprilike trideset metara iznad podnožja strmog kanjona. Prva iskopavanja otkrila su izuzetno bogato nalazište, s više od 20000 litičkih artefakata pronađenih tijekom početne kampanje, datiranih na kraj pleistocena (kasni epigravetijen). Nalazi, također, uključuju stotine osobnih ukrasa i desetine ugraviranih fragmenata kostiju, koji su bili rijetki nalazi unutar tada poznatih paleolitičkih izvora, pa čak i danas na Balkanskom poluotoku (vidjeti Borić, Cristiani 2019; Ruiz-Redondo et al. 2020; Borić et al. 2023). Ova prva kampanja dovela je i do još izuzetnijeg otkrića – velikog kamenog bloka s urezima. Urezi se nalaze na gornjoj površini kamenog bloka čije su dimenzije približno 4 x 2,7 m, dok je maksimalna visina kamena 2,3 m. Na kamenom bloku je pronađeno stotine dubokih ureza, a s obzirom na to da je veliki dio bio pokriven 'netaknutim' gornjopaleolitičkim slojevima, sigurna je paleolitička starost otkrića (Basler 1976; 1979). S ovim otkrićem, Badanj je postao prvo gornjopaleolitičko nalazište stijenske umjetnosti otkriveno na Balkanskom poluotoku. Nakon dvije terenske kampanje tijekom 1980-ih (Whallon 1989; 1999), terenska istraživanja su ponovno započela na lokalitetu 2019. godine. Dosad smo otkrili sekvencu koja se proteže od ~20 ka do ~12,7 ka cal BP, te smo dobili 22 nova radiokarbonska datuma za gornjopaleolitičku ljudsku prisutnost na nalazištu. Prisutnost nekih ostataka arheološki bogate breče pričvršćene na zid i nekoliko ulomaka keramike na površini ukazuju na postojanje kasnijeg prapovijesnog naselja, sada gotovo nestalog (Basler 1976; Marijanović 1978). Slikarije u Badnju II prvi je primijetio D. Komšo tijekom terenske kampanje 2019. godine, koji je kratko izvijestio o ovom otkriću (Komšo, Kuzmanović 2021). Dokumentiranje i proučavanje slikarija provedeni su tijekom terenskog istraživanja 2023. godine.

Fotografska dokumentacija izrađena je fotoaparatom Canon R5, koristeći objektivne Canon RF 24-70mm F2.8L IS USM i Canon RF 35mm F1.8 IS Macro STM. Također smo kreirali 3D modele uz pomoć prijenosnog LiDAR-a i softvera Scaniverse za iPad Pro. Kada je to bilo potrebno, koristili smo svjetla s podesivom temperaturom boje i snagom, kojima se upravlja putem Bluetooth mreže. Radi se o četiri Aputure MC reflektora sa rasponom od 3200 do 6500K. Na ovaj način omogućena je maksimalna kontrola rasvjete korištene za grafičku dokumentaciju. Interpretacija motiva na stijeni izvedena je *in situ*, golim okom, uz pomoć prijenosnih povećala i putem poboljšanja slike korištenjem Dstretch Plug-In for ImageJ. Ocrtavanja su napravljena pomoću infografičke metode (Fritz, Tosello 2007) u softveru Affinity Photo.

Rezultati

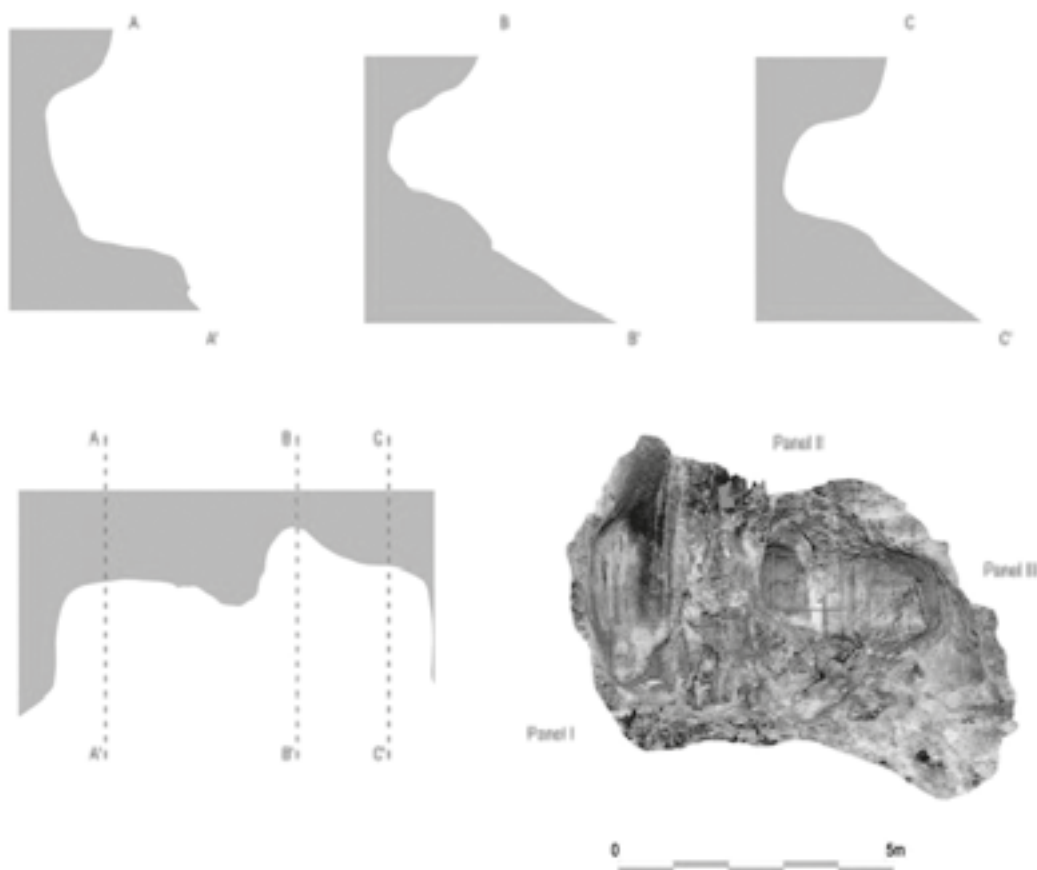
Opis slikarija

Pripećak Badanj II sastoji se od tri šupljine koje dijele isti prevjes. Zidovi imaju nepravilnu površinu, zahvaćenu kalcitnim naslagama, ljuštenjem i gljivicama koje u različitoj mjeri utječu na motive. Na temelju lokacije slikarija i njihovog prostornog odnosa definirana su tri panela (sl. 3).

Panel I

Smješten u prvoj šupljini, dimenzija 1,95 x 3 m (širina x visina, dalje Š x V). Površina je nepravilna sa značajnim naslagama kalcita, zahvaćena ljuštenjem i gljivicama.

Sl. 3 – Plan nalazišta, presjeci triju šupljina i položaj ukrašenih panela (snimili i nacrtali: V. Barciela González i A. Ruiz-Redondo)

Grafička jedinica I.1. Smještena 1,14 m iznad poda šupljine, na njenoj desnoj strani. Ostatci crvene boje. Motivi su ispod kalcitne naslage, pod utjecajem malog ljuštenja, zbog čega nije moguće odrediti broj ili vrstu prikaza.

Grafička jedinica I.2. Smještena u podnožju prve šupljine pripećka, na malom kamenitom izbočenju značajno pogođenom površinskim ljuštenjem. Ostatci crvene boje. Nije moguće odrediti broj ili vrstu prikaza, iako bi pravocrtni trend nekih linija te njihov raspored i položaj mogli odgovarati pokretu čišćenja prsta ili alata. Pigment nije dokumentiran na negativima otpalih dijelova. Ova činjenica je važna jer podupire relativno staru kronologiju slikarija.

Panel II

Smješten je u drugoj šupljini, dimenzija 1,25 x 1,90 m (Š x V), u najdubljem dijelu i na izboče- nju između šupljina 2 i 3. Površina je nepravilna sa značajnim naslagama kalcita, zahvaćena ljušte- njem i gljivicama.

Grafička jedinica II.1. U središnjem dijelu šupljine, 1,17 m od poda. Ostatci debele linije crvene boje, dimenzija 25 x 2,5 cm na najširem dijelu, vodoravno orijentirane, iako blago koso.

Grafička jedinica II.2. Na vanjskoj desnoj strani šupljine, 1,4 m od poda. Ostatci crvene boje.

Grafička jedinica II.3. Na vanjskoj desnoj strani šupljine, 1,5 m od poda. Ostatci debele linije crvene boje, dimenzija 8,5 x 1,5 cm na najširem dijelu, okomito orijentirane.

Grafička jedinica II.4. Na vanjskoj desnoj strani šupljine, 1,03 m od poda. Ostatci debele linije crvene boje, dimenzija 17,5 x 2 cm na najširem dijelu, okomito orijentirane. Čini se da prati obris speleotema.

Grafička jedinica II.5. Na vanjskoj desnoj strani šupljine, 0,9 m od poda. Ostatci mogućeg motiva sunčevih/zvezdanih zraka, dimenzija približno 6 x 6 cm. Crvene boje. Čini se da prati obris kružnog speleotema iz kojeg se proteže šest radijalnih linija, također označenih pigmentom (sl. 4).

Panel III

Smješten u trećoj šupljini, dimenzija 2,20 x 1,80 m (Š x V). Površina je nepravilna sa značajnim naslagama kalcita, zahvaćena ljuštenjem.

Grafička jedinica III.1. Na lijevoj strani šupljine, 1,35 m od poda. Ostatci male linije crvene boje, dimenzija 3 x 1 cm na najširem dijelu, vodoravno orijentirane.

Grafička jedinica III.2. Na lijevoj strani šupljine, 0,98 m od poda. Ostatci mogućeg antropomornog motiva u obliku slova 'Y', duljine 21 cm, nagnutog ulijevo. Trup je predstavljen debelim stupcem najveće širine 3 cm, koji se otvara pod kutom predstavljajući podignute gornje udove, nacrtane s dvije uže linije. Crvene boje (sl. 5).

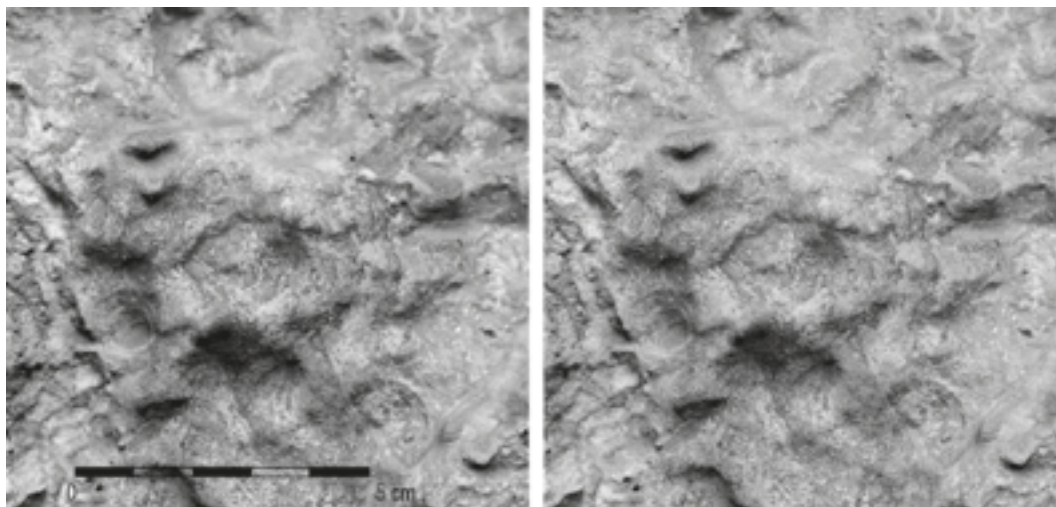
Grafička jedinica III.3. Na lijevoj strani šupljine, 0,75 m od poda. Okomita linija crvene bo- je, dimenzija 5 x 1 cm na najširem dijelu (sl. 6).

Grafička jedinica III.4. Na lijevoj strani šupljine, 0,75 m od poda. Ostatci crvenog pigmenta na rubu i unutar male šupljine.

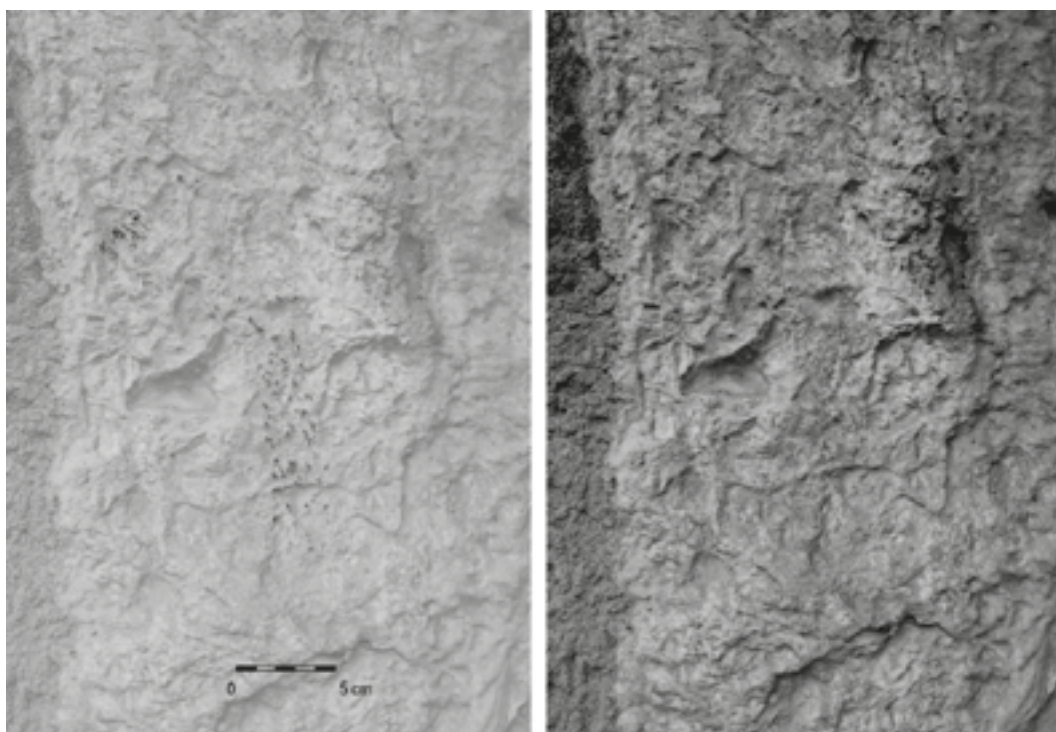
Grafička jedinica III.5. Na desnoj strani šupljine, 0,80 m od poda. Ostatci mogućeg okomi- tog motiva u formi grane, duljine 12 cm. Središnji dio sastoji se od stupca širokog oko 2 cm na najširem dijelu, iz kojeg se čini da se okomito granaju druge uže linije. Dvije od ovih linija čini se da su napravljene prstom. Crvene boje (sl. 7).

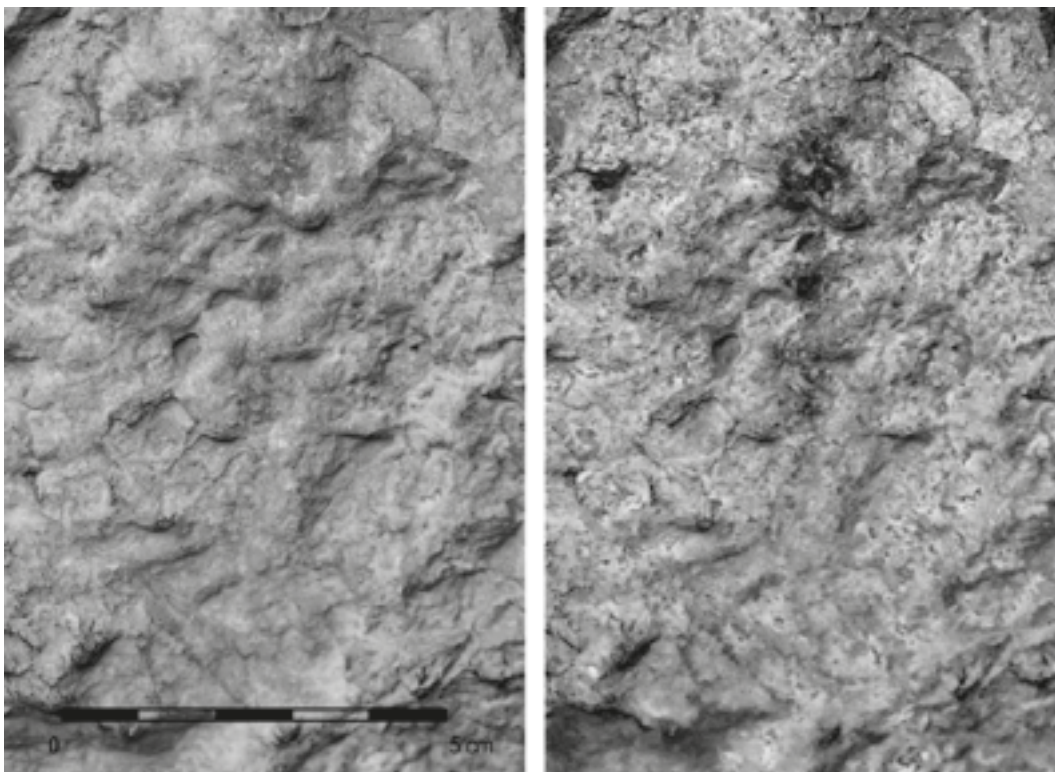
Grafička jedinica III.6. Na desnoj strani šupljine, 1,1 m od poda. Ostatci crvene boje. Nije moguće odrediti broj ili vrstu prikaza.

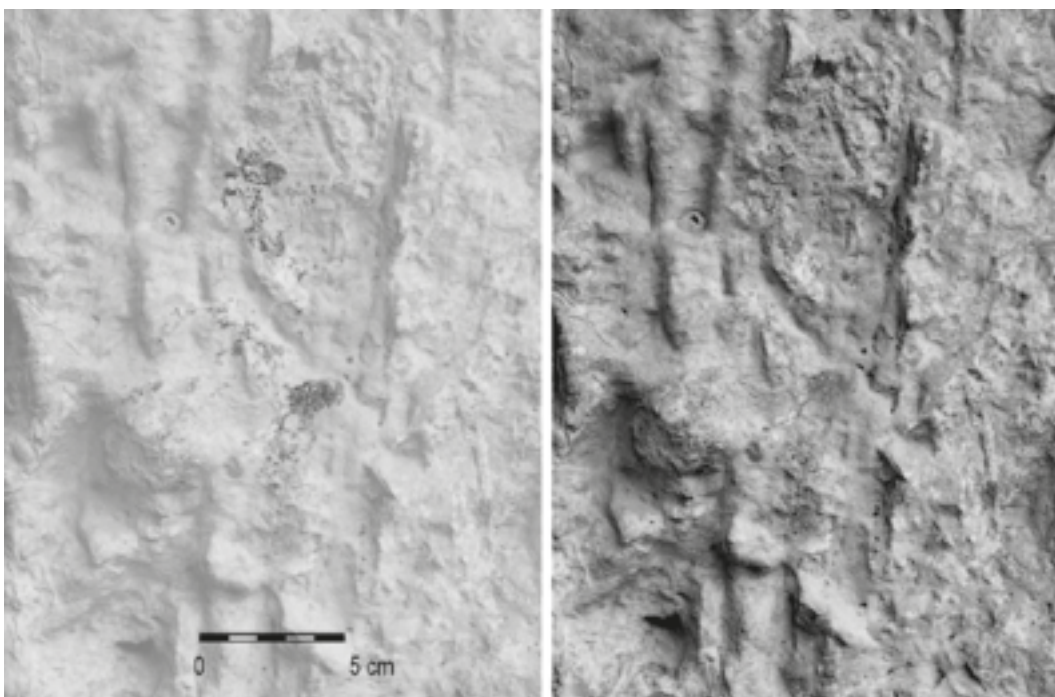
Sl. 4 – Standardna i D-Stretch poboljšana slika grafičke jedinice II.5. Motiv sunčevih/zvjezdanih zraka slijedi obris speleotema (snimili i izradili: V. Barciela González i A. Ruiz-Redondo)

Sl. 5 – Ocrtavanje i fotografija grafičke jedinice III.2. Antropomorfni motiv u obliku slova 'Y' (snimili i izradili: V. Barciela González i A. Ruiz-Redondo)

Sl. 6 – Standardna i D-Stretch poboljšana slika grafičke jedinice III.3. Okomita linija (snimili i izradili: V. Barciela González i A. Ruiz-Redondo)

Sl. 7 – Ocrtavanje i fotografija grafičke jedinice III.5. Moguće jedan ili više prikaza u formi grane (snimili i izradili: V. Barciela González i A. Ruiz-Redondo)

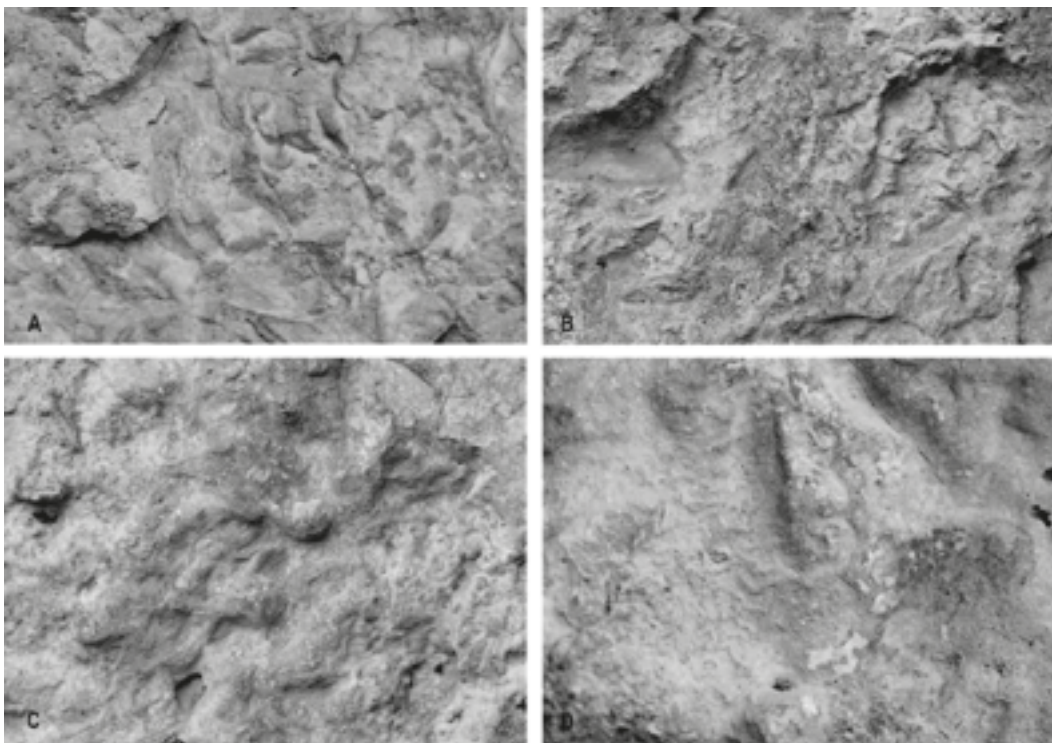
Ikonografska analiza

Pripečak Badanj II sadrži najmanje 13 grafičkih jedinica. Međutim, slaba očuvanost nekih područja ukazuje na to da ih je izvorno moglo biti više. Tipološka varijabilnost je ograničena. Dominiraju linije, od kojih su tri okomite, a jedna vodoravna (sl. 6). Od preostalih slikarija, samo se tri čine složenim figurativnim prikazima, iako je to dvojbeno zbog njihovog stanja. Najjasniji je motiv grafičke jedinice III.2, koji se tumači kao antropomorfni motiv u obliku slova 'Y'. Sastoji se od izduženog tijela s podignutim gornjim udovima otvorenim pod kutom. Kraj dvaju gornjih udova čini se da završava u malim linijama, koje bi mogle predstavljati prste (sl. 5). Grafička jedinica II.5 mogla bi odgovarati mogućem motivu sunčevih/zvjezdanih zraka. Čini se da se sastoji od kružne linije iz koje se proteže šest radijalnih linija (sl. 4). Konačno, grafička jedinica III.5 nedvojbeno je složeni motiv koji se sastoji od okomite linije i nekoliko poprečnih linija. Njeno loše stanje sprječava definitivnu interpretaciju, ali se može raditi o jednom ili više prikaza u formi grane (sl. 7).

Analiza tehnika, kompozicija i korištenja podloge

Što se tiče korištene tehnike, figure su oslikane crvenim pigmentima. Razlike u tonu nisu značajne, jer se čini da su određene stanjem očuvanosti. Naime, neke figure prikazuju različite nijanse crvene boje zbog kalcitnih naslaga. Ono što se čini da varira je gustoća pigmenta. Dok je pigment razrijeđen i prodire u podlogu kod većine motiva, kod četiri grafičke jedinice (I.1, I.2, II.1, III.2) gustoća pigmenta je veća, ostavljajući donje dijelove stjenovite podloge nepokrivenima (sl. 8). Široki, slabo definirani potezi sugeriraju korištenje prstiju ili ruku u njihovoj izvedbi, osobito kod grafičke jedinice III.5, gdje se čini da su dvije od poprečnih linija napravljene prstom (sl. 7).

Kompozicija grafičke cjeline, zajedno s tehničkim značajkama i odsustvom superimpozicija, sugerira istovremenu izvedbu s nejasnim rasporedom, bez dominirajuće prostorne strukture. Prikazi uglavnom zauzimaju središnje dijelove šupljina i jednu od izbočina između njih, na srednjoj visini. Značajno je primijetiti korištenje prirodnog reljefa u izvedbi nekih prikaza, osobito grafičkih jedinica II.4 i II.5 koje su kreirane praćenjem obrisa dvaju speleotema (sl. 4).

Sl. 8 – Detalji mikromorfologije različitih slikarija i karakteristike poteza ovisno o gustoći pigmenta: A grafička jedinica II.1; B grafička jedinica III.2; C grafička jedinica III.3; D grafička jedinica III.5 (snimili i izradili: V. Barciela i A. Ruiz-Redondo)

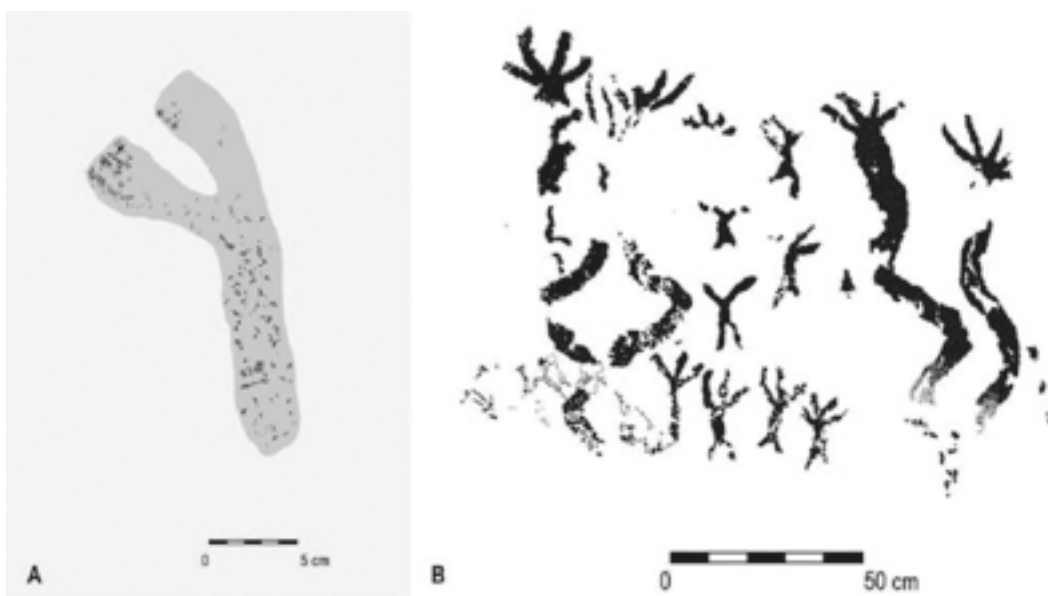
Rasprava – stilski i ikonografski kontekst

Od 2009. godine u Hrvatskoj su, u okviru projekta CRORA (CROatian Rock Art), identificirana 122 nalazišta stijenske umjetnosti, koja obuhvaćaju različite kronološke i kulturne horizonte. Dvanaest njih pripisano je shematskoj stijenskoj umjetnosti, temeljem sličnosti s drugim nalazištima pronađenim u Italiji, Francuskoj, Portugalu ili Španjolskoj (Komšo, Kuzmanović 2021). U središnjem dijelu istočnog Jadrana i u njegovom zaleđu, lokaliteti Pisana stijena blizu naselja Žlijeb (poznata i kao „Stijena pod pismom” kod Žlijeba) (Стратимировић 1891) u Bosni i Hercegovini i Lipci u Crnoj Gori (Pušić 1966) pokazuju slikarije unutar varijabilnosti shematske stijenske umjetnosti, iako su stilski recentne unutar shematske stijenske umjetnosti (brončano ili željezno doba). Ova interpretacija temelji se na uvidu jednog od autora (A. Ruiz-Redondo). Većina ovih nalazišta nalazi se u pripećcima, a prikazi su uglavnom oslikani crvenim ili bijelim pigmentom (kao što je slučaj sa Pisanom stijenom i Lipcima), iako su, također, zabilježeni i neki urezani elementi. Ikonografski, dokumentirana je široka raznolikost motiva, uključujući apstraktne simbole, točke i linije, divlje životinje, oružje, antropomorfne figure, ‘oko-idole’, otiske ruku i motive sunčevih/zvjezdanih zraka. U Badnju II nalazimo tri motiva, od gore navedenih, što je konzistentno sa spomenutim nalazištima. Od njih su dva motiva vrlo uobičajena u shematskoj stijenskoj umjetnosti. To su okomite i vodoravne linije, te motivi sunčevih/zvjezdanih zraka, prisutni od ranih faza

neolitika. Među prikazima u Badnju II ističe se treći motiv, antropomorfna figura u obliku slova 'Y' ili „orant“ (sl. 9). Slični motivi, iako s varijacijama, nalaze se na tri nalazišta u Istri, a to su: Niša u Jankovoj pećini s tri antropomorfne figure s otvorenim rukama i nogama, Abri pod Steni 00 s ljudskom figurom podignutih ruku i naznačenom glavom te Hude stene 2 s antropomorfnim figurama u obliku slova 'Y' i 'T' (Komšo, Kuzmanović 2021). Okomite linije, antropomorfne figure u obliku „preokrenutog slova Y“ i drugi geometrijski motivi oslikani crvenim okerom također su dokumentirani u špilji Bestažovca u Sloveniji, u glavnom prolazu smještenom u donjem dijelu špilje. Osim crteža izvedenih crvenim okerom, na stropu u ovom dijelu špilje nalazi se 28 crnih točaka napravljenih ugljenom. Jedna od njih je uzorkovana i datirana između 6920 – 6730 cal BP, što zajedno s unutarnjim arheološkim kontekstom potvrđuje više nego vjerojatnu neolitičku starost cijelog grafičkog skupa (Mihevc 2022).

Kao što je ranije napomenuto, ovakve vrste prikaza česte su u starijoj shematskoj umjetnosti i njenom makroshematskom facijesu na istočnom dijelu Pirenejskog poluotoka. One se neizravno datiraju, putem analogija prijenosne umjetnosti, u rani neolitik (oko 5600. – 4800. g. pr. Kr.) (e.g. Martí Oliver et al. 2018). Primjeri su također dokumentirani u talijanskom kontekstu južno od Alpa, gdje je prisutna tradicija oslikane shematske umjetnosti. Izvanredan primjer je nalazište Riparo di Pale, gdje je jedan od ovih 'oranta', oslikan crvenom bojom, izgleda prekriven debelim slojem kalcita, što ukazuje na starost prikaza. AMS 14C datiranje triju uzoraka karbonatnih naslaga koje prekrivaju ovu slikariju ukazalo je na vrlo širok vremenski raspon nastanka, od sredine 6. tisućljeća pr. Kr. do sredine 2. tisućljeća pr. Kr. (Mattioli 2012; 2019). Međutim, neka istraživanja ovih oslikanih figura u zapadnoalpskim kontekstima, poput onih u Balma dei Cervi u Italiji, sugeriraju moguću neolitičku atribuciju na temelju tehničkih i ikonografskih sličnosti s Pirenejskim poluotokom, kao i na temelju usporedbi s prijenosnom umjetnošću datiranom u rano 5. tisućljeće pr. Kr. (Arcà et al. 2022). Ova atribucija nije prihvaćena u istraživanju drugih nalazišta s gravurama u Valcamonici, gdje se 'oranti' pripisuju brončanom i željeznom dobu (Fossati 2010). Ipak, treba napomenuti da ova nalazišta u Valcamonici imaju malo sličnosti s oslikanom shematskom umjetnošću zabilježenom u zapadnim Alpama, na Pirenejskom poluotoku, talijanskom poluotoku južno od Alpa, te sudeći po nedavnim otkrićima, na istarskom poluotoku (Komšo, Kuzmanović 2021: 65, Fig. 12). Konačno, unutar grafičkog skupa Badanj II nalazimo i drugu vrstu figurativnog prikaza: mogući ramiformni motiv (u obliku grane). Ovi su motivi česti u shematskoj stijenskoj umjetnosti na istočnom dijelu Pirenejskog poluotoka, a na prijenosnoj umjetnosti obuhvaćaju široki vremenski raspon, od ranog neolitika do brončanog doba. Važno je napomenuti da, usprkos ovom kontinuitetu, njihovo povezivanje s očito drevnim motivima stijenske umjetnosti poput 'oranta' je tipično za tu regiju.

Sl. 9 – Usporedba motiva ‘Y-oblika’ s nalazišta Badanj II i drugih varijanti ‘oranta’: A prijedlog za rekonstrukciju motiva iz Badnja II, Bosna i Hercegovina; B različite varijante ‘oranta’ okružene drugim geometrijskim prikazima sa španjolskog nalazišta Benialí IV (prilagođeno prema Hernández et al. 1988: 174, Fig. 240) (izradila: V. Barciela González)

U nedostatku datiranja slikarija i internog arheološkog konteksta za nalazište Badanj II, kronološka atribucija grafičkog skupa može se izvoditi samo na temelju stilske analize i ikonografskih usporedbi, s nužnim oprezom. Nesumnjivo je da neki motivi pokazuju velike sličnosti s ranoneolitičkom shematskom umjetnošću istočnog dijela Pirenejskog poluotoka. Izvedba prikaza pomoću prsta i crvenog pigmenta, povezanost motiva prisutnih u ranim fazama shematske stijenske umjetnosti, kao što su motivi sunčevih/zvjezdanih zraka, linije, a posebno antropomorfne figure u obliku slova ‘Y’, nejasan raspored na panelima s očitom odsutnošću eksplicitnih scena, te odsutnost prikaza koji se jasno pripisuju novijim razdobljima, tj. ‘oko-idola’, oružja, kola ili jahača, među ostalima, dodatno podržavaju ovu ideju. Štoviše, njihovo smještanje u malom pripečku u riječnoj dolini, poput mnogih ranoneolitičkih skupova stijenske umjetnosti na istočnom dijelu Pirenejskog poluotoka, može ukazivati na obrazac naseljavanja od obale prema unutrašnjosti kroz ovakve koridore. Simboličko označavanje na takvim mjestima moglo je igrati značajnu ulogu u uspostavljanju i konsolidaciji tih ranih i rijetkih neolitičkih zajednica, kao mehanizam društvene kohezije, što je jasno vidljivo u makroshematskoj umjetnosti (García Atiénzar et al. 2022). U tom smislu, važno je napomenuti da su u blizini Badnja II dokumentirana nalazišta Rivine, Čairi, Zelena pećina i Hateljska pećina, čiji arheološki nalazi ukazuju na njihovu pripadnost Impreso kulturi, a time i kontekstu ranog neolitika u jadranskom prostoru (Marijanović 2000; 2018). Ako se ova povezanost dodatno potkrijepi, shematska stijenska umjetnost kakvu znamo na zapadnom Mediteranu sredinom 6. tisućljeća pr. Kr. u klasičnim *Cardium* kontekstima mogla bi imati svoje korijene u ranijim simboličkim izrazima koji su se pojavili u područjima središnjeg Mediterana s dolaskom prvih neolitičkih grupa

na prijelazu iz 7. u 6. tisućljeće pr. Kr. (Forenbaher, Miracle 2005; Forenbaher et al. 2013; 2024a; 2024b), što je čini se potvrđeno drugim dokazima na prijenosnim podlogama (vidjeti López-Montalvo et al. 2021).

Zaključak

Otkriće nalazišta sa shematskom stijenskom umjetnošću na središnjem Mediteranu i njihove stilske povezanosti sa zapadnijim područjima, posebno s istočnim dijelom Pirenejskog poluotoka, otvorilo je mogućnost postojanja drugačijeg scenarija o porijeklu ove neolitičke shematske umjetnosti. U tom pogledu, proučavanje pripećka Badanj II predstavlja detaljan pristup tehničkim, ikonografskim i kompozicijskim aspektima koji mogu doprinijeti boljem definiranju interakcije različitih teritorija u procesu neolitizacije. Dokumentiranje motiva na nalazištu Badanj II koji se mogu povezati s ikonografijom ranog neolitika mediteranskog di-jela Pirenejskog poluotoka omogućava nam istraživanje hipoteze o porijeklu ove simboličke kulture u područjima istočno od Pirenejskog poluotoka i povezivanje njezinog širenja s procesom neolitizacije. Postoji mnogo aspekata koje buduća istraživanja moraju obraditi kako bi se dobili konkretniji podaci o ovoj vrsti shematske stijenske umjetnosti. Prije svega, potreban je temeljit i sustavan pregled nalazišta s ovom vrstom umjetnosti, uzimajući u obzir prostornu distribuciju nalazišta sa svim varijablama povezanim s krajolikom, kao i tehničke, ikonografske i kompozicijske aspekte. Također je nužna bolja tipološka karakterizacija prikaza, koja uključuje precizna ocrtavanja i unutarnju varijabilnost. Osim toga, potrebno je definiranje kronološke sekvence temeljene na kompozicijskoj analizi i superimpozicijama.

Slično tome, potrebna su i sustavna istraživanja u različitim područjima, osobito u onim koja su važna za proces neolitizacije. Prisutnost samo jednog nalazišta s ovim drevnim stilom shematske stijenske umjetnosti u Bosni i Hercegovini jasno ukazuje na potencijal neistraženih područja u tom pogledu. Konačno, ključno je tražiti kronološke argumente za slikarije shematske stijenske umjetnosti koji nadilaze stil ili ikonografiju. Analiza vanjskih te unutarnjih arheoloških konteksta gdje god je to moguće, kojom bi se smjestili ovi simbolički izrazi u kontekst ostataka materijalne kulture koji potvrđuju procese kulturne interakcije u mediteranskoj regiji, mora biti glavni cilj u nadolazećim godinama.

Zahvale

Naše terensko istraživanje na nalazištima Badanj i Badanj II financijski i logistički podržavaju Grad Stolac, institucijski projekti Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu, Sveučilište u Zaragozi, Sveučilište u Southamptonu i Britanska akademija. Iskreno zahvaljujemo svima navedenima.

**VIRGINIA BARCIELA
GONZÁLEZ**

University of Alicante
Institute for Research in Archaeology and
Historical Heritage (INAPH) Department
of Prehistory, Archaeology, Ancient
History, Greek and Latin,
ES-03690 Alicante
virginia.barciela@ua.es
ORCID 0000-0002-9623-8982

ANTE VUJNOVIĆ

Tumulus d.o.o. Vidovo polje bb BA-
88360 Stolac
Bosnia and Herzegovina
ante_vujnovic@hotmail.com

AITOR RUIZ-REDONDO

University of Zaragoza
Facultad de Filosofía y Letras
Institute for Research in Environmental
Sciences of Aragon (IUCA)
Pedro Cerbuna 12 ES-50009 Zaragoza
aruizredondo@unizar.es
ORCID 0000-0002-2584-9057

NIKOLA VUKOSAVLJEVIĆ

University of Zagreb
Faculty of Humanities and Social Sciences
Department of Archaeology
Ul. Ivana Lučića 3 HR-10000 Zagreb

Brončani reljef s boginjom Nike i disk sa starogrčkim natpisom s gradine Daorsa na Ošanićima kod Stoca

Sažetak

Članak govori o dva slučajna nalaza s daorske gradine, pronađena u blizini; o brončanom visokom reljefu s prikazom boginje Nike, vrlo kvalitetnom uratku sitne helenističke plastike, i brončanom poklopcu u obliku diska, na čijem je rubu votivni zapis, a s druge strane mehanizam za zatvaranje. Članak također utvrđuje da su ta dva predmeta dijelovi jedinstvene kompozicije, čime se osigurava jasnija interpretacija klečećega položaja boginje Nike.

Ključne riječi: sitna brončana plastika; Nike u visokom reljefu; helenizam; poklopac s natpisom; mehanizam.

Ostatci predgrađa gradine Daorsa ispred akropole na 15 ha zemljišta uglavnom su suhozidne temeljne konstrukcije prostranih četvorina koje se strogo orijentiraju prema megalitskom zidu tvrđave i jasno naznačuju komunikacije koje su završavale na prostranom trgu. Takva planska osnova navela je znalce da postanak naselja datiraju na kraj 4. ili početak 3. st. pr. Krista, u svakom slučaju nakon podizanja dviju kula i moćnih bedema. Ulomci amfora i *gnatia* keramike, novac i ostali arheološki pokretni materijal, uglavnom grčko-helenističke provenijencije potvrđuju da se tijekom 3. i 2. st. pr. Krista u tom dijelu grada vodio intenzivan ekonomsko-trgovački život.¹

Među tim kvadratičnim konstrukcijama ističe se svojom posve pravilnom osnovom i kvalitetnim zidom prostorija broj XXVII., prema numeraciji Boška Marijana. U njezinu sjevernom kutu sačuvan je pijedestal s tri stube. Je li na njemu stajala velika kamena skulptura s ljudskim likom, čiji su dijelovi pronađeni na točilu ispod toga prostora, može se samo pretpostavljati.² Sam položaj iznad

1 Boško Marijan, "Gradina na Ošanićima-transformacija prapovijesnoga gradinskog u urbano naselje", u: *Histria antiqua*, vol. 20, no. 20, 2022., str. 182-185; Nenad Cambi, "Arheološki pogled na probleme istraživanja, konzervacije, rekonstrukcije i prezentacije ilirskog naselja na Ošanićima", u: *RFFZd*, 19, Zadar, 1993., str. 37-60; Nenad Cambi, *Antika, Povijest umjetnosti u Hrvatskoj, Knjiga druga*, Zagreb, 2002., str. 28-29.

2 Zdravko Marić, "Depo pronađen u ilirskom gradu Daors..u (2. st. pr. n. e.)", u: *Glasnik Zemaljskog muzeja*, XXXIII., Arheologija, Sarajevo, 1979., str. 23-113.

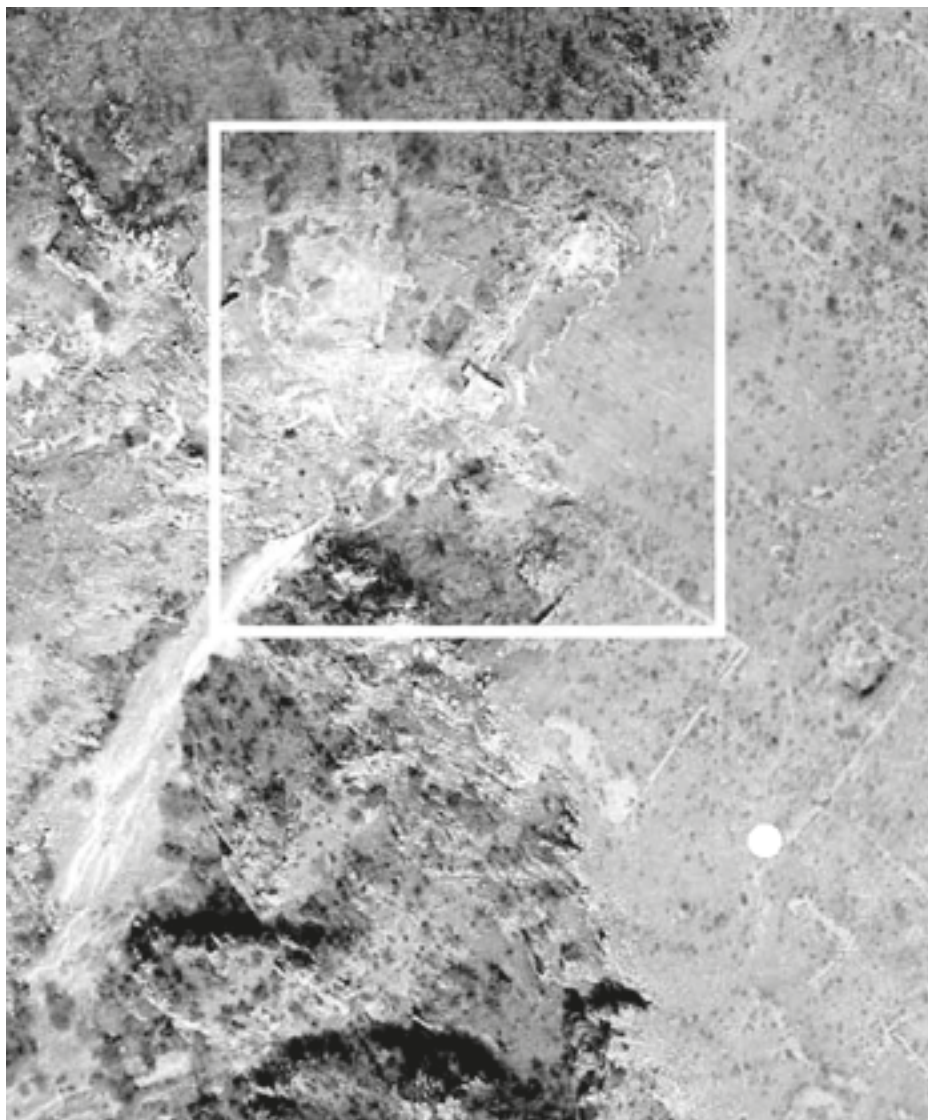

sredine trga i njegova okrenutost prema akropoli tek sugeriraju takvu mogućnost. Nažalost, iz cijele četvorine nestao je kulturni sloj, pa se njezina namjena ne da utvrditi, ali je posve izvjesno da je ona rad grčkih majstora, kao i same obrambene zidine. Njezina sjeverna strana uokviruje dubinu spomenutog trga, agore, a njezin istočni zid markira glavnu komunikaciju s juga. Upravo na početku te komunikacije pronađeni su brončani reljef i natpis na disku od istog materijala (sl. 1).

Pospremajući platnene vatrogasne cijevi nakon saniranja požara u rastinju i suhoj travi u ljeto 2021. unutar jedne od tih četvorina, vozač cisterne Željko Proleta primijetio je dva brončana predmeta kako izviruju iz tla koje je raskopao mlaz vode iz oštećene cijevi. Prvo je izvukao reljefni i krilati ženski lik, a dvadesetak centimetara dalje iz blata je virio polukružni predmet. Kad ga je saprao, pokazao se cjelovit neoštećen disk.

Naknadna istraživanja pokazala su da je na mjestu nalaza zemljano tlo bilo duboko jedva petnaest centimetara, a u četvornom metru prostora nađeni su sljedeći predmeti: brončani novac Akarnanije s Ateninim profilom pod kacigom na aversu i bikovsko-ljudskim likom, personifikacijom rijeke Aheloja, također u profilu, datiran u rasponu od 300.-167. pr. Krista,³ primjerak izlizana brončanog novca; pet ulomaka lima od nepoznate slitine (sivo-zelena oksidacija i vrlo svijetli, skoro bijeli prelom) koji čine disk s promjerom od 6 cm i debljine 1 mm, vjerojatno dno neke pikside ili druge posude; ukrasna brončana zakovica i trn od kraćeg brončanog čavla, dio brončanog prstena, tordirana željezna igla s glavom u obliku srcolike latice; 7 kratkih željeznih čavala (3-4 cm) s ravnim ili zavrnutim trnom; ulomci amfore i dno jedne smeđe keramičke čaše, rađene na lončarskom kolu. Dakle, u tom prostoru nije bilo nijednog nalaza koji bi se dao bliže povezati bilo s figuralnim odljevkom, bilo s brončanim diskom, osim možda fragmentarnog dna metalne posude.

3 Sylloge Nummorum Graecorum: The Royal Collection of coins and medals, Danish National Museum (SNG), Thessaly – Illyricum, , kataloški broj. 423-424. Copenhagen, 1943.

Sl. 1.

Nika s Daorsona

Brončani odljevak u tehnici visokog reljefa (širine 80 mm i visine 90 mm) iznimno kvalitetne izrade predstavlja krilatu djevojku koja kleči na desnom koljenu, nesumnjivo boginju Nike. Premda joj je izgubljeno lijevo krilo i dio lijeve podlaktice, a oštećena usta i vrh lijevog stopala, skladne proporcije lika, primjerene klasičnom grčkom kanonu, i skladno oblikovanje i najmanjih volumena upućuju na izvoran primjerak helenističke sitne plastike. Iako se radi o maloj figuri, plastičnost visokog reljefa daje joj monumentalni karakter (sl. 2). Pretpostavka je da se izgubljeni dio lijeve ruke pružao do udubljenja na koljenu, učvršćujući ravnotežu tijela koje se nagnje u desnu stranu.

Sl. 2.

Od lijeve lopatice do boginjina vrata pravilan je otvor, vjerojatno isječen nakon odlijevanja reljefa (sl. 3), gdje je bilo fiksirano izgubljeno lijevo krilo koje je moglo biti slobodno od podloge na koju se reljefni odljevak fiksirao. Još jedno oštećenje izbočenog dijela moglo je nastati dijelom zbog isturenosti, a dijelom zbog istanjenosti bronce na predjelu usta i brade. No, te materijalne rane ne smanjuju dojam skladne cjeline kompozicije.

Sl. 3.

Ženski lik kleči na desnoj nozi i blago pognutoga torza pruža desnu ruku, otvorena dlana u visini tla. Tim saginjanjem formira se težište oko struka, i dok nagib prati desno krilo sličnog usmjerenja kao i ruka, glava je izdignuta i s pogledom usmjerena prema gore (sl. 4). Cijela gesta doima se kao neki formalni i teatralni čin, naglašen rotacijom torza i glave te suprotstavljanjem strukturnih linija na površinama reljefa.

Sl. 4.

Upravo zbog takva položaja figure, majstor je zajedno s njom izlio produžetak, svojevrsnu konzolu, koja osigurava da odljevak cijelim svojim rubom podjednako naliježe na predviđenu podlogu (sl. 5). Zbog spomenutog nagiba tijela, konzola je najizrazitija na njegovoj gornjoj lijevoj strani. Međutim, ona je u konačnici dodavanjem i lemljenjem lijevog izgubljenog krila bila zaklonjena ili se stopila s podlogom od istog metala.

Sl. 5.

Kako su osnovne mase tijela određene i istaknute pozom, tako je svaki njihov dio (tkanina, perje krila, kosa) dodatno naglašen karakterističnom teksturom. Dugu haljinu inače pridržava na lijevom ramenu okrugla kopča, dok je s desnog ramena, pri ispužanju ruke do tla, njezina naramenica kliznula niz mišicu pa je tek u dinamici spuštanja zadržava vjetar na boginjinim grudima. Tkanina se pripija uz tijelo i sugerira lakoću i prozračnost dok istovremeno otkriva gracilnu anatomiju i naglašava pokret ponavljanjem krivulja na naborima. Njezina se stilizacija doima dijelom one kiparske tradicije koju najizravnije nadahnjuje odjeća moira sa zabata Partenona, opisno okarakterizirana kao “mokra”.⁴

Volumen i valovi kose stilizirani su na sličan način, samo bez oštih pregiba. Kosa uokviruje lice, zabačena, skupljena i skrivena u reljefu, ali se ispod vrata njezini pramenovi oslobađaju i u valovima vijore niz ramena. Dakle, začesljana unatrag i oblikovana na takav način, frizura kontrastira glatkoći i jednostavnosti lica kako bi usmjerila pozornost na uzdignuti boginjin pogled.

Krilo ima naglašenu strukturu dugačkih pera koja paralelno teku zajedničkom blagom krivuljom, a naglašena su različitom dužinom. Repeticija krivulje i stupnjevanje dužina predstavljaju vizualnu težinu koja usmjerava pogled na otvoreni dlan desne ruke, očito bitan moment u ikonografiji kompozicije.

Gornji dio krila, vidno nježnije obrade površine, nije tretiran voluminozno kao dugačka pera, nego je tekstura perja gravirana reduciranim plitkim žljebastim krivuljama koje skupno čine dojam titrave mekoće. Taj dio ima crtačku kvalitetu i malo podsjeća na serijski proizvedene suvenire koji se razlikuju tek prema vještini majstora koji ih u drugoj fazi obrade oslikava.

Stilizacija krila nalikuje na bliske motive iz kasnoga klasičnog razdoblja, ali i na helenistički pristup u dramskom razigravanju stilskih obilježja klasike. Sklad je postignut kroz mjeru za redukciju, stilizaciju i detalj. Anatomiju naglašava odjeća, a položaj tijela zatvara pokrenutu, ali stabilnu kompoziciju.

Među primjercima sitne plastike s gradine na Ošanićima, koji prikazuju redovito starogrčka božanstva i njihove mitološke likove, postoji još jedan prikaz boginje Nike u stojećem stavu s opuštenim krilima. Radi se zapravo o negativu na jednom od dva brončana kalupa, pronađena u poznatom depou u podgrađu na padinama ispod tvrđave. Četiri su dijela na tom kalupu, od čijih bi se odljevaka sastavljala vitka figura krilate boginje; cjelovita prednja strana, cjelovita leđna strana, spojena krila, koja bi se lemila između tih polovina, i postolje na koje bi se figura konačno fiksirala. Potaknut zaključcima da je taj helenistički grad definitivno uništen sredinom 2. stoljeća pr. Krista, Zdravko Marić cijeli sadržaj depoa datira u isto stoljeće, ističući da mnogi nalazi iz njega mogu biti mnogo stariji.⁵ Međutim, iako vrlo kvalitetan rad, ti negativni ne pokazuju bilo kakve važne odrednice bliske novopronađenom odljevku boginje u dubokom reljefu.

4 Janson, Horst Woldemar, *Povijest umjetnosti*, drugo dopunjeno izdanje (Radovan Ivančević), Stanek, Varaždin, 2005., str. 148.

5 Zdravko Marić, “Depo pronađen u ilirskom gradu Daors..u (2. st. pr. n. e.)”, u: *GZM*, XXXIII., Arheologija, Sarajevo, 1979., str. 23-113.

Disk sa starogrčkim natpisom

Brončani disk promjera 109 mm u obliku plitice izliven je s nekoliko blago konkavnih i konveksnih kružnih faceta i reljefnih kružnica s rupicom u središtu i s jedne i druge strane. Na ravnoj rubnoj plohi s konveksne strane, širine 10 mm, natpis je s 27 znakova klasičnoga grčkog pisma, a na blago konveksnoj plohi tragovi su kositrenog lemljenja, pa je posve izvjesno da je ta strana lice predmeta (sl. 6).

Sl. 6.

Konkavna strana diska s nekoliko ukrasnih faceta također je pomno izrađena i dobro očuvana. Posebno je važna za određivanje namjene diska rubna faceta, široka 4 mm, kolika je i debljina vanjske strane. S unutarnje je strane 2 mm, a podijeljena je vrlo tankim limom koji oblikuje kružni utor na cijelom predmetu. Točno na suprotnim stranama kružnice isječen je lim dužine po 8 milimetara. Ta dva suprotna žlijeba iste veličine omogućuju da se disk fiksira na podlogu, vjerojatno na metalnu posudu, po principu bajoneta (sl. 7), kao što se fiksira objektiv na kameru, kafetijera na aparat za kavu ili zatvarač rezervoara goriva na automobil.

Sl. 7.

Posve čitak natpis klasičnom majuskulom izveden je tehnikom punktiranja (sl. 8). Uglavnom su to ujednačeni grafemi s tendencijom nagibanja u pravcu pisanja, osim *omikrona* i *omege* u posljednjoj riječi. Ta dva znaka, inače skoro upola manja od ostalih, također su nesprenije izvedeni. Valja naglasiti da je druga hasta u slovu *pi* za polovicu kraća od prve što je inače prepoznatljiva inačica u klasičnoj epigrafici zapadno-grčkim alfabetom. Sve te naznake upućuju da je njegovo oblikovanje uslijedilo na već izliven disk, nedvojbeno prema narudžbi kupca.

Sl. 8.

Znakovi teku kao neprekinut zvukovni lanac, ali se jednostavno u njemu iščitavaju tri osobna, tipično grčka imena. ΚΑΛΛΙΑΡΙΣΤΟΜΕΝΕΥΣΑΠΟΛΛΩΝΙ (Καλλια

Ἀριστομενεὺς Ἀπολλωνί). Oblik imena Kallia mogao je nastati od ženskog oblika pridjeva kallos, kallia, kallon sa značenjem lijepa, inače poznat kao nadimak Helene trojanske, ali je u klasičnoj grčkoj epigrafici Kalija podrazumijeva uglavnom muško ime i u nominativu ima oblik Καλλίας. Samo u natpisima iz Delfa ono se pojavljuje 46 puta, označavajući redovito muškarce.⁶ Najbliži natpis s istim imenom na viškom je kenotafu iz 4. st. pr. Krista, u kojemu se ističe hrabrost lokalnog ratnika poginulog u borbi s ilirskim gusarima. Stoga se i ovdje tom imenu pridružuje muški identitet.⁷ Oblik Καλλία u natpisu mogao bi biti tzv. dorski genitiv.

Drugo ime Aristomenes vrlo je staro i svakako rasprostranjeno, a opće je poznato po mesenskom kralju iz VII. st. pr. Krista koji je nosio to ime i ratovao sa Spartancima. Njegov genitivni oblik u natpisu s Ošanića također je dijalektalan. U staroj grčkoj epigrafici susreće se uz klasični genitivni oblik i u takvom dijalektalnom genitivnom obliku. Tek kao primjer navodi se takav oblik u natpisu s Delosa,⁸ premda je daleko bliži primjer s Korkire.⁹ Kako Grci nisu djeci davali imena bogova, onda se treće ime u dativu odnosi na boga Apolona. Stoga bi se sažeti tekst trebao razumjeti kao votivni natpis: Od Kalije Aristomenova Apolonu.

Pored brojnih grafita na ulomcima grčko-italskih amfora, koje su u relativno bezvodnom naselju služile kao spremnici kućnih zaliha vode, pronađeni su i novci sa legendom *Daorson*, pisanom grčkim slovima. Na prvom mjestu je natpis *Daorson* na lokalnom novcu. Od četrnaest otkrivenih primjeraka sigurno se zna da je samo njih šest s Gradine na Ošanićima. Nedavno su objavljena dva primjerka s istim likovnim rješenjima kao na ostalim primjercima, ali s natpisom *Dauerson*, koji sugerira oblik naziva Daorsa kod rimskih pisaca.¹⁰ Još jedan s istim natpisom nije objavljen¹¹, a sva tri su pronađena u prostoru predgrađa. Sljedeći natpis je na brončanoj kacigi, pronađenoj u garežu i pepelu unutar glavnog ulaza u tvrđavu. Marić je tri slova pročitao kao *Pin* zaključujući da se radi o imenu *Pin(es)*.¹²

Treći je natpis fragmentaran i neobjavljen. Bio je ispisan na užoj strani sivog kamenog ratničkog brusa od vrha prema dnu. Sačuvan je tek njegov završetak od tri slova. Prvo je oštećeno i od njega je sačuvana samo stopa i dio kose crte koja ide u desno, pa bi moglo biti *sigma* ili *zed*. Iza njega slijedi *omikron* i *mi*. Prema svemu tome, cjeloviti natpis na disku do sada je najjasniji i najopsežniji među natpisima s gradine na Ošanićima.

6 Carle Wescher, *Inscriptions recueillies a Delphos*, Paris, 1863.

7 Duje Rendić-Miočević, "Tri povijesna natpisa iz Dalmacije", u: *Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku*, LIII/1950.-1951., Split, 1952., str. 167-168; Duje Rendić-Miočević, *Carmina epigraphica*, Split, 1987., str. 25-27; Mladen Nikolanci, "Epigraphica graeca nova et vetera in Dalmatia reperta", u: *Diadora*, 9, Zadar, 1980., str. 205-225; Veljko Barbieri, "Polis Issa", u: *Latina et Graeca*, 38, Zagreb 1991., str. 35-54.

8 Ludwig Ross, *Hellenika: Erster Band, Erstes Heft, Unveränderter Nachdruck der Originalausgabe von 1846*, Frankfurt, 2023., str. 103.

9 Andreas Mustoxydēs, *Illustrazioni corciresi*, svesci 1-2, Milani, 1811., str. 152.

10 Ivo Dragičević, "Novi nalazi daorskog novca s područja Hercegovine i Crne Gore", u: *Glasnik Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine*, sveska 55, Sarajevo, 2023., str. 209-220.

11 O tom primjerku priprema rad kolegica Snježana Vasilj.

12 Zdravko Marić, "Ein Bronzehelm aus der Illyrischen Stadt Daoroi oberhalb Ošanići bei Stolac, Herzegowina", u: *Festschrift für Richard Pittioni zum siebzigsten Geburtstag*, I., Mitscha-Märheim, H. et. al. (eds.), *Archeologica Austriaca*, 1976., vol. 13, str. 634-638; Zdravko Marić, "Arheološka istraživanja Akropole ilirskog grada Daors.a na Gradini u Ošanićima kod Stoca od 1967. do 1972. godine", u: *GZM n. s. Arheologija*, XXX.-XXXI., Sarajevo, 1977., str. 5-99.

Jedinstvena kompozicija

Već spomenuti vanjski rub kositrenog nanosa na disku točno se i u cijelosti podudara s rubom reljefne figuralne aplikacije (sl. 9). Upravo ta podudarnost nedvosmisleno upućuje na to da su ta dva predmeta lemljenjem postali jedinstvena kompozicija.

Sl. 9.

Ista tehnika u izradi poklopaca za metalna ogledala na čije bi se diskove, uglavnom većeg promjera, ali slične stilizacije, lemlili raznoliki odljevci, uglavnom mitološkog sadržaja, ponekad i vrlo kvalitetne izrade, neodoljivo sugerira da je i ta kompozicija s Ošanića rađena u jednoj od takvih radionica.

Jedan nalaz takva poklopca u Korintu s početka 3. st. pr. Krista, koji se čuva u nacionalnom muzeju u Ateni (br. X. 16115) prikazuje poznati motiv u kojem Nike ubija bika (sl. 10). Taj kvalitetni helenistički uradak pokazuje nekoliko dodirnica s odljevkom s Ošanića. I jedna i druga figura zamišljene su i izlivena na malom nimbusu kao svojoj podlozi, pa tek onda zalemljene na kružni disk. Premda se hiton na korintskoj figuri doima laganiji i prozirniji od onoga u kojem je Nike s Daorsona, i jedan i drugi stilizirani su kao inačice već spomenute mokre odjeće. Ipak, najuočljivija sličnost je u obliku krila čije je drugo dugo pero duže od ostalih.¹³

¹³ *Lexicon Iconographicum Mythologiae Classicae*, VI. 1, br. 170; LIMC, VI, 2, str. 377.

Sl. 10.

Naznačena izvorna pozicija reljefnog odljevka na samom disku nije također beznačajna za potpuniju interpretaciju figure boginje Nike, ni predmeta u cijelosti, posebno njezina klečećeg, odnosno sagnutog položaja, ispružene ruke koja nešto pokazuje i uzdignute glave i uzdignutijeg pogleda. Tek kad se odljevak postavi na odgovarajuće i naznačeno mjesto, postaje razvidno da boginjina desnica dodiruje mjesto na rubnoj kružnici diska, na mjestu iznad kojeg je posvetni natpis Kalije Aristomenova. Boginja pokazuje taj natpis, ne bilo kojem promatraču, nego onome kome je on posvećen, dakle bogu Apolonu. Stoga je njezina glava s pogledom usmjerena prema gore, možda prema Olimpu ili prema Suncu, koje Apolon personificira. Prema tome Nike iz predgrađa ilirske gradine na Ošanićima kod Stoca nije prikazana kao boginja neke ratne pobjede, one u dvoboju ili na atletskom natjecanju. Ona je izlivena u posve nepoznatom klečećem položaju i onoj najmanje poznatoj ulozi posrednice između ljudi i bogova.

Prema svemu tome brončani poklopac s votivnim natpisom i likom boginje Nike, koji bi se okvirno mogao datirati u 3. st. pr. Krista, reprezentativni je nalaz koji je ukrašavao nepoznatu luksuznu posudu. Njegov votivni natpis sugerira mogućnost postojanja nekog Apolonova svetišta upravo u tom dijelu predgrađa.

Tomislav JONJIĆ

HRVATI ISTOČNE HERCEGOVINE UOČI PRVIH IZBORA ZA SABOR BiH 1910. GODINE

1. Opće prilike u BiH na prijelazu 19. u 20. stoljeće

Na temelju odredaba Berlinskoga kongresa, osmansku okupaciju Hercegovine i Bosne zamijenila je 1878. austro-ugarska. Tijekom iduća četiri desetljeća, unutar kojih će 1908. doći i do njihova priključenja Austro-Ugarskoj Monarhiji, te dvije pokrajine doživljavale su burnu upravno-političku, gospodarsku, kulturnu, pa i crkveno-vjersku preobrazbu.¹ Dotad nekoliko stoljeća silom upravljane prema Orijentu, one su se počele postupno okretati i prilagođavati srednjoeuropskoj, donekle i sredozemnoj kulturnoj i pravnoj tradiciji, pa su se naslijeđeni odnosi suočili s neočekivanim i naglim izazovima, a usprkos nastojanju austro-ugarskih vlasti da se socijalni i politički potresi – koliko zbog međunarodnih obzira, toliko i zbog vrlo krhkih unutarnjih kohezivnih sila u iznimno kompleksnu, a istodobno i po konfesionalno-etničkim i po socijalnim razlučnicama oštro raslojenu bosansko-hercegovačkom društvu – izbjegnu koliko god ih je moguće izbjeći, ipak su stare strukture bile neminovno podvrgnute velikim promjenama.

Pored tog otvaranja Europi te slobodnijeg protoka ideja, ljudi i roba, na oblikovanje bosansko-hercegovačkog društva u novim okolnostima bitno su utjecali odnosi među europskim velesilama, a još više dualistički ustroj Austro-Ugarske čije je imperijalističke planove obilježavao i određivao sukob austrijsko-njemačke i mađarske elite, kao i proces modernizacije s brojnim svjetonazorskim prijemima i sukobima koji su pred kraj 19. i početkom 20. stoljeća davali snažan pečat vjersko-konfesionalnim i kulturno-umjetničkim, a time i političkim i gospodarskim procesima diljem Staroga kontinenta, a napose u srednjoj i zapadnoj Europi, te se s određenim zakašnjenjem prelijevali i u BiH, dijelom neposredno iz samih žarišta odnosno velikih europskih središta poput Beča, Münchena, Graza, Praga, Budimpešte, pa i Pariza, a dijelom posredno, ponajviše preko Zagreba i drugih hrvatskih zemalja.

¹ O demografskim, vjerskim, političkim i gospodarsko-kulturnim prilikama u BiH na prijelazu iz 19. u 20. stoljeće postoji obilna literatura, s interpretacijama koje su, razumljivo, različite, a ponekad i suprotstavljene. Ovaj opći prikaz tih prilika, kao i prikaz političkog organiziranja bosansko-hercegovačkih Hrvata katolika, oslanja se na knjigu: T. JONJIĆ, *Ivo Pilar – pisac, političar, ideolog (1898.–1918.)*, Zagreb, 2020. koja je pokušaj autorove interpretacije i sinteze brojnih tamo navedenih izvora i literature.

ZEMLJOVID BIH, politički i RENNER Heinrich BiH

Jer, pored europskih i monarhijskih procesa, na oblikovanje života u BiH iznimno velik utjecaj imala su politička, gospodarska, vjersko-crkvena i kulturno-umjetnička previranja u susjednim zemljama: navlastito u Hrvatskoj koja je i dalje bila rascjepkana i podijeljena između dviju monarhijskih polovica, te u mladim, netom međunarodno priznatim kneževinama Srbiji i Crnoj Gori koje su svoju egzistenciju pokazivale i potvrđivale sve otvorenijim iredentističkim i imperijalističkim ambicijama.

Na simboličkoj razini, koja je nadilazila puka dinastijska okapanja, te srpske i crnogorske ambicije će se očitovati u skorašnjem proglašenju obiju država kraljevinama; na stvarnoj – u planovima i Beograda i Cetinja da prisvoje okolne zemlje, pri čemu se je osobito Srbija vješto služila jugoslavenskom ideologijom koja se, začinjena propagandom o natražnom, internacionalnom i klerikalnom katoličanstvu nasuprot tobože naprednoga, nacionalnog i pučkog pravoslavlja, hranila, među ostalim, i rasno-jezičnim, a domalo i rasno-biološkim mitologemima o „istojezičnoj i jednokrvnoj braći“ koji su u tankom sloju pretežno hrvatske inteligencije nastali i ukorijenili se kao sinteza europskih (kršćanskih i nekršćanskih) protuislamskih sentimenata te prosvjetiteljskim idejama nadahnutih jezikoslovnih, paleontološko-bioloških i socioloških fikcija i konstrukcija, s krajnjim ciljem da se ta tobožnja *jezična i krvna istovjetnost* ostvari i potvrdi u jedinstvenu književno-umjetničkom odnosno kulturnom prostoru koji će potom, prirodno i neizbježno, tražiti svoje državno-pravno ozbiljenje.

Zbog odredaba Berlinskoga kongresa i međunarodnih obzira, okupirane su pokrajine u Monarhiji imale zaseban položaj – zadržat će takav položaj i nakon aneksije, jer je svako drugo rješenje ugrožavalo postojeći dualistički ustroj države i narušavalo ravnotežu snaga uspostavljenu između bečkoga dvora te austrijske i mađarske elite – pa ni njihovi žitelji formalno nisu uživali pravni položaj državljana, nego su bili nazivani državnim pripadnicima Austro-Ugarske. Društvo je, pak, i dalje bilo organizirano na konfesionalnoj osnovi, a velika većina pučanstva bila je nepismena. Domaća je svjetovna inteligencija bila tek u poveljama, a i gospodarstvo je kaskalo za onim u susjedstvu, kamoli za onim u srednjoj ili zapadnoj Europi. Nešto razvijenija trgovina u prvo je vrijeme u znatnoj mjeri bila u rukama pravoslavnih trgovaca grčkoga, cincarskog i srpskog podrijetla, a stanovništvo se je bavilo uglavnom poljoprivredom.

Na tom je području, pored razmjerno primitivnog načina obrade zemlje i uzgoja stoke, veliki problem bila činjenica da je većina poljoprivrednog zemljišta bila u vlasništvu muslimanskih veleposjednika, a obrađivali su ju mahom kršćanski nevlasnici, više pravoslavni nego katolički seljaci-kmetovi. To je nametalo potrebu provedbe agrarne reforme, koja je bila iznimno složen i zahtjevan pothvat s brojnim pravnim, konfesionalnim, gospodarskim i političkim implikacijama. Zato će mu vlasti pristupiti vrlo oprezno i polagano, pa će rješenje agrarnog pitanja postati jednim od ključnih točaka unutarnje polarizacije i gospodarsko-političke mobilizacije.

A usporedno s time pojavit će se i problem kolonizacije iz drugih dijelova Monarhije. Okupacija i kasnije aneksija značila je, naime, dolazak znatnog broja vojnih časnika i popratnog osoblja, a dinamizacija trgovačkoga i uopće gospodarskog života privući će u BiH inozemne trgovce, obrtnike, industrijalce i bankare. Budući da u zemlji nije bilo školovana činovničkoga kadra, pa ni svjetovne inteligencije koja će tek postupno stasati, država je i iz političkih i iz gospodarskih razloga na razne načine, ponajprije višim plaćama i povoljnijim mirovinskim propisima, poticala useljavanje iz drugih dijelova Monarhije.² I ti useljenici, koje je domaći živalj nekad posprdan, a nekad i s jedva prikrivenim prizvukom bojazni, pa i zavisti nazivao *kuferasima*, imat će važnu ulogu u predstojećim političkim nadmetanjima i borbama. One će umjesto vjersko-konfesionalnih postupno dobivati nacionalno-politička obilježja.

Svjesne centrifugalnih tendencija, odnosno sve otvorenijega i snažnijeg poistovjećenja bosansko-hercegovačkih katolika s hrvatskom, a pravoslavnih sa srpskom nacionalnom mišlju, državne vlasti su tom problemu pokušavale doskočiti

2 Ti doseljenici su potjecali iz raznih zemalja. Popis pučanstva iz 1910. zabilježio je 114.591 doseljenika koji su, prema tome, činili 6,04 % ukupnoga civilnog stanovništva u BiH. Od toga je bilo, primjerice, 22.968 osoba koje su njemački označile kao svoj materinski jezik, 10.975 onih kojima je materinski bio poljski, 7.431 ukrajinski, 7.045 češki, 6.443 mađarski, 3.108 slovenski, 2.462 talijanski, 482 slovački itd. Znatan dio njih bili su radnici i poljodjelci (kolonisti), a nezanemariv je bio i udio stranaca u činovničkome kadru. Primjerice, 1892. je među bosansko-hercegovačkim činovnicima bio 621 onih koji su njemački držali svojim materinski jezikom te 506 Čeha i 157 Mađara. Godine 1910. njemački je kao materinski govorilo 1.277 (odnosno 11,2 %) državnih službenika i oružnika, češki 1.247 (ili 11,0 %), poljski njih 588 (ili 5,2 %), slovenski 399 (ili 3,5 %), mađarski 347 (ili 3 %) itd. Ti podatci postaju još ilustrativniji kad se usporede s podacima da je domaćih činovnika i oružnika, bez obzira na narodnosnu i konfesionalnu pripadnost, bilo 3.588 (odnosno 31,6 % ukupnoga činovničkoga i oružničkoga kadra), a da je činovnika i oružnika koji su se izjasnili u hrvatskome smislu i potjecali iz Hrvatske bilo 2.671 (ili 23,5 %), a Srba doseljenika iz Trojednice i Vojvodine 853 (ili 7,5 %). Opš. T. JONJIĆ, *Ivo Pilar – pisac, političar, ideolog (1898.–1918.)*, 167.–168. i tamo navedena literatura.

suzbijanjem nacionalnih ideologija te očuvanjem donekle reformiranoga osmanskoga *millets* kog sustava odnosno sustava vjerske autonomije i konfesionalnog identiteta. Zato su, napose u prva dva desetljeća, bila najčešće zabranjivana nacionalna imena udruga i organizacija, ograničavan je dotok novina, časopisa i knjiga iz inozemstva, pa i iz drugih dijelova Monarhije, a uveden je i razmjerno strog i djelotvoran obavještajno-redarstveni nadzor nad nepoćudnim osobama. I doseljenje *kuferaša* pretpostavljalo je potvrde o političkoj ispravnosti i neporočnosti.

U zemlji koja je upravno-politički bila organizirana u šest okruga (sarajevski, mostarski, bihaćki, banjolučki, travnički i tuzlanski),³ provedba takve politike povjerena je zemaljskoj (pokrajinskoj) vladi kao instrumentu središnjih vlasti. I tu se je pojavio problem dualističkog ustroja države, pa je u prvi mah glede BiH glavnu ulogu u sklopu zajedničkoga ministarskog vijeća trebalo imati Zajedničko ministarstvo vanjskih poslova, u sastavu kojega je ustrojena posebna „bosanska“ odnosno bosansko-hercegovačka komisija (povjerenstvo). No, odluka o neograničenu trajanju okupacije te ulazak BiH u zajedničko carinsko područje doveli su do toga da ključni i najvažniji tvorac austro-ugarske politike u BiH postane Zajedničko ministarstvo financija, budući da je prvobitno tzv. bosansko odnosno bosansko-hercegovačko povjerenstvo postupno izgubilo samostalan položaj.⁴ Naime, nakon što je njegov predsjednik, odjelni predstojnik u ministarstvu vanjskih poslova Josef von Szilávy 8. travnja 1880. postao zajedničkim ministrom financija, sjedište bosansko-hercegovačkog povjerenstva faktično je prešlo u sastav Zajedničkoga ministarstva financija te je s vremenom postalo njegovim dijelom.

A sudbonosnom će se pokazati činjenica da su skoro cijelo vrijeme od okupacije BiH do sloma Monarhije na čelu tog ministarstva bili ljudi koji u pravilu nisu nikad smetali s uma svoju pripadnost mađarskom narodu i odanost mađarskoj nacionalnoj i državnoj misli. Budući da je veći dio hrvatskih zemalja pripadao ugarskoj polovici države te se opirao mađarskim imperijalističkim ambicijama i sustavnim pokušajima mađarizacije, to će se osobito nepovoljno odraziti na bosansko-hercegovačke katolike koji su u tom razdoblju doživljavali preporod i nacionalnu emancipaciju u hrvatskom smislu. Premda su katolici Hrvati bili jedina etničko-konfesionalna skupina koja je pozdravila okupaciju – jer su joj se, svaki iz svojih razloga, suprotstavili i bosansko-hercegovački pravoslavci i muslimani – mađarskoj je političkoj eliti hrvatska nacionalna misao bila izrazito zazorna, budući da je prijetila ujedinjenjem BiH s ostalim hrvatskim zemljama, potkresavanjem mađarskih presizanja na hrvatske zemlje i Jadransko more, ali i logičnim naslonom na Beč koji bi mogao ugroziti i druge plodove dugotrajnoga i u znatnoj mjeri uspješnoga mađarskog okapanja s bečkim dvorom i njemačko-austrijskim krugovima.⁵

3 U ondašnjim je službenim publikacijama i u tisku njemačka riječ *Kreis* redovito prevedena kao okružje. To je uglavnom preuzela i historiografija. U banskoj Hrvatskoj, a napose u Dalmaciji, *Kreis* je redovito preveden riječju okrug.

4 Zajedničko ministarstvo financija bilo je jedno od ministarstava zajedničkih za obje polovice Monarhije, te je skupa s ministarstvom vanjskih poslova i carskoga i kraljevskoga dvora te ministarstvom rata i ministrima predsjednicima vlada obje polovice Monarhije činilo Ministarsko vijeće za zajedničke poslove. Taj je sustav utemeljen nakon Austro-ugarske nagodbe serijom ustavnih propisa iz prosinca 1867. godine, a prijenos djelokruga na Ministarsko vijeće, prošireno još nekim dužnosnicima, u javnosti i u novinstvu obično je nazivan delegacijama.

5 Pojam musliman ovdje označuje pripadnika vjerske zajednice, pa je zbog toga i pisan dosljedno malim početnim slovom.

To je opći kontekst u kojem su se, sa snažnim poticajima iz susjednih hrvatskih odnosno srpskih zemalja, oblikovale i organizirale etničko-konfesionalne skupine u BiH. Zanimljivo je pritom da se *kuferasi* austrijsko-njemačkoga i mađarskog podrijetla, pa ni oni iz drugih slavenskih područja Monarhije, nisu pokušavali zasebno organizirati, ne računajući skupine i udruge koje su djelovale kao zasebne građanske, kulturno-umjetničke ili gospodarsko-interesne jezgre koje međutim nisu imale ambicije pridobivati širu potporu domaćeg pučanstva niti ozbiljnije utjecati na socijalno, političko-gospodarsko i kulturno opredjeljivanje starosjeditelja. Štoviše, oni *kuferasi* koji su pripadali nekom od slavenskih naroda – pa i pokoji izvorni govornik njemačkoga – često su pokazivali želju da se prilagode domaćim prilikama i srode s novom domovinom, pa ćemo ih uoči svjetskog rata dosta često naći u redovima organizacija koje su okupljale domaći živalj.

A dok je pravoslavno pučanstvo, koje je činilo relativnu većinu stanovništva u zemlji, zbog niza razloga postupno prihvaćalo srpsku nacionalnu svijest (zbog čega se je dobar dio njegove elite ustrajno i sustavno pripremao da to promijeni, tražeći saveznike na sve strane, pa i u okupatorskim, navlastito mađarskim redovima koji su jačanje mađarskog položaja prema Beču i Austriji promatrali kao svoj glavni interes), bosansko-hercegovački su muslimani zadugo nastavili živjeti u naivnu nadanju, čak i u uvjerenju da je austro-ugarska okupacija samo privremena i da je nadohvat ruke povratak istovjerne, sultanove vlasti koja je 1878. svedena tek na nominalnu (zbog čega je većina muslimanske veleposjedničke strukture nasjedala srpskoj propagandi o prirodnosti, pače nužnosti srpsko-muslimanske suradnje u otporu tuđinskoj, *kuferaskoj* infiltraciji, stavljajući se time faktično u službu centrifugalnim velikosrpskim tendencijama, usprkos njihovim protumuslimanskim, *kosovsko-vidovdanskim* sentimentima koji su u susjednoj Srbiji u prethodnom razdoblju tako zorno ubrali svoje brutalne plodove, i unatoč sve zaoštrenijim odnosima između muslimanskih zemljoposjednika i pretežno pravoslavnih kmetova).

Kao što je spomenuto, drugačije je bilo s bosansko-hercegovačkim katoličkim pučanstvom. Iako je prestankom višestoljetne osmanske okupacije bilo naizgled oslobođeno te došlo pod vlast katoličkog vladara, to se je pučanstvo ubrzo moglo uvjeriti u to da je jedna okupacija zamijenjena drugom te naučiti koliko je dalek put od prividnog oslobođenja do slobode. Odmah su se – a bit će tako i ujesen 1908., u vrijeme aneksije Bosne i Hercegovine – skršile vruće želje i očekivanja da će okupirane pokrajine biti pripojene ostalim hrvatskim zemljama (s pravno-političkim obrazloženjem da bi se time narušila dualistička ravnoteža koja je 1867. i 1868. rascijepila hrvatski narod te mu nametnula državnopravne okove koji su ga neminovno antagonizirali i s Bečom i s Peštom), a za koji mjesec su se izjalovile i nade da će katoličko pučanstvo okupiranih pokrajina u katoličkoj monarhiji uživati povlastice.

Zapravo se je zbilježilo upravo protivno: u društvu koje je iz osmanskih vremena baštinilo strukturu koju su uvelike određivala konfesionalna obilježja, i u katoličkoj je Monarhiji katolike bilo najlakše ignorirati – a ponekad i otvoreno diskriminirati – jer se na njihovu centripetalnu orijentaciju uvijek moglo *besplatno* računati, i jer

su tom diskriminacijom središnje vlasti pred međunarodnom javnošću najzornije pokazivale da ne nastupaju kao okupator s dalekosežnim planovima prema Bliskome i Srednjem istoku, nego kao čimbenik europske stabilnosti i nositelj tobože posebne kulturne misije.

Zato je proces nacionalne emancipacije i identifikacije katolika u hrvatskom smislu suzbijan oštrije nego analogan proces približavanja pravoslavnih srpskoj narodnoj i državnoj misli, snažno potpomognut djelovanjem srpsko-pravoslavnog svećenstva i činjenicom da je režim dopustio da se dotad uobičajeni nazivci „grčko-istočni“ odnosno „istočno-pravoslavni“ zamijene sintagmom „srpsko-pravoslavni“. Promjena koja se je činila samo terminološkom, pokazala se supstancijalnom, jer će ona ubrzati poistovjećenje pravoslavlja sa srpstvom i olakšati legalno širenje srpske, pa i velikosrpske propagande kojoj je naruku išla i okolnost da su neki od vjerskih i kulturnih žarišta srpstva – poput Matice srpske u Novome Sadu ili pravoslavnih manastira u Srijemu i Slavoniji – bili u granicama iste države, što je olakšalo protok ljudi, ideja, novina, časopisa i knjiga.

Opasne implikacije tih činjenica i procesa zapažali su ne samo hrvatski katolički promatrači; svijest o njemu postojala je i kod nekih od najviših državnih dužnosnika, pa i kod lukavog i inteligentnog Bénya (Benjamina) Kállaya koji je kao najdugovječniji zajednički ministar financija uvelike krojio sudbinu okupiranih pokrajina. Obnašajući tu dužnost od lipnja 1882. do srpnja 1903., Kállay je dugo vjerovao kako će subverzivne i centrifugalne nacionalne pokrete suzbiti te državne (i osobito mađarske) interese zaštititi inauguriranjem i svesrdnim protežiranjem *bošnjaštva* kao umjetne ideološke konstrukcije odnosno kao nadkonfesionalne i pseudonacionalne odrednice koja bi označavala zajednički identitet stanovnika okupiranih pokrajina, te pokušajima da nizom propisa, ograničenja i povlastica Sarajevo od pukoga sjedišta glavnih upravno-političkih tijela pretvori u gospodarsko i kulturno-obrazovno središte koje ima smanjiti, pa i u cijelosti anulirati privlačnu snagu Zagreba i Beograda. Provodeći taj pothvat, Kállay je imao razloga računati na potporu značajnog broja pripadnika muslimanske zemljoposjedničke elite, ali se je zamisao nasukala na otklonu kako pravoslavnih (Srba), tako i katoličkih Hrvata.

A na položaj, emancipaciju i organiziranje potonjih bitno je utjecala i organizacija crkveno-vjerskog života. Jer, i kod katolika je domaća svjetovna inteligencija bila tek u zametku, ali su onu crkvenu – koja je u prethodnim desetljećima i stoljećima nastupala ne samo kao duhovni pastir nego i kao politički predstavnik i predvodnik katoličkog življa – potresala snažna previranja upravo u razdoblju u kojem je grčevito trebala unutarnju slogu. Ta su previranja bila uvelike uvjetovana uvođenjem redovite katoličke hijerarhije u BiH na temelju Konvencije između Austro-Ugarske i Svete Stolicе koja je potpisana u Rimu 8. lipnja 1881. te papinske bule *Ex hac augusta* koju je papa Lav XIII. proglasio 5. srpnja iste godine. Crkveno-pravne, pastoralne i nacionalno-političke posljedice tih previranja, koja u nekim aspektima nisu okončana do današnjeg dana, znale su se u austro-ugarsko doba manifestirati u iznimno ostrim oblicima, u nerijetkim slučajevima i u nemilosrdnim sukobima, ponekad i sablažnjivima do mjere koja je Svetu Stolicu silila na izravnu intervenciju.

K tome su nemalu ulogu u oblikovanju društvenoga i političkog života bosansko-hercegovačkih katolika imale i zavičajne razlike i prijepori koje je obilježavalo i premještanje središta političkoga, kulturnog i gospodarskog života iz Hercegovine i Mostara – gdje su bili pokrenuti prvi hrvatski listovi i formulirane prve nacionalno-političke koncepcije – u Bosnu odnosno u Sarajevo kao sjedište Zemaljske vlade, a uza sve to protiv katolika i njihova hrvatskoga nacionalno-političkog sazrijevanja *ratovali* su agresivni sekularizacijski procesi koji su se širili Europom: tzv. protuklerikalizam, progresistički modernizam i vjerski indiferentizam, odnosno odjeci kulturne borbe koji su se krajem 19. i početkom 20. stoljeća prelijevali i u BiH. Tako će se sve što je u to doba bilo protiv Katoličke crkve – od bezvjerstva preko protestantizma do svetosavlja i od slobodnog zidarstva do socijaldemokracije – neminovno svrstati na stranu protivnu ostvarenju hrvatskih nacionalnih ciljeva, na prvome mjestu onoga osnovnoga koji se svodio na ujedinjenje svih hrvatskih zemalja u jednu cjelinu (pa i u slučaju kad te ciljeve – kao što će se, samo naizgled paradoksalno, dogoditi u drugoj polovici prvog desetljeća novog stoljeća – budu zagovarali svjetovnjački elementi koji su u svjetonazorskom pogledu bili obilježeni naglašenim *protuklerikalizmom* te uvelike natrunjeni masarikovštinom i naprednjaštvom).

2. Političko organiziranje bosansko-hercegovačkih Hrvata katolika

Režimski pokus s uvođenjem *bošnjaštva*, kao što je spomenuto, listom su odbili Srbi, a spremnost da ju prigrlji pokazala je jedva šačica katolika, pa je bez oslonca ostala znatno raširenija spremnost muslimana da se tim zamjenskim identitetom posluže kao svojevrsnom branom od procesa modernizacije koji je, među ostalim, donosio i logičnu potrebu za nacionalnom identifikacijem i političkim organiziranjem. Jer, život je bio jači od svih ograda koje su preda nj stavljanje: iako je u okupiranim pokrajinama stvaranje političkih organizacija i *bavljenje politikom* mimo struktura vlasti bilo zabranjeno, proces se nije mogao zaustaviti, pa će kao političke organizacije – zapravo političke stranke – u prvom desetljeću novog stoljeća početi nastupati narodnosno-konfesionalne udruge koje su formalno utemeljene kao kulturno-gospodarske i prosvjetne odnosno vjersko-prosvjetne organizacije.

Zametci takvog organiziranja mogu se primijetiti već pred kraj 19. stoljeća, u kontekstu muslimanske borbe za vakufsko-mearifsku odnosno srpsko-pravoslavnog nastojanja za ostvarenje crkveno-školske autonomije. Analogno situaciji iz doba okupacije 1878., i sada je otpor prema katoličkoj Monarhiji – točnije: prema katoličkoj dinastiji – strah od gubitka povlastica i opće nezadovoljstvo postojećim položajem koji su obilježavali vodstva tih dviju zajednica – usprkos suprotnosti i animoziteta među njima, pa i usprkos tomu što ni one same nisu imale jedinstvene poglede na način na koji bi njihov položaj trebalo riješiti – stvorio podlogu za muslimansko-srpsku suradnju koja će se i bez formalnog sporazuma produljiti u 20. stoljeću te potrajati cijelo njegovo prvo desetljeće: iz srpske je perspektive sve bilo bolje od širenja austrijskoga (i hrvatskog) utjecaja, pa su Srbi taktizirali, razmećući

se *protukuferaskom* retorikom, tobožnjim simpatijama za muslimane i zahtjevima za autonomijom BiH; s druge je strane većini muslimanske elite naivno imponiralo sve što podupire autonomiju okupiranih pokrajina i makar prividno očijuka sa sultanovim navodnim, virtualnim pravima na njih.

U jeku te borbe, pred kraj 1906. godine, 3. prosinca, u Brodu na Savi održan je sastanak muslimanskih prvaka iz BiH. Na njemu je utemeljena Muslimanska narodna organizacija (MNO), faktično prva muslimanska politička stranka u BiH, te je izabran njezin „Eksekutivni odbor“ kojemu je na čelu bio livanjski zemljoposjednik Alibeg Firdus. Za sjedište Eksekutivnog odbora određena je Budimpešta, što je bila dosta jasna poruka središnjim vlastima. Osim što je svjedočila o kontinuitetu autonomističke politike muslimanske zemljoposjedničke i trgovačke elite te nastavku nadanja da će se vratiti *turski vakat*, ona je Beču i Habsburzima nedvosmisleno govorila da će muslimanski autonomisti između Austrije i Mađarske izabrati Mađarsku, a istodobno je imala unutarnjopolitičke implikacije, jer je bilo jasno kako je taj vjetar u mađarska jedra istodobno bio argument protiv hrvatskih nacionalno-integracijskih nastojanja. Glasilom MNO-a postao je mostarski list *Musavat (Jedinstvo)*, koji je izlazio još od listopada te godine.

Nešto kasnije, u veljači 1908. tešanjski trgovac i jedan od pokretača prohrvatskog *Behara*, Ademaga Mešić, postigao je dogovor s istomišljenicima o osnivanju Muslimanske napredne stranke (MNS) i o pokretanju njezina glasila koje će izlaziti pod naslovom *Muslimanska svijest*. Protivno tradicionalističkomu, konfesionalnim momentom obilježenu središnjem toku muslimanske politike u BiH koji je zastupao autonomistički MNO, nova je stranka imala zagovarati hrvatsku nacionalnu ideologiju i starčevićanski program. Osnivačka skupština MNS-a održana je 24.-28. kolovoza 1908, a *Muslimanska svijest* pojavila se je 3. rujna iste godine. Stranka je računala na potporu mlađega trgovačkog naraštaja te srednjoškolce i studente ponajprije zagrebačkog, ali i drugih sveučilišta u Monarhiji koji su prihvaćanje hrvatske nacionalne misli shvaćali i kao dio procesa modernizacije i europeizacije BiH, a u stranačkom su vodstvu bili još i Esad ef. Kulović, Halidbeg Hrasnica, Šemsibeg Salihbegović, Hakija Hadžić i dr. U idućim godinama i desetljećima neki od njih dosljedno će se izjašnjavati Hrvatima islamske vjeroispovijesti, drugi će okrenuti leđa hrvatskoj nacionalnoj misli te prigrliti autonomistički, a poneki čak i srpski nacionalni program.

U svjetlu predstojećega uvođenja ustavnog stanja te održavanja izbora za Sabor BiH, početkom 1910. godine – svjestan ograničena uspjeha u muslimanskim masama, ali i imajući na umu da će budući Sabor biti također ustrojen na konfesionalnom načelu – MNS je iz taktičkih razloga prestao zastupati otvoreno hrvatski program te je nakon spajanja s jednom muslimanskom grupacijom koja je zagovarala samo konfesionalne ciljeve, preimenovan u Muslimansku samostalnu stranku (MSS). Umjesto *Muslimanske svijesti* stranačkim glasilom postat će *Muslimanska sloga*. Započeli su pregovori s MNO-om, ali je pokušaj ujedinjenja dviju muslimanskih stranaka u proljeće 1910. završio neuspjehom. Na saborskim izborima MSS nije osvojio nijedan mandat, ali su na dopunskim izborima u travnju 1911. izabrani

Mešić i Halidbeg Hrasnica, pa je MSS postao parlamentarnom strankom. U ljeto 1911. godine MSS i MNO će se ipak fuzionirati u Ujedinjenu muslimansku organizaciju (UMO), a saborski klub UMO-a u novim će okolnostima uspostaviti načelnu suradnju s Hrvatskim saborskim klubom. Neki članovi UMO-a, poput Ademage Mešića i Šemsibega Salihbegovića, ući će i u Vrhovnu upravu odnosno u Vijeće (jedinstvene) Stranke prava 1911. godine.

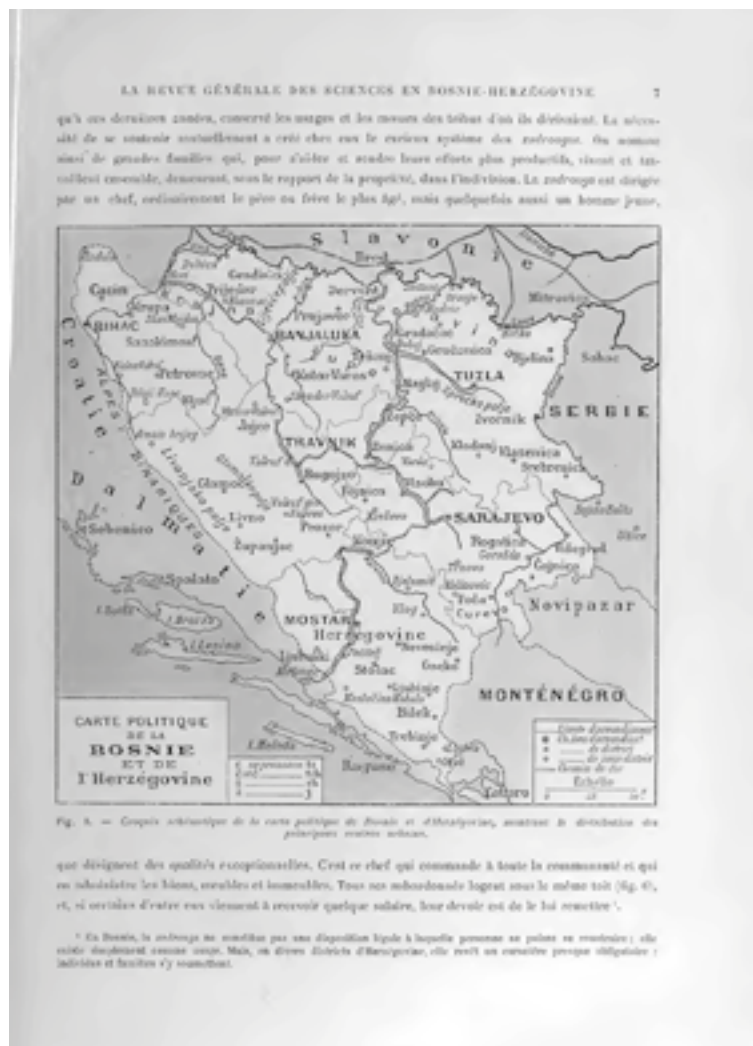
Za društvenim i političkim okupljanjem i organiziranjem muslimana nisu kasnili ni bosansko-hercegovački Srbi, koji su u ranijim godinama i desetljećima pokrenuli nekoliko novina i časopisa te utemeljili veliki broj srpskih pjevačkih društava, čitaonica, tiskara, pa i banaka, pokazujući time rezultate organiziranog rada svoje domaće elite, ali i plodove izdašne potpore srpskih kulturnih i gospodarsko-političkih centara izvan BiH. Bosansko-hercegovački Srbi su krajem listopada 1907. organizirali Srpsku narodnu organizaciju (SNO), koja je objedinjavala nekoliko političkih grupacija koje su postojale iz ranijeg razdoblja te su objavljivale *Srpsku riječ* i *Narod*. Program SNO-a usvojen je početkom studenoga 1907. na glavnoj skupštini održanoj u Sarajevu. Rezolucija kojom se je pozivalo na ujedinjenje tih grupacija donesena je u svibnju 1907., odnosno u isto vrijeme kad je u Sarajevu osnovana druga srpska grupacija, Srpska narodna samostalna stranka (SNSS), koja će se ugasiti već 1910. godine, nakon neuspjeha na izborima za Sabor. U kasnijem će razvoju i zbog okolnosti koje je diktirao parlamentarni život, ali i zbog djelovanja režima koji je nalazio načina da za svoje potrebe mobilizira pojedince i skupine, doći do novih političkih raslojavanja i organiziranja među Srbima.

Usporedno s organiziranjem muslimana i pravoslavnih Srba, i kod Hrvata katolika, koji su u političkom smislu već otprije uglavnom simpatizirali s pravaškim grupacijama u banskoj Hrvatskoj i u Dalmaciji, sazrijevalo je uvjerenje o nužnosti stvaranja slične organizacije koja bi okupljala Hrvate katolike svakako, a muslimane hrvatskih nagnuća po mogućnosti. O tome se je počelo češće pisati i u malobrojnim hrvatskim novinama u BiH, ponajviše u mostarskima, ali i u sarajevskome *Hrvatskom dnevniku* koji je od početka siječnja 1906. počeo izlaziti pod nadzorom vrhbosanskog nadbiskupa dr. Josipa Stadlera. Poput toga sarajevskog lista – koji je svoj utjecaj naglo širio i zbog svoje uredničke politike i zbog ritma izlaženja – i drugo je hrvatsko novinstvo nastojalo privući muslimane (pa je i Stadlerov list klicao kako je „baška vjera, a baška narodnost“) te je – u pravilu potiskujući raspravu o agrarnom pitanju koje je tištilo i nemali broj katolika – sustavno ukazivalo na mađarsku i osobito srpsku odnosno velikosrpsku protuhrvatsku politiku kojoj se može stati nakraj samo okupljanjem hrvatstva i organiziranim djelovanjem.

U prvo vrijeme najotvoreniji u tim inicijativama za stvaranje hrvatske organizacije bio je izvorno pravaški krug oko mostarskog *Osvita*, lista koji je izvorno pokrenuo poznati i borbeni Ivan Milićević, a u to ga je doba uređivao knjižar i tiskar Gjuro Džamonja, te skupina svjetovnjaka među kojima je bio i nemali broj *kuferaša*. U tom krugu i na njegovu rubu nastajale su, doduše, i drugačije zamisli. Tako su osobito Ivo Pilar i Dušan Plavšić, šogor Silvija Strahimira Kranjčevića, već odavno renomiranog i popularnog pjesnika te književnog urednika sarajevske *Nade*, bili

počeli pomišljati na presađivanje Hrvatske pučke napredne stranke u BiH. Pilar i Kranjčevića (kao i Tugomira Alaupovića) povezivao je, uostalom, javni napadaj na nadbiskupa Stadlera iz ožujka 1903. u povodu vjerskog prijelaza jedne muslimanske na katolicizam, koji je dobio veliki publicitet i izvan granica BiH.

ZEMLJOVID BIH, politički 2, Louis Olivier La Bosnie et l'Hercegovine 1901

Ocjenjujući da se je pravaška politička taktika u drugim hrvatskim zemljama pokazala nedovoljno plodnom, Pilar i Plavšić s nekolicinom svojih istomišljenika – odreda ideološki i svjetonazorski bliskih hrvatskim masarikovcima (naprednjacima koji su po zagrebačkom listu *Pokret* nazivani i *pokretašima*) – vjerovali su kako bi time mogli postići nacionalno-političke, ali i svoje svjetonazorske ciljeve. Činilo im se, naime, da bi presađivanjem naprednjačke organizacije mogli ukloniti presudan utjecaj Crkve i crkvenih krugova iz političkoga i kulturno-prosvjetnog života, zaobići sporove i sukobe napose između nadbiskupa Stadlera i franjevac te otvoriti prostor za uspostavu katoličko-muslimanske suradnje odnosno za pridobivanje muslimana za hrvatsku nacionalnu misao, što bi im omogućilo afirmaciju i na općehrvatskom planu.

U tim svojim kombinacijama suočili su se s vlastitim, posve krivim predodžbama o pravim ciljevima naprednjačke ideologije. Kako su tijekom višegodišnjeg boravka u BiH spoznali prave ciljeve srpske politike – pa će se u njezina ponajljueg protivnika pretvoriti upravo Ivo Pilar koji je inače sâm za sebe znao napisati da je u Bosnu došao kao izdanak slavosrpske obitelji i „apostol hrvatsko-srpske sloge“ – sada su na svoje iznenađenje zaključili kako su nacionalno-političke i državnopravne predodžbe i ciljevi naprednjaka u banskoj Hrvatskoj i Dalmaciji drugačiji od njihovih. Shvatili su, naime, da naprednjaci – i ne samo oni – i dalje zatvaraju oči pred velikosrpskom („svesrpskom“) propagandom i negiranjem hrvatskih narodnih i državnih prava, pa su pripravnici prepustiti BiH srpskom utjecaju odnosno ne tražiti ujedinjenje tih pokrajina s drugim hrvatskim zemljama.

Bila je to logična posljedica tzv. politike novoga kursa i Riječke rezolucije od 3. listopada 1905. te – kao ustupak Srbima i Mađarima – cijena nastanka Hrvatsko-srpske koalicije, saveza čijem je nastanku psihološki, politički, propagandno pa i materijalno kumovala Kraljevina Srbija. A dok se je hrvatskim naprednjacima i drugim pristašama Hrvatsko-srpske koalicije takav ustupak Srbima činio racionalnim – pa su javnost uvjeravali kako su se, eto, i Srbi nakon višedesetljetnog služenja Talijanima i pogodovanja dalmatinskom autonomaštvu napokon založili za ujedinjenje Dalmacije s banskom Hrvatskom – bitno drugačija su bila hrvatska iskustva i predodžbe u BiH, gdje su Srbi bili brojčano nadmoćniji i gdje su mogli nastupati organiziranije i rafiniranije od vulgarne protuhrvatske propagande kakvu su, primjerice, u Zagrebu širili krugovi oko *Srbobrana*.

Rječito o tome govori pismo koje je sarajevski gimnazijski profesor, klasični filolog Slavoljub Kantoci početkom lipnja 1902. uputio Stjepanu Radiću, jednom od glavnih naprednjačkih ideologa koji je već godinama na sve strane širio uvjerenje da su Hrvati i Srbi zapravo jedan narod. Piše Kantoci u tom pismu kako su sarajevski Hrvati listom starčevićanci, ponajviše frankovci, pa poučava borbenog Radića: „Ima Ti to i svoj dublji uzrok. Ovdješnji naime Srbi ne mogu Hrvata ni živa vidjeti. Oni jednostavno poriču, da ima u Bosni Hrvata pa bi nas, koji smo ovamo došli iz Hrvatske, najvoljeli, što se kaže, utopiti u žlici vode. Oni se prosto zgražaju kad čuju [čuju] ime Hrvat – hrvatski. (...) Jedan je moj prijatelj taj Tvoj [Radićev, op. T. J.] rad za slogu sa Srbima nazvao upravo nepatriotičkim, jer dok Srbi uče Srbi svi i svuda, Ti oslabljuješ duh i osjećanje hrvatsko. Ti to radiš, veli on, u plemenitoj namjeri, ali su posljedice toga rada uz takve prilike za Hrvate štetne.“⁶

Nije, dakle, bilo nikakvo čudo da je Riječka rezolucija i među bosansko-hercegovačkim Hrvatima izazvala uzbunu (a protiv nje će iz svojih razloga ustati i braća Radić). Jamačno pod dojmom i utjecajem starčevićanaca („frankovaca“) iz banske Hrvatske koji su podilaženje i ustupke Srbima smatrali kukakvičjim jajem – zbog čega su ih nemilosrdno napadali krugovi koji su germanski *Drang nach Osten* smatrali najvećom prijetnjom Hrvatima – nasuprot poučku koji je nudio baš svaki povijesni zemljovid!⁷ – a u svome protugermanskom, u biti jugoslavenskom i

⁶ Korespondencija Stjepana Radića. Prir. Bogdan Krizman, Zagreb, 1972., sv. 1, dok. 266, str. 387.

⁷ Svaki zemljovid pokazuje, naime, da su hrvatske narodne i državne granice na zapadu uglavnom stalne (ili su u novije doba čak i proširene), dok na istoku i jugoistoku one stalno uzmiču, što sasvim jasno pokazuje iz kojega smjera Hrvatima

sveslavenskom zanosu istodobno priželjkivali Petra Karađorđevića u Splitu, Rijeci i Puli te maštali o ruskome kopitu na bečkim i tršćanskim ulicama – tu je rezoluciju mostarski *Osvit* odmah oštro osudio.

Pravilno shvaćajući da bit starčevićanske politike nije ni u protugermanstvu niti u protuklerikalizmu, nego u ostvarenju hrvatskih narodnih i državnih prava, taj list je već 7. listopada 1905. napao politiku „trabanta mađarske koalicije“ Frana Supila i rezultate riječkoga sastanka, držeći da na to ima pravo „tim prije, što su pozivači tog sastanka sasama isključili Herceg-Bosnu iz sastava hrvatskih zemalja radi hatora pozvanih Srba.“ Naglašavajući kako je to posljedica napuštanja hrvatskoga državnog prava, *Osvit* je optužio rezolucionaše da „za hator sveslavenske ideje napuštaju oni i svoje bivstvovanje“, iako je poznato da su „samo Hrvati igračka te sveslavenske politike i žrtve sveslavenskog bizantinizma.“⁸

Kad su mu rezolucionaši predbacili „nepatriotično pisanje“, *Osvit* je ostao uporan: nije nepatriotično njegovo pisanje, nego je nepatriotično i slugansko upravo ponašanje rezolucionaša i njihovih pristaša koji svjesno služe mađarskim i srpskim interesima: „Uzmimo samo njihovo držanje u pogledu Bosne i Hercegovine – pa ćemo biti dovoljno uvjereni o njihovom kukavičluku, o njihovoj potpunosti podređenosti u obavljanju služinskih poslova. Gdje se je koji od tih ‘patriota’ usudio i samo spomenuti pitanje Bosne i Hercegovine, da se ne bi uvriedili vierni saveznici Mađari, ‘srbi’ ili Srbi. I to su nam dakle te patriote, koji žele usrećiti hrvatski narod odkidanjem komad po komad od hrvatske zemlje, pripoznavajući svačiju vlast nad nama – dok nas konačno neiztriebi.“⁹ Kukavički je i izdajnički, pisao je *Osvit*, pitanje BiH apsolvirati frazom kako su Hrvati ionako preslabi da bi odlučivali o sudbini tih zemalja. To ne može biti izgovor, jer: naša je zadaća raditi da se to pitanje riješi u hrvatskome smislu, a ne unaprijed odustajati od borbe za volju prividnih saveznika.¹⁰

No, negodovanje bosansko-hercegovačkih Hrvata zbog Riječke rezolucije nije ostalo samo na *Osvitovim* uvodnicima i komentarima u kojima se je prozivalo riječke „biednike“, „trgovce hrvatskim narodnim pravima“ i „izdajice“. U broju od 21. listopada list je donio izjavu mostarskih Hrvata u kojoj se za Riječku rezoluciju kaže da je „atentat na zdravu hrvatsku misao, to crno izdajstvo zabludjelih hrvatskih zastupnika“, te se ističe kako je potpisivanje riječkog dokumenta bolno odjeknulo među bosansko-hercegovačkim Hrvatima koji su jednodušno osudili taj čin i prosvjedovali „proti onim, koji podpisaše gorku odsudu hrvatskom narodu u Bosni i Hercegovini niećuć mu ime, niećuć mu obstanak, niećuć mu njegovu državnu pripadnost zajednici hrvatskih zemalja. Eto prvi put i to baš na tlu hrvatskom, koje otudjiše oni, s kojim se danas brate [u Rijeci koja je na prijevaru podređena mađarskoj upravi, op. T. J.], izključiš hrvatski zastupnici Bosnu i Hercegovinu iz kola hrvatskih zemalja – zaniekaše hrvatsko državno pravo i odrekoše se svih aspiracija za sjedinjen[j]e naše otačbine sa Hrvatskom!“¹¹

prijeti veća opasnost.

8 „I opet hrvatska popustljivost“, *Osvit*, 8/1905., br. 79, 7. X. 1905., 1.

9 „‘Osvitovo’ - ‘nepatriotično’ pisanje“, *Osvit*, 8/1905., br. 80, 11. X. 1905., 1.

10 „Riečka revolucija [rezolucija] i mi“, *Osvit*, 8/1905., br. 82, 18. X. 1905., 2.-3.

11 „Riečka resolucija i Herceg-Bosna“, *Osvit*, 8/1905., br. 83, 21. X. 1905., 2.

Snažno je odjeknula ne samo Izjava, nego i način na koji je ona donesena: nakon mise zadušnice za naširoko poštovanog i popularnog fra Grgu Martića skupi se mnoštvo mostarskih Hrvata u velikoj dvorani *HPD Hrvoje*, piše mostarski list, pa kad im na skupu kojim je predsjedao gradski donaćelnik Ilija Ivanković, urednik *Osvita* Gjuro Džamonja pročitao nacrt izjave protiv riječke rezolucije, nazočni ju aklamacijom prihvatiše. U Izjavi koju list objavljuje u cijelosti, negoduje se zbog postupka hrvatskih zastupnika, te se traži ujedinjenje svih hrvatskih zemalja u sastavu Monarhije.¹² Nekoliko dana kasnije, mostarsku su Izjavu prihvatili i poduprli i livanjski Hrvati,¹³ a *Osvit* je i u idućim brojevima izvješćivao o sablazni koju je Riječka rezolucija izazvala među bosansko-hercegovačkim Hrvatima koji ju jednodušno drže sluganskim, izdajničkim činom šačice mladomađaronskih „kaputaša i zelene natrag-napredne omladine“.¹⁴

Ti događaji će i kod svjetovnjačke hrvatske inteligencije u BiH – pa i kod Pilara i drugova – ojačati uvjerenje da se bosansko-hercegovački Hrvati ne smiju osloniti samo na stranke iz Trojedinice, nego im je potrebna, pače nužna domaća, autohtona organizacija koja će najbolje shvaćati i najdosljednije zastupati njihove interese, pa joj treba povjeriti monopol u zastupanju Hrvata – tim više što su okupirane pokrajine u zakonodavnom i upravno-političkom smislu odvojene od ostalih hrvatskih zemalja – slijedom čega će istodobno ubrzati pripreme za osnivanje Hrvatske narodne zajednice (HNZ), organizacije koja je kasnije često i u pučkome govoru i u novinstvu kolokvijalno nazivanom „Hanzom“.

Temelji HNZ-a položeni su prigodom proslave barjaka Hrvatskoga pjevačkog društva Vlašić, 15. i 16. kolovoza 1906., na velikoj pučkoj svečanosti koja se o blagdanu Velike Gospe tradicionalno održavala u Travniku odnosno u obližnjem Dolcu.¹⁵ U Dolcu je tada, uz blagoslov i potporu nadbiskupa Stadlera, izabran tzv. Odbor šestorice koji su, kao predstavnici pojedinih okruga, činili: dr. Nikola Mandić (Sarajevo), dr. Milan Katičić (Bihać), dr. Jozo Sunarić (Banja Luka), dr. Stjepan Kukrić (Travnik), dr. Ivo Pilar (Tuzla) i Gjuro Džamonja (Mostar). Taj odbor prionuo je radu na osnivanju organizacije, izrađujući nužne pravne i programske dokumente.

I Pravila HNZ-a i tajne „punktacije“ kao sažeti politički program organizacije, u biti su pokušaj sinteze starčevićanskih i naprednjačkih političkih ideja, s naglašenim nastojanjem da HNZ zadrži monopol zastupanja bosansko-hercegovačkih Hrvata te izričitim otklonom od ideja Hrvatsko-srpske koalicije. Ti su dokumenti u najvećoj mjeri djelo spomenutoga Ive Pilara, ambicioznoga tuzlanskog odvjetnika čiji je punac Adalbert Shek obnašao visoke dužnosti u bosansko-hercegovačkom upravno-političkom i pravosudnom sustavu.

12 Isto. Usp. „Pučka skupština u Mostaru“, *Osvit*, 8/1905., br. 84, 25. X. 1905., 2.

13 „Za izjavu mostarskog građanstva“, *Osvit*, 8/1905., br. 87, 4. XI. 1905., 3.

14 „Pa tko je hrvatski narod?“, *Osvit*, 8/1905., br. 96, 6. XII. 1905., 1.-2.

15 Kad se njegovom knjigom mnogi ne bi i danas nekritično služili, ne bi trebalo posebno upozoravati da Luka ĐAKOVIĆ, *Političke organizacije bosanskohercegovačkih katolika Hrvata (I. dio: do otvaranja Sabora 1910.)*, Zagreb, 1985., 229. ignorira barem stotinjak novinskih tekstova u kojima je opisan taj događaj, pa tvrdi kako je to bilo „u jesen 1906. godine“ odnosno „16. oktobra 1906. godine“. Jednaku će površnost Đaković pokazati na mnogim mjestima svoje monografije, pa tako i kod prikaza izbornog sustava te ustroja Sabora BiH (str. 325.-327.), odnosno kod navođenja imena izabranih zastupnika (str. 349., 387., 388.) koja su inače i u suvremenom tisku objavljena nekoliko desetaka puta, i to u izbornim proglasima koje Đaković inače spominje, jer ih je (navodno) pročitao.

Zbog opće zabrane političkog organiziranja – koju su i muslimani i Srbi, kao što smo vidjeli, zapravo zaobišli zahvaljujući tomu što je režim zažmirio na političke aspekte njihova organiziranja – HNZ je morao biti formalno nepolitička organizacija, pa je u § 2. st. 2. njegovih Pravila jasno stajalo: „Politička djelatnost isključena je.“ No, dok su MNO i SNO počeli djelovati bez ikakva odobrenja vlasti, Hrvati su bili oprezniji i suzdržaniji, pa je formalno širenje njihove organizacije odgođeno do dobivanja službenog odobrenja djelovanja, do čega je nakon višekratnih požurnica došlo tek pred kraj iduće godine. U skladu s tim, organiziranju HNZ-a u pravom značenju riječi pristupilo se je tek početkom 1908. godine.

Tada je diljem BiH počelo organiziranje mjesnih i okružnih odbora, a pred kraj veljače 1908. konstituiran je i Središnji odbor koji su činili mahom članovi Odbora šestorice, pojačani nekolicinom uglednih hrvatskih javnih radnika (Ivo Budimirović, dr. Jozo Sunarić, fra Marijan Dujić, dr. Milan Katičić, Aleksa Cvijetić, dr. Ivo Pilar, Hamid Šahinović-Ekrem, Stjepan Mihić, Pavo Grgić, Kostantin /Kosta/ Djebić-Marušić, Gjuro Džamonja i Dane Čubelić), a na čelo Središnjeg odbora i cijele organizacije izabran je domaći sin, ugledni sarajevski odvjetnik dr. Nikola Mandić.

Dotad su se, međutim, već bili produbili unutarnji rascjepi u hrvatskoj zajednici u BiH, koji su se nazrijevali od samih početaka, a u idućim će mjesecima oni svom silinom izbiti na javu. Središnja i supstancijalna tema spora bilo je pravo na predstavljanje i zastupanje katoličkih Hrvata u BiH: kao povod iskorišteni su različiti pogledi na svjetonazorska i vjersko-konfesionalna pitanja koje su sugerirale, pa i otkrivale neke formulacije u tekstu Pravila HNZ-a, a javnosti – i domaćoj i općehrvatskoj – pored rasprave o tzv. klerikalizmu, u prvom je redu ponuđeno sredstvo polarizacije i mobilizacije koje je politički, nacionalno, gospodarski i kulturno bilo i važno i potencijalno zapaljivo: odnos prema muslimanima i njihovoj nacionalnoj emancipaciji u hrvatskom smjeru.

U temeljnim dokumentima i usvojenim Pravilima HNZ-a jasno se je odražavala otvorenost prema muslimanima koji su shvaćani kao izdanak hrvatskog naroda koji će se u perspektivi, uz vjerski i gospodarski promišljenu i snošljivu hrvatsku politiku, vratiti hrvatskoj nacionalnoj misli te tako omogućiti katoličko-muslimansku većinu u odnosu na pravoslavne. No, to je ujedno bio izraz svjetonazorsko-ideološke poputbine svjetovnjačkog vodstva organizacije koje je naumilo preuzeti i zapravo monopolizirati društveno i političko vodstvo hrvatskog naroda, pa se je u tu svrhu poslužilo logičnim i već prokušanim obrascem: nadbiskup Stadler optužen je za „klerikalizaciju“ političkog života, za katolički ekskluzivizam i za prozelitizam koji da muslimane odbija od hrvatske nacionalne ideje (premda su i državne i crkvene statistike nedvosmisleno govorile da su u okviru katoličke Monarhije zbog vjerskih prijelaza najveći gubitnici upravo katolici).

Stadler, međutim, nije bio spreman uzmaknuti: intelektualno superioran, čvrstih uvjerenja i izgrađen kao autentični hrvatski rodoljub, bio je apsolutno nespreman na bilo kakvo odstupanje od katoličkih načela, a ujedno uvjeren kako su na njegovoj strani i pravo i pravda, i kako u zemlji koja je i dalje organizirana na konfesionalnim načelima nitko nije pozvaniji od katoličke hijerarhije zastupati katolički puk, a nije

mu promaknulo da svjetovnjački prvaci HNZ-a – čije je uključanje u javni život načelno odobravao – znaju promicati vrijednosti i načela koja su teško spojiva s katoličkim. Zato je nastavio vršiti pritisak na vodstvo HNZ-a da u Pravila organizacije uglavi načelo prema kojemu se ona u vjersko-prosvjetnim pitanjima ravna katoličkim načelima.

Razumljivo, spor se nije sveo samo na prijemor između nadbiskupa Stadlera, *Vrhbosne* i *Hrvatskog dnevnika* s jedne te Odbora šestorice (odnosno Središnjeg odbora HNZ-a) s druge strane, nego to odmjeravanje snaga vrhbosanskog nadbiskupa i zajedničara – u kojem su se potali kojekakvi argumenti i razlozi, pa se je nerijetko posezalo i za glasinama, čak i za posve očitim klevetama – nije bilo moguće odvojiti od sad već dugotrajnog spora između nadbiskupa i franjevac a o upravljanju župama te s time povezanim pravima, običajima, predodžbama i očekivanjima. Stadler je bio previše inteligentan da ne bi vrlo brzo shvatio kako su u Odboru šestorice odnosno u Središnjem odboru HNZ-a, pa i u cijeloj toj organizaciji franjevci dobili neočekivana saveznika, a zajedničari u franjevcima štiti koji im je trebao te izvrsnu polugu za širenje utjecaja HNZ-a u puku: simbioza s franjevcima bila je zajedničarskom vodstvu brana od optužaba *Hrvatskog dnevnika* i *Vrhbosne* za njegovo nekatoličko, pa i protukatoličko nadahnuće; franjevcima je HNZ služio kao demonstracija otpora prema nadbiskupu te važna poluga za održavanje, pa i povećanje utjecaja među vjernicima.

Dugoročno, od te simbioze veću će korist imati franjevci nego svjetovnjaci u vodstvu HNZ-a: koristeći se popularnošću koju su stekli u ranijem raudoblju, franjevci će danomice ostvarivati sve veći utjecaj u organizaciji, pa će za koju godinu svjetovnjaci uzmaknuti i u odnosu na sporne formulacije u njezinim Pravilima koje su franjevci u prvi mah trpjeli iz taktičkih razloga, a ne zbog toga što bi doista bili pristali na odstupanje od poštivanja katoličkih načela u prosvjetnim i kulturno-umjetničkim pitanjima.

A na te kompleksne te ionako teško narušene odnose među samim bosansko-hercegovačkim katolicima Hrvatima nacijepili su se i utjecaji političkih stranaka iz banske Hrvatske i Dalmacije: uoči aneksije BiH i neposredno nakon nje osobito su pravaške stranke u pripojenju tih pokrajina Monarhiji vidjele prigodu za ostvarenje svojih državnopravnih ciljeva, pa je vrhbosanski nadbiskup tražio oslon na starčevićance oko Josipa Franka – a oni su preko njegovih pristaša htjeli proširiti svoj utjecaj u BiH – dok su zajedničari koketirali sa suparničkom, raskolničkom pravaškom strujom oko Mile Starčevića i zubara Pavelića, uvijek nalazeći razumijevanje i u naprednjačkom *Pokretu* i njemu bliskim glasilima koji su „klerikalizam“ proglašavali jednim od glavnih neprijatelja svojih političkih koncepcija i svoga mjestimice nedvosmisleno očitovanog jugoslavenstva.

A dok je nastojao privoljeti zajedničare na promjenu Pravila i izjašnjavanje u prilog katoličkim načelima u vjersko-prosvjetnim pitanjima, nadbiskup Stadler je pripremao i alternativu: još prije kraja 1908. donio je načelnu odluku o osnivanju druge organizacije bosansko-hercegovačkih Hrvata katolika. Odluka je oživotvorena nakon oduljeg vaganja i pripremanja, znatno iza tzv. ustavne ankete

odnosno u vrijeme kad je već bilo jasno da neposredno predstoji uvođenje ustavnog stanja i raspisivanje izbora: na skupštini održanoj u sarajevskome Društvenom domu 18. siječnja 1910. osnovana je Hrvatska katolička udruga (HKU), kojoj je predsjednikom postao jedan od poznatijih *kuferaša* u zemlji, arhitekt i graditelj Josip Vancaš, dok je glavnu ulogu u razvijanju organizacije preuzeo naslovni vrhbosanski biskup i kasniji nadbiskup dr. Ivan Ev. Šarić.

Postavljajući *kuferaša* na čelo organizacije, Stadler je napravio pogriješku sličnu onoj kad je vrhbosanski kaptol popunio svećenicima koji nisu ponikli na bosansko-hercegovačkom tlu. No, protivno predodžbama koje su na njegovu štetu *kanonizirane* i u pretežnu dijelu historiografije, između spomenutih dviju hrvatskih organizacija nije bilo bitnih razlika u nacionalno-političkim i državnopravnim pogledima: obje su smatrale da su BiH hrvatske zemlje i da trebaju pripasti ujedinjenoj Hrvatskoj; obje su se u velikoj mjeri naslanjale na pravaške frakcije u banskoj Hrvatskoj odnosno u Dalmaciji; obje su ostavljale otvorena vrata hrvatski orijentiranim muslimanima (dakle i Stadlerov HKU koji je iz ideoloških razloga desetljećima prokazivan kao protumuslimanski!); a obje su tražile potporu u austrijskim protumađarskim, kršćansko-socijalnim i trijalistički raspoloženim krugovima.

No, nadmetanje za vodstvo, različiti svjetonazorski pogledi i ljudske mane pojedinaca u vodstvima tih stranaka doveli su do njihova ponekad vrlo žestoka sukobljavanja. Razlike među njima vidjet će se i nakon što kasnije dođe do njihova formalnog ujedinjenja, a iste pukotine proširit će se i nakon stvaranja jugoslavenske države. Sukobi su, pak, bili osobito burni nakon uvođenja ustavnog stanja i raspisivanja izbora za Sabor BiH.

Naime, otprilike jednu godinu nakon provedene tzv. ustavne anekete, a malo nakon osnivanja HKU-a, u veljači 1910. godine car i kralj Franjo Josip I. donio je Zemaljski statut (ustav), a u istome broju službenih novina objavljeni su i ostali tzv. ustavni zakoni: Poslovnik Sabora (*Geschäftsordnung für den Landtag*) i Izborni zakon (*Wahlordnung*), te Zakon o društvima (*Vereinsgesetz*) i Zakon o slobodi okupljanja (*Versammlungsgesetz*), kao i Zakon o kotarskim vijećima (*Gesetz über die Bezirksräte*) s izbornim redom.¹⁶ Ustav je 20. veljače 1910. svečano proglasio zemaljski poglavar Marijan Varešanin, a ustavni je tekst predviđao razmjerno uzak djelokrug Sabora: on se je mogao baviti isključivo bosansko-hercegovačkim poslovima, ali i to uz velika ograničenja, dok sama zemaljska vlada nije proizlazila iz Sabora niti mu je polagala račun. Međutim, uvođenje ustavnog stanja bio je krupan korak naprijed, a saborska govornica bit će idućih godina – sve do izbivanja rata – glavna politička tribina u zemlji.

Prema usvojenom odnosno ozakonjenom modelu, Sabor je, uz 72 izabrana zastupnika, sačinjavalo i 20 zastupnika-virilista, među kojima su bili: četiri srpsko-pravoslavna metropolita, predsjednik velikoga upravnoga i prosvjetnog savjeta srpsko-pravoslavne crkve, reis-ul ulema, vakufsko-mearifski direktor, sarajevski i mostarski muftija te najstariji muftija po imenovanju, sarajevski sefardski nadrabin,

16 Svi ti propisi objavljeni su u: *Gesetz- und Verordnungsblatt für Bosnien und die Herzegovina*, Jg. 1910, Stück II., 22. II. 1910., odakle su ih preuzimale i dnevne novine.

vrhbosanski nadbiskup i dva katolička biskupa, provincijali obiju franjevačkih provincija, predsjednik Vrhovnog suda i predsjednik Odvjetničke komore u Sarajevu te načelnik glavnoga zemaljskoga grada Sarajeva kao i predsjednik Trgovačke i obrtničke komore u Sarajevu.

Većina saborskih zastupnika, njih 72 – a to su mogli biti muškarci s navršених 30 godina koji ispunjavaju još neke pretpostavke – imala je biti na pet godina birana prema iznimno složenu Izbornom zakonu koji se je oslanjao na konfesionalno načelo te je poznavao različite kurije i izborne razrede, pri čemu se je u prvoj kuriji biralo 18, u drugoj 20, a u trećoj 34 zastupnika.

Prva (I.) kurija je obuhvaćala cijelu BiH kao jedan izborni kotar u kojem se biralo po izbornim listinama. Kurija se dijelila na dva razreda. U prvom su bili muslimanski veleposjednici koji su plaćali najmanje 140 kruna zemljarine, a u drugome inteligencija, svećenici, djelatni i umirovljeni zemaljski činovnici, učitelji, vojni činovnici i vojni časnici u stanju mira te „najviše oporezovani“ izbornici (izbornici koji s naslova izravnih poreza osim točarine plaćaju najmanje 500 kruna). U prvoj je kuriji katolicima pripadalo 4 mandata u drugom razredu, a srpsko-pravoslavcima 8 (također u drugom razredu), muslimanima ukupno 6 (pet u prvome te jedan u drugom razredu).

Druga (II.) kurija je bila kurija gradskih, a treća kurija seoskih općina. U II. su kuriji muslimani imali 9 mandata, katolici i srpsko-pravoslavni po 5, a židovi 1 mandat. Cijela je zemlja za svaku vjeroispovijest razdijeljena u onoliko izbornih kotara koliko je pojedinoj vjeroispovijesti pripadalo mandata. Analogan model primijenjen je i u III. kuriji (kuriji seoskih općina): muslimani su ovdje imali pravo na 9 mandata, katolici na 7, a srpsko-pravoslavni na 18 mandata. I ovdje je zemlja za svaku vjeroispovijest razdijeljena u onoliko izbornih kotara koliko je pojedinoj vjeroispovijesti pripadalo mandata.

Pravo glasa imali su svi „samovlasni zemaljski pripadnici“ muškoga spola s navršene 24 godine života, uz uvjet da imaju puna građanska prava i borave u BiH najmanje jednu godinu. Uz iste su pretpostavke biračko pravo imali i austrijski i ugarski državljani, ako su „u zemaljskoj službi ili su općinski birači“, a i ženama koje su imale građanska prava i ispunjavale pretpostavku boravka u zemlji, iznimno je i uz neka tehnička ograničenja bilo priznato biračko pravo u 1. izbornom razredu I. kurije, ako su kao samovlasnice plaćale zemljarinu od najmanje 140 kruna.

U praksi je to značilo da su, prema službenim statistikama koje je sredinom travnja objavio *Večernji Sarajevski list*, a prenijele i druge novine, pa i *Politische Chronik*, aktivno biračko pravo imale 402.164 osobe, od čega je bilo 173.127 pravoslavnih, 137.364 muslimana te 88.929 katolika. Od toga je u 1. izbornom razredu I. kurije pravo glasa imalo 399 izbornika (birača) koji su birali čak pet zastupnika; dok je u 2. izbornom redu I. kurije pravo glasa imalo 6.467 izbornika, od čega je 3.129 katoličkih izbornika biralo 4 zastupnika, 1.676 muslimana jednog zastupnika, 1.273 pravoslavnih 8 zastupnika, dok 389 židova i protestanata koji su po imovinskom cenzusu inače pripadali toj kuriji, nije imalo pravo ni na jednog

zastupnika. U II. kuriji (gradskoj) pravo glasa imala su 47.534 izbornika, pri čemu je 29.555 muslimana biralo devet, 8.874 pravoslavnih izbornika pet, 7.485 katolika također pet, a 1.620 židovskih izbornika jednog zastupnika. U III. kuriji (kuriji seoskih općina) bilo je 346.929 izbornika, a 162.980 pravoslavnih biralo je osamnaest, 105.374 muslimana devet, a 78.215 katoličkih izbornika sedam zastupnika.

Iako je režim u okviru tako ograničena prava glasa pokušavao postići razmjernu zastupljenost, pravo glasa nije bilo jednako vrijedno: u 1. izbornom razredu I. kurije jedan je zastupnik dolazio na 79,8 (muslimanskih) izbornika, dok je u 2. izbornom razredu iste kurije jednog zastupnika biralo 782,25 katoličkih, a 159,13 pravoslavnih izbornika. U II. je kuriji približno 3.284 muslimana biralo jednog, dok je za izbor jednoga pravoslavnog zastupnika trebao glas 1774,8 istovjernih mu izbornika, koliko je zastupnika biralo i 1.497 katolika. U III. kuriji za jedan pravoslavni mandat trebali su glasovi nešto više od 9.054 izbornika, dok je jedan muslimanski mandat zahtijevao više od 11.748 glasova, a jedan katolički skoro 11.174 glasa.

Nakon izborne kampanje – koja je osobito među katolicima bila oštra, a ponegdje popraćena i tvornim sukobima – izbori za Sabor održani su od 18. do 28. svibnja 1910. godine: 18. svibnja birani su kandidati iz treće, 23. svibnja iz druge, a 25. i 28. svibnja 1910. iz prve kurije (drugi odnosno prvi razred). Glavninu katoličkih (velikom većinom hrvatskih) glasova dobili su kandidati HNZ-a, pa je ta organizacija (stranka) osvojila 11, dok je kandidatima suparničkog HKU-a pripalo pet mandata. Nakon proglašenja izbornih rezultata, prvo je saborsko zasjedanje sazvano za 10. lipnja te godine, a u kolovozu su održani dopunski izbori, iz kojih će HNZ izići ojačan za još jedan mandat.

3. Istočnohercegovački Hrvati pred saborske izbore

Sustavno istraživanje predizborne agitacije i samih izbora na području istočne Hercegovine – u to doba u cijelosti uklopljene u mostarski okrug – tek predstoji, a zasad ga je moguće prikazati tek u grubim crtama, većinom na temelju dosta oskudnih novinskih vijesti. One pokazuju da nije bilo bitnih razlika između istočne Hercegovine i drugih dijelova BiH nastanjenima Hrvatima. U svakom slučaju, posve jasno je da katolici u istočnoj Hercegovini nisu zaostajali za svojim suvjernicima u drugim dijelovima BiH ni u procesu hrvatskoga nacionalnog osvješćivanja niti u svojim htijenjima da potvrde svoj identitet i osiguraju svoj položaj. Premda su zbog svoje razmjerne malobrojnosti, gospodarskih slabosti i prometne nepovezanosti – napose do otvaranja željezničke pruge između Čapljine i Dubrovnika – te niza drugih razloga svoje težnje ostvarivali s više muke i truda od Hrvata u zapadnoj Hercegovini ili u travničkom okrugu, to rječito ilustrira njihovo sudjelovanje u općehrvatskome društvenom i političkom životu.

Pri otkrivanju Kačićeva spomenika u Makarskoj 1890. – što je bio događaj pretvoren u manifestaciju hrvatske misli i jedinstva – sudjelovali su i brojni Hrvati

iz istočne Hercegovine, među kojima su osobito brojni bili oni iz Stoca.¹⁷ Među pozdravnim brzojavkama i izrazima potpore skupštini Stranke prava i gradnji Starčevićeva doma u Zagrebu bile su 1892. i tri brzojavke poslane iz Stoca, jednako kao iz, primjerice, Ljubuškoga, a više nego iz nekih drugih, mnogo većih gradova.¹⁸ Kao i u drugim dijelovima BiH, i istočnohercegovački su Hrvati kroz pjevačka društva radili na širenju hrvatske narodne svijesti, pa je nakon duljih priprema u Trebinju 1893. formalno osnovano pjevačko društvo „Slavuj“ (odnosno „Slavulj“), kojemu je, u skladu s tadašnjom politikom, također bilo onemogućeno nositi hrvatsko ime, ali prava svrha i smisao njegova osnivanja nisu bili nikakva tajna.¹⁹

A usprkos svim režimskim ogradama te gospodarskim i prometnim nedaćama i poteškoćama, Hrvati su kao cjelina imali razloga s optimizmom gledati u budućnost, jer su se 1878. odnosno 1908. prvi put u povijesti praktično svi – premda još razdijeljeni u razne upravno-političke jedinice – napokon našli u istome državnom okviru. Povoljnima su izgledale i perspektive razvoja, na što je presudno utjecao geopolitički položaj Bosne i Hercegovine odnosno činjenica da su te pokrajine zemljopisno, gospodarski i prometno naslonjene na bansku Hrvatsku i Dalmaciju te prirodno upućene na Jadransko more i hrvatski panonski prostor. Bilo je, dakle, jasno da vrijeme radi za Hrvate, a čitav niz čimbenika govorio je kako će upravno-politički razvoj ići u smjeru trijalističkog preuređenja Monarhije. To je dokidalo i najmanju potrebu da poseže za južnoslavenskim i jugoslavenskim koncepcijama, upravo onako kako se je i kasnije izrazio poznati hrvatski književnik Antun Gustav Matoš: „Naročito iza aneksije Bosne i Hercegovine hrvatska politika nema što tražiti u Jugoslaviji.“²⁰

Polako, ali neumitno su se mijenjali i gospodarski i demografski odnosi, pa je i broj katolika u BiH postupno rastao: s 209.391 (18,8 %) 1879. godine, broj katolika se 1895. povećao na 334.142 (21,31 %), a 1910. narastao je na 434.061 (22,87 %). Od 55 kotara u zemlji, katolici su imali relativnu većinu u njih 12; u tri su kotara (Bugojno, Brčko i Grdačac) činili približno trećinu pučanstva, slično kao i pravoslavni i muslimani, dok su nadpolovičnu većinu imali u kotarima Ljubušcome (92,69 %), Županju (Duvnu) (86,94 %), seoskoj općini Mostaru (74,22 %), Fojnici (63,19 %), Prozoru (61,87 %) i Livnu (52,94 %). Povoljan je bio i prirodni prirast koji je kod katolika bio viši nego kod pravoslavnih i kod muslimana te je 1910. iznosio 17,0 ‰ (dok je kod pravoslavnih bio 11,3 ‰, a kod muslimana 10, 7 ‰).²¹

Popravljala se je slika i u istočnoj Hercegovini. Tamo su Hrvati i dalje bili manjina, ali su im i na tom području demografska kretanja – dijelom uvjetovana prirodnim prirastom, a dijelom kolonizacijom – ulijevala optimizam. U mostarskom je okrugu prema popisu iz 1910. živjelo 90.780 pravoslavnih (34 %), 63.666 muslimana

17 Tomislav KRALJAČIĆ, *Kalajev režim u Bosni i Hercegovini (1882-1903)*, Sarajevo, 1987., 145.

18 L. ĐAKOVIĆ, *Političke organizacije bosanskohercegovačkih katolika Hrvata*, 160.

19 Opš. Mirela MILIČEVIĆ-ŠEČIĆ, „Civilni puhački orkestri u Hercegovini u razdoblju austrougarske uprave“, u: *Hercegovina*, 24, Mostar, 2010., 223.-233.

20 A. G. MATOŠ, „Stekliš“, *Hrvatska sloboda*, 25. II. 1911., u: *Antun Gustav Matoš: Sabrana djela*, XVI., ur. Vida Flaker, Zagreb, 1973., 12.

21 T. JONJIĆ, *Ivo Pilar – pisac, političar, ideolog (1898.-1918.)*, 166.-167. Postoje i podatci koji su neznatno razlikuju od navedenih.

(23,84 %) te 112.020 katolika (41,95 %).²² No, većina tih katolika nastavala je područje konfesionalno i narodnosno homogene zapadne Hercegovine, a samo u Mostaru (gradska i seoska općina) bilo ih je 41.583. Međutim, i Trebinjska je biskupija – čije se granice dakako nisu podudarale s granicama mostarskog okruga – s 9.177 vjernika 1867. godine narasla na 10.568 duša 1884., a 1892. godine je zabilježeno da ima 13.628 vjernika.²³ Taj broj je 1899. porastao na 15.513 katolika.²⁴ Zanimljivo je da su katolici skoro dosegli polovicu pučanstva u kotaru Stolac, u kojem su 1910. činili čak 46,21 % pučanstva.²⁵

Razumljivo, osjećaj da su katolici (Hrvati) u istočnoj Hercegovini u manjini zacijelo je obeshrabriovao pojedince te pridonosio osjećaju nemoći koji se je znao manifestirati i tako da se na te Hrvate i njihove potrebe i želje jednostavno – zaboravi. Zbog toga su zagrebačko starčevićansko *Hrvatsko pravo* i mostarski *Osvit*, polazeći od uvjerenja da na širenju takvoga, defetističkog raspoloženja sustavno rade i protivnici hrvatske narodne misli, u siječnju 1908. pisali kako su se naša „tobožnja braća slavosrbi“ naslađivali nad tom hrvatskom nemoći i uvjeravali svijet „da nas je malo i da nismo kadri ništa stvoriti bez njihove pomoći“, ali se, evo, hrvatski narod osovio na svoje noge, pa je i u Nevesinju, usprkos „rovarenju nekih rišćana, kojima je hrvatsko ime trn u oku“, utemeljio Hrvatsku čitaonicu.²⁶

Naravno, i prije te nevesinjske, hrvatski su katolici u istočnoj Hercegovini – redovito osloncem na Katoličku crkvu odnosno njezine svećenike i redovnike – utemeljili brojne škole, čitaonice, pjevačka društva te podružnice i povjereništva Hrvatskoga kulturnog društva Napredak.²⁷ Već spomenuti „Slavuj“ i stolačka Hrvatska čitaonica postat će sada važnim uporištima širenja Hrvatske narodne zajednice,²⁸ a popisi članova Matice hrvatske i imenik istočnohercegovačkih pretplatnika odnosno kupaca njezinih izdanja također svjedoče o širenju hrvatske nacionalne svijesti u tom području, ne samo među katolicima nego i među pojedinim muslimanima. Mostarski *Osvit* je, primjerice, već 1898. zabilježio da Matica ima 95 članova i suradnika u Mostaru, 22 u Ljubuškom, a čak 34 u Trebinju.²⁹

No, u hrvatskom tisku i u banskoj Hrvatskoj i u Dalmaciji ipak su razmjerno rijetke vijesti o hrvatskome kulturnom, političkom i gospodarskom životu u istočnoj Hercegovini. Drugačiju sliku ne nudi ni pregled onodobnoga mostarskog i sarajevskog tiska. Iako u tom pogledu tek treba poduzeti dodatna istraživanja, čini se kako nije posrijedi samo činjenica da su Hrvati iz istočne Hercegovine činili manji, pa samim time nedovoljno utjecajni dio hrvatskoga katoličkog življa, nego

22 Isto, XLVIII.

23 Ante BRAJKO, „Pravno-povijesni položaj Trebinjsko-mrkanske biskupije“, *Tisuću godina Trebinjske biskupije*. Prir. Ivica Puljić, Sarajevo, 1988., 227.

24 L. ĐAKOVIĆ, *Političke organizacije bosanskohercegovačkih katolika Hrvata*, 128.

25 *Rezultati popisa žiteljstva u Bosni i Hercegovini od 10. oktobra 1910.*, Sarajevo, 1912., XLIX.

26 „Hrvatska zabava u Nevesinju“, *Osvit*, 11 (25)/1908., br. 3, 11. I. 1908., 3.; „Nevesinje, 14. siječnja 1908. (Prva hrvatska zabava)“, *Hrvatsko pravo*, br. 3649, 20. I. 1908., 3.; „Prva hrvatska zabava u Nevesinju“, *Osvit*, 11 (25)/1908., br. 5, 16. I. 1908., 3. Veliki trud pritom – kako pišu ti listovi – da je uložio „svršeni pravnik“ Nikola Precca (koji će, inače, za koji tjedan postati tajnikom odnosno „tajnikom poslovođjom“ HNŽ-a), a od više muslimana na priredbi da se je isticao načelnik Muhamed-beg Bašagić, otac poznatoga pjesnika Safvet-bega

27 O djelovanju *Napretka* v. Zdravko DIZDAR, „Osnivanje i rad *Napretkovih* organizacija u istočnoj Hercegovini (1902.-2002.)“, *Stolačko kulturno proljeće*, II, Stolac, 2004., 67.-97.

28 L. ĐAKOVIĆ, *Političke organizacije bosanskohercegovačkih katolika Hrvata*, 233.

29 *Osvit*, 1/1898., br. 31, 9. XI. 1898., 3.

razloge tom nedostatku interesa treba tražiti i u činjenici da je istočna Hercegovina bila u velikoj mjeri pošteđena spomenutoga sukoba između franjevac i redovite katoličke hijerarhije. Jer, za razliku od ostatka Hercegovine i Bosne, u kojima su tijekom stoljeća osmanske vladavine preostale katolike skoro isključivo pastorizirali redovnici, pripadnici franjevačkoga reda, u Trebinjskoj (Trebinjsko-mrkanskoj) biskupiji cijelo to vrijeme su se uspijevali održati biskupijski svećenici.

Poslije smrti posljednjega trebinjskog biskupa 1819., dva desetljeća su biskupijom upravljali svećenici koje bi izabrao dubrovački kaptol, a potvrdila Sveta Stolica. Potom je 1839. papa imenovao dubrovačkoga biskupa apostolskim upraviteljem Trebinjske biskupije, a 1881. ju je dodijelio novoustanovljenoj crkvenoj pokrajini bosansko-hercegovačkoj, s tim da je ona i dalje ostala podvrgnuta jurisdikciji dubrovačkog biskupa. Tek 1890. upravljanje tom biskupijom povjereno je biskupu mostarsko-duvanjskomu.³⁰ U novim okolnostima prionulo se osnivanju novih župa, što je – razumljivo – ovisilo o pastoralnim potrebama i mogućnostima.³¹ Iako je bilo slučajeva da su župama na neko vrijeme upravljali i franjevci, a zbog nedostatka domaćeg svećenstva misionarski su znali djelovati i drugi svećenici i redovnici,³² ipak u istočnoj Hercegovini nije postojala tradicija koja bi, kao u zapadnoj Hercegovini ili u Bosni, vjernički puk čvršće vezala uz franjevce, pa se samim time nije postavljalo pitanje predaje župa, slijedom čega nije bilo napetosti i incidenata koji bi privlačili pozornost kako društvenih skupina i snaga koje su u tim okupanjima i incidentima imali svojih računa, pa tako i pozornost novinstva.³³

A puno češće od hrvatskih, istočnom se Hercegovinom u to doba bave austrijske i mađarske novine, očito zbog njezina vojnog značenja te austro-ugarskih geopolitičkih kombinacija i prometnih planova, kao i zbog izgradnje tamošnjih vojnih postrojenja i vojnih vježbi. Zato su iz Beča praćena demografska i gospodarsko-politička kretanja i u tom dijelu okupiranih pokrajina. Zbog očevitih političkih i gospodarskih reperkusija, s posebnom je pomnjom registriran proces iseljavanja pučanstva – ne samo masovnog iseljavanja muslimana u Tursku nakon okupacije, pa onda u nizu potonjih iseljeničkih valova – nego i kasniji odlasci radno sposobnih pojedinaca u prekomorske zemlje, u čemu prednjače pravoslavni.³⁴ Istraženi izvori ne daju podloge za jasan zaključak o razlozima tih procesa, koji

30 Opš. Ivica PULJIĆ, „Trebinjsko-mrkanska biskupija u XIX. stoljeću“, *Katolička crkva u Bosni i Hercegovini u XIX i XX stoljeću. Povijesno-teološki simpozij prigodom stogodišnjice ponovne uspostave redovite hijerarhije u Bosni i Hercegovini, Sarajevo 1. i 2. srpnja 1982.* Prir. Petar Babić i Mato Zovkić, Sarajevo, 1986., 91.-119.; Ratko PERIĆ, „Molbe svećenika i vjernika Trebinjsko-mrkanske biskupije svetom ocu Papi da imenuje trebinjskog biskupa“, *Stolačko kulturno proljeće*, XI., Stolac, 2013., 145.

31 I. PULJIĆ, „Trebinjsko-mrkanska biskupija u XIX. stoljeću“, 99.-102. O osnivanju pojedinih katoličkih župa u istočnoj Hercegovini objavljen je niz radova u raznim godišnjima *Stolačkoga kulturnog proljeća*.

32 Mijo KORADE, „Trebinjska misija – djelovanje isusovaca u istočnoj Hercegovini 1845-1855.“, u: *Tisuću godina Trebinjske biskupije*, 165.-176.; I. PULJIĆ, „Trebinjsko-mrkanska biskupija u XIX. stoljeću“, 102.

33 Jednako tako, ni kasnije se u istočnoj Hercegovini ne će pojaviti prijemor kakav je nastao kod imenovanja nasljednika prvoga mostarsko-duvanjskog biskupa biskupa Paškala Buconjića, koji je umro u prosincu 1910., pa će Petar Vrankić ocijeniti: „Dok dijecezanski svećenici u Trebinjsko-mrkanskoj i oni malobrojni u Mostarsko-duvanjskoj biskupiji nisu mogli vidjeti nikakvu razliku između biskupa franjevca iz Hercegovine, kao što je bio Buconjić, i biskupa franjevca rodom iz Bosne, poput Mišića, dotle su hercegovački franjevci bili povrijeđeni u svome ponosu i svojim zaslugama za Crkvu i narod, jer im nije bila ponuđena i osigurana biskupska stolica u Mostaru...“ (P. VRANKIĆ, „Izbori i imenovanja biskupa u Hercegovini u doba austro-ugarske vladavine /1878.-1918./ na primjeru biskupa fra Alojzija Mišića /1912./“, *Hercegovina*, ser. 3, br. 4, Mostar-Zagreb, 2018., 281.

34 „Die Auswanderung in Bosnien-Hercegovina“, *Österreichische Monatsschrift für den Orient*, Nr. 7, Juli 1906., 73.-74.

su se zapravo bili analogni procesima u Dalmaciji, pa i u banskoj Hrvatskoj, a u literaturi – kao i u suvremenom tisku – postoji podijeljeno mišljenje o tome, je li režim svjesno poticao iseljavanje osobito pravoslavnih Srba.³⁵

U svakom slučaju, nemali dio istočnohercegovačkih pravoslavnih iseljenika je, prema pisanju i mostarskog *Osvita*, najprije iselio u Srbiju, a onda su se, „tužni i jadni“, ti ljudi otamo otpravili preko mora.³⁶ Taj fenomen će, dakako, početi zanimati i hrvatske krugove, pa će glavno glasilo HNZ-a, analizirajući podatke o iseljenicima i bjeguncima (emigrantima) u 1907. godini, primijetiti kako su katolici najviše iselili iz prnjavorskoga i stolačkoga kotara, muslimani iz Gackoga, Nevesinja, Bileće, Foče, Mostara, Čajniča, Trebinja, Banje Luke i Srebrenice, a pravoslavni iz Gackog, Ljubinja, Trebinja, Stoca i Gradačca. Pritom katolici najviše odlaze u SAD i u Argentinu, pravoslavni u Srbiju, a muslimani u Tursku, manjim dijelom i u „Ameriku“.³⁷ I doista podatci uoči svjetskog rata pokazuju da se je u sjevernoj Americi u to doba nalazio znatan broj stolačkih Hrvata (njih 858) i Srba (193).³⁸

A slično događanjima iz 1878., sada su vijesti o mogućoj aneksiji BiH dovele do tješnje muslimansko-srpske suradnje. Sa srpske se je strane počelo prijetiti barutom odnosno ratom,³⁹ a premda težnje i ciljevi tih dviju zajednica ni sada nisu bili isti, zajedničko je nezadovoljstvo ponovno čvrsto zbijalo njihove redove. MNO i SNO su udruženim snagama pokušali spriječiti aneksiju, računajući na otpor europske javnosti i negodovanje Rusije, Velike Britanije i Francuske te se kompromisno zalažući za uvođenje ustavnog stanja bez diranja u državno-pravni položaj okupiranih pokrajina. Srpska je elita, slično kao tri desetljeća ranije, i sada prividno simpatizirala s Portom, držeći da je i njoj i Rusiji trošno i dekadentno Osmansko carstvo puno manja prijetnja od Austro-Ugarske. Te proplamsaje srpsko-muslimanske suradnje, prema novinskim vijestima iz rujna 1908., pozdravili su i brojni stolački muslimani, a sličan je bio njihov odjek i među drugim hercegovačkim muslimanima.⁴⁰

U skladu s time bila je očekivana zajednička reakcija muslimanskih autonomista odnosno pristaša MNO-a i vodstva SNO-a na aneksiju koja je uslijedila u listopadu 1908.: dok su se Hrvati radovali, vjerujući da je nadohvat ruke ujedinjenje BiH s banskom Hrvatskom, članovi srpskoga i muslimanskog izaslanstva u Budimpešti, kamo su se uputili zbog tamošnjeg boravka vladara i zasjedanja delegacija, 12. listopada su objavili proglas u kojem se vrlo nevoljko mire s novonastalim stanjem, ali – polažući nadu u djelovanje sila potpisnica Berlinskog ugovora te u željkovanu novu međunarodnu konferenciju – najavljaju kako nastavljaju sa svojim zakonitim nastojanjima da se „našem narodu“ osigura sloboda i pravo na samoodređenje.

35 Opš. Hamdija KAPIDŽIĆ, „Pokret za iseljavanje srpskog seljaštva iz Hercegovine u Srbiju 1902. godine“, *Godišnjak Društva istoričara Bosne i Hercegovine*, god. XI., Sarajevo, 1961., 23.-54.

36 „Iseljavanje iz Bosne i Hercegovine“, *Osvit*, 11 (25)/1908., br. 44, 16. IV. 1908., 2.-3.

37 „Kretanje bos.-herc. stanovništva u godini 1907.“, *Hrvatska zajednica*, 2/1910., br. 1, 6. I. 1910., 5.

38 H. KAPIDŽIĆ, „Bosanci i Hercegovci u Americi pred izbijanje Prvog svjetskog rata“, *Iseljenički kalendar*, Sarajevo, 1970., 183.-184., nav. prema: Željko RAGUŽ, *Hercegovina – Srpske tendencije u nacionalnom razvoju Muslimana*, Stolac, 1997., 107.

39 Usp. Vojislav BOGIČEVIĆ, „Afera 'Miriše barut 1908. godine'“, *Godišnjak Društva istoričara BiH*, 15/1964., Sarajevo, 1964., 79.-108.

40 Ž. RAGUŽ, *Hercegovina – Srpske tendencije*, 99.-100.

Podsjećaju pritom da su 7. rujna, kao predstavnici „četiri petine zemaljskog pučanstva“, zajedničkome ministru financija barunu Istvánu (Stephanu) Buriánu predali zajedničku promemoriju kojom se traži uvođenje ustavnog stanja bez promjene državnopravnog položaja okupiranih pokrajina. Čitav tekst proglasa s poklicima pravdi, slobodi i pravu narodnog samoodređenja te imenima potpisnika objavio je *Pester Lloyd*, napominjući kako je proglas plod višednevnoga vijećanja u Budimpešti, u kojem je srpske i muslimanske predstavnike savjetovao i utjecajni mađarski političar, zastupnik grof Tivadar (Theodor) Batthyány.⁴¹

Dakako, aneksija je i u Srbiji i u Crnoj Gori izazvala silno uzbuđenje. Očito ne znajući da se iza dinastijskih sukoba i napetosti između Beograda i Cetinja („Bombaška afera“) kriju i različite vanjskopolitičke, pa i nacionalne koncepcije, srpski je povjesničar Stanoje Stanojević ocjenjivao kako je „vrenje (...) u Srbiji Crnoj Gori uzelo velike razmere i obe srpske države počele su se žurno spremati za rat.“⁴² To je povećavalo važnost i vojno-političko značenje istočne Hercegovine, pa su poduzete mobilizacijske mjere i podignuta borbeno spremnost austro-ugarskih garnizona.⁴³ Novinstvu, dakako, nije promaknulo veliko uznemirenje srpskog pučanstva, pa je neposredno nakon proglašenja aneksije objavljeno da je u Mostaru i u Trebinju ustanovljen prijeku sud.⁴⁴ No, prilike su se vrlo brzo smirile, a vlasti su imale potrebu priopćiti kako je upravo iz Nevesinja – nekadašnjeg žarišta nemira, sjećanje na koje je i sada pothranjivalo iredentističke manifestacije srpske javnosti i srpsko-pravoslavne emigracije u Srbiji i Crnoj Gori – vladaru upućena jedna od prvih pozdravnih brzoglavki i zahvalnica.⁴⁵

Kao i njihovi sunarodnjaci iz drugih dijelova BiH, Hrvati iz istočne Hercegovine aneksiju su dočekali s odobravanjem, pa će i njihovi predstavnici – dijelom starosjeditelji, a dijelom i *kuferasi* – sudjelovati u velebnome poklonstvenom izaslanstvu vladaru koje su u drugoj polovici studenoga 1908. predvodili nadbiskup Stadler, mostarsko-duvanjski biskup i apostolski upravitelj Trebinske biskupije fra Paškal Buconjić te banjolučko-bihački biskup fra Marijan Marković, kao i franjevački provincijali fra Franjo Komadanović i fra Ambroz Miletić. U tom izaslanstvu, koje je imalo više od 400 sudionika, sudjelovali su, među ostalima: don Vide Putica, don Marijan Vujnović, Nikola Prce, Boško Katić, Gjuro Puljić, Stjepan Jerinić, Nikola Lopin, Mato Raguž, Grgo Raguz, Ivan Terkeš (Dubrave – Prenj – Stolac); mons. Anđelko Glavinić, serdar Miše Tomašević, Nikola Jančić, Vilim Doršner, Jakov Keler, Andrija Selak, Paško Zani, Ivan Ljubimir, Petar Dileo i Mato Budimir (Trebinje) i drugi.⁴⁶

41 „Proklamation der bosnischen Serben und Mohammedaner“, *Pester Lloyd*, 55/1908., Nr. 245, 13. X. 1908., 3. Usp. „Ein Aufruf der serbischen und muslimanischen Organisation“, *Neue Freie Presse*, Nr. 15857, 13. X. 1908., 8.-9. Skraćenu verziju proglasa v. u: H. KAPIDŽIĆ, *Bosna i Hercegovina u vrijeme austro-ugarske vladavine*, Sarajevo, 1968., 54.-55.

42 S. STANOJEVIĆ, *Istorija Bosne i Hercegovine*, Beograd, 1909., 96.

43 „Militärische Erfordernisse in Bosnien“, *Danzer's Armee Zeitung*, 13/1908., Nr. 49, 3. XII. 1908., 2.-3.

44 „Eine Alarmanricht aus Bosnien“, *Das Vaterland*, 49/1908., Nr. 464, 9. X. 1908., 3.; „Unruhen“, *Grazer Volksblatt*, 41/1908. Nr. 465, 10. X. 1908., 5.; „Die Stimmung der Serben in Bosnien“, *Kärntner Tagblatt*, 15/1908., Nr. 233, 10. X. 1908., 1.; „Ruhe in Trebinje“, *Neue Freie Presse*, Nr. 15855, 11. X. 1908., 7.

45 „Ruhe in Trebinje“, *Neue Freie Presse*, Nr. 15855, 11. X. 1908., 7.; „Dankes- und Huldigungskundgebungen in Bosnien und der Herzegowina“, *Neues Wiener Journal*, 16/1908., Nr. 5378, 11. X. 1908., 16.; „Huldigungen anlässlich der Annexion Bosniens“, *Neue Freie Presse*, Nr. 15855, 11. X. 1908., 4.

46 Usp. „Učesnici poklonstvene deputacije bosansko-hercegovačkih katolika“, *Hrvatski dnevnik*, 3/1908., br. 273, 27. XI. 1908., 2.

Odlazak tog izaslanstva u Beč i njegovo zadržavanje u Zagrebu pri povratku, kad se zbilo Stadlerov očito pomno planirani demonstrativni susret sa starčevićanskim prvakom dr. Josipom Frankom – čemu je starčevićanski tisak posvetio iznimno veliku pozornost, a događaj su kao znakovit uočili i brojni austrijski listovi, napose oni kršćansko-socijalne orijentacije – bili su važni događaji u odmjeravanju snaga između vrhbosanskog nadbiskupa i vodstva HNZ-a, ali je on prije svega svjedočio o raspoloženju i očekivanjima hrvatskoga katoličkog puka, koji je smatrao da je napokon sazio trenutak da se BiH ujedini s drugim hrvatskim zemljama.

No, dok se iz propagandnih razloga prešućivalo da spomenute pozdravne brzajavke ne odgovaraju raspoloženju većine pravoslavnog življa,⁴⁷ a da ima slučajeva zajedničkih srpsko-muslimanskih manifestacija protiv aneksije,⁴⁸ javnosti nije bila nikakva tajna da srpske i crnogorske aspiracije na BiH, a osobito na istočne dijelove tih pokrajina, nisu utrnule. Zato se je u austrijskome i u dobrom dijelu hrvatskoga tiska naveliko izvješćivalo o izljevima srpskog iredentizma.

I muslimansko-hrvatski *Behar* oštro je kritizirao pamflet Vlatka Bogičevića, objavljen u Mostaru u nakladi *Naroda* pod naslovom *Bosna i Hercegovina srpske su zemlje po krvi i jeziku*,⁴⁹ a u istom je kontekstu u novinstvu priličan publicitet dan tumačenjima srpskoga geografa Jovana Cvijića koji je imao zadaću znanstvenom argumentacijom potkrijepiti srpske aspiracije i obrazložiti „prava“ koja Srbija i Crna gora u tom pogledu imaju.⁵⁰ Premda je cijelu BiH smatrao srpskom zemljom, idući još dalje – jer je ustvrdio, primjerice, da je 1908. u Hrvatskoj-Slavoniji živjelo 2.270.000, u Dalmaciji 623.000, a u Istri 155.000 „stanovništva srpskog jezika“ – Cvijić je kao minimalan zahtjev koji bezuvjetno valja ispuniti, tražio pripojenje Podrinja i istočne Bosne Srbiji, a istočne Hercegovine Crnoj Gori, obrazlažući to tezom da pravoslavni Srbi čine većinu u istočnoj Bosni (53 % prema 42 % muslimana i 5 % katolika), a da na području Foče, Gackoga, Bileće, Trebinja i Nevesinja do Spiča živi 113.120 stanovnika, od čega je 59.371 (53 %) pravoslavnih, 39.773 (39,4 %) muslimana i samo 7.443 (oko 7 %) katolika.⁵¹

Da od tih aspiracija Srbi ne će odustati, posve nedvosmisleno i borbeno je ustvrdio spomenuti srpski povjesničar Stanojević, polemično replicirajući na pisanje njegova zagrebačkoga kolege, profesora povijesti Ferde Šišića. Makar je bio pristaša jugoslavenskih koncepcija, a kao slobodni zidar nije simpatizirao ni katolištvo niti Habsburge, Šišić je, naime, u studenome 1908. u Ljubljani održao predavanje kojim je, nesumnjivo iz oportunističkih pobuda, opravdavao aneksiju

47 Pod naslovom „Hercegovački emigranti za bunu u Hercegovini“, *Hrvatski dnevnik* je 22. X. 1908. na naslovnoj stranici donio vijest o nikšićkom skupu hercegovačkih emigranata koji nisu mogli preboljeti „da se Bosna i Hercegovina za uvijek otrgne Srbiji i Crnoj Gori“, pa su se sastali i usvojili rezoluciju kojom se zaziva podizanje „bune, kao što su je bili podigli godine 1876. u Nevesinju“ odnosno zametanje gerilskog sukoba kako bi se Srbiju i Crnu Goru potaknulo na ulazak u rat, u koju svrhu će sudionici nikšićkoga skupa stupiti u dodir „sa beogradskim bosansko-hercegovačkim komitetom glede zajedničke akcije u srpskim zemljama Bosni i Hercegovini“.

48 Navodeći nekoliko primjera te muslimansko-srpske suradnje, Ž. RAGUŽ, *Hercegovina – Srpske tendencije*, 99.-102. očito ne smatra da je posrijedi tek taktika.

49 *Bosna i Hercegovina srpske su zemlje po krvi i jeziku*. *Istorijske podatke skupio i napisao Vlatko Bogičević*, Mostar, 1908.; „Bosna i Hercegovina srpske su zemlje po krvi i jeziku“, *Behar*, 9/1908., br. 8, 1. IX. 1908., 130.-131.

50 J. CVIJIĆ, *Aneksija Bosne i Hercegovine i srpski problem (sa dve karte)*, Beograd, 1908.

51 „Professor Cvijić über das serbische Problem“. *Agramer Zeitung*, 84/1909., Nr 4, 7. I. 1909., 3.; „Die bescheidenen Serben“, *Die Zeit*, 8/1909., Nr. 2261, 9. I. 1909., 2.; „Serbiens Wünsche“, *Tages-Post*, 45/1909.; Nr. 7, 10. I. 1909., 3.; „Die Wahrheit über die serbische Frage und das Serbentum in Bosnien“, *Neue Freie Presse*, Nr. 16061, 9. V. 1909., 34.-35.

BiH. To je predavanje uskoro tiskano kao brošura,⁵² a na nju je Stanojević – posve na tragu nekadašnje prijetnje Nikola Stojanovića „istragom našom ili vašom“ odnosno istrjebljenjem ili Srba ili Hrvata – uzvratio skoro brutalnim odgovorom na naslovnoj stranici beogradske *Politike* nekoliko tjedana kasnije, ujedno izrugujući čitav hrvatski narod kao tuđinsku služinčad nespremnu čak i postaviti zahtjev za slobodom, a kamoli boriti se za nju.

Priznao je Stanojević u tome svom „Otvorenom pismu“ načelno Šišićevo zalaganje za hrvatsko-srpsku slogu odnosno jedinstvo, ali je istaknuo da se i toj slozi moraju postaviti granice, a upravo je bezuvjetna pripadnost BiH Srbiji *condicio sine qua non* bilo kakve hrvatsko-srpske suradnje. Zato je poručio svomu zagrebačkom kolegi „u ime svih prijatelja srpsko-hrvatske sloge, da po cenu Bosne i Hercegovine među nama ne može biti prijateljstva“: Srbija i Crna Gora odnosno srpski narod ne mogu opstati ako ne uzmu BiH, pa su za ostvarenje toga cilja spremne ići i na „veliku kasapnicu“ odnosno boriti se na život i smrt.⁵³

Još mjesecima se je srpskoj eliti činilo da će imati bezrezervnu potporu i muslimanskih autonomista. Tomu u prilog išla je činjenica da je sredinom prosinca 1908., u povodu zasjedanja mladoturskog parlamenta, u Carigrad – s nakanom da potom otputuje u Rim, Pariz i London – otputovalo zajedničko muslimansko-srpsko izaslanstvo kako bi prosvjedovalo protiv aneksije. Javnost je obaviještena kako je riječ o 20 uglednih pojedinaca iz Sarajeva, Mostara, Banje Luke, Trebinja i Stoca.⁵⁴ Potporu tom izaslanstvu izrazilo je i bečko studentsko društvo *Zvijezda* koje je

52 F. ŠIŠIĆ, *Herceg-Bosna prigodom aneksije. Geografsko-etnografsko-historička i državopravna razmatranja. Predavao u Ljubljani dne 14. stud. 1908. dr. Ferdo pl. Šišić, kr. sveuč. profesor i narodni zastupnik za kotar vinkovački*, Tiskara hrvatske stranke prava d. d., Zagreb, 1908. U istom je tonu pisan u Šišićev članak „Kako je postao današnji geografski pojam Herceg-Bosne“, *Zvono*, 2/1908., br. 40-41, 17. X. 1908., 623.-626.

53 Stanojević piše: „Vi znate, prijatelju, da sam ja isto kao i Vi oduševljen pristalica srpsko-hrvatske sloge i zajedničkog rada (...), ali Vam kažem, u ime svih prijatelja srpsko-hrvatske sloge, da po cenu Bosne i Hercegovine među nama ne može biti prijateljstva. (...) Velika borba između Istoka i Zapada, koja se na Balkanu hiljadama godina vodi, svela se sada u borbu za opstanak Srpskoga Naroda. Srpski će Narod možda u toj borbi i podleći, ali će podleći kao što dolikuje narodu, ali Srbi, ni u Srbiji ni u Crnoj Gori ni u Bosni i Hercegovini neće nikada 'slobodnom voljom uzeti sebi za vladara' austrijskog cara i ugarskog kralja, kao što su to, po Vašem tvrđenju, učinili Hrvati pre devet stotina godina. (...) ...naše pravo na Bosnu i Hercegovinu ne osniva se na nekoliko iscedenih i nategnutih reči u starim pergamentima i u slučajnim beleškama pojedinaca, nego se naše pravo na te zemlje osniva na egzistenciji Srpskoga Naroda u Bosni i Hercegovini i na našoj nacionalnoj svesti i snazi.“ Šišićeva su izlaganja kod Stanojevića izazvala asocijaciju na jednu „karakterističnu i poučnu zgodu iz rimske istorije“, koja glasi: „Kad su jednom prilikom Gali pošli na Rim, Rimljani, pravnički razvijeni i odnegovani, nisu mogli da shvate, kako mogu Gali udariti na Rim kad im nedostaju pravni argumenti za taki postupak. Izaslanik rimskog senata i poslanik Rimskog Naroda pitao je sa patosom vojvodu galskoga: 'Kakva prava imate vi na Rim?' – 'Pravo to, odgovorio mu je galski vojvoda, nosimo mi na vrhovima svojih mačeva.' Taj odgovor galskoga vojvode, to je odgovor što će ga Srbi dati Hrvatima onoga dana, kad dođe do velike borbe oko Bosne i Hercegovine. Naše je pravo naša narodna snaga. A pravo naše narodne snage i pravo naših bajoneta biće važnije od vašeg prava, koje se može na kantar meriti. (...) Vi Hrvati teško ćete moći shvatiti tu veliku borbu celoga jednog naroda za život i opstanak, jer ima već mnogo stotina godina kako vi niste navikli da ginete i kako prava svoja branite samo rečima i ugovorima. Narod koji je, kao što vi sami tvrdite, 'slobodnom voljom uzueo sebi za vladara ugarskog kralja Kolomana', ne može razumeti veliku narodnu borbu za opstanak. A borba Srpskoga naroda za Bosnu i Hercegovinu biće velika nacionalna borba za život i opstanak. Vi i Vaši gospodari ne treba da se varate. Kada naša vojska i naš narod pođe u tu veliku svetu borbu, mi nećemo ići na tu veliku kasapnicu za to, da osvajamo zemlje ili da branimo svoja prava. Ne, mi ćemo poći u tu borbu da branimo život svoga naroda. Jer bez Bosne i Hercegovine nema života Srbiji i Crnoj Gori, nema života Srpskom Narodu. Jer Bosna i Hercegovina, to zapamtite dobro i Vi i Vaši gospodari, isto su za Srpski Narod što i Srbija i Crna Gora.“ (S. STANOJEVIĆ, „Otvoreno pismo g. dr. F. Šišiću, profesoru hrvatske istorije na zagrebačkom Univerzitetu“, *Politika*, br. 1761, Beograd, 10. XII. 1908., 1., srp. čir.)

54 „Bosnische Protestdeputation in Konstantinopel“, *Pester Lloyd*, 55/1908. Nr. 297, 12. XI. 1908., 6.; „Die bosnische Opposition und die Eröffnung des türkischen Parlaments“, *Arbeiter Zeitung*, 20/1908., Nr. 345, 15. XII. 1908., 4.; „Die bosnische Opposition und das türkische Parlament“, *Neues Wiener Tagblatt*, 42/1908., Nr. 345, 15. XII. 1908., 10.

okupljalo Srbe i muslimane, među kojima je bilo i nekoliko stolačkih studenata.⁵⁵ Kako bi naglasilo zajednički muslimansko-srpski otpor aneksiji, uredništvo *Srpske riječi* objavilo je čestitku predsjedništvu turskog parlamenta, a u listu je osvanuo niz afirmativnih članaka o muslimanima i Turskoj, pa i vijest da je sultanov rođendan u Stocu proslavljen „zaista sjajno“ i da su sve muslimanske kuće bile okićene zelenim barjacima.⁵⁶

Početkom 1909. u Stocu (a i drugdje u Hercegovini) došlo je do sukoba pristaša MNO-a i MNS-a, jer su potonji u skladu sa svojom hrvatskom orijentacijom pozdravili aneksiju. U kontekstu tog sukoba iz muslimanske su čitaonice, izgleda, izbačeni *Behar* i *Bošnjak*, listovi koji su, premda iz različitih pobuda, otvoreno zagovarali aneksiju.⁵⁷ Objektivno, bila je to politika koja je išla naruku srpskim ciljevima, pa je bila logična sumnja da i iza pokušaja atentata na stolačkoga kotarskog predstojnika početkom travnja 1909. stoje Srbi.⁵⁸ Jer, ona Stanojevićeva prijatelj „velikom kasapnicom“ – kojom se je na posredan način pozabavio i skori veleizdajnički proces u Zagrebu – u biti je obilježila i preostalo razdoblje postojanja austro-ugarske BiH, pa i izbore održane 1910. godine. Ona je neminovno odredila i predizborno organiziranje Hrvata, formuliranje njihovih političkih ciljeva, kao i taktiku kojom su ti ciljevi imali biti ostvareni.

4. Hrvati istočne Hercegovine na izborima 1910.

Čim je vodstvo HNZ-a primilo službenu obavijest da su pravila organizacije odobrena, započele su pripreme za osnivanje okružnih i mjesnih odbora, kako bi Središnji odbor mogao biti konstituiran u Sarajevu 21. veljače 1908., nakon čega je od 22. do 25. veljače održao prvo zasjedanje na kojem je usvojen čitav niz zaključaka, od kojih neki nisu ni bili namijenjeni javnosti.

Brzina kojom su od siječnja 1908. organizirani okružni, pa i poneki mjesni odbor organizacije, jasno pokazuje da su u prethodnom razdoblju bile poduzete sve pripremne radnje, pa je svečano osnivanje bilo dijelom zadovoljenje forme, a dijelom i manifestacija zanosu i očekivanja. Pothvat je tekao usporedno u svim okruzima, a osobito živ je bio u onima u kojima su Hrvati, kao u mostarskome, imali veliki udio u pučanstvu. Nije se u tim danima još moglo pomišljati na saborske izbore, jer bilo je logično pretpostaviti da će izborima prethoditi aneksija, a potom i uvođenje ustavnog stanja čiji su oblici u tom trenutku bili posve nejasni.

No, okolnosti su zahtijevale užurbano kulturno-gospodarsko, prosvjetno, a time i političko organiziranje. Ipak, neuvjerljivom se čini tvrdnja da su „u Stocu i Čapljini potkraj 1906. i tijekom 1907. formirane (...) podružnice HNZ-a“, pri čemu da se je osobito istaknuo stolački trgovac Ivan Vukasović, tajnik don Ivana Musića u Hercegovачkom ustanku iz 1875. godine.⁵⁹ Ne radi se samo o tome da

55 Ž. RAGUŽ, *Hercegovina – Srpske tendencije*, 101.

56 Isto, 99.

57 Isto, 102.

58 „Überfall auf den Bezirksvorsteher“, *Agrarier Zeitung*, 84/1909., Nr. 79, 7. IV. 1909., 2.; „Überfall auf den Bezirksvorsteher Baron Fluck“, *Das Vaterland*, 50/1909., Nr. 161, 8. IV. 1909., 5.

59 Tako Ž. RAGUŽ, *Hercegovina – Srpske tendencije*, 98. pri čemu nije sasvim jasno, poziva li se na Đakovića.

HNZ uopće nije poznavao podružnice (nego povjerenike, mjesne i okružne odbore, okružne nadzorne odbore koji su i obranički odbori, te napokon središnji odbor) kao organizacijske oblike,⁶⁰ nego je važnije to da prije odobrenja Pravila – koje je vodstvu organizacije dostavljeno pred sam kraj 1907. – nigdje nisu osnovani ni okružni niti mjesni odbori.

A okružni odbor HNZ-a za mostarski okrug utemeljen je 19. siječnja 1908. u Mostaru.⁶¹ Pri njegovu osnivanju u organizaciju se upisalo 236 članova, većina kojih je potjecala iz Mostara i zapadne Hercegovine.⁶² Pri ocjeni brojnosti članstva treba imati na umu da je središnje vodstvo organizacije odmah primijetilo kako ima mnogo Hrvata koji bi rado pristupili HNZ-u, ali nisu kadri platiti članarinu, ma kako ona skromna bila.⁶³ No, godinu kasnije, na okružnoj skupštini koja je u Mostaru održana 25. travnja, bilo je nazočno čak 1.500 članova.⁶⁴

Zanimljivo je da je svega tjedan kasnije, 26. siječnja te godine u Nevesinju održana osnivačka skupština mjesnog odbora HNZ-a. Sazvao ju je već spomenuti Nikola Precca koji će biti izabran tajnikom i blagajnikom toga mjesnog odbora, dok je predsjedničko mjesto jednoglasno povjereno župniku Marijanu Kelavi. Već u prvih mah u organizaciju se upisalo 40 članova, a rad skupštine, kako bilježi novinski izvjestitelj, završen je oduševljenim poklicima „Živila Hrvatska!“⁶⁵

Nisam uspio ustanoviti vrijeme osnivanja mjesnih odbora HNZ-a u drugim istočnohercegovačkim gradovima i selima, a svakako se čini da je čapljinski mjesni odbor osnovan također 1908., dok su temelji stolačkome formalno položeni nakon te godine.⁶⁶

U svakom slučaju, osnivanje mjesnog odbora u Trebinju prilično je kasnilo. No, kako je do njega došlo u proljeće 1910., u jeku predizborne agitacije, taj događaj je dobio veći publicitet. O osnivanju toga mjesnog odbora 28. ožujka, kojemu je nazočio i član mostarskoga Okružnog odbora te Središnjeg odbora organizacije, ujedno budući kandidat na saborskim izborima Gjuro Džamonja, *Hrvatska zajednica* opširno je izvijestila na prvoj i drugoj stranici.⁶⁷ U mjesni su odbor izabrani: Kristo Kisić (predsjednik), Marko Srinčić (tajnik), Vjekoslav Zagorac (blagajnik), te odbornici Mate Budimić, S. Selak, Sergj Storelli i Miše Jančić, dok je uloga revizora povjerena A. Krešiću i M. Radoniću.⁶⁸ Imena dužnosnika jasno pokazuju da su se u vodstvu mjesnog odbora našli i domaći ljudi i *kuferashi*.

A koji tjedan poslije toga, početkom svibnja 1910. u austrijskome i mađarskom

60 Usp. § 13. *Pravila Hrvatske narodne zajednice u Bosni i Hercegovini*, Mostar, 1908., 7.

61 „Pristupnice za okružnu utemeljačku skupštinu hrvatske narodne zajednice u Mostaru“, *Osvit*, 11 (25)/1908., br. 6, 18. I. 1908., 3.

62 „Skupština Hrvatske Nar. Zajednice u Mostaru“, *Hrvatski dnevnik*, 3/1908., br. 18, 23. I. 1908., 2.; „Utemeljačka okružna skupština hrvatske narodne zajednice u Mostaru“, *Osvit*, 11 (25)/1908., br. 7, 21. I. 1908., 3.

63 „Poslije prvoga zasjedanja središnjeg odbora H.N.Z.“, *Osvit*, 11 (25)/1908., br. 26, 5. III. 1908., 1.-2.

64 „Skupština H.N.Z. u Mostaru“, *Radnička obrana*, 2/1909., br. 17, 1. V. 1909., 4.

65 „Skupština za mjesni odbor H.N.Z. u Nevesinju“, *Osvit*, 11 (25)/1908., br. 11, Mostar, 30. I. 1908., 1.; „Skupština H.N.Z. u Nevesinju“, *Hrvatski dnevnik*, 3/1908., br. 25, 31. I. 1908., 3.

66 Usp. L. ĐAKOVIĆ, *Političke organizacije bosanskohercegovačkih katolika Hrvata*, 234.

67 „Svečani osnutak 'H.N.Z.' u Trebinju“, *Hrvatska zajednica*, 2/1910., br. 26, 3. IV. 1910., 1.-2.

68 „Slavlje Hrvatske narodne zajednice u Trebinju“, *Hrvatska obrana*, 3/1910., br. 12, 3. IV. 1910., 5.

tisku objavljene su liste kandidata za saborske izbore,⁶⁹ koje su se – kako će se vidjeti nekoliko dana kasnije – uglavnom pokazale točnima. U broju od 8. svibnja te godine, *Hrvatska zajednica* je preko prve stranice donijela obavijest da su na skupštini HNZ-a koja je održana prije tri tjedna, 17. travnja u Travniku (a na njoj su sudjelovali „naši najvigjeniji rodoljubi“), jednodušno izabrani kandidati za budući Sabor Bosne i Hercegovine. U istom je obliku vijest tiskana i kao letak, pa su se i Hrvati istočne Hercegovine – poput ostalih njezinih stalno nastanjenih žitelja – počeli pripremati za skore izbore.

Kao što je spomenuto, na izborima su u I. kuriji koja je obuhvaćala cijelu BiH muslimani birali jednog zastupnika prvoga izbornog razreda te još pet drugoga izbornog razreda, dok su u drugome izbornom razredu katolici birali četiri, a srpsko-pravoslavni osam zastupnika. U II. kuriji su bili svi kotarski gradovi cijeloga mostarskog okruga, koji su spadali u 3. izborni kotar u kojem su muslimani birali jednog zastupnika, odnosno u 12. izborni kotar koji je davao jednoga katoličkoga kandidata te u 16. izborni kotar čiji su srpsko-pravoslavni birači birali jednog zastupnika.

U III. kuriji jednoga muslimanskog zastupnika davao je 3. izborni kotar koji je obuhvaćao seoski kotar Mostar i ostale upravne kotare mostarskog okruga; jednoga zastupnika u 11. izbornom kotaru birali su katolici seoskoga kotara Mostar te kotara Konjic, Nevesinje, Gacko, Bileća, Trebinje i Ljubinje, dok su još jednoga u 12. izbornom kotaru birali katolici iz upravnih kotara Ljubuški i Stolac. U trećoj su kuriji srpsko-pravoslavni birači iz istočne Hercegovine birali jednog zastupnika u 22. izbornom kotaru koji je obuhvaćao kotare Mostar, Stolac, Ljubuški, Trebinje, Ljubinje i Konjic, te još jednoga u 23. izbornom kotaru koji je obuhvaćao izborne kotare Nevesinje, Gacko i Bileća.⁷⁰

U III. kuriju (kuriju seoskih općina), za koju se bira 18. svibnja, HNZ je postavio sljedeću kandidatsku listu: odvjetnik dr. Nikola Mandić (seoski kotar Sarajevo i svi ostali kotari sarajevskoga okruga), novinar Gjuro Džamonja (mostarski seoski kotar i mjesta Konjic, Nevesinje, Gacko, Bileće, Trebinje i Ljubinje), dr. Nikola Mandić (kotari Ljubuški i Stolac u mostarskom okrugu), posjednik Mirko pl. Gjurkovečki (seoski kotar Banja Luka i svi ostali kotari okruga banjolučkoga i bihaćkoga), trgovac Mihajlo Reba (seoski kotar Donja Tuzla i svi ostali kotari donjotuzlanskog okruga), trgovac Ivo Budimirović (kotari Travnik, Žepče, Zenica, Bugojno i Prozor) te odvjetnik dr. Jozo Sunarić (kotari Livno, Županjac, Glamoč, Varcar-Vakuf i Jajce u okrugu travničkome).⁷¹

Za II. kuriju (kuriju gradskih općina), za koju je izborni dan 23. svibnja, u ime HNZ-a kandidirani su: liječnik dr. Luka Čabrajić (glavni grad Sarajevo, svi kotarski gradovi u okrugu sarajevskom te gradovi Goražde, Vareš i Kreševo), posjednik i

69 „Die bosnisch-herzegowinische Landtagswahlen“, *Das Vaterland*, 51/2010., Nr. 200, 3. V. 1910., 2.; „Bosnische Kandidatenlisten“, *Pester Lloyd*, 57/1910., Nr. 105, 4. V. 1910.

70 „Wahlordnung“, *Wiener Zeitung*, Nr. 42, 22. II. 1910., 3.-7.; „Tablični dodatak izbornome redu. Razdjeljenje izbornih kotara“, *Hrvatski dnevnik*, 5/1910., br. 45, 25. II. 1910., 2.-3.

71 „Hrvati-katolici izbornici!“, *Hrvatska zajednica*, 2/1910., br. 38, 8. V. 1910., 1. Isti tekst je objavljen i u: *Hrvatskoj obrani*, 3/1910., br. 18, 15. V. 1910., 1.

službenik Hrvatske centralne banke Kosta Gjebić-Marušić (svi kotarski gradovi travničkog okruga te gradovi Gornji Vakuf i Donji Vakuf), posjednik Aleksa Cvijetić (Bosanski Šamac, Modriča, Orašje i svi kotarski gradovi okruga tuzlanskoga), dr. Jozo Sunarić (svi kotarski gradovi okruga banjolučkoga i bihaćkoga te gradovi Doboj, Bosanski Brod, Kostajnica, Kulen Vakuf i Stari Majdan) te mostarski odvjetnik dr. Dominik Mazzi (svi kotarski gradovi mostarskog okruga).⁷²

Za I. kuriju, drugi izborni razred (razred inteligencije i visoko oporezovanih), za koju 25. svibnja bira cijela zemlja, kandidirani su: dr. Nikola Mandić, odvjetnik dr. Milan Katičić, liječnik dr. Luka Čabradić i primarni liječnik dr. Teofil Kötschet.⁷³ Kako bi se mobiliziralo birače, u glasilima HNZ-a liste su, dakako, objavljivane i idućih dana.

A nije kasnila ni suparnička Hrvatska katolička udruga, koja će listu svojih kandidata objaviti u *Hrvatskom dnevniku*, pa ju ponavljati sve do izbora. Ona je za III. kuriju kandidirala začasnoga kanonika i župnika na Stupu Matiju Pajića (seoski kotar Sarajevo i svi ostali kotari sarajevskoga okruga), stolačkog župnika don Marijana Vujnovića (mostarski seoski kotar i mjesta Konjic, Nevesinje, Gacko, Bileće, Trebinje i Ljubinje), učitelja, novinara i tajnika Kluba Starčevićeve hrvatske stranke prava Ivana Trtnja (kotari Ljubuški i Stolac u mostarskom okrugu), odvjetničkoga kandidata dr. Ambroza Dražića (seoski kotar Banja Luka i svi ostali kotari okruga banjolučkoga i bihaćkoga), biskupa dr. Ivana Šarića (seoski kotar Dolnja Tuzla i svi ostali kotari donjotuzlanskog okruga), otinovačkog župnika Jurja Veseličića (kotari Travnik, Žepče, Zenica, Bugojno i Prozor) te livanjskog veleposjednika i trgovca Antu N. Tadića (kotari Livno, Županjac, Glamoč, Varcar-Vakuf i Jajce u okrugu travničkome).⁷⁴

U II. kuriji su kandidati HKU-a bili radnik i predsjednik vareškog ogranka Organizacije radnika Hrvata Petar Mrljić (glavni grad Sarajevo, svi kotarski gradovi u okrugu sarajevskom te gradovi Goražde, Vareš i Kreševo), biskup Ivan Šarić (u dvije izborne jedinice: svi kotarski gradovi travničkog okruga te gradovi Gornji Vakuf i Donji Vakuf te svi kotarski gradovi mostarskog okruga), tajnik vrhbosanskog nadbiskupa mons. Karlo Cankar (Bosanski Šamac, Modriča, Orašje i svi kotarski gradovi okruga tuzlanskoga) i posjednik Grga Potušek (svi kotarski gradovi okruga banjolučkoga i bihaćkoga te gradovi Doboj, Bosanski Brod, Kostajnica, Kulen Vakuf i Stari Majdan),⁷⁵ dok su u drugi izborni razred I. kurije kandidirani: arhitekt, ravnatelj Bosansko-hercegovačkoga građevnog društva, predsjednik HKU, Hrvatskog doma i Tehničkoga doma, te podpredsjednik Hrvatskoga kluba i Društvenog doma Josip pl. Vancaš Požeški, tuzlanski odvjetnik dr. Viktor Jankiewicz, ravnatelj odjela Unionbanke Oskar pl. Somogyi te odvjetnički kandidat dr. Ambroz Dražić.⁷⁶

⁷² Kao u prethodnoj bilješci.

⁷³ Isto. U prvome izbornom razredu I. kurije, za koji se biralo 28. svibnja, katolici, dakako, nisu ni mogli postaviti kandidata, jer je taj izborni razred bio namijenjen muslimanskim veleposjednicima.

⁷⁴ „Izbornici Hrvati-katolici!“, *Hrvatski dnevnik*, 5/1910., br. 105, 11. V. 1910., 1.

⁷⁵ Kao u prethodnoj bilješci.

⁷⁶ Isto.

Premda ovdje nije bila obilježena incidentima, a pogotovo ne fizičkim sukobima koji su zabilježeni u sarajevskome i banjolučkome okrugu, i u mostarskom je okrugu predizborna agitacija hrvatskih stranaka bila obilježena oštrim sučeljavanjima, a povremeno i brutalna i prljava. Bila je očito puno žešća nego između mislimana i pravoslavnih, jer novine su javljale kako se najoštrija bitka za glasove vodi baš među katolicima.

Izbornu su bitku obilježile i druge poteškoće i prigovori. *Hrvatski dnevnik* se je već u travnju 1910. tužio kako su izborna mjesta u istočnoj Hercegovini određena tako da je biračima tegobno doći na njih,⁷⁷ a u nastavku borbe uporno je (i ne sasvim bez osnove) ponavljao kako za HNZ agitiraju i Srbi i socijaldemokrati, a na prikriven način i Zemaljska vlada, dok je suparnička *Hrvatska zajednica* uzvraćala izvješćima o „nečuvenom izbornom teroru hakauških kaponja“.

Iz krugova bliskih HKU-u proširen je i glas da kandidat Mazzi lavira između HNZ-a i HKU-a, ali je on sve takve sumnje otklonio izjavom koju je 1. svibnja 1910. donijela *Hrvatska zajednica*.⁷⁸

A dok se je Stadlerov dnevnik hvalio uspjesima na osnivačkim skupštinama HKU-a diljem Hercegovine, pa i u Aladinićima i u Stocu,⁷⁹ suparnički se je zajedničarski list naslađivao tvrdnjama da „Stadlerov agitator“, novinar Ivan Trtanj po hercegovačkim selima i gradovima, uključujući Stolac, Trebinje i Ljubinje, doživljava neuspjeh za neuspjehom.⁸⁰ *Hrvatski dnevnik* je, dakako, poricao protivničke tvrdnje i ponavljao kako za HNZ – organizaciju čije je vodstvo Stadlerov krug i inače proglašavao „zadnjičarskim“, pokretaškim i slavosrpskim – agitiraju i Srbi, kojima je HKU bio i ostao trnom u oku,⁸¹ k tome da se zajedničari ne ustežu vrijeđati vlastiti narod, tvrdeći usput da će ga u Saboru zastupati zajedničarski kandidati htio on to ili ne htio.⁸²

Prema nekim podacima, zajedničarsku su agitaciju u istočnoj Hercegovini doista otežale neke nepromišljene izjave stolačkoga zajedničarskog prvaka Ivana Vukasovića, koji je optužio katoličke svećenike da upropašćuju narod, lažu i varaju, zbog čega su stranački skupovi HNZ-a morali biti održavani u Čapljini, a ne u Stocu.⁸³

Jer, kandidati su i osobno obilazili zemlju, pa su svoje potencijalne birače u istočnoj Hercegovini pohodili i Mazzi⁸⁴ i Džamonja,⁸⁵ a Mandić je 5. i 6. svibnja održao devet izbornih skupština u ljubuškome i stolačkom kotaru.⁸⁶ Iz novinskih izvješća činilo se kako je nadmetanje dviju hrvatskih stranaka neizvjesno. Usprkos tomu, rezultatima izbora zadovoljniji su mogli biti zajedničari, iako su prve vijesti sugerirale drugačije.

77 „Neprilike s izbornim mjestima“, *Hrvatski dnevnik*, 5/1910., br. 91, 23. IV. 1910., 2.

78 „Dr. Dominik Mazzi i Hrv. Nar. Zajednica“, *Hrvatska zajednica*, 2/1910., br. 35, 1. V. 1910., 1.

79 „Hrvatska Katolička Udruga u Hercegovini“, *Hrvatski dnevnik*, 5/1910., br. 91, 23. IV. 1910., 1.-2.

80 „Uspjesi (!) 'Udruga' u Hercegovini“, *Hrvatska zajednica*, 2/1910., br. 34, 28. IV. 1910., 3.

81 „Hrvatska Katolička Udruga u Hercegovini“, *Hrvatski dnevnik*, 5/1910., br. 93, 26. IV. 1910., 1.-2.

82 „Neuspjesi zajedničara u Stolačkom kotaru – Zajedničari zovu narod 'marvom'“, *Hrvatski dnevnik*, 5/1910., br. 107, 13. V. 1910., 2.

83 Ž. RAGUŽ, *Hercegovina – Srpske tendencije*, 105.

84 „Dr. Mazzi u Trebinju“, *Hrvatska obrana*, 3/1910., br. 16, 1. V. 1910., 2.

85 „Izborna skupština u Ravnom“, *Hrvatska obrana*, 3/1910., br. 17, 8. V. 1910., 3.

86 „Izborne skupštine u kotaru Ljuboško-Stolačkom“, *Hrvatska zajednica*, 2/1910., br. 40, 12. V. 1910., 1.-2.

Naime, sutradan po izborima za III. kuriju *Hrvatski dnevnik* je pisao o „sjajnoj pobjedi HKU“ i o „poraznu sudu hrvatskog naroda“ nad HNZ-om i Mandićem,⁸⁷ S druge je strane *Agramer Zeitung* javljao kako su 18. svibnja, na izborima za III. kuriju, nadmoćno izabrana četiri kandidata HNZ-a (Mandić u Sarajevu, Džamonja u Mostaru, Sunarić u Livnu i Reba u Donjoj Tuzli), dok su neki od najbližih Stadlerovih suradnika – poput biskupa Šarića – doživjeli težak poraz.⁸⁸

I utjecajna *Neue Freie Presse* je 19. svibnja izvijestila kako je prvak „franjevačke stranke“ dr. Nikola Mandić poražen od nadbiskupova kandidata, kanonika Pajića.⁸⁹ No, sutradan se je i taj ugledni i utjecajni bečki dnevnik morao ispraviti: HNZ je na izborima za III. kuriju dobio čak pet mandata: Mandić je osvojio mandate u Sarajevu i u Ljubuškom odnosno Stocu; Džamonja u Mostaru; Mirko pl. Gjurokovečki u Banjaluci odnosno Bihaću, a Sunarić u Livnu. Stadlerova je stranka izborila mandate u Tuzli i u Travniku, i to za biskupa Šarića i don Jurja Veselića.⁹⁰

To je bilo bliže istini: malo nakon izbornog dana središnje zajedničarsko glasilo na naslovnici je slavodobitno objavilo: „Sjajna pobjeda H. N. Zajednice. Katastrofa Hakauštva“: od sedam katoličkih mandata u III. kuriji, zajedničarski kandidati osvojili su pet mandata: Mandić u okrugu sarajevskom, okrugu mostarskom za kotare Ljubuški i Stolac, kao i u Džamonja u mostarskom, Gjurokovečki u banjolučko-bihaćkom te Sunarić u okrugu travničkom za kotare Livno, Županjac, Glamoč, Varcar Vakuf i Jajce.⁹¹ Već dan ranije taj je list donio vijest da su je u Nevesinju izborima pristupilo 94 katoličkih izbornika i da su glasovali jednodušno: „Svi dali glasove za Džamonju.“⁹²

Rasipajući se rodoljubnim frazama, a zapravo zagovarajući slogu „jednokrvne slavenske braće“, zagrebački je *Pokret* likovao zbog poraza „franko-furtimaštine“.⁹³ Nasuprot njemu, starčevićansko je *Hrvatsko pravo* isticalo da su katolički birači pokazali najslabiju organiziranost i da su se u najmanjem broju odazvali na izbore. Za razliku od njih, na izbore je izašlo 95 posto Srba, a vrlo disciplinirano su postupili i muslimanski birači, premda je 90 posto njih nepismeno.⁹⁴ Tu ocjenu potvrdili su i kasniji službeni podatci: od 52.100 katoličkih izbornika u III. kuriji koji su izašli na izbore, njih 33.467 glasovalo je za HNZ, a 18.633 za HKU.⁹⁵ Pravoslavni Srbi su postupili „zadivljujuće disciplinirano“, bilježila je i *Politische Chronik*: na izbore je izašlo njih 90 do 95 %.⁹⁶

Hrvatsko cijepanje u dvije stranke, nastavilo je tumačiti *Hrvatsko pravo*, izraz je naše političke nezrelosti i neizlječivog partikularizma. Pozivajući na nadilaženje osobnih animoziteta te narodnu i stranačku slogu, starčevićanski je list i dalje

87 HD, 5/1910., br. 113, 19.V.1910., 1.-2.

88 „Die Landtagswahlen in Bosnien“, AZ, 85/1910., Nr. 112, 19. V. 1910., 2.

89 „Die bosnischen Landtagswahlen – Das erste Wahlresultat“, NFP, Nr. 16428, 19. V. 1910., 4.

90 „Die bosnischen Landtagswahlen – Die Wahlen in den Landgemeinden“, NFP, Nr. 16429, 20. V. 1910., 3.-4.

91 *Hrvatska zajednica*, 2/1910., br. 43b, 20. V. 1910.1

92 „Izbori za treću kuriju“, *Hrvatska zajednica*, 2/1910., br. 43, 19. V. 1910., 1.

93 „Štadlerov poraz“, *Pokret*, 7/1910., br. 113, 20. V. 1910., 1.

94 „Bosanski izbori“, *Hrvatsko pravo*, br. 4347, 20. V. 1910., 6.

95 „Izborni rezultati“, HZ, 2/1910., br. 44, 22. V. 1910., 2.

96 „Die Wahlen aus den Landgemeinden“, *Politische Chronik der österreichisch-ungarischen Monarchie*, Heft 5, Mai 1910., 297.

zagovarao Stadlera i njegove pristaše, jer da – premda nitko ne smije u pitanje dovoditi rodoljublje franjevacu, pa ni rodoljublje većine zajedničarskog vodstva – prvak HNZ-a Nikola Mandić kao prijatelj i ljubimac obzoraško-pokretaških krugova odavno plovi srpsko-mađarskom strujom.⁹⁷

A premda nevoljko, poraz na izborima za III. kuriju, koji se je u Hercegovini, pa i istočnoj, doimao kao debakl, morao je nevoljko priznati i *Hrvatski dnevnik*,⁹⁸ koji ga je više pripisivao kratkoći vremena od osnivanja HKU-a do izbora – zbog čega je izostala stranačka agitacija u mnogim mjestima – nego kojim drugim razlozima.⁹⁹ Ipak, iz Stadlerova se je kruga pothranjivala nada da će na izborima za II. kuriju lista te stranke proći puno bolje,¹⁰⁰ ali se je ta nada izjalovila.¹⁰¹

HNZ je, naime, odnio pobjedu i na izborima za II. kuriju: Kosta Gjebić-Marušić osvojio je mandat za okrug travnički, Aleksa Cvijetić za tuzlanski, Jozo Sunarić za banjolučko-bihački, a Dominik Mazzi za mostarski. Pritom je u Trebinju Mazzi dobio 44 glasa, nasuprot 4 glasa za kandidata HKU-a, a u Nevesinju je osvojio svih 20 katoličkih glasova.¹⁰² Kako je iz Ravnoga javio serdar Tomašević „sa svim katolicima izbornicima“, i u tome je mjestu Mazzi osvojio sve katoličke glasove.¹⁰³ Bečki je *Das Vaterland* nekoliko dana kasnije donio sljedeću, i dalje neslužbenu izbornu statistiku prema okruzima: Sarajevo: Petar Mrljić 522, Luka Čabrajić 427 glasova; Travnik: biskup Šarić 777, Gjebić-Marušić 1035 glasova; Mostar: Mazzi 452, biskup Šarić 127 glasova; Tuzla: Cvijetić 477, Karlo Cankar 67 glasova, Banja Luka: Sunarić 862, Potušek 450 glasova.¹⁰⁴

Slično su prošli i rezultati za I. kuriju: mandat je nadmoćno osvojila lista koju je predvodio Nikola Mandić.¹⁰⁵ Nasuprot frankovačkim glasilima i *Hrvatskom dnevniku* koji se je tješio da su kandidati HKU-a u Ljubinju dobili sve katoličke glasove,¹⁰⁶ *Pokret* je slavio nad „grdnim porazom Stadlerova klerikalizma i s njim spojene frankovštine“.¹⁰⁷

Jer, u konačnici je većinu katoličkih saborskih mandata doista osvojila Hrvatska narodna zajednica: Mandić (tri mandata), Sunarić (dva mandata), Čabrajić, K. Gjebić-Marušić, Džamonja, Mazzi, Gjurkovečki i Cvijetić iz HNZ-a, dok su udrugaške mandate dobili biskup Šarić te Vancaš, Mrljić, Veseličić i Jankiewicz.¹⁰⁸ Tako su pri konstituiranju Sabora saborskim zastupnicima HNZ-a postali Mandić (s tri mandata), Čabrajić, Gjebić-Marušić, Mazzi, Cvijetić, Sunarić (s dva mandata) te Džamonja i Gjurkovečki, dok su mandate HKU-a izborili: Vancaš, Jankiewicz,

97 „Izbori u Bosni“, *Hrvatsko pravo*, br. 4348, 21. V. 1910., 1.

98 „S izbornog poprišta“, *Hrvatski dnevnik*, 5/1910., br. 114, 20. V. 1910., 2.

99 „Iza izbora treće kurije“, *Hrvatski dnevnik*, 5/1910., br. 115, 21. V. 1910., 2.

100 „S izbornog poprišta“, *Hrvatski dnevnik*, 5/1910., br. 116, 23. V. 1910., 2.

101 „Rezultat izbora u II. kuriji“, *Hrvatski dnevnik*, 5/1910., br. 118, 25. V. 1910., 2.

102 „Izbori za II. kuriju – Izborni rezultat“, *Hrvatska zajednica*, 2/1910., br. 45, 24. V. 1910., 1.

103 „Izbornicima Hrvatima katolicima II. kurije u Hercegovini!“, *Hrvatska obrana*, 3/1910., br. 19, 18. V. 1910., 1.

104 „Die Wahlen in Bosnien“, *Das Vaterland*, 51/1910., Nr. 238, 28. V. 1910., 3.

105 „Izbori za prvu kuriju“, *Hrvatska zajednica*, 2/1910., br. 46, 26. V. 1910., 1.

106 „Izbori u I. kuriji“, *Hrvatski dnevnik*, 5/1910., br. 119, 27. V. 1910., 1.

107 „Poslije bosanskih izbora“, *Pokret*, 7/1910., br. 125, 4. VI. 1910., 1.-2.

108 „Hrvatski narodni zastupnici pristaše H.N.Z.“, *Hrvatska zajednica*, 2/1910., br. 47, 29. V. 1910., 3.; „Nakon izbora“, *Hrvatska obrana*, 3/1910., br. 23, 2. VI. 1910., prilog, str. 3.; „Prvi dan bosanskog sabora“, *Pokret*, 7/1910., br. 134, 15. VI. 1910., 1.-2.

Mrljić, Šarić i Veseličić.

Među konfesionalnim virilistima su bili nadbiskup Stadler, biskupi fra Paškal Buconjić i fra Marijan Marković, provincijali fra Luka Begić i fra Alojzije Mišić, a virilisti katoličke vjeroispovijesti koji nisu smatrani konfesionalnima nego „virilistima po činu civilnom“ bili su i predsjednik Vrhovnog suda Friedrich Kobinger, predsjednik Odvjetničke komore Josip Fischer te predsjednik Trgovačke i obrtničke komore Nikola Berković.¹⁰⁹

No, nakon što 3. rujna budu održani i dopunski odnosno naknadni izbori, već krajem ljeta 1910. u Saboru je HNZ imao ne više 11 nego 12 zastupnika: spomenutima će se nakon preraspodjele mandata pridružiti i zajedničari Milan Katičić (koji u svibnju nije bio izabran u I. kuriji, ali je sada izabran u II. kuriji na bihaćko-banjolučkom području umjesto Sunarića koji je zadržao mandat u III. kuriji) i Nikola Ćurić (III. kurija, Sarajevo), ali i dva donedavna člana i kandidata HKU-a koji su sada u I. katoličkoj kuriji nastupili kao kandidati HNZ-a: Viktor Jankiewicz te Oskar pl. Somogyi koji je dobio jednaki broj glasova kao udrugaški zastupnik Perišić, ali mu je mandat pripao ždrijebovom.¹¹⁰

Hrvati istočne Hercegovine u tim naknadnim izborima nisu sudjelovali: oni su svoje glasove već bili povjerili zajedničarskim kandidatima Mandiću, Mazziju i Džamonji. No, kako navodi Raguž, zajedničarsko koketiranje sa srpskim zastupničkim klubom dovest će do pada ugleda te stranke u istočnoj, pa i u cijeloj Hercegovini.¹¹¹ Štoviše, neki od zajedničarskih zastupnika domalo će se išćahuriti kao pristaše integralnog jugoslavenstva, među njima i Gjuro Džamonja, nekadašnji starčevićanac koji je na izborima 1910. dobio većinu palih glasova istočnohercegovačkih Hrvata.¹¹² Ne će od sličnih pojava nažalost biti pošteđena ni Hrvatska katolička udruga: kao i drugdje u katoličkim redovima, u njezinu će krilu stasati niz borbenih Jugoslavena.

A logika saborske borbe uskoro će nametnuti suradnju dviju hrvatskih stranaka u BiH, pa će domalo – zbog spleta niza okolnosti – doći i do njihova formalnog spajanja. No, crta po kojoj je izvorno bilo došlo do njihove podjele i sukoba, još zadugo – i nakon svjetskog rata – utjecat će na društveno i političko organiziranje bosansko-hercegovačkih Hrvata.

109 „Otvorenje sabora“, *Hrvatski dnevnik*, 5/1910., br. 135, 16. VI. 1910., 1.; „Sastav bosansko-hercegovačkog sabora“, *Pokret*, 7/1910., br. 134, 15. VI. 1910., 1.

110 „Naknadni saborski izbori“, *Hrvatska zajednica*, 2/1910., br. 76, 8. IX. 1910., 1., 2.; „Narodni poslanici H.N.Z.“, *Hrvatska zajednica*, 2/1910., br. 79, 18. IX. 1910., 2.

111 Ž. RAGUŽ, *Hercegovina – Srpske tendencije*, 105.

112 T. JONJIĆ, *Ivo Pilar 1918.-1933. Jugoslavenske godine ideologa protujugoslavenstva*, Zagreb, 2023. 27.

Blanka MATKOVIĆ

PRILOG RASVJETLJAVANJU POVIJESTI HRVATSKOG PROTUKOMUNISTIČKOG OTPORA: SUSRET BOJNIKA USTAŠKE VOJNICE ANTE VRBANA I ŠIROKOBRIJEŠKOG KRIŽARA SATNIKA BOŽE MANDIĆA 1946. GODINE

Tijekom Drugog svjetskog rata i u prvim godinama poraća hrvatsko stanovništvo je bilo izloženo različitim oblicima represije koja je dosegla vrhunac između jeseni 1944. i ljeta 1945. godine. U tom razdoblju masovni zločini su se događali diljem zemlje, a brojni hrvatski zarobljenici – vojnici i civili – mučeni i likvidirani na stotinama stratišta od Slovenije do Makedonije. Nakon tog razdoblja represija je nastavljena prema različitim „neprijateljima“ i u različitim oblicima. Nedostupnošću izvora i nepostojanjem demokratskih sloboda bilo kakva znanstvena istraživanja tih događaja su bila onemogućena. Osobito su velom tajne bili obavijeni pokušaji protukomunističkog otpora, naročito djelovanje križarskih skupina diljem Hrvatske, ali i Bosne i Hercegovine. Takvi pokušaji vojnog otpora će uglavnom biti okončani tek šest godina nakon završetka Drugog svjetskog rata zarobljavanjem duvanjskog križara Mirka Kapulice 1950. te uhićenjem imotskog križara i nekadašnjeg pripadnika Kapuličine križarske skupine Nedjeljka Piplice 1951. godine. No, protukomunistički otpor time neće nestati. Umjesto pokušaja vojnog otpora, nastavljeno je djelovanje brojnih skupina koje će pružati politički otpor¹, poput na primjer Hrvatskog oslobodilačkog pokreta², iako treba podsjetiti da su tajne organizacije hrvatske mladeži i drugih osnivane već krajem svibnja 1945. godine³, te su u prvim poslijeratnim godinama djelovale paralelno s križarskim organizacijama⁴.

1 Vidi: Wollfy KRAŠIĆ, *Hrvatski pokret otpora*, Zagreb, 2018.

2 Vidi: Darko UTOVAC, Tajna organizacija Hrvatski oslobodilački pokret (HOP) u Vidu kod Metkovića 1963. godine, *Politički zatvorenik*, br. 292., srpanj/kolovoz/rujan 2022., 5-10.

3 Tomislav JONJIC, Organizirani otpor jugoslavenskom komunističkom režimu u Hrvatskoj 1945.-1953., 11, https://www.tomislavjonjic.iz.hr/knjige_otpor.pdf, posjećeno 12.10.2022. Rad je prethodno objavljen na engleskom jeziku u *Review of Croatian History*, časopisu koji objavljuje Hrvatski institut za povijest, god. 3/2007, br. 1, 109-145.

4 Blanka MATKOVIĆ, Prilog poznavanju povijesti grada Splita i okolice u poratnom razdoblju (1946.-1947.): nepoznati

Povjesničar i pravnik dr. sc. Tomislav Jonjić je upozorio da je križarski pokret od samoga početka bio osuđen na neuspjeh jer su na vanjskopolitičkom planu razbijanje Jugoslavije i uspostava neovisne hrvatske države bili isključeni, a na unutarnjem planu su masovni pokolji i represija svakodnevno sužavali prostor djelovanja.⁵ Međutim, u trenutku nastajanja križarskih organizacija situacija se činila znatno kompleksnijom zbog čega povjesničar dr. sc. Ante Delić ističe da je potrebno analizirati međusobne odnose političkih i vojnih dužnosnika Nezavisne Države Hrvatske (NDH) kojima je uspjelo izbjeći zarobljavanje i izručenje, a koji su imali udjela u poslijeratnom organiziranju.⁶ Ovdje napose valja istaknuti pragmatična razmišljanja Ante Pavlića o ulozi Vladka Mačeka čije su ime i ugled na Zapadu imali znatno veću težinu od Pavelićevog. Stoga se od Mačeka očekivalo daljnje zalaganje za hrvatske nacionalne interese kod zapadnih saveznika, kako je već ranije bilo dogovoreno u Zagrebu početkom svibnja 1945. godine. Time bi Maček preuzeo političku borbu s ciljem ponovne uspostave hrvatske države, a unatoč njegovim razmimoilaženjima s Pavelićem, nade u promjenu Mačkovog političkog smjera podupirale su izjave njegovih suradnika. Čak je i Pavelićev bliski suradnik Erih Lisak komunističkim istražiteljima izjavio da je vjerovao u „uspješnu akciju Mačeka u inozemstvu“.⁷ Dostupni britanski dokumenti također potvrđuju ugled koji je Maček uživao u inozemstvu zbog čega je zauzet stav da „nema govora o izručenju Mačeka Titu“.⁸ Valja istaknuti i tadašnju Pavelićevu vjeru u zapadne saveznike o kojoj svjedoči i stav da su za izručenja odgovorni pojedini engleski zapovjednici koji su to činili na svoju ruku, a za izručenje dijela vlade NDH uporno je tvrdio da ih nisu predali Englezi, nego su vjerojatno „upali u ruke partizana“.⁹

Vjera u Mačeka i zapadne saveznike održavana je i u Hrvatskoj, posebno u područjima gdje se uspostavom komunističke vlasti ponovo počeo širiti autoritet Hrvatske seljačke stranke (HSS). Tako je izvješću OZN-e južnodalmatinskog područja od 22. studenog 1944. predloženo je „da se ovo ‘kolo’ razbije u zametku“. HSS je naročiti problem predstavljao u Konavlima gdje je bio najjači, a među tamošnjim HSS-ovcima isticao se Pero Bakić, „aktivni naš protivnik, Mačkovac, iz Čilipa – Konavle“. Štoviše, „kada su otišle ustaše iz Konavala povukao se u ilegalstvo i danas se nalazi u šumi“, a s njime se nalazilo još nekoliko križara „pa su vjerojatno povezani i sa četnicima koji se ponekad viđaju na tom području“.¹⁰ Nakon proslave sv. Vlaha u Dubrovniku u veljači 1945., pojavili su se letci u kojima su navodno „veličani“ Pavelić i Maček.¹¹ Govoreći o pokušajima uspostave kontakta s

detalji iz dosjea Frane Tente, *Tusculum*: časopis za solinske teme, Vol. 10, No. 1, 2017., 145-160.

5 T. JONJIĆ, Organizirani otpor jugoslavenskom komunističkom režimu u Hrvatskoj 1945.-1953., 7.

6 Ante DELIĆ, *Djelovanje Ante Pavlića od 1945. do 1953.*, Doktorska disertacija, Sveučilište u Zadru, 2016., 63

7 A. DELIĆ, *Djelovanje Ante Pavlića od 1945. do 1953.*, 67.

8 A. DELIĆ, *Djelovanje Ante Pavlića od 1945. do 1953.*, 67.

9 A. DELIĆ, *Djelovanje Ante Pavlića od 1945. do 1953.*, 72.

10 HR-DAŠT, SUP za Dalmaciju, Izvješće OZN-e južnodalmatinskog područja Odsjeku OZN-e za oblast VIII. korpusa, 22.11.1944., Broj 460/44 (prethodno kutija 169).. Blanka MATKOVIĆ, Ivan PAŽANIN, *Zločini i teror u Dalmaciji 1943.-1948., počinjani od pripadnika NOV, JA, OZN-e i UDB-e, Dokumenti*, 2011., 220-225, https://www.academia.edu/1773275/ZLO%C4%8CINI_I_TEROR_U_DALMACIJI_1943.-1948._PO%C4%8CINJENI_OD_PRIPADNIKA_NOV_JA_OZN-e_i_UDB-e_DOKUMENTI_War_Crimes_and_Terror_in_Dalmatia_Between_1943_and_1948...Documents_, posjećeno 8.8.2022.

11 HR-DAŠT, Pokrajinski/oblasni komitet KPH za Dalmaciju, kut. 26, KP-26/245. B. MATKOVIĆ, I. PAŽANIN, *Zločini i teror u Dalmaciji 1943.-1948.*, 226-229. Mate RUPIC, Vladimir GEIGER, *Partizanska i komunistička represija i zločini u Hrvatskoj 1944.-1946.*, Dokumenti, Dalmacija, Slavonski Brod – Zagreb, 2011., 336-338.

Bakićem, Jakov Andrijuci, jedan od uhićenih poznanika dominikanca fra Dominik Barača, izjavio je da je skupina Dubrovčana povezana s Baračem razgovarala o Bakićevim navodnim vezama s Englezima koji su ga navodno uzdržavali i navodnom Bakićevom boravku u Italiji te je zaključeno da je potrebno provjeriti ove navode i uspostaviti vezu s Bakićem zbog čega mu je upućeno pismo.¹² Ovaj primjer također potvrđuje da su sudionici protukomunističkog otpora barem na nekim područjima Hrvatske održavali ne samo čvrstu vjeru u Mačeka, nego i istinsku nadu u pomoć od strane zapadnih saveznika.

No, Pavelićevu vjeru „da će Amerika obnoviti Hrvatsku i pomoći naše Oružane snage“ ipak nije podupirao general Vjekoslav Luburić koji je još 6. svibnja 1945. odlučio „otići u šume“ i „sakupiti sve zalutale ili one koji se odbiju predati“ s ciljem nastavka borbe protiv komunista.¹³ Kako Delić zaključuje, nedvojbeno je jedna od glavnih pretpostavki u poslijeratnom organiziranju bivših visokih dužnosnika NDH protiv jugoslavenske države bilo postojanje nesuglasica među zapadnim saveznicima bez kojih bi svi eventualni planovi bili unaprijed osuđeni na propast, no podjednako je važno bilo ustanoviti točnu situaciju u zemlji, naročito uzevši u obzir glasine o „jakim snagama“ koje su kolale.¹⁴ Stoga je već u ljeto 1945. ustaški bojnik Ante Vrban otišao u Hrvatsku gdje je od seljaka doznao da križari „postoje i da su ih pune šume“.¹⁵ Iako je sredinom 1945. bilo više prelazaka manjih skupina i drugih pojedinaca u Hrvatsku, Delić navodi da između njih i bivšeg vodstva NDH nije bilo kontakata, a posebno ne naloga za prebacivanje zbog čega se ne može prihvatiti zaključak povjesničara dr. sc. Zdenka Radelića kako je sredinom 1945. došlo do intenzivnije djelatnosti Pavelića, Lisaka i Moškova „na povezivanju emigracije s križarima i na ubacivanju ustaških časnika u Hrvatsku“. Štoviše, Delić ističe da je za početak intenzivnije djelatnosti nužna bila organiziranost i povezanost kojih u tom trenutku nije bilo. Čak je i Pavelić zagovarao strpljenje te je odgovarao Eriha Lisaka od povratka u zemlju u namjeri da stekne uvid u prilike u Hrvatskoj.¹⁶

Neovisno o Paveliću, do prve jasno formulirane ideje o obavještajno-propagandnom djelovanju dolazi tek u listopadu 1945. kada je general NDH Vilko Pečnikar ustvrdio da su uvjeti za emigrantsko političko djelovanje povoljniji u Italiji nego u Austriji, uključujući organiziranje obavještajne službe „za dobivanje podataka iz zemlje i slanje promidžbenog materijala u zemlju“.¹⁷ Unatoč tome, Delić zaključuje da se na temelju dostupnih izjava može zaključiti da tijekom 1946. godine još uvijek nije postojao nikakav razrađen plan o protujugoslavenskom gerilskom djelovanju.¹⁸ Ustvari, u proljeće iste godine Vrban po odobrenju Ante Pavelića po drugi put odlazi u Hrvatsku s ciljem da utvrdi „stanje i jakost oružanih skupina po šumama“.¹⁹ U ovim trenucima Pavelić je još uvijek bio protiv vojne akcije u tadašnjoj Jugoslaviji upozorivši „da prilike ni u Domovini ni u svijetu nisu

12 HR-DAST, SUP za Dalmaciju, Dosje fra Dominika Barača, Izjava Jakova Andrijucija, 3.6.1945.

13 A. DELIĆ, *Djelovanje Ante Pavelića od 1945. do 1953.*, 68.

14 A. DELIĆ, *Djelovanje Ante Pavelića od 1945. do 1953.*, 68-69.

15 Kazimir KATALINIĆ, *Od poraza do pobjede. Povijest hrvatske političke emigracije 1945.-1990.*, I. sv., Zagreb, 2017., 59.

16 A. DELIĆ, *Djelovanje Ante Pavelića od 1945. do 1953.*, 69-71.

17 A. DELIĆ, *Djelovanje Ante Pavelića od 1945. do 1953.*, 78.

18 A. DELIĆ, *Djelovanje Ante Pavelića od 1945. do 1953.*, 91.

19 A. DELIĆ, *Djelovanje Ante Pavelića od 1945. do 1953.*, 93-95.

takve, da bi pružale ikakve izgleda za uspjeh akcije²⁰. Vrban se vratio u Austriju u jesen 1946. izvijestivši da je proputovao Slavoniju, Bosnu i Hercegovinu „našavši posvuda manje ili veće grupe hrvatske vojske, koje su bile uglavnom međusobno još nepovezane i to napose radi pomanjkanja viših časnika“²¹. Stoga je zaključeno kako je potrebno započeti sustavnu akciju u domovini s ciljem „povezivanja i jedinstvenog vojnopolitičkog organiziranja spomenutih grupa u svrhu vođenja hrvatskog narodnog otpora“²². Bio je to početak buduće akcije čije je službeno ime bilo „Deseti travnja“, a koja će uslijed zime i potrebnih priprema započeti tek u svibnju 1947. godine.²³ Međutim, kako upozorava Katalinić, stanje u hrvatskim šumama je 1947. bilo znatno drugačije jer je uslijed djelovanja jugoslavenskih represivnih organa i likvidacija broj križara do 1. ožujka 1947. opao na samo 337 u Hrvatskoj, odnosno 643 u Bosni i Hercegovini.²⁴ Do dolaska Ante Vrbana, Ljube Miloša i Luke Grgića u zemlju, stanje je bilo još gore pa su oni u lipnju 1947. izvijestili da „u šumama nema apsolutno nikoga“, „teror od strane partizana je ogroman“, a „narod je strašno razočaran“, „psuje po angloamerikancima“ te se „boje i pomisliti na emigraciju kad vide tolika izručenja“²⁵.

U ovom tekstu naglasak je upravo na jednoj epizodi Vrbaneve posjete Bosni i Hercegovini u ljeto 1946. godine na temelju dostupnih zapisnika sa saslušanja zarobljenih hercegovačkih križara koji se čuvaju u Hrvatskom državnom arhivu u Zagrebu. Vrban i njegova pratnja su krenuli na put 12. travnja 1946. iz Leibnitza u Austriji, a u Hrvatsku su stigli 28. travnja.²⁶ Dolaskom u domovinu, Vrban je uspio uspostaviti kontakte s križarima na Bilogori, Ivančici, Kalniku i drugdje. Unatoč glasini da Bilogorom operiraju „čete smrti“ Rafaela Bobana, Bobana nigdje nije susreo. Naišao je tek na sedmeročlanu križarsku skupinu sastavljenu od bivših pripadnika Crne legije koja se kretala u jednoj šumi kod Novog Marofa, no križari nisu znali gdje je Boban. Zatim se Vrban uputio prema Bjelovaru i u blizini Rovišća čuo da su križari u tom selu ubili jednog partizanskog kapetana, 24 pripadnika OZN-e, 12 milicionera, te zarobili predsjednika mjesnog odbora. Ipak, za ovaj navod iz Vrbanevog izvješća zasad nema potvrde u dostupnim dokumentima OZN-e.²⁷ Općenito je Vrbanev dojam bio da križarima na koje je naišao nedostaje stege i autoriteta uz prevladavanje samovolje.²⁸ O izvješću koje je Vrban podnio po povratku u emigraciju, Ivan Prusac je naveo da je bilo „porazno“. Osim dvije

20 A. DELIĆ, *Djelovanje Ante Pavelića od 1945. do 1953.*, 98.

21 K. KATALINIĆ, *Od poraza do pobjede. Povijest hrvatske političke emigracije 1945.-1990.*, I. sv., 60.

22 K. KATALINIĆ, *Od poraza do pobjede. Povijest hrvatske političke emigracije 1945.-1990.*, I. sv., 61.

23 Opširnije o ovoj operaciji vidi: Nikola ČOLAK, *Akcija deseti travanj u svijetlu krunskog svjedočanstva Ivana Prusca i dokumentacije*, Središnjica za proučavanje hrvatske povijesti, Padova 1989. Fra Martin PLANINIĆ, *Tko je izdao Kavrana*, Zagreb, 1994. Ivan PRUSAC, *Tragedija Kavrana i drugova. Svjedočanstvo preživjelog*, I. domovinsko neizmijenjeno izdanje, Rijeka, 1996.

24 K. KATALINIĆ, *Od poraza do pobjede. Povijest hrvatske političke emigracije 1945.-1990.*, I. sv., 62.

25 K. KATALINIĆ, *Od poraza do pobjede. Povijest hrvatske političke emigracije 1945.-1990.*, I. sv., 62. Napomena: Ovaj prvi dio teksta je objavljen u: Blanka MATKOVIĆ, Poslijeratni protukomunistički otpor: djelovanje „bande“ duvanjskog križara Mirka Kapulice na prostoru Cetinske krajine kroz arhiv opunomoćstva UDB-e za kotar Sinj, *Radovi Zavoda za povijesne znanosti HAZU*, Vol. 65, 2023., 355-403.

26 Zdenko RADELIĆ, Povezivanje ustaškog vodstva i križara 1945.-1947., *Časopis za suvremenu povijest*, Vol. 34, No. 1, 2002., 53.

27 Stjepan MRAZ, Iz političke povijesti Podravine nakon Drugog svjetskog rata, Križarski pokret u Hlebinama i dijelu Podravine, *Podravski zbornik*, 2006., 268.

28 Z. RADELIĆ, *Povezivanje ustaškog vodstva i križara 1945.-1947.*, 53.

jače skupine u Slavoniji i Hercegovini, križari su bili rascjepkani u „posve male skupinice po desetak do dvadesetak ljudi, svaka prepuštena sama sebi, nepovezana sa najbližom skupinom, skoro nigdje kod njih časnika, a često ni dočasnika, većinom nedisciplinirane, mnoge skoro prave pljačkaške bande, dešperateri, što spašavaju glave“.²⁹

Nakon obilaska sjevernih hrvatskih prostora, dana 24. lipnja 1946. Vrbani se u pratnji Mirka Čavara uputio u Bosnu i Hercegovinu gdje se susreo s križarskim skupinama na području srednje Bosne nakon čega je krenuo južnije prema Hercegovini.³⁰ Iz zapisnika sa saslušanja uhićenog križara Ilije Ljubića doznaje je da je nakon sastanka s Antom Vrbanom Mandić kazao hercegovačkim križarima da je Vrbana od Bjelovara do Save pratila grupa od pet ili šest ustaša nakon čega je sam krenuo do nekog mjesta u Bosni gdje je zatekao jednu grupu ustaša i četnika koji su ga pratili do Bugojna.³¹ Čini se da je riječ o događajima o kojima je tijekom istrage govorio ing. Božidar Petračić, jedan od uhićenih sudionika akcije „Deseti travnja“ koji je naveo da su četnici 1946. pomogli Anti Vrbanu i preveli njega i njegovu pratnju preko svog teritorija do križara.³² Prema Ljubićevim navodima, od Bugojna je Vrbani nastavio sam s Mirkom Mijatovićem koji je poznavao put i čiji je brat Mijo imao kolibu na Risovcu.³³ No, drugi uhićeni križar Ivan Lasić u svojoj izjavi tvrdi da Vrbani nije poznavao teren, „ali je išao po karti od Bugojna do Kedžare u Vranu, a tada je znao put ovaj Mirko koji je rodom odatle“.³⁴ Ipak, Lasić tvrdi da je riječ bila o Mirku Bošnjaku čija je obitelj preko ljeta stanovala na Risovcu, a zimu je provodila u Gostuši.³⁵ Radilo se ustvari o Mirku Čavaru, bratu Mije Čavara čija je izjava o ovim događajima ostala zabilježena i zatim objavljena u glasilu „Politički zatvorenik“ br. 122 i 123.

Suprotno Vrbanovoj izjavi koju je dao tijekom saslušanja 23. srpnja 1947. u kojoj je implicirao da je upravo on osnovao I. hercegovački križarski združ, do osnivanja navedenog združga je došlo upravo u vrijeme kada se Vrbani kretao iz Slavonije prema Hercegovini. Ustvari, združ i pripadajuće bojne su već bile ustrojene u trenutku Vrbanovog dolaska, što se također podudara s Vrbanovim navodima u izvješću kojega je podnio pukovniku Jakovu Džalu po povratku u Austriju.³⁶ Naime, krajem lipnja 1946., Božo Mandić i Marko Lončar sazvali sastanak svih pripadnika protukomunističke gerile na području zapadne Hercegovine kod Šantića Lokve u Dabilu (selo Crnač) gdje su se križari oslanjali na jatake koji su ih hranili. Ondje je u kolibi Jure Šantića 27. lipnja 1946. osnovan Prvi hercegovački ustaški križarski združ - I. hrvatska divizija „Kralj Tomislav“ na čelu sa satnikom Božom Mandićem. Sastanku nije prisustvovala skupina Nike Vladića, a novoosnovani združ se uglavnom sastojao od križara iz Širokog Brijega.³⁷ Mandić se obratio

29 Zdenko RADELIĆ, *Križari: gerila u Hrvatskoj 1945.-1950.*, Zagreb, 2011., 121.

30 Z. RADELIĆ, *Povezivanje ustaškog vodstva i križara 1945.-1947.*, 53.

31 HR-HDA, *Križarske grupe zapadne Hercegovine 1945.-1948.*, 1.7., Ilija Ljubić, Zapisnik sa saslušanja, 22.3.1948.

32 Zdenko RADELIĆ, *Vodstvo ustaškog pokreta i križari 1945.-1948.*, *Časopis za suvremenu povijest*, Vol. 33, No. 1, 19-40, 30.

33 HR-HDA, *Križarske grupe zapadne Hercegovine 1945.-1948.*, 1.7., Ilija Ljubić, Zapisnik sa saslušanja, 22.3.1948.

34 HR-HDA, *Križarske grupe zapadne Hercegovine 1945.-1948.*, 1.2., Ivan Lasić, Zapisnik sa saslušanja, 1.3.1947.

35 HR-HDA, *Križarske grupe zapadne Hercegovine 1945.-1948.*, 1.2., Ivan Lasić, Zapisnik sa saslušanja, 1.3.1947.

36 Z. RADELIĆ, *Povezivanje ustaškog vodstva i križara 1945.-1947.*, 53.

37 Hrvoje MANDIĆ, *Kaznene ekspedicije komunističkih vlasti protiv širokobriješke protukomunističke gerile 1945.-1948.*

okupljenim križarima istaknuvši veze s inozemstvom, Zagrebom, Banja Lukom, Sarajevom i Mostarom uz napomenu da postoji neki centar u Zagrebu koji održava kontakt s inozemstvom i da on od tog centra preko Sarajeva i Mostara dobiva upute za rad.³⁸ Dalje je istaknuo da je nemoguće boriti se protiv vlasti bez vojne organizacije zbog čega je potrebno stvoriti jedno zapovjedništvo koje bi izdavalo naređenja i ostale upute za borbu protiv komunista. Predložio je naziv ustaško-križarski zdruk, a njegov prijatelj Benko Penavić istaknuo je kako bi upravo Mandića kao najškolovanijeg i najstarijeg ustaškog časnika trebalo izabrati za zapovjednika. Zdrug je trebao biti podijeljen u bojne od kojih je svaka bila podijeljena u dvije satnije. Zapovjednikom I. bojne s ukupno 14 pripadnika među kojima je bio i Vinko Škrobo je imenovan Niko Vladić. Marko Lončar je preuzeo zapovijedanje II. bojnom s ukupno 16 križara, a zapovjednikom III. bojne s 12 pripadnika među kojima se nalazio Mariofil Mandić postao je Benko Penavić.³⁹ Zapovijedanje IV. bojnom preuzeo je Stipica Brekalo zvani Nević.⁴⁰ Zdrug nije imao stožer, a uz Božu Mandića vodstvo Zdruga je kao zamjenik zapovjednika preuzeo Benko Penavić uz pobočnika Stojana Zovku. Zaključeno je da se Božo Mandić kao zapovjednik kreće s II. bojnom Marka Lončara.⁴¹ Početkom srpnja 1946. Zdrug je tako brojao četiri bojne s ukupno 42 pripadnika. Prema nekim podacima, tijekom iste godine zdrug je uspio okupio 150 pripadnika, a glavnim operativcem je postao Benko Penavić.⁴²

U narednim tjednima kompletan Zdrug se nalazio u Gostuši (Gornji Gradac) gdje je Mandić obaviješten da je u Risovac stigao Ante Vrban o čemu je nešto više podataka također sačuvano u dostupnim zapisnicima sa saslušanja uhićenih hercegovačkih križara. Prema Lasićevom sjećanju, kada su Čavar i Vrban stigli u Risovac, nisu znali gdje se nalaze križari zbog čega su pošli u Čvršnicu da ih potraže. Putem su otišli napiti se vode na neku lokvu, no naišli su na vojnike koji su ubili Čavara. Istom je prilikom Vrban ranjen u debelo meso, navodno pet puta, ali je ipak uspio pobjeći do kuće križara Bože i Lovre Bošnjaka zv. Lagumovića gdje su mu previjene rane nakon čega je na istoj lokaciji čekao Mandića.⁴³ No, Ljubić navodi da je Vrban bio ranjen na šest mjesta nakon čega je po Miji Mijatoviću, vlasniku kolibe na Risovcu i bratu poginulog Mirka, poslao pismo za Božu Mandića.⁴⁴

Ipak, ovi detalji iz zapisnika sa saslušanja uhićenih križara se ponešto razlikuju od izjave Mije Čavara koji je naveo da je se jedne srpanjske noći 1946. njegov brat Mirko u pratnji Ante Vrbana pojavio kod njegove kuće, ali se nisu zadržavali nego su nastavili put u smjeru Čvršnice. Mirko je bratu kazao da su došli iz Austrije po posebnom zadatku, da će na tom terenu ostati nekoliko dana i da se trebaju sastati

godine, *Hum: časopis Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Mostaru*, Vol. 15, No. 23, 2020., 118. HR-HDA, *Križarske grupe zapadne Hercegovine 1945.-1948.*, 1.2., Zapisnik sa saslušanja Ivana Lasića, 1.3.1947. HR-HDA, *Križarske grupe zapadne Hercegovine 1945.-1948.*, 1.7., Zapisnik sa saslušanja Ilije Ljubića, 22.3.1948.

38 HR-HDA, *Križarske grupe zapadne Hercegovine 1945.-1948.*, 1.7., Zapisnik sa saslušanja Ilije Ljubića, 22.3.1948.

39 H. MANDIĆ, *Kaznene ekspedicije komunističkih vlasti protiv širokobriješke protukomunističke gerile 1945.-1948. godine*, 118. HR-HDA, *Križarske grupe zapadne Hercegovine 1945.-1948.*, 1.2., Zapisnik sa saslušanja Ivana Lasića, 1.3.1947.

40 H. MANDIĆ, *Kaznene ekspedicije komunističkih vlasti protiv širokobriješke protukomunističke gerile 1945.-1948. godine*, 112-115.

41 HR-HDA, *Križarske grupe zapadne Hercegovine 1945.-1948.*, 1.2., Zapisnik sa saslušanja Ivana Lasića, 1.3.1947.

42 H. MANDIĆ, *Kaznene ekspedicije komunističkih vlasti protiv širokobriješke protukomunističke gerile 1945.-1948. godine*, 112-115.

43 HR-HDA, *Križarske grupe zapadne Hercegovine 1945.-1948.*, 1.2., Ivan Lasić, Zapisnik sa saslušanja, 1.3.1947.

44 HR-HDA, *Križarske grupe zapadne Hercegovine 1945.-1948.*, 1.7., Ilija Ljubić, Zapisnik sa saslušanja, 22.3.1948.

s Božom Mandićem. Krenuvši od Mijine kuće preko Rudnog polja, a zatim uz šumovite strmine Čvrsnice, dvojac je naišao na zasjedu. Tom je prilikom Vrbani lakše ranjen u ruku i nogu. Uspjeli su pobjeći i skloniti se u grmlje. Tijekom narednog dana, Čavar se uputio u Kenjčev dolac da s tamošnjeg izvora donese vode za piće i pranje tragova Vrbanovog krvarenja. Međutim, u blizini tog izvora Čavar je naišao na drugu zasjedu i u okršaju poginuo. Prema navodima Karla Rotima, autora knjige „Žrtvoslov Širokog Brijega u Drugom svjetskom ratu i poraću“, Vrbani je ostao ležati u jednom grmu od 22. do 26. srpnja nakon čega su ga našle neke djevojke koje su ga prenijele u jednu kuću i o tome obavijestile Božu Mandića.⁴⁵ No, u drugom nastavku istog teksta, Josip Jozo Suton navodi da su mještanke ustvari obavijestile Miju Čavara koji je u tajnosti pokopao brata, a ranjenog Vrbana doveo u Rudo polje blizu svoje kuće i smjestio u uzraslu zob na jednoj svojoj njivi. Vrbani se tu zadržao svega dva dana tijekom kojih mu je Čavar previjao rane i donosio hranu. Mandić je navodno „doznao“ za Vrbana nakon čega ga je prebacio na Vran, odnosno na područje Kedžare gdje ga je smjestio u staju kod Mijinog prijatelja Ivana Vrljića zv. Jokića iz Bogodola kod Širokog Brijega. Vrljić ga je hranio i previjao mu rane, a upravo je na toj lokaciji Mandić navodno održao sastanak s Vrbanom upoznajući ga sa stanjem na tom području.⁴⁶

No, izjave zarobljenih hercegovačkih križara se ne podudaraju ni u ovim detaljima. Tako je, prema navodima Ivana Lasića, križarima u Gostuši stigao neki čovjek iz Risovca koji je tražio Mandića i rekao mu da su kod njega došla „dva emigranta iz Italije“. Mandić je pitao o kome se radi, a taj čovjek mu je odgovorio „brat mu Mirko, koji je bio vodnik ustaški i neki bojni Vrbani“. Mandiću je također kazao da u roku od dva do tri dana mora svratiti do njegove kuće u Risovcu zbog čega je Mandić odredio da se na sastanak s njim upute Niko Vladić, Vinko Škrobo, Marko Lončar, Lujo Knezović, obojica Lagumovića i još četvorica križara.⁴⁷ Iz Lasićeve izjave proizlazi da je Mandića pošao tražiti upravo spomenuti Mijo Čavar.

Ljubić, pak, ističe da je dolaskom Mandićeve grupe na Gostušu Benko Penavić predao Mandiću pismo u kuverti koju je dostavila Anica Čavar zvana Djevojka.⁴⁸ Kada ga je Mandić pročitao, pozvao je Penavića, Niku Vladića, Marka Lončara, Vinka Škrobu i Mariofila Mandića s kojima je razgovarao. Nakon toga je Mandić okupio sve križare kojima je priopćio da je dobio pismo bojnika Vrbana koji ga je pozvao na sastanak na Čvrscopicu. Napomenuo je da Vrbana poznaje iz školskih, odnosno studentskih dana. Nakon toga se Mandić pripremio za odlazak Vrbani i sa sobom uzeo pratnju u kojoj su bili Marko Lončar, Niko Vladić, Vinko Škrobo, Lovro Bošnjak zv. Lagumović, Božo Bošnjak zv. Lagumović, Vidak Prskalo, Marko Čubela, Šimun Burić, Mariofil Mandić, Neđo Jakovljević, Mile Bošnjak, Lujo Knezović i neki Katurić.⁴⁹ Osim što je Ljubićev popis Mandićeve pratnje nešto potpuniji od Lasićevog, Ljubić je također spomenuo mogućnost da se u pratnji nalazio i Ivan Lasić, iako se nije mogao sjetiti je li doista bilo tako.

45 Josip Jozo SUTON, Ante Vrbani i Mirko Čavar na Čvrscopicu 1946., *Politički zatvorenik*, broj 122, Svibanj 2002., 39-40.

46 Josip Jozo SUTON, Ante Vrbani i Mirko Čavar na Čvrscopicu 1946. (II), *Politički zatvorenik*, broj 123, Lipanj 2002., 32.

47 HR-HDA, *Križarske grupe zapadne Hercegovine 1945.-1948.*, 1.2., Ivan Lasić, Zapisnik sa saslušanja, 1.3.1947.

48 HR-HDA, *Križarske grupe zapadne Hercegovine 1945.-1948.*, 1.7., Ilija Ljubić, Zapisnik sa saslušanja, 2.4.1948.

49 HR-HDA, *Križarske grupe zapadne Hercegovine 1945.-1948.*, 1.7., Ilija Ljubić, Zapisnik sa saslušanja, 22.3.1948.

Osim razlika u pojedinim detaljima u Lasićevoj i Ljubićevoj izjavi, nejasno je i datiranje ovih događaja. Naime, nasuprot Lasiću koje ove događaje smješta u kraj kolovoza 1946. što je svakako netočno jer Vrban je napustio Hercegovinu 21. kolovoza, Ljubić izričito navodi da su se križari s Mandićem ponovo sastali oko 1. kolovoza 1946., odnosno „nakon deset dana po njegovom odlasku u Čvrstnicu, između Radošica i Mosora“ što Mandićev susret s Vrbanom datira negdje oko sredine srpnja, odnosno u njegovu drugu polovicu.⁵⁰ Osim toga, Ljubićev navod implicira da se Mandić s Vrbanom zadržao duže od dva dana, kako je u svojoj izjavi tvrdio Lasić.⁵¹ Također, u citiranim izjavama križara se ne spominje da je Božo Mandić s dvije bojne križara 27. srpnja 1946. ranjenog Vrbana prenio na Vran, kako se to navodi u nekim drugim izvorima.⁵²

O samim detaljima razgovora između Vrbana i Mandića je u dostupnim izvorima zabilježeno još manje podataka. Čini se da je Vrban doznao da je Boban u pratnji osam križara viđen u Hercegovini u proljeće 1946. te da je zapovjednik svih križara bio ustaški pukovnik Frane Primorac, koji je uhvaćen i obješen u Mostaru „prošle zime“. Osim toga, Vrban je bio zadovoljan stanjem u hercegovačkom zdruhu u kojemu je vladala vojnička stega. Doznao je i to da križarske skupine oko Bradine i Konjica te one „prema“ Nevesinju nisu bile povezane sa zdruhom.⁵³ Nejasno je na koje se sve skupine odnosila spomenuta primjedba. Naime, dok se u Hercegovini osnivao križarski Zdrug, križarska skupina Ivana Milasa koja je djelovala na području Brotnja i koja je održavala veze sa širokobriježkim križarima se prebacila na prostor između Vida i Gabele na kojemu će nastaviti djelovanje do Milasovog zarobljavanja početkom rujna 1946. godine. Upravo je ondje Milas doznao od novopridošlih križara da je u Hercegovini formiran zdrug pod zapovjedništvom Bože Mandića. Milasu je također rečeno da ga Mandić ima namjeru pozvati sa zadaćom da formira dodatnu bojnu u okviru spomenutog zdruha.⁵⁴ No, taj plan nije realiziran jer je početkom rujna 1946. Milasova skupina likvidirana, a Milas zarobljen.

Osim situacije s križarima u Hercegovini, Mandić je, opisujući stanje u Hrvatskoj, ocijenio da se dubrovačka okolina drži „vrlo dobro“, kao i Dalmatinska zagora i Imotska krajina, dok su Split, Omiš i Makarska „nepopravljivi“.⁵⁵ Moguće je da Mandiću nisu bili dostupni podaci o stvarnoj situaciji u Splitu gdje je organizirani protukomunistički otpor doista postojao, a održavan je i kontakt sa splitskim zaledem, odnosno Dalmatinskom zagorom. Tako je, primjerice, 1945. u Splitu djelovala skupina povezana s fra Perom Turkaljem⁵⁶, a tijekom 1945. i 1946. su vezama u Splitu odlazili pripadnici križarskih organizacija u Imotskoj krajini. Tako je, primjerice, istaknuti pripadnik Ustaškog pokreta iz Ciste Velike Ivan Kegalj „Beser“ tijekom saslušavanja u prostorijama OZN-e izjavio da je u drugoj polovici 1945. primio pismo Marijana Madunića „Pupe“ u kojemu je pisao da je išao u Split

50 HR-HDA, *Križarske grupe zapadne Hercegovine 1945.-1948.*, 1.7., Ilija Ljubić, Zapisnik sa saslušanja, 22.3.1948.

51 HR-HDA, *Križarske grupe zapadne Hercegovine 1945.-1948.*, 1.2., Ivan Lasić, Zapisnik sa saslušanja, 1.3.1947.

52 Z. RADELIĆ, *Povezivanje ustaškog vodstva i križara 1945.-1947.*, 53.

53 Z. RADELIĆ, *Povezivanje ustaškog vodstva i križara 1945.-1947.*, 53.

54 HR-HDA, *Križarske grupe zapadne Hercegovine 1945.-1948.*, 1.1., Zapisnici sa saslušanja Ivana Milasa 7.-11. 9. 1946.

55 Z. RADELIĆ, *Povezivanje ustaškog vodstva i križara 1945.-1947.*, 53.

56 Blanka MATKOVIĆ, *Komunistička represija u Splitu (1945.-1948.): Slučaj fra Petra Turkalja*, *Miscellanea Hadriatica et Mediterranea*, Odsjek za povijest Sveučilišta u Zadru, Vol. 9, 91-122.

kod nekog Ante Vujčića ili Vučića koji je tvrdio da „imademo u Splitu jaku našu organizaciju, a tako isto i u Cisti“.⁵⁷ Tijekom 1946. u Imotskom je djelovala križarska organizacija koja je također održavala vezu sa Splitom i drugim gradovima.⁵⁸

Kako je već spomenuto, Vrban je krenuo natrag prema Hrvatskoj 21. kolovoza, a na Papuk je stigao 19. rujna 1946. godine.⁵⁹ Po završetku sastanka s Mandićem, Vrban se prvo uputio u smjeru Bugojna. Prema Lasićevim navodima, jednim dijelom puta su ga otpratili Božo Mandić i Lovro Bošnjak zv. Lagumović.⁶⁰ Iz Ljubićevog zapisnika se doznaje da je Mandić Vrbana otpratio do Ljubuše odakle je Vrban nastavio sam.⁶¹ Dakle, netočan je navod da je nakon susreta s hercegovačkim križarima Vrban krenuo izravno u Austriju razdvojivši se od Čavara koji se navodno uputio u Zagreb, gdje se pridružio „tajnoj ustaškoj organizaciji“ i zatim ubijen, kako je to u podlistku Operacija „Gvardijan“ koji je početkom 1983. objavljen u Vjesniku tvrdio autor Borislav Suša.⁶² Kako upozorava Radelić, Vrbanovo izvješće potvrđuje da je Čavar doista poginuo u Hercegovini, a Vrban je prije povratka u Austriju, kamo je krenuo 30. rujna i stigao 26. listopada, neko vrijeme proveo u 1. slavonskom križarskom zdrugu.⁶³

Mandić je po povratku sa sastanka križarima kazao da se prema uputama „Hrvatske vlade“ i nekom američkog ministra Vrban prebacio iz Austrije s još 11 osoba od kojih su šestorica došli sa zadatkom da se povežu s „odmetničkim grupama“ na raznim terenima i da im daju upute za rad. Druga šesteročlana skupina je imala zadaću na terenu stvarati političke organizacije. U toj je skupini navodno bio i Mijo Katalinić, kojega je Mandić navodno poznao iz ratnih dana kada su zajedno služili u istoj diviziji i koji se navodno po zadatku uputio u Podravinu. Vrban i Mirko Čavar, kojega Ljubić naziva Mijatović, trebali su prenijeti upute „odmetničkim“ grupama u zapadnoj Bosni i Hercegovini, druga dvojica su otišli u istočnu Bosnu, a dvojica u Liku i Dalmaciju. Ljubić se nije mogao sjetiti kamo su otišla petorica iz Katalinićeve skupine. Ljubić je dalje naveo da je Mandić pričao križarima da mu je rekao Vrban da su Amerikanci obećali da će na vlast u Hrvatskoj dovesti Mačeka, a u Srbiju kralja Petra te da će Pavelić u Hrvatskoj biti „vojskovođa“. Također je kazao da je od Vrbana dobio upute da na terenu zapadne Hercegovine popiše sve ljudstvo sposobno za oružje, a ako ne uspije popisati, da barem otprilike ustanovi broj ljudi sposobnih za vojsku, kao i da provjeri s koliko se oružja raspolaže na terenu. Od Vrbana je navodno dobio šifru te obećanje da će uspostavljanjem organizacija na terenu dobiti radiostanice kojima će održavati vezu s inozemstvom.⁶⁴

O razgovoru Mandića s križarima nakon njegovog povratka sa sastanka je govorio u svojoj izjavi i Ivan Lasić. Tako je potvrdio Ljubićeve navode da je Mandić

57 HR-DAST, SUP za Dalmaciju, Dosje Ivana Keglja „Besera“, Izjava Ivana Keglja, 27.12.1945.

58 HR-DAST, SUP za Dalmaciju, Dosje Andrije Kovača, Zapisnik sa saslušanja, 15.11.1946.

59 Z. RADELIĆ, *Povezivanje ustaškog vodstva i križara 1945.-1947.*, 53.

60 HR-HDA, *Križarske grupe zapadne Hercegovine 1945.-1948.*, 1.2., Ivan Lasić, Zapisnik sa saslušanja, 1.3.1947.

61 HR-HDA, *Križarske grupe zapadne Hercegovine 1945.-1948.*, 1.7., Ilija Ljubić, Zapisnik sa saslušanja, 22.3.1948.

62 Borislav SUŠA, Operacija „Gvardijan“, *Vjesnik*, 26.1.-14.2.1983., 27.1.1983.

63 Zdenko RADELIĆ, *Križari: ustaška gerila 1945.-1950. – problemi istraživanja*, *Časopis za suvremenu povijest*, Vol. 32, No. 1, 2000., 15.

64 HR-HDA, *Križarske grupe zapadne Hercegovine 1945.-1948.*, 1.7., Ilija Ljubić, Zapisnik sa saslušanja, 22.3.1948.

po povratku obavijestio križare da je Vrban došao po Pavelićevom naređenju s ciljem da ispita situaciju, podnese izvješće po povratku u Austriju te s naptukom da se križari što bolje organiziraju ne bi li moral svojih pristaša održali na visokoj razini. Osim toga, Vrban je kazao da križari moraju djelovati kao vojna postrojba te je Mandića imenovao zapovjednikom oružanih snaga zapadne Hercegovine. Također je obećao uspostavu zračne veze kojom bi se križarima iz Italije dostavljala pomoć u hrani, odjeći i streljivu. O ključnim zaključcima s navedenog sastanka Mandić nije htio govoriti rekavši tek da su s njima upoznati zapovjednici bojna. Prema Mandićevim riječima, križari su od tog trenutka trebali imati kontakt s inozemstvom, a naknadno i radiostanicu. Mandić se zatim sa skupinom križara sastavljenom od Ivana Lasića, Luje Knezovića, Drage Ćorića, Bože Bošnjaka zv. Lagumović, Pere Kopilaša – Križića, Frane Šuška i Jure Šarića uputio na Čvrstnicu radi ostvarivanja zračne veze s Italijom, kako je dogovoreno s Vrbantom. Do Vrda ih je pratila i dodatna skupina koju su sačinjavali Marko Lončar-Ivšić, Zlatko Ćavar, Jure Zovko i Stanko Slišćević-Paškić koja se iz Vrda vratila natrag. Križari su na jednoj visoravni postavili znakove za zrakoplove, no oni se ni nakon dogovorenog vremena nisu pojavili. Mandić je ovaj neuspjeh prokomentirao riječima: „Kad nam nije avion uspio, a ako Benko ništa ne učini neće biti dobro“.⁶⁵

S obzirom na neuspjeh pokušaj uspostave zračne veze s inozemstvom, skupina Bože Mandića se vratila u Čope gdje su od Penavića primili vijest o likvidaciji skupine Mariofila Mandića na brdu Mosoru iznad Širokog Brijega. Nakon toga križari odlaze u Vrde gdje su se sastali s Penavićem koji ih je obavijestio da se nije uspio povezati s nekom organizacijom u Mostaru o kojoj im je govorio Vrban. U razgovoru s Penavićem Lasić je doznao da mu je Vrban rekao „da ukoliko ne mogemo opstojati u Hercegovini a ne budemo slučajno imati neke veze sa njima u inostranstvom da uhvate vezu sa nekom političkom organizacijom u Mostaru koja će nam omogućiti prebacivanje u Italiju“. Penavić je istaknuo da je „na sve moguće načine“ tražio vezu s tom organizacijom, a kada ga je Lasić pitao o kojim ljudima u Mostaru se radi, Penavić je rekao da ga to ne treba zanimati te zatim dodao „moji školski kolege“.⁶⁶

Osim toga, prema Ljubićevoj izjavi, Penavić je bio pripremio uputstva za stvaranje organizacije, te popisa ljudi sposobnih za vojsku kao i popisa oružja na terenu, kako je prethodno rečeno prema prethodnim Vrbantovim uputstvima. Upute je umnožio i dijelio po selima u kojima je pojedinim ljudima objašnjavao na koji način će se stvarati spomenuta organizacija. Također je tvrdio da iz inozemstva dolazi bivši ministar NDH Danijel Crljen s kojim se navodno sastajao i koji je rekao da će uskoro izbiti prevrat u zemlji u koju će također doći Englezi i Amerikanci. Po selima je trebalo organizirati ljude sposobne za vojsku koji bi samostalno odabrali časnički i dočasnički kadar te ih naoružati s namjerom da u trenutku kada izbije rat budu spremni stupiti u borbu i preuzeti vlast. Navedena uputstva su podijeljena u Buhovu, Crnču, Dobrkovićima, Mokrom, Turčinovićima i Prohovu. Navodno je iste organizacije na terenu Brotnja trebala organizirati grupa Vinka Škrobe s kojom

65 HR-HDA, *Križarske grupe zapadne Hercegovine 1945.-1948.*, 1.2., Zapisnik sa saslušanja Ivana Lasića, 1.3.1947.

66 HR-HDA, *Križarske grupe zapadne Hercegovine 1945.-1948.*, 1.2., Zapisnik sa saslušanja Ivana Lasića, 1.3.1947.

se nalazio i Marko Lončar. Prema Ljubićevim saznanjima, s radom su započeli u Uzarićima i Ograđeniku, ali ih je vojska omela na prostoru Brotnja gdje su trebali surađivati s Buntićeovom grupom.⁶⁷

Unatoč nepodudaranjima u pojedinim detaljima, sačuvani izvori otkrivaju širi kontekst Mandićevog susreta s Vrbanom te događaje koji su uslijedili u pokušaju uspostave komunikacije između širokobriješki križara s hrvatskom emigracijom. Čini se da je iste upute kako je ostavio u Hercegovini Vrban proslijedio i drugim križarskim skupinama na koje je naišao. Tako je jedna skupina križara, navodno pod Vrbanovim vodstvom, najvjerojatnije na Papuku, obavila izviđanje terena s namjerom da pronađe pogodno tlo za bacanje materijala iz zraka i spuštanje padobranaca.⁶⁸ No, kako je istaknuto, tijekom 1947. će situacija na hrvatskom i bosansko-hercegovačkom prostoru biti znatno drugačija jer će pred pojačanom represijom jugoslavenskih organa biti nastavljeno slabljenje križarskih skupina, uključujući i one u Dalmaciji i Hercegovini koje će se u pokušaju preživljavanja spajati i prebacivati s jednog terena na drugi što će im u konačnici omogućiti barem djelomičan opstanak do početka 1950-ih godina.⁶⁹

67 HR-HDA, *Križarske grupe zapadne Hercegovine 1945.-1948.*, 1.7., Zapisnik sa saslušanja Ilije Ljubića, 26.3.1948.

68 Z. RADELIĆ, *Vodstvo ustaškog pokreta i križari 1945.-1948.*, 27.

69 Vidi: Blanka MATKOVIĆ, Poslijeratni protukomunistički otpor: djelovanje „bande“ duvanjskog križara Mirka Kapulice na prostoru Cetinske krajine kroz arhiv opunomoćstva UDB-e za kotar Sinj, *Radovi Zavoda za povijesne znanosti HAZU*, Vol. 65, 2023., 355-403.

KORIJENI ORGANIZIRANOG PROTUKOMUNISTIČKOG ORUŽANOG OTPORA NA HERCEGOVAČKOM I DALMATINSKOM PODRUČJU (1944.)

Već u prvim tjednima nakon zauzimanja većeg dijela Dalmacije i dijelova Hercegovine po postrojbama Narodnooslobodilačke vojske (NOV) započeto je djelovanje gerilskih protukomunističkih skupina u pograničnom području s hrvatske strane granice. Naročito je to bilo izraženo na dijelovima biokovsko-neretvanskog područja, odnosno u neretvanskom kraju i Imotskoj krajini. S obzirom da je na imotskom kotaru „dobar“ dio naroda bio „ustaški raspoložen“¹, a komunistička represija izraženija i njezini razmjeri sličniji onima na neretvanskom prostoru, upravo je na ovim područjima politički i vojni protukomunistički otpor mogao naići na plodnije tlo.² Radi razumijevanja ovih povijesnih procesa važno je vratiti se u nešto ranije razdoblje o kojemu se u dokumentima i dostupnoj literaturi mogu naći tragovi koji upućuju na dva smjera kritična za analizu organiziranog protukomunističkog oružanog otpora u pograničnom hercegovačko-dalmatinskom prostoru. Prvi je smjer Široki Brijeg – Posušje – Imotski³, a drugi Mostar – Sarajevo – Metković, odnosno planina Žaba o kojemu će više riječi biti u ovome radu.

Naime, u elaboratu republičke Službe Državne sigurnosti (SDS)⁴ navedeno je da su krajem 1944. Nijemci i ustaše prilikom povlačenja iz neretvanske doline i južnog dijela Hercegovine prema Sarajevu „za sobom ostavljali više grupica ustaških zlikovaca, koji su se isticali u uništavanju srpskog življa 1941. i 1942. godine“.⁵

1 HR-HDA-1491, OZN-a za Hrvatsku, kut. 41, 11.42.1., Izvješće Opunomoćstva OZN-e biokovsko-neretvanskog područja, 22.12.1944. Blanka MATKOVIĆ, Stjepan ŠTIMAC, *Vrgorska krajina, Makarsko primorje i neretvanski kraj u dokumentima OZN-e, UDB-e i Narodne milicije (1944. – 1965.)*, Likvidacije i progoni, Zagreb, 2018., 905 – 914. Blanka MATKOVIĆ, *Imotska krajina u dokumentima Ozne, Udbe i Narodne milicije (1944. – 1957.)*, Likvidacije i progoni, Zagreb, 2017., 555 – 564. Mate RUPIĆ, Vladimir GEIGER, *Partizanska i komunistička represija i zločini u Hrvatskoj 1944.-1946.*, Dokumenti, Dalmacija, Slavonski Brod – Zagreb, 2011., 252 – 260.

2 Blanka MATKOVIĆ, Poslijeratna komunistička represija i križari na neretvanskom prostoru: djelovanje Milasove skupine u dokumentima UDBA-e i Narodne milicije (1), *Kroatologija*, Vol. 14, No. 1, Zagreb, 2023., 295 – 318. Drugi nastavak spomenutog rada je predviđen za objavljivanje u 2024. godini.

3 Blanka MATKOVIĆ, *Počeci i razvoj organiziranog protukomunističkog otpora na smjeru Imotski – Posušje (1944. – 1945.)*: „Zeleni kadar“ i križarska skupina Ivana Nenadića, *Radovi Zavoda za povijesne znanosti HAZU u Zadru*, Vol. 66, Zadar, 2024., prihvaćeno za objavljivanje.

4 Između 1946. i 1966. Uprava državne bezbednosti (UDB-a).

5 HR-HDA-1561, Služba državne sigurnosti (SDS) RSUP SRH, 015.17, Rekonstrukcija banditizma za bivši kotar Makarska.

Navedene grupe su se zadržavale na sektoru Žabe i Hutovskog blata, a o njima je u istom dokumentu zabilježeno sljedeće:

Priličan dio pučanstva hutovske, stolačke i čapljinske općine još od ranije bio je pod utjecajem ustaške i četničke propagande, pa su ovim grupicama pružali svaku pomoć. Ove grupice se nisu bavile diverzijama i sabotажom, nego su se ograničile samo na političku propagandu u prvo vrijeme. Oni su javno obilazili sela, te uvjeravali seljake da partizanska vlast neće dugo trajati, nagovarali ih na neposlušnost itd. Na primjer oni su decembra 1944. godine sazvali javni zbor u selu Gradac (hutovska općina) na kojega su pozvali svoje istomišljenike iz svih sela naprijed navedene tri općine. Bili su pozvani i neki ustaški simpatizeri s našeg područja tj. sa terena Neretve. Mnogi se ovom zboru nisu odazvali, ali su ga ipak neki posjetili kao braća Domazet Ivan, Jure i Filip iz Bijelog Vira, Crnčević Jure iz Vidonja, Glavinić Stjepo iz Mislina, neki Galov iz Badžule i još neki drugi, sto se sada nije moglo ustanoviti. Na ovom zboru se je uglavnom isticala propast nove vlasti, ponovni dolazak ustaša na vlast i tako dalje.

Uspjeh ove grupe bandita je bio prilično jak, jer se nešto oko sto vojnih obveznika, uglavnom iz hercegovačkih sela nije odazvalo pozivu naše vlasti, nego su se pridružili njima i živili ilegalno ili polulegalno po hercegovačkim selima i na našem terenu. U samom Metkoviću prikupljana im je pomoć u hrani, odjeći i novcu, koja je noćno iz sela Dubravice prebacivana na konjima u Žabu. Organizacijom ovog prikupljanja rukovodili su proustaški elementi kao neki sudac Matić, rodом iz Dubrovnika, a koji je živio u Metkoviću, Krešić Pero, seljak iz Doljana, koji je uglavnom bio najvažnija veza Metkovčana s banditima i još neki.

Ovaj primjer odlično ilustrira značaj pograničnog hercegovačko-dalmatinskog prostora koji je postao jedno od najaktivnijih križarskih područja. Znatne poteškoće komunističkim vlastima u identificiranju, lociranju i hvatanju križara na tom prostoru su predstavljali konfiguracija terena, nacionalna struktura, odnosno povezanost Hrvata u Dalmaciji s onima u Hercegovini te lakša prohodnost granice koja je omogućavala brzo prebacivanje križara iz Bosne i Hercegovine u Hrvatsku i obratno.⁶ O značaju konfiguracije i povezanosti dalmatinskog i hercegovačkog prostora u odnosu prema djelovanju križarskih grupa svjedoče i dodatne napomene u spomenutom elaboratu u kojima je navedeno da „s obzirom da područje današnjeg makarskog kotara najvećim svojim dijelom graniči s Bosnom i Hercegovinom, to u eri banditizma banditima nije predstavljalo poteškoću povremeno boraviti i djelovati u Dalmaciji ili na terenu BiH-e“.⁷ Štoviše, „često puta akcije organa UDB-e na hvatanju i uništenju bande, bilo to grupa ili pojedinaca, bile su dosta otežane, baš zbog toga što su ti banditi često prelazili s jednog terena na drugi

B. MATKOVIĆ, *Imotska krajina*, 912 – 932. B. MATKOVIĆ, S. ŠTIMAC, *Vrgorska krajina, Makarsko primorje i neretvanski kraj*, 1182 – 1202.

6 Zdenko RADELIĆ, *Križari: gerila u Hrvatskoj 1945. – 1950.*, Zagreb., 2011., 460.

7 HR-HDA-1561, SDS RSUP SRH, 015.17, Rekonstrukcija banditizma za bivši kotar Makarska. B. MATKOVIĆ, *Imotska krajina*, 912 – 932. B. MATKOVIĆ, S. ŠTIMAC, *Vrgorska krajina, Makarsko primorje i neretvanski kraj*, 1182 – 1202.

i nalazili se uvijek ondje gdje im je bilo sigurnije“.⁸ Među „banditima“ je bilo ljudi s obje strane granice, a svojim djelovanjem su prema navodima SDS-a uspjeli zastrašiti „aktiviste“ u Hercegovini i na metkovskom području. Iako im je Odjeljenje za zaštitu naroda (OZN) BiH uz potporu bataljuna Korpusa narodne obrane Jugoslavije (KNOJ) „stalno bila za petama“, križari koji su odlično poznavali teren su se često premještali s jednog područja na drugo što je otežavalo potragu.⁹ Stoga je Opunomoćstvo OZN-e u Metkoviću bilo prisiljeno izvršiti „niz kombinacija“ s ciljem likvidacije križarskih skupina, iako su pojedinci uspjeli izbjeći zasjede i pobjeći. Tako je na području čitava metkovskoga kotara ukupno uhićeno ili likvidirano 66 križara i njihovih pomagača.¹⁰ Osim toga, iz jednog elaborata Narodne milicije (NM) doznaje se da su pripadnici NM iz Metkovića u suradnji s Upravom državne bezbedosti (UDB) sudjelovali u „čišćenju ostataka bande“ izvan svog uobičajenog područja djelovanja pa su tako, primjerice, u proljeće 1945. u Hrasnu u Hercegovini otkrili i likvidirali jednu križarsku skupinu od 30 pripadnika koja se skrivala u jamama.¹¹ Na operativnoj razini izazov u borbi protiv protukomunističke gerile su predstavljale i odvojene nadležnosti, naročito na smjeru Imotski – Posušje. Tako je, primjerice, u dopisu Opunomoćstva OZN-e za kotar Imotski upućenom 26. prosinca 1945. Okružnoj OZN-i u Makarskoj istaknuto da bi „dobro bilo da pošaljete tj. izvadite iz saslušanja od tih pojedini, a ako se tiče nešto Hercegovine, da im pošaljemo tako da se i oni znaju ravnati, u vezi njihovih bandita, a ako sa nama graniče“.¹² Radi učinkovitije borbe protiv križara u pograničnom području neophodna je bila stalna komunikacija o kojoj svjedoči drugi dopis Opunomoćstva OZN-e za kotar Imotski u kojemu Okružnu OZN-u u Makarskoj obavještavaju da „što se je ticalo Posušja to smo za njega poslali, a što je bila sa terena Ljubuški poslano je njima, tako da znadu poduzeti mjere na svome sektoru“.¹³

Međutim, ovakva razina organiziranosti protukomunističkog otpora već u jesen 1944. ne može se pripisati isključivo spontanim okupljanjima iako sačuvani dokumenti ukazuju na to da ih je svakako bilo, primjerice u Konavlima gdje se istaknuti pristaša Hrvatske seljačke stranke (HSS) Pero Bakić povukao u šumu i osnovao križarsku skupinu.¹⁴ Unatoč protivljenju Ante Pavelića masovnom protukomunističkom otporu u Hrvatskoj i Bosni i Hercegovini 1945., pripreme za oružani protukomunistički otpor su se počele provoditi znatno ranije. Povjesničar Zdenko Radelić ističe da je riječ o pripremama za gerilsko ratovanje koje su započete još u svibnju 1943. kao reakcija na širenje područja pod kontrolom NOV-e, a pripreme su bile povezane s njemačkim pristupom da se gerilskom ratovanju suprotstave ista sredstva i taktika. Stoga su Nijemci osnovali posebnu formaciju za organiziranje diverzija Jagdverband koja je obuhvaćala veći broj Jagdkommandi. Četiri desetine specijalno izobraženih ljudi su bile locirane u istočnoj Slavoniji, kod Gornjeg Vakufa, kod Sarajeva i kod Gospića,

8 Isto.

9 Isto.

10 Isto.

11 HR-DAST-409, Sekretarijat unutrašnjih poslova (SUP) za Dalmaciju, br. 108, Elaborat o radu stanice Narodne milicije Metković (1959.). B. MATKOVIĆ, S. ŠTIMAC, *Vrgorska krajina, Makarsko primorje i neretvanski kraj*, 134 – 140.

12 HR-DAST-409, SUP za Dalmaciju, Dosje Ivana Nenadića, Dopis Opunomoćstva OZN-e za kotar Imotski, 26.12.1945.

13 HR-DAST-409, SUP za Dalmaciju, Dosje Ivana Nenadića, Dopis Opunomoćstva OZN-e za kotar Imotski, 18.12.1945.

14 Blanka MATKOVIĆ, *Isprepletene sudbine fra Dominika Barača i križara Pere Bakića (1945.)*, *Miscellanea Hadriatica et Mediterranea*, Odsjek za povijest Sveučilišta u Zadru, Vol. 10, Zadar, 2023., prihvaćeno za objavljivanje.

a imale su zadatak u suradnji s Ustaškom vojniciom voditi gerilski rat i izvršavati diverzije u partizanskoj pozadini. Tehničke poslove, odnosno planove, materijal te tehničko osoblje i obuku su osiguravali njemački vojni stručnjaci, a Ustaška obrana je davala ljudstvo zbog čega se plan provodio u suradnji s Vjekoslavom Maksom Luburićem. Vlasti Nezavisne Države Hrvatske (NDH) su državni teritorij podijelile na devet diverzantskih sektora među kojima je upravo onaj deveti pod zapovjedništvom Stanka Vasilja obuhvaćao područje Ljubuškog, Metkovića i Imotskog. Svaki sektor je trebao raspolagati oružjem, sanitetskim materijalom i konzerviranom hranom, što je trebalo biti spremjeno u zemunicama koje su izgrađene diljem zemlje, a bile su osigurane minama. No, prvotni plan nije predviđao nestanak bojišta, odnosno slom NDH, jer je državni aparat trebao osiguravati organizaciju pozadine. Kapitulacijom Njemačke i NDH u svibnju 1945. diverzantske postrojbe, poznate kao S skupine, ostale su bez središnjeg vodstva i svoje baze pa se većina povukla s glavninom vojske iako su se pojedinci odmetnuli i počeli organizirati križarske skupine.¹⁵

Upitan o zadaćama koje je dobio u Sarajevu prije povlačenja, o navedenim je planovima u svom iskazu od 13. rujna 1950. govorio istaknuti duvanjski križar Mirko Kapulica rekavši da je s 200 ljudi u Sarajevu bio smješten u vojnom logoru zvanom „Filipovića“ kamo je stigao i Luburić s kojim je razgovarao. Luburić mu je kazao da će doći drugi put da nastave razgovor o mogućnosti formiranja jedne diverzantske postrojbe u pozadini o kojoj je Luburić prvo trebao dogovoriti s nekim njemačkim generalom. Luburić se vratio nakon dva dana i ponovno sastao s Kapulicom. Obećao mu je dodijeliti 50 radio-telegrafista i 50 diverzanata koji će sa sobom imati oko 25 radio stanica i potreban materijal. Zaključili su da Kapulica treba dati 100 ljudi iz svoje grupe koji će odmah krenuti na tečaj radio telegrafije i diverzantsku obuku. Kapulica potvrđuje da je divizija trebala biti formirana u Sarajevu pod zapovjedništvom njemačkog časnika, a bojnama su trebali zapovijedati „istaknuti ustaški borci“. Zapovijedanje jednom bojnom je trebao preuzeti Kapulica koji se u dogovoru s Luburićem složio da se diviziji nadjene ime „Divizija kralja Tomislava“ iz razloga što je njezin sektor trebao obuhvaćati uglavnom kotareve Duvno i Livno. Kapulica se povezao s njemačkim generalom te su zaključili da odmah započnu s prikupljanjem dobrovoljaca i pripremom hrane i drugih potrepština. Luburić mu je dao pet pečata za diviziju te po jedan za svaku bojnu. Kapulica je dobio upute kako će se preko radio stanica povezati s njemačkim generalom i dostavljati izvješća s terena. No, kako sam Kapulica ističe, divizija nije formirana niti su stigli diverzanti i radio-telegrafisti. Luburića više nije vidio zbog čega se s „izvjesnim brojem mojih ustaša“ uputio na kotar Duvno. Zaključio je da je „ovo sve“ rasformirao Luburić jer se nije mogao dogovoriti s Nijemcima.¹⁶

Iako Radelić ističe da ostaje otvoreno pitanje koliko je rad na organizaciji gerilskog načina ratovanja utjecao na kasniju aktivnost križarskih skupina¹⁷, osnivanje takvih skupina na neretvanskom prostoru otkriva poveznicu. Naime, prema navodima iz elaborata o radu inozemnih obavještajnih službi datiranom 1. prosinca 1955.,

15 Z. RADELIĆ, *Križari: gerila u Hrvatskoj 1945. – 1950.*, 206 – 209.

16 HR-DAST-409, SUP za Dalmaciju, br. 112, Izvadak iz zapisnika o saslušanju Mirka Kapulice (UDB-a Mostar), 13.9.1950.

17 Z. RADELIĆ, *Križari: gerila u Hrvatskoj 1945. – 1950.*, 207.

njemački obavještajni centri su se nalazili u Ljubuškom, Mostaru i Sarajevu, a manji obavještajni punktovi NETZ-II su djelovali u Imotskom i Metkoviću. U istom dokumentu je zabilježen i popis osoba koje su navodno djelovale u sastavu metkovske NETZ-II grupe koji su navodno završili obuku na Kasindolu u Sarajevu s napomenama o svakom navedenom pripadniku.¹⁸

1. *Vujica Ante – rukovodioc grupe. Bio je jedno vrijeme ustaški logornik u Metkoviću. Poslije oslobođenja nestao je. Danas se pretpostavlja da se nalazi skriven u Metkoviću ili okolini Metkovića.*
2. *Dragović Ivan iz Desana – bio je ustaški rojnik u selu. Po nama je streljan.*
3. *Bebić Mile iz Novih sela, zemljoradnik. Nalazi se kod kuće.*
4. *Gabrić Duje iz Metkovića – streljan.*
5. *Nalis Ivica iz Metkovića. On je bio radiotelegrafista u spomenutoj grupi. Poslije oslobođenja streljan je.*
6. *Grgurinović Dušan, istaknuti HHS-ac. Danas je predsjednik Poljoprivredne zadruge Metković.*
7. *Čović Jure iz Slivna. Nalazi se kod kuće – bolestan.*
8. *Tutavac Pero iz Podgradine. Radio je kao namještenik u ustaškom poglavarstvu u Metkoviću. Danas se nalazi u Argentini – polit-emigrant.*
9. *Repeša Miće pk. Jakova iz Metkovića. Po nama je streljan.*
10. *Zonjić Grgo iz Opuzena zemljoradnik. Danas boravi u Opuzenu kod kuće.*

Istaknuto je da su pojedini članovi ove grupe saslušavani te su priznali suradnju.¹⁹

Riječ je ustvari o diverzantima obučavanima na Ilidži za koje se čini da su dali određeni doprinos nastajanju križarskih skupina na neretvanskom prostoru.²⁰ Tako se u citiranom elaboratu o radu inozemnih obavještajnih službi navode imena osoba među kojima se ističu pojedinci koji se nedvojbeno dovode u vezu s kasnijim djelovanjem križara, poput na primjer Duje Gabrića, Ivice Nalisa i Miće Repeše koji su likvidirani.²¹ U drugom dijelu istog elaborata popis je proširen i kategoriziran na ubijene osobe i emigrante, a osim Nalisa, Repeše i Gabrića među strijeljanjima se ističe i ime Ivana Milasa iz Čapljine koji je tijekom 1945. i 1946. predvodio jednu križarsku skupinu na prostoru Brotnja, a koja se u ljeto 1946. prebacila na metkovski teren.²² Štoviše, prema podacima iz UDB-inog elaborata

18 HR-DAST-409, SUP za Dalmaciju, br. 126, Elaborat o radu inozemnih službi. B. MATKOVIĆ, S. ŠTIMAC, *Vrgorska krajina, Makarsko primorje i neretvanski kraj*, 1108 – 1169.

19 HR-DAST-409, SUP za Dalmaciju, br. 126, Elaborat o radu inozemnih službi. B. MATKOVIĆ, S. ŠTIMAC, *Vrgorska krajina, Makarsko primorje i neretvanski kraj*, 1108 – 1169.

20 B. MATKOVIĆ, Poslijeratna komunistička represija i križari na neretvanskom prostoru: djelovanje Milasove skupine u dokumentima UDBA-e i Narodne milicije (1), 306.

21 HR-DAST-409, SUP za Dalmaciju, br. 126, Elaborat o radu inozemnih službi. B. MATKOVIĆ, S. ŠTIMAC, *Vrgorska krajina, Makarsko primorje i neretvanski kraj*, 1108 – 1169.

22 Isto.

s rekonstrukcijom „banditizma“, pojedine križarske skupine na neretvanskom prostoru su svoje djelovanje koordinirale s grupom četnika koji su se zadržavali u Hutovom blatu, „a za zajedničku akciju su imali direktive od Nijemaca kod kojih su se na kursu školovali“.²³ Važno je napomenuti da se u spomenutom elaboratu s rekonstrukcijom „banditizma“ navodi i to da su iz diverzantske škole na Ilidži izdvojeni rukovoditelji grupe u Žabi i to Ivica Nalis, Dujo Gabrić, Mile Ostojić, Mato Šeput²⁴, Žarko Krvavac, Gajto Martinović, pojedinci s hercegovačkog sektora te upravo Ivan Milas kao navodni zapovjednik križara na metkovskom području.²⁵ No, Milas na neretvanski prostor dolazi znatno kasnije te se čini da nije imao izravnu vezu s križarskim skupinama u kojima su djelovali Nalis, Gabrić i ostali. Stoga ovaj primjer dobro ilustrira problem s kasnijim elaboratima jugoslavenskih službi koji su izrađivani prema sjećanju sudionika tih događaja često pritom zanemarujući izvješća lokalnih državnih institucija zbog čega su usporedbom takvih izvješća s ranijim dokumentima, pa čak i onih koji su nastali u otprilike istom razdoblju primjetne znatne nepodudarnosti.

Dostupni podaci svakako potvrđuju utjecaj navedenih osoba na razvoj protukomunističkog otpora u dolini Neretve. Tako je prema Milasovim navodima, u Hercegovinu doista došlo preko 250 ljudi s ciljem da se organizira mreža osoba koje će djelovati na prostorima koje zauzmu partizani, a upravo su te osobe zatim upućivane na izobrazbu u Sarajevo. Metkovska grupa je bila prva, a na tečaj je prema Milasovom sjećanju otišla u lipnju 1944. godine. Milas je priznao da je Gabrića i Nalisa vidio u Širokom Brijegu u prosincu 1944. ili siječnju 1945. godine. Također je svjedočio i trenucima kada je ista grupa u kojoj su bili Gabrić i Nalis otišla na teren. Prema njegovim navodima ovo je svakako bilo nakon zauzimanja Mostara po postrojbama NOV-e nakon čega je Gabrića više puta sreo u Sarajevu. Posljednji put ga je vidio u Pazariću, naselju između Sarajeva i Bradine, kada se s Nalisovom grupom od 25 do 30 pripadnika pripremao otići „partizanima iza leđa“. S obzirom da je Sarajevo zauzeto po postrojbama NOV-e 6. travnja 1945., za pretpostaviti je da je do spomenutog susreta moralo doći krajem veljače ili tijekom ožujka iste godine. Pripadnici ove skupine su nosili „raznorodno“ odijelo s kapom i zvijezdom petokrakom, a među njima je Milas vidio i Niku Vladića. Skupina je na put krenula negdje u ožujku 1945., a prije polaska je Nalis tražio od Milasa informacije o putu oko Prozora. Zbog čega su mu ti podaci bili potrebni Milas je doznao kasnije kada je u ljeto iste godine stigao na Vran planinu u Hercegovini. Ondje je od ramskog križarskog zapovjednika Stjepana Sičaje Gegana doznao da je metkovska grupa prvo došla k njemu na Vran gdje je ostala između 15 i 20 dana, a zatim otišla prema Žabi. Od te grupe se odvojio Niko Vladić koji je ostao u Vranu i koji će kasnije postati jedan od istaknutijih hercegovačkih križara.²⁶ Za pretpostaviti je da je Vladić svoja znanja prenio Sičaji, a zatim i ostalim širokobriješkim križarima ili

23 HR-HDA-1561, SDS RSUP SRH, 015.17, Rekonstrukcija banditizma za bivši kotar Makarska. B. MATKOVIĆ, *Imotska krajina*, 912 – 932. B. MATKOVIĆ, S. ŠTIMAC, *Vrgorska krajina, Makarsko primorje i neretvanski kraj*, 1182 – 1202.

24 Prema navodima istraživača Darka Utovca, nedugo nakon Šeputove likvidacije je od posljedica mučenja umrla i njegova supruga Matija Šeput. Darko UTOVAC, *Neretva i njezini ljudi*, Opuzen – Čitluk, 2022., 124.

25 HR-HDA-1561, SDS RSUP SRH, 015.17, Rekonstrukcija banditizma za bivši kotar Makarska. B. MATKOVIĆ, *Imotska krajina*, 912 – 932. B. MATKOVIĆ, S. ŠTIMAC, *Vrgorska krajina, Makarsko primorje i neretvanski kraj*, 1182 – 1202.

26 HR-HDA-2088, Križarske grupe zapadne Hercegovine 1945. – 1948., I.1., Zapisnici sa saslušanja Ivana Milasa.

ih je barem koristio u praksi dok je kasnije vodio jednu križarsku grupu.

Ipak, upitno je koliko su uspješne neretvanske skupine pod zapovjedništvom polaznika njemačkog tečaja u Sarajevu doista bile. Naime, u rekonstrukciji „banditizma“ se ističe da je OZN-a znala za postojanje navedenog tečaja i sudionike istog, a bila je upućena i u odlazak grupe s Ilidže i njezine zadatke. „Probijali su se iz Sarajeva prema Dalmaciji i Hercegovini“, navodi se u istom dokumentu, zbog čega su „s naše strane bile postavljene na sektorima njihovog proboja dosta jake zasjede“. Tako je u zasjedu upala Nalisova skupina čiji su pripadnici izginuli, a Nalis je ranjen, uhvaćen, osuđen na smrt i strijeljan. „Druge grupice su izgleda saznale za ovo još na putu preko svojih veza, pa su se razbježali, odbacivši najmodernije oružje i radio-stanicu, jer su po Nijemcima bili dobro opremljeni“, zaključeno je u navedenom elaboratu.²⁷ U prethodno citiranom elaboratu o radu inozemnih obavještajnih službi je istaknuto da su preživjeli članovi doista bili na tečaju u Sarajevu „proučavali sve vrste eksploziva i bili pripremljeni za partizansku pozadinu“, no „nijesu uspjeli da bilo što naprave“. ²⁸ Dakle, dio polaznika sarajevskog tečaja je preživio, no zbog djelovanja OZN-e većina nije mogla značajnije utjecati na organiziranje protukomunističkog otpora u dolini Neretve. Stoga je opravdana Radelićeva sumnja u utjecaj rada takvih skupina na organizirani protukomunistički otpor iako ostaje neupitno da su pojedinci ipak bili u mogućnosti prenositi svoje znanje i time ojačati djelovanje i učinkovitost križara na neretvanskom, a preko Vladića i drugdje na hercegovačkom prostoru. Posebno je upitno koliko su osobe koje su prošle spomenute tečajeve imale utjecaja na imotskom području. Naime, Ivan Milas u čijim je izjavama ostalo sačuvano obilje podataka o takvim tečajevima i njihovim polaznicima izričito je spominjao da su iz Mostara na tečajeve otišle grupe iz Metkovića, Čapljine, Stoca, Nevesinja i Gackog, no nije znao reći je li sličnih grupa bilo iz Širokog Brijega, Trebinja, Bileće, Konjica i Posušja. Milas je ipak istaknuo da je rad pripadnika njemačkog Polizeiattasche bio proširen na kotareve Posušje, Ljubuški, Široki Brijeg i Imotski, ali on u taj dio njihovog djelovanja nije bio upućen.²⁹ Ovaj dio Milasove izjave svakako ostavlja otvorenu mogućnost njemačkog utjecaja na ranu fazu budućeg protukomunističkog otpora u Imotskoj krajini i zapadnohercegovačkom prostoru, sličnu onome na neretvanskom i istočnohercegovačkom području.

Iz prethodno citirane Milasove izjave jasno je da su Gabrić i Nalis krajem 1944. i početkom 1945. boravili u Širokom Brijegu. No, ostaje nepoznato jesu li ondje boravili i drugi polaznici spomenutog tečaja te jesu li imali ikakav utjecaj ili dogovor s pripadnicima Hrvatskih oružanih snaga (HOS) koji su se krajem 1944. upravo iz Širokog Brijega preko Posušja prebacivali u Imotsku krajinu koja se već nalazila pod kontrolom novih komunističkih vlasti.³⁰ Naime, već je u izvješću OZN-e biokovsko-neretvanskog područja od 22. prosinca 1944. ostalo zabilježeno

27 HR-HDA-1561, SDS RSUP SRH, 015.17, Rekonstrukcija banditizma za bivši kotar Makarska. B. MATKOVIĆ, *Imotska krajina*, 912 – 932. B. MATKOVIĆ, S. ŠTIMAC, *Vrgorska krajina, Makarsko primorje i neretvanski kraj*, 1182 – 1202.

28 HR-DAST-409, SUP za Dalmaciju, br. 126, Elaborat o radu inozemnih službi. B. MATKOVIĆ, S. ŠTIMAC, *Vrgorska krajina, Makarsko primorje i neretvanski kraj*, 1108 – 1169.

29 HR-HDA-2088, Križarske grupe zapadne Hercegovine 1945. – 1948., 1.1., Zapisnici sa saslušanja Ivana Milasa.

30 B. MATKOVIĆ, *Počeci i razvoj organiziranog protukomunističkog otpora na smjeru Imotski – Posušje (1944. – 1945.): „Zeleni kadar“ i križarska skupina Ivana Nenadića.*

da su se „sa Širokog Brijega prebacili ustaše – jamari na sektor Imotskog i otpočeli živjeli gerilsko-razbojničkim životom“.³¹ Štoviše, „oni su se povezali sa ustaškim obiteljima i onim banditima koji su se od prije krili, te se pojavljuju na mjestima gdje nema naše vojske“. „Čine razna nasilja i zvjerstva“, pa su tako u Podbablju navodno ubili nekoliko osoba te su izvršili napad na Općinski NOO Lovreć. „Nastoje spriječiti mobilizaciju za NOV, u čemu su prilično uspjeli“ te „šire parole da će se povratiti Nijemci, što im njihovi simpatizeri vjeruju“.³²

Redove ovih skupina su postupno popunjavali oni koji su željeli izbjeći mobilizaciju u partizanske postrojbe, no zbog stalnih uhićenja i progona po NOV-i potpomognutih narodnooslobodilačkim odborima, križarske skupine se nisu mogle značajnije omasoviti. Prema navodima iz citiranog prosinačkog izvješća OZN-e, već je do tog trenutka uhvaćeno 40-tak križara i preko 150 dezertara koji su se krili oko kuća. Posljedica je bila pasiviziranje „reakcije“ i njezino povlačenje sa scene unatoč povremenim glasinama da će „doći Englezi i da će biti drugačije“. Ipak, „sigurno je da postoje pojedinci koji se bave obavještavanjem neprijatelja“, a to je naročito bio slučaj na imotskom kotaru „gdje ustaške obitelji održavaju veze sa ‘zelenokadrovcima’ i neprijateljskom vojskom u Širokom Brijegu“.³³ Stoga će spomenuto prebacivanje skupina pripadnika HOS-a iz Širokog Brijega preko Posušja prema Imotskom te njihovo povezivanje s lokalnim „zelenokadrovcima“, odnosno križarima, predstavljati zametak prvih križarskih skupina na prostoru Imotske krajine. Time će smjer Imotski – Posušje postati jedan od ključnih za razumijevanje početaka vojnog protukomunističkog otpora u Dalmaciji i Hercegovini, a nakon likvidacije križarskih skupina na neretvanskom prostoru ostat će i jedan od najvažnijih.

IZVORI

Arhivsko gradivo:

Hrvatski državni arhiv, Zagreb

HR-HDA-2088, *Križarske grupe zapadne Hercegovine 1945. - 1948.*

HR-HDA-1561, *Služba državne sigurnosti (SDS) RSUP SRH*

Državni arhiv u Splitu

HR-DAST-409, *Sekretarijat unutrašnjih poslova (SUP) za Dalmaciju*

Literatura:

MATKOVIĆ, Blanka, *Imotska krajina u dokumentima Ozne, Udbe i Narodne milicije (1944. – 1957.), Likvidacije i progoni*, Zagreb, 2017.

31 HR-HDA-1491, OZN-a za Hrvatsku, kut. 41, 11.42.1., Izvješće Opunomoćstva OZN-e biokovsko-neretvanskog područja, 22.12.1944. B. MATKOVIĆ, S. ŠTIMAC, *Vrgorska krajina, Makarsko primorje i neretvanski kraj*, 905 – 914. B. MATKOVIĆ, *Imotska krajina*, 555 – 564. M. RUPIC, V. GEIGER, *Partizanska i komunistička represija*, 252 – 260.

32 Isto.

33 Isto.

- MATKOVIĆ, Blanka, **Isprepletene sudbine fra Dominika Barača i križara Pere Bakića (1945.)**, *Miscellanea Hadriatica et Mediterranea*, Odsjek za povijest Sveučilišta u Zadru, Vol. 10, u pripremi za objavljivanje.
- MATKOVIĆ, Blanka, **Počeci i razvoj organiziranog protukomunističkog otpora na smjeru Imotski – Posušje (1944.-1945.): „Zeleni kadar“ i križarska skupina Ivana Nenadića**, *Radovi Zavoda za povijesne znanosti HAZU u Zadru*, Vol. 66, Zadar, 2024., prihvaćeno za objavljivanje.
- MATKOVIĆ, Blanka, *Poslijeratna komunistička represija i križari na neretvanskom prostoru: djelovanje Milasove skupine u dokumentima UDBA-e i Narodne milicije (1)*, *Kroatologija*, Vol. 14, No. 1, Zagreb, 2023., 295 – 318.
- MATKOVIĆ, Blanka, ŠTIMAC, Stjepan, *Vrgorska krajina, Makarsko primorje i neretvanski kraj u dokumentima OZN-e, UDB-e i Narodne milicije (1944. – 1965.)*, *Likvidacije i progoni*, Zagreb, 2018.
- RADELIĆ, Zdenko, *Križari: gerila u Hrvatskoj 1945.-1950.*, Zagreb., 2011.
- RUPIĆ, Mate, GEIGER, Vladimir, *Partizanska i komunistička represija i zločini u Hrvatskoj 1944.-1946.*, *Dokumenti, Dalmacija*, Slavonski Brod – Zagreb, 2011.
- UTOVAC, Darko, *Neretva i njezini ljudi*, Opuzen – Čitluk, 2022.

Jozo PAPAC

JESEN 1941. GODINE U BORČU

(Pismo poslano na Župni ured u Stocu, da se uruči don Ivici Puljiću, jer autor pisma ne zna gdje se don Ivica tada nalazi. Pismo je u arhivi pronađeno tek nedavno. Autor pisma piše o još nekim nepoznatim događajima i ubojstvima od strane četnika, a kasnije partizana, na prostoru Borča i patnjama našeg naroda 1941./1942. godine.)

(Rukopis ustupio don Ivica Puljić, a prepisao Stanislav Vukorep.)

I.

Pred sam odlazak Humljaka sa stokom na planine, dođoše odmetnici protiv tadašnje vlasti i napadoše goloruki narod. Najprije su napali kolibare u Bjelojevićima i Sominama, a potom i Planinicu. Tim slučajem ubili su Ivicu Čamu od Neuma i Husu Mulaća iz Dulaća, a u Planinici Martina Krmeka (Topić) načelnika općine Hutovo koji je tog časa stigao pomoći svojoj čeljadi stjerati marvu u humninu i spremi žito neđe u selo jer su Morinjani svi imali i vlastitu zemlju koju su obrađivali. Tim napadom ubiju Martina Krmeka i starog Iliju Kitina i njegovu ženu i još neke koji nisu uspjeli pobjeći. Tada je narod ne znajući kud pobjegao u tzv. Jezero, muslimansko selo zapadno iznad Uloga u kome se nalazila jedna jedinica talijanske vojske. Sjutri dan je stiglo nešto domobrana iz Kalinovnika pred kojima su se napadači povukli i narod se povratio na svoja ognjišta sahraniti mrtve i ubrzo su odselili na svoj kraj u Donju Humninu.

II.

Pošto su se Humljaci povukli s planine, počela su odmah komešanja odmetnika i napadi na Borač, na naše i muslimanske tamošnje stanovnike. Od svih prvi je poginuo Đure Šutalo zvani Beg. Cijelu jesen su strepili i stražarili. Sjutri dan po pravoslavnom Božiću usred zime kad mu nije vrijeme, napali su odmetnici od Oblja preko strana i Kovačića u rano jutro izbili u zaseok Klinje i zapucali. Narod se razbjegao 'ko je mogao bježati a kuda, tim trefom su poginuli neki muslimani u svojim kućama. Pehilj Ahmet i Nukica...ne znam je li tad ili kasnije ubijen i Boško Papac iz Klinja koji se bio sklonio u Strana kod svog komšije pravoslavca.

Tada su produžili od sela do sela kroz Borač preko Preboja. Na Preboju su ih dočekale straže mještana i imali su s njima jaki okršaj. Tu su ih rastjerali i vratili nazad. Tad su u Klinju opljačkali i druge zaseoke. Tad se spoje s Gačanima koji su im došli u pomoć na selu Porija.

Sa Porija treći dan napadnu i opkole Tobić i Obadi (sela); vode borbu cijeli dan. Ranjenih je bilo branioca, ne znam je li tko poginuo. Kad je napala noć, 'ko je mogao pobjegao je i povukli se u Tomišlje prema gornjem Borču jer su tamo čvršća i jača sela i žandari na Šipovci.

III.

Tim napadom na Tobić odmah su robili i palili i tako redom uz Borač. Iz Cerove nije se izbjeglo računajući 'nijesam kriv neću iz svoje kuće', kao Baketa Ilija i Nikola Vuletić, Ivan Jozo Marić iz Tomišlja. Međutim, kad su odmetnici naišli, sviju su ih pobili i mučili. Tada su Muju Barca utjerali u kuću Čole Vide Vuletića i zapalili. Žene i djeca su ostali u Tomišlju sve dok se odmetnici nisu povukli ispred Krupca i Uljedeniku (?) jer su tu jače dočekani.

Kada su se odmetnici vratili niz Borač u Tomišlje, staru su Papkušu Bogdanovića i još nekoliko muslimanskih žena strpali u jednu kuću slamaru i zapalili. Tako su izgorjele u mukama. Drugi živalj iz Tomišlja i ostalih zaseoka su skupili i stjerali na Neretvu k takozvanom jezeru. Utjerali su ih u Savića kućetinu i zatvorili. Neka su čeljad iz Tomišlja izmakla prije njihova povratka, sakrili se u šumu pod strug (kamene litice) žene su prtile i nosile bešike (kolijevke) s djecom kao i žena Ivana Pažina iz Klinje. Te jadi i muke mi je i ona sama lično ispričala.

One koje su strpali u Savića kućetinu (bilo ih je preko četrdeset) tu su preživjeli, ali odmah u svanuće su ih istjerali i u jezero pobacali i bombe na njih bacili. Tu je bilo više žena koje su nosile malu djecu u kolijevkama i tu tako su na svirep način umoreni. Pričali su i to da su neke majke svoju djecu sa plicaka bacale u dublju vodu, misleći da prije obrše i manje pate. Ipak su nekom sudbinom nekolicina njih isplivali na drugu stranu i po velikom snijegu i mećavi stigli u Ulog k Talijanima. Dvoje djece Đure Konjevoda okrenulo je južnom stranom Neretve i izbili su na Porije. Tu ih je neka žena, dobra komšinica, poznala i ukazala pomoć i predala u Ulog đe su imali nekog od rodbine.

IV.

Neki su se ljudi od ovih Borčana povukli u gor. Borač na Šipovice gdje su bili nekoliko dana, ali nijesu mogli dalje jer ih grizla savjest što je s njihovom čeljadi. Probali su se probiti za Nevesinje, ali se nije moglo zbog velikog snijega preko Morina pa su se vratili opet natrag. Potom su se odlučili ići preko Zelengore i Kladova polja niz Župu za Konjic. Njih 37-ero su pošli, mučili se cijeli dan ne znajući orijentacije. Pošto ih je uhvatila noć, obundaju se i tako stupčeći prenoće i osvanu na Drhtaru. Otolen se upute i u Jeremića klanicu na Tojanom, raščiste snijeg, nalože vatru da se suše i ogriju. Poslije podne bahnu jedan dečko u Klanicu. Svi se uplaše i skoče. Što je, ko je, kad dečko Perhanov iz Tomišlja. 'Bježi', kaže, 'evo ide vojska, ide redom pale i ubijaju'. Otolen se skočimo svi i odbijemo uz planinu prema Bućevićima. Fata noć, mučimo se i tražimo koju humsku kolibu, sve su pod snijegom. Neke nađemo, svaka puna snijega. Nema spasa, idemo na mali

Babin dol da tražimo Pažinovu kolibu i ona u snijegu, nema znaka od nje. Gazda kolibe, Ivan, po nekom rastojanju od neke bukve do kolibe, reče: 'Tu kopaj i traži'.

V.

Tako im uspije naći kapić i odgrnu snijeg rukama. Otparaju nekolike daske i vide da u kolibi nema puno snijega. I tako malo dalje nađu slame i sjena donesu da nalože vatru. Nalože i koji su se trefili unutra, zamalo ih dim ne poduši. Potom su se okanili vatre i tako spuštali se svi u kolibu i tako prenoćili. Sjutri dan se uputili prema Kalinovniku preko Kladova polja s namjerom ne bi li stigli u Ujehovinu kod Kalinovnika jer su tu neki muslimani imali svoje sestre udate i prijatelje.

Probili se do Lalovića kuća. Kad ih opaze iz te kuće, istrče tri čovjeka s puškama i redenicama preko ramena i zaustave nas i pitaju sve po redu. 'Ko smo, šta smo i kud idemo. Mi odgovaramo i kažemo kud se sklanjamo. Oni nas odgovaraju i ne dozvoljavaju da idemo kud smo pošli, nego da se predamo i idemo s njima na njihovu komandu. Nastala je prepirka i oštre riječi. To im rekosmo da to nećemo pa i ako ćemo se biti pa makar ko osta da osta, u čas doleće iz kuće stari Lalović i pogrdi ih i reče im: 'Pustite ljude na miru, neka idu za svojim poslom'. Tako oni ustuknu, a mi pođemo prema cesti u Ujehovinu.

Čim smo se uputili, ona trojica otrčaše se preko dola u jedan brijeg odakle smo im bili na nišanu. Čim smo prešli preko ceste i uputili prema Ujehovini, oni zapucaše na nas. Tražimo zaklon, ali ga nema. Pođu prema nami, probamo i mi pucati 'ko je im'o pušku, ali puste zamrzile. Neki su pišali u cijevi i tako probali. Otolen se razbježimo kud 'ko bez mogućnosti da se itko ikoga drži nego puži kud bilo. U tom jadu zapucaše i iz Ujehovine jer nijesu znali tko smo i što smo.

VI.

Tim slučajem tu poginu na mjestu Miško Vuletić, Pažin Blaško Ivanov i onaj dečko iz Tomišlja što k nami dotrča u Tojanom u Jaremića klanicu. Braća Stojan i Marijan Konjevod pričali su da je Stojan imao oko sebe čemer (pojas za nošenje zlata, nap. prepisivača) kao neki pas u kojem je nosio zlatnike. Išao u Ameriku, a inače je bio dobar špajmator (znao uštedjeti pare). Tu je poginuo i Fehrat Pehilj s dva sina. Bilo je s njima i pet djevojaka, dvije su Čole Vuletića preživjele i ušle u Kalinovnik, a jedna mu je kćer Stoja zarobljena s još dvije cure - Rosom Konjevod Stojanovom i Cvijom Šutalo, Nikole zv. Bojića. Te tri su tada zarobljene i otjerane na Jelešca. One su tamo zimovale kod nekih dobrih ljudi i plele im čarape valjda za vojsku. Nakon nekoliko mjeseci najvišom brigom Čole Vuletića koji bješe trgovac marvom i kao poznat uspjeli su da ove cure budu puštene i predate preko Kalinovnika u Sarajevo odakle su upućene svojim preživjelim negdje u Slavoniju. Falile su se da su ih gledali lijepo i pošteno kao svoje kćeri.

Koji su tada preživjeli tu noć, rano su se okupljali na prvu talijansku stražu. Srećom su se trefili i neki domobrani te su uspjeli da ih straža propusti u varoš. Te

zime 1942. pušteni su iz logora: Ivan Pažin, Nikola Konjevod Đurin, Nikola Vuletić i Barn (?) Cernica iz Tomišlja, preko Borča prešli u Nevesinje. Tu je bilo puno izbjeglica u karanteni u osnovnoj školi gdje su mnogi zaglavili od tifusa i ostalih muka i nečistoće. Ostali su iz Kalinovnika s vojkom prešli u Sarajevo.

Ove događaje ispričali Ivan Pažin i Stjepan Bogdanović, koji su to sve prepatili i preživjeli, a zapisao Jozo Papac koji je i sam bio dosta upoznat sa svime i svašta doživio. U Novom Slankamenu oko 1970. godine. Pišući u školskoj teki koju sam bio zagubio u gužvi na tavanu (potkrovlje, nap. prepisivača) sada kad je pronađoh nešto me potače da vam ovo pošaljem... (nap. prepi. ne mogu se pročitati dvije riječi) nek se nađe. Izvinite mi što sam iskrivio rukopis jer ovo prepisujem u devedesetoj godini skoro nepokretan, slabo čujem, a i s vidom slabo s jednim okom desnim operisano, a i ruke jadne stežem.

Napad na stolačke Burmaze

Koncem travnja 1942. napadnuta su sva sela Općine Burmazi tj. cijelo područje južno preko Bregave. Kad je napuštalo svoja ognjišta, sve živo i mrtvo, svirući i pateći oko rijeke Neretve čekajući kad će doći na red u transport prebaciti se u Slavoniju i druga mjesta.

.....

Najžalosnije me potiče na ovo sjećanje i sam znam i pamtim kad je bilo o Borču preko 80 domova s obitelji katoličkih, a danas eto ni jedne jedine, a tako je i u donjem Nevesinju.

Čitajući početak povlačenja od rijeke Bojane i Drine, hoće li se iđe i kad zaustaviti.

Mnogo Vas poštivah uz puno iskrenih pozdrava Papac Jozo u Novom Slankamenu pred Gospojinu 1987. g.

Mirko BOŠKOVIĆ

Komitske skupine na prostoru Stoca

Pojam komit (lat. comes - neregularni vojnik) se odnosi na pripadnike malih naoružanih skupina koje se gerilskim načinom ratovanja bore protiv okupatora, nametnute vlasti ili postojećeg režima. Komitske čete koje su djelovale na prostoru Hercegovine, krajem Prvog svjetskog rata i kasnije, nastale su u Crnoj Gori kako bi pružile otpor austrougarskoj okupaciji Crne Gore 1916. godine. Odnos sa srpskom vojskom je bio dobar, ali nakon okupacije i pripajanja Crne Gore Srbiji (1918.), jedan broj komita se tome suprotstavio i došao u sukob sa srpskom vojskom i njenim pristalicama u Crnoj Gori. Crnogorske komitske čete su djelovale i na prostoru Hercegovine krajem rata, kada je austrijska vojska odstupala. Ulazak komitskih četa u pojedina mjesta pratile su pljačke imovine i teroriziranje uglavnom nesrpskog stanovništva u istočnoj Hercegovini, stolačkom kraju i susjednim prostorima. U tome periodu crnogorskim komitima su se pridružile skupine formirane u istočnoj Hercegovini koje su nazivane također komitima.

Crnogorski i domaći komiti bez strogog vojnog ustroja i stege postajali su obične banditske pljačkaške skupine. Vojne formacije su dopuštale njihovo djelovanje ukoliko bi njima koristile. Pojedini crnogorski povjesničari pohvalno pišu o crnogorskim komitima i njihovim vojnim uspjesima na prostorima Crne Gore, Albanije i Hercegovine, a pljačkanje stanovništva ne dovode u vezu s komitskim vojnim formacijama, što bi se moglo razumjeti tako da se prave razlike između vojske i pljačkaških skupina.

Nakon osamostaljenja Srbije, pojavio se plan o pripajanju prostora BiH Srbiji, odnosno Crnoj Gori, pa su hajduci korišteni za borbu i zastrašivanje nepravoslavnog stanovništva. Zanimljiv primjer, koji je dokumentiran, govori o stradanju na planini Somine kod Nevesinja¹. Događaj je zabilježio tadašnji dubravski župnik don Vide Maslač koji je poslao pismo dubrovačkom biskupu Vinku Čubraniću 1859. godine i bogoslovu Lazaru Lazareviću u Rim.

... Tih je godina ondje presretao planištare neki banatski harambaša po imenu Sava Ćeović sa svojom oružanom hajdučkom družinom, odnosno neki je harambaša iz crnogorskih Banjana imenom Stevan sa svojom skupinom od „oko 70 ajduka“. Nemilice ih je pljačkao. Pljačka nije završavala na tome. Muslimane je na mjestu ubijao, a katolike nagonio da se izjasne pravoslavicima. Tad je Ćeović uhvatio petoricu planištara iz donjih krajeva Hercegovine: jednoga muslimana Muju Gutošić iz Kruševa, s Poplata, dva pravoslavca kojima se ne znaju imena te dvojicu katoličkih mladića, jedan Pero Glavinić iz Moševića, iz gradačke župe, i Marko

¹ https://hr.wikipedia.org/wiki/Marko_Milanovi%C4%87

Milanović iz Kruševa, tada dubravska župa. Muslimana su ubili čim su mu čuli ime. Ostalima su rekli da će ih sve pobiti izjasne li se katolicima, odnosno ne prikažu li se pravoslavicima, a pustit će ih ako se izjasne pravoslavnima. Pero je ne dvojeći, za spasiti život odrekao se i zemaljskoga očinstva i crkvenoga materinstva i rekao "Ja sam sin „Tripka Brstine iz Gornjega Hrasna", dakle pravoslavac. Marko nije zatajio vjeru. Rekao je: "Ja sam pravi katolik, a vi činite što hoćete!". Smogao je snage hrabro posvjedočiti da je katolik, pripadnik Katoličke Crkve i vjere. Krvnici su ga na to stali nagovarati da kaže da je pravoslavac i da će mu poštediti život. Preporučujući se uzdasima Bogu, uporni Milanović je da je pravi katolik, i neka rade što god hoće od njega, ali on ne odustaje od svoje katoličke vjere. Na ustrajanje da je katolik, razbojnici su sabljom mu odsjekli glavu na spomenutom mjestu na planišarskoj stazi na putu prema Sominama, gdje je Milanovićevo imanje od pamtivijeka.

Hajdučija se intenzivirala u periodu slabljenja osmanske države i pod utjecajem ustanaka u Hercegovini i susjednim krajevima. To je odgovaralo ideji srpskih interesa na prostorima Hercegovine, a kao ideološka podloga koristila se priča o osveti Kosova, borbi protiv poturica, vjerska netrpeljivost i sl.

Krajem Prvog svjetskog rata, crnogorski komiti su djelovali i na prostoru Hercegovine, ističući borbu protiv šuckora² (njem. Schutzcorps - schützen: štiti, braniti), dakle austrijskih postrojbi formiranih od domaćeg stanovništva. Neki srpski autori su otvoreno pisali o namjerama crnogorskih komitita na prostoru Hercegovine³ nastojeći umanjiti teror koji su počinili.

I šta se desilo 1918? U Hercegovinu su stigle 'osvetničke čete' Crnogoraca riješene da počine 'drugu istragu poturica' i da se 'osvete za muke i zločine nad svojom srpskom braćom'. Hercegovci presreću svoje crnogorske jednoplemenike i pred Gackom i pred Trebinjem, i pred Stocem i pred Bilećom...zaklinju ih solju i hljebom, svim i svačim, da ne diraju muslimane i katolike, svoje komšije i sololjebnike. Sveštenici su uvodili Crnogorce u crkve i tu ih zaklinjali da se okane osvete. I osveta nije počinjena.

Pojedini crnogorski autori daju presudnu ulogu komitima u borbama u Crnoj Gori i Hercegovini od 1916. do 1918., navodeći da su crnogorski komiti protjerali „neprijateljske snage iz dijela Bosne i Hercegovine, sjeverne Albanije i Boke Kotorske“⁴.

Poslije oslobođenja Nikšića, komitski četovođa Božo Marković po naređenju vojvode Milinka Vlahovića, komandanta Jablaničkog komitskog odreda, dobio je zadatak da sa komitima i ustaničkim jedinicama nastupa pravcem Vilusi – Trebinje – Mostar, s ciljem „da se probije u pozadinu neprijatelja, napada ga i prekida mu telegrafsko-telefonske veze“. Postupajući po Vlahovićevom naređenju, Božo Marković zauzeo je Stolac. Nakon zauzimanja Stoca, skupa sa komitskim

² U vojsci Habsburške Monarhije odred koji štiti bokove ili pozadinu jurišnih jedinica; zaštitni odred

³ Vuk Drašković, *Odgovori*, Beograd, 1993.

⁴ Milan Šćekić, *Borbe crnogorskih komita van Crne Gore 1918.*, Matica, 2022.

četovođom Novicom Mićunovićem, Markoviću je povjereno da održava red u ovom kraju i osujeti pljačkanje mjesnog stanovništva, kojem su s jeseni 1918. posebno bili izloženi muslimani u Sandžaku i Bosni i Hercegovini.

Nakon povlačenja austrijske vojske, vlast Kraljevine SHS je bila veoma neefikasna u borbi s pljačkaškim skupinama u istočnoj Hercegovini. Na udaru komita bili su posebno muslimani iz Kotarskog ureda Gacko, u kotaru Stolac su svi „muslimani iz sela Suzim pobjegli u selo Berkoviće“, u Bilećoj je opljačkano više muslimana, a trojica su ubijena, dok je u Ljubinju izvršen napad na muslimane u „džamiji u vrijeme jacije namaza“. I kasnije, u KSHS ubijeno je i pljačkano stanovništvo posebno na rubnim prostorima⁵. U prvoj polovici 1919. godine izvješće iz kotara stolačkog navodi da se pljačkaju katolici i muslimani i mole da se tome stane u kraj.

Kotarski ured Stolac je izvijestio Narodnu vladu u Sarajevu početkom 1919. godine da su nakon „političkog preokreta“ u okolici i gradu Stocu došle „organizirane komitske čete, koje su više straha zadale, negoli štete počinile“. Nakon njihovog odlaska (krajem 1918.) u Stolac je došla „Kraljeva srpska vojska“, pa je jedno vrijeme nastupio mir za stanovništvo. Ubrzo su se počele pojavljivati komitske čete u susjednim općinama (Nevesinje, Bileća i Ljubinje) koje se u izvješću nazivaju „razbojničke čete“ i „bande“. Dakle, nisu to bile komitske vojne formacije, već skupine koje su se organizirale zbog pljački. Velike štete su urađene seljačkom stanovništvu „isključivo muslimanima i katolicima“. Postojeće oružničke postaje u Stocu nisu bile u stanju suzbiti pljačkaše, a „Kraljevska srpska vojska“ koja raspolaže samo sa 30 vojnika također nije u stanju uspješno reagirati. Navodi se da pljačkaši surađuju s ovdašnjim pravoslavnim stanovništvom među kojima imaju svoje jatake (tur. yatak - u prenesenom značenju suradnik s hajducima). Pljačkaši su „do zuba naoružani“ i tvrdi se da se radi o „hercegovačkim graničarima“, dakle s prostora istočne Hercegovine, jer nemaju crnogorski naglasak. Kako se oružnici i vojska nisu u stanju suprotstaviti ovim „razbojnicima“, predlažu se mjere kojima bi se pljačka spriječila. Smatra se najefikasnijim naoružavanje stanovništva koje bi organiziralo seoske straže. Procjenjuje se da kod „muslimanskog i katoličkog stanovništva, koje je mnogo brojnije od pravoslavnog, može doći do ‘reakcije’“. Crnogorski komiti boravili su u Stocu do 24. studenog 1918., nakon čega je došla u Stolac „Kraljeva srpska vojska“ sa oko 30-tak vojnika. Ljubinje se predalo komitima Blagote Vujovića, gdje ih je dočekao „oduševljeni narod“. Crnogorski komiti iz Banjana, Golije, Rudina i Grahova zauzeli su Bileću, Planu, Dabar i Jasen, kao i druga mjesta u Hercegovini.⁶

I nakon uspostave vlasti Kraljevine Srba Hrvata i Slovenaca razbojničke skupine su nastavile djelovanje na prostoru Stoca, posebno na istočnim i sjevernim rubnim prostorima današnje općine Stolac. Te skupine su i dalje nazivane komitima, iako su prema narodnim pričama djelovali kao hajduci jer nisu bili u sastavu nekih vojnih formacija. Njihova hajdučija je počinjala na Đurđevdan, a završavala na Mitrovdan (prema starom kalendaru). Za to vrijeme se veže izreka:

5 <https://bosnae.info/index.php/upadi-crnogorskih-razbojnickih-komitskih-bandi-na-prostor-hercegovine-zaboravljeno-nedjelo-nad-muslimanima>

6 N. Rakočević, *Crna Gora u Prvom svjetskom ratu*

Durđev danak hajdučki sastanak,

Mitrov danak hajdučki rastanak.

Neke od hajdučkih skupina su zimsko razdoblje provodile kod svojih jataka, posebno beskućnici i oni pod udarom zakona. U sjećanju naroda stolačkog kraja su slučajevi obračuna domaćeg stanovništva s komitima, kao što je slučaj u Bjelojevićima, gdje je poginuo jedan komit i njegov jatak u sukobu sa stanovništvom koje su pokušali opljačkati. Prema sačuvanim pričama, mještanima Bjelojevića je dojavljeno da će biti napadnuti pa su se pripremili na obranu. U naseljima koja su bila često izložena komitskim napadima stambeni objekti su bili prilagođeni obrani u slučaju napada.

Komiti su ulazili i na prostore sa značajno većinskim katoličkim i muslimanskim stanovništvom. Jedno svjedočenje govori o ulasku komita na prostore Dubrava radi pljačke bogatijih stanovnika. Skupina od „šest ili sedam“ komita je prilikom jednog dolaska u Dubrave opljačkala kuću (kulu) Hasan-age Puzića u Crnićima koji se sklonio kod svojih nekadašnjih kmetova. Istog dana je opljačkana župna kuća u Prenju jer je župnik navodno bio pripadnik Hrvatske pučke stranke i simpatizer austrijske vlasti. Ovaj događaj je bio nakon rata, u vremenu Kraljevine Srba Hrvata i Slovenaca, ali kazivač ove priče nije bio siguran koje godine, niti je znao jesu li opljačkali još nekoga od mještana.⁷

Komitske postrojbe u Crnoj Gori formirane nakon austrijske okupacije Crne Gore, napuštanja države od kralja Nikole, unutarnjih podijeljenosti i iscrpljenosti balkanskim ratovima mogle su davati otpor gerilskim metodama. Na prostore Hercegovine komiti su ušli pri kraju Prvog svjetskog rata gdje se jedan broj komita pretvorio u razbojнике i pljačkaše kojima se pridružuju i domaće pljačkaške skupine iz istočne Hercegovine. Nakon nasilnog sjedinjenja Crne Gore Srbiji nastala je dodatna podjela među crnogorskim naoružanim formacijama i političarima. Uspostavom vlasti Kraljevine SHS jedan broj nekadašnjih komita je ostao na prostoru Hercegovine, često s nejasnim ciljevima borbe osim teroriziranja i pljačke.

⁷ Kazivanje pok. I.P. iz Crnića

Dodatak:**(Prijepis)**

Kotarski ured Stolac
Broj: nečitko
Pljačkanje u kotaru Stolac
N a r o d n o j v l a d i
u
S a r a j e v u

Početkom političkog preokreta pojavile su se bile u okolici Stoca i u samom gradu poveće organizirane komitske čete, koje su zapravo više straha zadale, negoli štete počinile. Dolaskom Kraljevske srpske vojske u Stolac povukle su se te čete za granicu i u nekoliko dana imalo je ovdašnje stanovništvo mir i izgledalo je, da je svaka pogibelj minula i da je sigurnost osoba i imetka osigurana.

No u zadnje vrijeme stale su se pojavljivati najprije u opštinama, koje graniče sa kotarom Nevesinje, Bileća i Ljubinje pomanje razbojničke čete, koje s dana na dan sve dalje svoj razbojnički posao tjeraju, tako da su ovih dana sišli već i u sela, što se neposredno nad gradom nalaze.

Ove bande prave silne štete seljačkom stanovništvu i to, što je simptomatično, isključivo muslimanima i katolicima, pa su do sada otjerali više hiljada glava sitne stoke. Čitave porodice su bacile na prosjački štap otjeravši im sav hajvan iz tora i orobivši im kuće.

Oružničke postaje radi pomanjkanja vještih oružnika i slabe pouzdanosti pripomoćne momčadi, nijesu u stanju, da ove pljačkaše suzbiju, to manje, što se oni pojavljuju često u vrlo jakim četama, pa se bez straha i nesmetano po selima kreću.

Ovdašnja mjesna posada Kraljevske Srpske Vojske brojčano vrlo slaba- nešto oko 30 momaka- nije također u stanju, da išta uspješno protiv ovih razbojničkih četa poduzme, to manje, što je kršni brdski teren vrlo pogodan za kretanje ovih četa, a i radi toga, što je jasno, što im se sa strane ovdašnjeg pravoslavnog stanovništva donekle na ruku ide, što dokazuje najbolje činjenica, što ova banda predanjuje u samim selima i u noći u najvišem mraku znaju naći najzgodnije seljake muslimane i katolike, pa ih opljačkati i po više stotina glava njihovog hajvana mirno i nesmetano otjerati i na sigurno mjesto smjestiti.

Ovome pogoduje i ta okolnost, što seljaci bojeći se njihove osвете, neusuđuju se da ih vlastima prijavljuju, jer znaju, da će razbojnici brzo i lako saznati za onoga, koji im je svojom prijavom naškodio.

Svakako po iskazu seljaka čini se, da su ovi pljačkaši, koji su u ostalom do zuba naoružani brzometnim puškama, pištoljima i bombama, naši hercegovački graničari, jer da nemaju crnogorski naglasak, a i sami, da se često izjavljuju, da su njihove kuće u godini 1914. bile opljačkane pa oni sami da se oštete i pribave hajvana.

Da se ovaj teški bič odvrne od ovoga kotara, te stanovništvo, napose muslimansko i katoličko koje živi u vječitom strahu zaštititi, bilo bi od prešne potrebe; ili da se ovdašnja vojna posada znatno ojača, ili pak još uspješnije, da se potpisanom uredu stavi na raspolaganje nekoliko stotina pušaka sa municijom, koji bi u sporazumu sa ovdašnjim oružničkim i vojnim mjesnim zapovjedništvom organiziralo jake seoske straže u ugroženim mjestima.

Ove seoske straže bile bi najpouzdanije, da obrane svoja sela.

Zatim bilo bi uputno, da se prijeki sud protegne na čitavo uže područje kotara Stolac nebili se na taj način stalo na put pomaganja i ortalčenja domaćeg stanovništva sa razbojnicima. Ova je stvar vrlo važna, jer se ovim pogibelnim pojavama mora što prije na kraj stati.

Primjećuje se, da je kod muslimanskog i katoličkog stanovništva, koje sačinjava dvije trećine, ovo pljačkanje pogodovano sa domaćim elementom veliko uzrujavanje izazvalo, te bi moglo lako doći do reakcije, jer se već često čuju prijetnja sa paležom i drugim.

Kotarski predstojnik:

Dr. Stambuk v. r.

Pero MILANOVIĆ

MILANOVIĆI KOJI SU ŽIVJELI U KRUŠEVU PRIGODOM PROGONA OD PARTIZANA-ČETNIKA, 30. TRAVNJA 1942.

(Crtice iz dnevnika)

30. travnja 1942. četničko-partizanske snage okupirale su Kruševo i širu okolicu. Toga dana sve hrvatsko stanovništvo iz Kruševa je protjerano i privremeno smješteno na dotada još neokupirana područja (Dubrave, Stolac i Čaplinu).

Kuće i drugi gospodarski objekti su spaljeni, a ostalo je opljačkano. U privremenim boravištima nije bilo nikakvih uvjeta za život. Kruh je potpuno pao u zaborav. Paralo (bralo) se zelje (trava) i to su mogli koristiti samo rijetki jer nisu imali svojih imanja pa su za to morali tražiti odobrenje vlasnika kod kojih su privremeno smješteni. Takvo stanje među prognanicima prouzročilo je mnoge zarazne bolesti (dezinteriju, tifus i tuberkulozu).

Kad se došlo do saznanja da nema mogućnosti za povratak na svoja spaljena ognjišta, iako su to svi željeli učiniti, bili su primorani poći u druge krajeve tada Nezavisne Države Hrvatske (Živaja, Dubica, Požega, Novi Slankamen, Virovitica i dr.).

Na dan napuštanja Kruševa bilo je 10 obitelji Milanovića sa 74 člana.

Evo pregleda tih obitelji i njihovih članova:

- 1. Obitelj Vide Milanovića, Boškovog**, rođenog 5. 6. 1886. u Kruševu, umrlog 15. 5. 1942. u Borojevićima, imala je 10 članova:
 1. Božica rođena Papac, žena Vidina, rođena 1892. u Burmazima (Udora). Umrle 1977. godine u Kruševu gdje je i pokopana u Milanovića groblju u Kruševu (Poda).
 2. Ivan (Vidin), rođen 19. 4. 1914. u Kruševu; poginuo kao vojnik 1943. u obrani Đakova, gdje je i pokopan.

3. Jozo (Vidin), rođen 27. 4. 1921. u Kruševu; na zvjerski način ubijen 8. 6. 1942. na Koščeli od četnika-partizana. Njegovi posmrtni ostatci preneseni su 1945. u Milanovića groblje u Kruševu (Poda).
4. Stojan (Vidin), rođen 19. 7. 1923. u Kruševu, 1945. godine zarobljen na slovensko-austrijskoj granici od partizana i negdje na križnom putu ubijen.
5. Ivana (Vidina), rođena 1926. u Kruševu, udana u Australiju za Stojana Merdžu gdje i sada živi sa svojom obitelji.
6. Vida (Vidina), rođena u 1928. Kruševu, udana u Australiju za Luku Milinkovića, umrla 8. 2. 2012.
7. Pero (Vidin), rođen 11. 6. 1933. godine u Kruševu, oženjen Božicom rođ. Šutalo, živi s obitelji u Čapljini, održavajući stalnu vezu s Kruševom.
8. Boja (Ivanova), rođena 14. 11. 1941. u Kruševu. Udana u Donje Hrasno za Iliju Njavru. Sada živi s obitelji u Dračevu, općina Čapljina.
9. Mara (Lukina), rođena Palameta, supruga Ivanova, rođena 1921. u Borojevićima, umrla 1961. u Kruševu, gdje je i pokopana u Milanovića groblju Poda.

2. Obitelj Mare Milanović, rođene Jurković, žene Jozine, rođena 1875. umrla 1970. godine u Kruševu, gdje je i pokopana u Milanovića groblju Poda, imala je 8 članova:

1. Pero (Jozin), rođen 16. 6. 1912. u Kruševu. Zarobljen je 1945. u Sloveniji od partizana i negdje na križnom putu ubijen.
2. Niko (Jozin), rođen 24. 4. 1915. u Kruševu, gdje je i umro 2001. pokopan u Raguževu groblju u Kruševu
3. Janja (Martinova), rođ. Šutalo-Martinović u Svitavi, supruga Perina, rođena 1911. Umrla 1973. godine u Kruševu, pokopana u Raguževu groblju (Usputnica).
4. Ruža (Ivanova), rođ. Pažin-Marjanović u Hodovu (Ljuca), rođena 1917. Umrla 1999. u Kruševu, gdje je i pokopana u Raguževu groblju (Usputnica).
5. Mara (Perina), rođena 29. 9. 1936. u Kruševu, udana u Hrasno – Vinine za Andriju Krešića gdje živi sa svojom obitelji.
6. Boja (Perina), rođena 19. 11. 1939. u Kruševu, udana za Dominika Jurkovića u Makarsku gdje i živi.
7. Jozo (Nikin), rođen 2. 4. 1942. u Kruševu. Umro 1950. u Kruševu gdje je i pokopan u Milanovića groblju Poda.

3. Obitelj Tome Milanovića, Boškovog, rođenog 1867. godine u Kruševu, umrlog 1945. godine u Borojevićima, pokopan u groblju Čemalovina, imala je 16 članova koji su živjeli u Kruševu i Borojevićima:

1. Ilija (Tomin), rođen 1899. u Kruševu, umro ___ godine u Borojevićima, pokopan u groblju Čemalovina.
2. Marko (Tomin), rođen 1902. godine u Kruševu, umro 1973. u Domanovićima. Pokopan u Raguževu groblju (Usputnica).
3. Cvijeta (Markova), rođena Proleta, žena Tomina iz drugog braka, rođena 1889. godine u Borojevićima, umrla ___ u Borojevićima. Pokopana je u groblju Čemalovina.
4. Zora (kći Markova), rođ. Proleta, supruga Ilijina, rođena 1893. godine, umrla ___ godine, pokopana u groblju Čemalovina.
5. Božica (kći Nikole), rođ. Raguž-Bičkić u Kruševu, žena Markova, rođena 1901. Umrla ___ godine u Kruševu, gdje je i pokopana u Raguževu groblju (Usputnica).
6. Martin (Tomin), rođen 1920. u Kruševu. Zarobljen od partizana 1945. u Sloveniji, ubijen na križnom putu.
7. Ruža (Tomina), rođena 1922. u Kruševu, umrla 1942. nesretnim slučajem u Borojevićima, pokopana u groblju Čemalovina.
8. Luka (Tomin), rođen 1925. u Kruševu, poginuo 1942. kao pripadnik oružanih snaga Nezavisne Države Hrvatske. Za grob mu se ne zna.
9. Danica (Markova), rođena 1929. u Kruševu, udana za Luku Proletu u Pješivac, umrla ___ .
10. Nikola (Markov), rođen 1931. u Kruševu. Umro u Čepinskim Martincima 1999. gdje je i pokopan.
11. Boško (Tomin), rođen 1933. u Kruševu. Sada živi u Borojevićima.
12. Anđa (Markova), rođena 1933. u Kruševu, udana za Petra Papca u Burmaze. Umrla u Stocu, pokopana u groblju Pušišta.
13. Ivan (Markov), rođen 1935. u Kruševu. Sada živi s obitelji u Osijeku.
14. Miško (Markov), rođen 1938. u Kruševu. Sada živi s obitelji u Čapljini.
15. Cvija (Markova), rođena 1940. u Kruševu, udana za Vidu Palametu iz Prenja. Sada živi s obitelji u Prenju.

4. **Obitelj Đure Milanovića (Vidinog)**, rođenog 1912. u Kruševu, umrlog _____ godine u Češljakovcima kod Požege, gdje je i pokopan, imala je dva člana:
 3. Božica (kći Nikolina), rođ. Raguž-Petrović, rođena 1909. u Kruševu, umrla u Češljakovcima kod Požege.
5. **Obitelj Bože Milanovića (Ilijinog)**, rođenog 1885. u Kruševu, nestalog 1945. na križnom putu, imala je 6 članova:
 1. Lucija (kći Đurina), rođ. Raguž-Grgić, žena Božina, rođena 1882. u Kruševu, umrla u Vinkovcima gdje je i pokopana
 2. Ilija (Božin), rođen 1920. u Kruševu, 1945. godine zarobljen od partizana kao pripadnik oružanih snaga Nezavisne Države Hrvatske i ubijen na križnom putu.
 3. Anica (Božina), rođena 1919. u Kruševu, umrla u Americi.
 4. Spasoje (Božin), rođen 1923. u Kruševu, umro 2013. u Rijeci gdje je i pokopan.
 5. Vida (Božina), rođena 1927. u Kruševu. Udana za Vidu Papca-Zlatanovića i sada živi sa sinom Marinkom u Stocu.
6. **Obitelj Andrije Milanovića (Ilijinog)**, rođenog 1871. u Kruševu. Tijekom Drugog svjetskog rata smješten u starački dom u Briselu u Belgiji, gdje je i umro 1953. Obitelji je brojala 9 članova:
 1. Mato (Andrijin), rođen 1902. u Kruševu. 1945. zarobljen je kao civil u Sloveniji od partizana i ubijen na križnom putu.
 2. Mara (Stjepanova), rođ. Raguž-Previšić u Kruševu 1899. Martinova žena, otišla kao raseljena osoba iz Austrije u SAD gdje je i umrla u staračkom domu.
 3. Ivan (Andrijin), rođen 1909. u Kruševu; 1945. zarobljen u Sloveniji kao pripadnik oružanih snaga NDH i ubijen na križnom putu.
 4. Ljuba (Ivanova), rođ. Jerinić, u Prenju 1913. Žena Ivanova, otišla kao raseljena osoba iz Austrije u SAD gdje je i umrla.
 5. Đure, zvani Jure, (Andrijin), rođen 1923. u Kruševu, umro 1959. u Klenovniku i pokopan u Jakšiću kod Požege.
 6. Vida (Ivanova), rođena 1936. u Kruševu. Otišla kao raseljena osoba iz Austrije u SAD. Tamo se udala i živi s obitelji.
 7. Boja (Ivanova), rođena 1938. u Kruševu. Otišla kao raseljena osoba iz Austrije u SAD. Tamo se udala i živi s obitelji.
 8. Ruža zvana Runda (Ivanova), rođena 1941. u Kruševu. Otišla kao raseljena osoba u SAD. Tamo se udala i živi s obitelji.

OPASKA: Ljuba i njezine kćeri Vida, Boja i Ruža pokazale su veliki interes za mjesta rođenja i pružale pomoć za vrijeme Domovinskog rata.

7. Obitelj Mitra Milanovića (Đurinog). Rođen 14. 9. 1909. u Kruševu. Ubijen na zvjerski način 8. 6. 1942. na Koščeli od četnika-partizana. 1945. njegovi posmrtni ostatci preneseni su u Milanovića groblje (Poda). Obitelj je imala 8 članova:

1. Ivana, rođ. Šutalo, rođena 10. 9. 1910. godine u Bjelojevićima, žena Mitrova. Umrle u Neumu i pokopana u Kruševu u Milanovića groblju Poda.
2. Božica (Mitrova), rođena 18. 12. 1934. u Kruševu, umrla u progonstvu 1943.
3. Anica (Mitrova), rođena 1935. u Kruševu, umrla u progonstvu 1943.
4. Fanika (Mitrova), rođena 7. 7. 1937. u Kruševu, udana za Nikolu Vujnovića. Umrle u Neumu gdje je i pokopana.
5. Ilija (Mitrov), rođen 18. 7. 1940. u Kruševu sada s obitelji živi u Baču u Vojvodini.
6. Zdravka (Mitrova), rođena 26. 9. 1938. u Kruševu sada živi u Australiji s obitelji.
7. Nikola (Mitrov), rođen 6. 12. 1941. u Kruševu sada živi u Indiji, Vojvodina.

8. Obitelj Stojke Milanović, rođene Raguž-Rogonjić (rođena u Gornjem Hrasnu, žena Đurina iz drugog braka). Kao raseljena osoba iz Austrije otišla u Australiju i tamo umrla. Obitelj je imala 4 člana:

1. Milka, kći Stojkina iz prvog braka s Marićem s Golih Brda, rođena 1920. u Burmazima – Gola Brd, udana za Vjekoslava Kalfića. Kao raseljena osoba otišla iz Austrije u Australiju i tamo umrla. Mnogi je smatraju kao zaslužnu osobu za pružanje pomoći Hrvatima – iseljenicima (emigrantima).
2. Cvjetko (Đurin), rođen 1928. u Kruševu, oženjen Maricom Maslač, kao raseljena osoba otišao iz Austrije u Australiju gdje i sada živi s obitelji.
3. Janja (Đurina), rođena 1931. godine u Kruševu, kao raseljena osoba otišla iz Austrije u Australiju. Tamo se udala i živi sa obitelji.

9. Obitelj Joze Milanovića (Nikolina). Rođen 3. 3. 1902. u Kruševu, umrlog nesretnim slučajem 1958. utopivši se u Dunavu kod Starog Slankamena.. Obitelj je imala 7 članova:

1. Matija, rođ. Šutalo, žena Jozina, rođ. 1905. u Bjelojevićima, umrla 1964. godine i pokopana u Novom Slankamenu.
2. Grga (Nikolin), rođen 21. 3. 1912. u Kruševu. Poginuo kao pripadnik oružanih snaga NDH od strane partizana, ne zna mu se za grob.

3. Ivana (Jozina), rođena 14. 11. 1933. u Kruševu, udana za Vidoja Pavlovića iz Prenja, umrla 1961. u Novom Slankamenu gdje je i pokopana.
4. Janja (Jozina), rođena 7. 1. 1936. u Kruševu, udana za Zdravka Arapovića. Sada živi s obitelji u Živinicama i Neumu.
5. Vera (Jozina), rođena 9. 9. 1938. u Kruševu, udana za Boru Bežanovića. Sada živi u Indiji s obitelji.
6. Mara (Jozina), rođena 12. 3. 1941. u Kruševu. Stradala nesretnim slučajem, utopivši se u Dunavu 1958. kod Starog Slankamena.

10. Obitelj Vide Milanovića (Matinog). Rođen 3. 9. 1915. u Kruševu, umro 1947. u Zemunu, gdje je i pokopan. Obitelj je imala 4 člana:

1. Cvijeta, rođ. Puljić-Handžić, žena Matinova iz drugog braka, umrla 1944. u Novom Slankamenu gdje je i pokopana.
2. Zora (Matina), rođena 19. 4. 1913. u Kruševu, umrla 1950. u Novom Slankamenu gdje je i pokopana
3. Stoja rođ. Raguž, žena Vidina, rođena 1912. u Prenju. Umrla u staračkom domu u Rumi 1993., pokopana u Indiji, Vojvodina.

Što nam ovi podatci kazuju? Oni svjedoče da je u zaseoku Poda, selo Kruševo, 30. travnja 1942. živjelo je 74 Milanovića – od toga 32 muškarca i 42 ženske osobe. Tijekom Drugog svjetskog rata ubijeno ih je od strane četnika i partizana 12. Raselili su se u 12 mjesta na tri kontinenta: Europu, Sjevernu Ameriku i Australiju. Od njih 74 sada (20. 4. 2014.) ih je živo 16 ili 21%.

Do 30. travnja 1942. niti jedan Milanović nije potražio drugo mjesto življenja. Neki od njih su pokušavali ići u služenje kod obitelji bez djece, ali se nisu dulje zadržali - bili su privrženi mjestu rođenja i zajednici u kojoj su živjeli. Nije poznat slučaj da je do 1942. netko od Milanovića počinio ili bio suđen za krađu, ubojstvo ili neko drugo (ne)djelo.

UTEMELJENJE LOGORA ZA HRVATE U KRUŠEVU

U prosincu 1946. i siječnju 1947. KNOJ je zajedno s drugim organima komunističke vlasti, utemeljio u selu Kruševu logor koji je postojao četrdesetak dana. Koliko mi je poznato, bio je to jedini logor takve vrste u stolačkom kotaru. Utemeljenje logora se pravdalo time da se na taj način sprječava pomaganje „škriparima“¹ koji su se skrivali od ondašnjih vlasti. Bio je to izgovor jer se u to vrijeme u Kruševu niti u bilo kojem drugom selu stolačkog kotara nije skrivao nijedan Hrvat. Bili su se sklonili u druga mjesta ili su bili ubijeni.

Osnovni razlog utemeljenja logora bio je otpor stanovništva prema vlasti. U Kruševu su predstavnici vlasti iz Stoca, uz suradnju Mjesnog odbora Drenovac, čije je sjedište bilo u Donjem Poplatu, održavali skupove (konferencije) na kojima su opravdavali ponašanje vlasti i partizana tijekom rata i poraća kada je stradalo više od stotinu stanovnika. Na svakom skupu Kruševljani su se morali braniti od neopravdanih optužbi za sudjelovanje u ratnim zločinima, a posebno su se isticale žene i djevojke onih koji su stradali na križnom putu. Muškarci, kojih je ionako bilo malo, uglavnom su šutjeli zbog bojazni od kazni.

Dobro se sjećam skupova kod škole u Podkuli i na Lužini i pjesama kruševskih djevojaka: „Druže Tito, ako ćemo pravo i nama je naše braće žao!² Ode moja dika preko Bosne, čekat ću je do čet' erest osme! Dvades't godin' ni to puno nije, čekat' svoje zlato sa robije! Slovenijo, prokleta ti ime, tu ubiše moje najmilije! Od Ljubljane i Zidanog Mosta tu najviše naše braće osta!“

Kako vlast nije uspijevala preodgojiti žitelje Kruševa, odlučili su utemeljiti logor u zaseoku Podkula u koji su skupili sve hrvatsko pučanstvo iz Kruševa uključujući i zaselak Čore koji je pripadao selu Bjelojevići. U jednu seosku kuću, koja se načešće sastojala od jedne prostorije s ognjištem, smještali su po nekoliko obitelji. Bilo je zabranjeno kretanje bez oružane pratnje, a hranu nitko nije osiguravao. Koristila se uglavnom hrana koju su obitelji ponijele sa sobom. I danju i noću se boravilo u istoj odjeći.

U tako teškim uvjetima međusobno pomaganje i solidarnost bili su veoma izraženi. Uzalud su pripadnici KNOJ-a svakodnevno pokušavali vrbovati pojedince kako bi odali one koji su tijekom 1945. i 1946. održavali vezu s „križarima“ i „škriparima“ dok su bili na tom području.³ Nekoliko osoba je i odvedeno u zatvor izvan stolačkog kotara. Unatoč takvim uvjetima življenjima nitko nije umro, a rodila su se i dva Milanovića - Tomo i Frano koji su kasnije osnovali svoje obitelji.

¹ Škriparima su se nazivale osobe koje su se skrivale od progona komunističkih vlasti zbog često neopravdanih optužbi za sudjelovanje u ratnim zločinima.

² Radi se o ubijenim hrvatskim vojnicima.

³ Uvidom u UDBINE i druge dokumente (nakon domovinskog rata) nisam pronašao da je jedan žitelj Kruševa bio suradnik UDBe ili OZNE od 1945. na dalje.

NASELJE BARANI I VIDOVO POLJE U DOKUMENTIMA DUBROVAČKOG ARHIVA IZ 14. I 15. STOLJEĆA

Barani su naseljeno mjesto u općini Stolac. Smješteno je ispod planine Hrgud na nadmorskoj visini oko 450 metara, udaljeno od Stoca oko 4 km. U Dubrovačkome arhivu iz travnja 1499. godine spominje se ovo naselje. Barani tada pripadaju području Vidova polja. Dokument, zapravo, predstavlja pisani ugovor kojim se Dragić Milovatović iz Barana u Vidovu polju, uz jamstvo dvojice svojih zemljaka: Radoslava Brančića i Radinca Vitkovića obvezuje na petogodišnju službu i izučavanje zanata kod kovača Jurja Vukičevića. Njegov poslodavac i majstor se obvezao da će po isteku službe dati Dragiću kovački alat prema običaju kojim su se ispraćali oni koji su završavali šegrtski zanat.

Vidovo polje se u srednjem vijeku javlja kao posebna administrativna cjelina izdvajanjem iz kontura ranijih župa, najvjerojatnije iz župe Dubrave ili župe Dabar. Glavna je utvrda na području Vidova polja Vidoški, a glavno njegovo naselje je Stolac. Vidovo polje je u 15. stoljeću pripadalo vlasteli iz roda Kosača. Krajem 14. te tijekom 15. i 16. stoljeća Vidovo se polje kontinuirano spominje u pisanim izvorima. Najstariji prvi spomen Vidova polja potječe s početka svibnja 1393. godine. Vidljivo je to iz dokumenta u kojem se Vukac Bratojević iz Vidova polja obvezuje na četverogodišnju službu kod dubrovačkog vlastelina Junija (Tripe) Đorđića. Vlastelin Junije Đorđić se obvezao da će se brinuti o svome sluzi prema ustaljenim običajima i na kraju službe dati mu zaradu u iznosu od 11 perpera dubrovačkih dinara. Time je Vukac Bratojević zapravo prvi poznati stanovnik stolačkog područja u pisanim izvorima srednjega vijeka.

Slični ugovori o prelasku radne snage i odlasku na izučavanje zanata stanovnika s područja Vidova polja u Dubrovnik, ali i u Italiju, ima i tijekom čitavog 15. stoljeća. Početkom travnja 1417. godine Grubač Ostojić iz Vidova polja obvezao se da ne će bježati od svoga poslodavca, već da će njegove stvari i dobra vjerno čuvati kao dobar sluga. Poslodavac Jakša se obvezao da će u predviđenom vremenu skrbiti za svoga slugu, te da će mu na kraju službovanja isplatiti zaradu od 5 perpera dubrovačkih dinara. Koncem istoga mjeseca Vidovo je polje navedeno u latinskom izrazu kao *PLANUM SANCTI VITI*.

Uz jamstvo Radića Kutjekovića, Milić, Bogetić, Križanović iz Vidova polja obvezao se kao sluga na dvogodišnju službu kod zlatara Mihoča Miloševića. U daljnjem tijeku ugovora Milić se obvezao na vjerno služenje svoga poslodavca, te da ne će bježati od preuzete obveze. Pored brige o sluzi, na isteku dvogodišnje

službe poslodavac će Miliću osigurati zaradu od 8 perpera dubrovačkih dinara. U prosincu 1429. godine Radušin Vukosalić iz Vidova polja, starosti oko 14 godina, obvezao se na dvogodišnju službu i učenje kožarskoga zanata kod Radoja Petkovića u Dubrovniku. U svibnju 1463. godine Vukmir Gojković iz Stoca u Vidovu polju obvezao se na sedmogodišnju službu kod oružara Antonia Obradovića. U Dubrovačkome arhivu iz travnja 1437. godine spominje se i Radoslav Gojslavić iz Vidova polja. On se obvezao ugovorom na trogodišnje služenje kod Jakše Brajkovića. U dokumentu se, među ostalim, navodi kako će se Jakša brinuti o Radoslavu i poslije isteka 3 godine isplatiti mu iznos od 26 perpera dubrovačkih dinara.

U prosincu 1443. Radivoj Boljesalić i njegova supruga Stanica iz Vidova polja daju svoju kći Stanu na službu kod Hendrika iz Firence. Stana se obvezuje da će vjerno služiti svoga gospodara do vremena udaje. Hendrik se obvezuje da će se brinuti o Stani za vrijeme njene službe (smještaj, ishrana, odjeća, obuća, zdravlje, humano ponašanje) sve do vremena Stanine udaje, a obvezuje se i da će je udati. To nije bio jedini takav slučaj. U ožujku 1457. Radoslava, kći Ivanova iz Vidova polja obvezala se na službu kod Leonarda Nikole iz Firence, također Italija. U siječnju 1493. Stanula, kćerka Vukmira i Ljubisave iz Vidova polja obvezala se na dvogodišnju službu kod Marina Dobrića u Dubrovniku. Spomen naselja Barani iz 1499. godine već smo obradili u prethodnome dijelu ovoga teksta.

Stanovništvo s područja Vidova polja može su upratiti i u svom djelovanju u Dubrovniku. U listopadu 1419. spomenut je Dejan Radoslavić iz Vidova polja i njegova supruga Milica u razgovoru o mirazu. Dejan je povjerenik dubrovačkog vlastelina Žore Palmotića i stanovnik Dubrovačke Republike. Miraz je predmet ugovora iz siječnja 1447. godine. Tada je spomenuta Radoslava, kći Radovca Dobrogostića iz Vidova polja.

Stočarstvo i trgovina bili su razvijeni na području Vidova polja i na tome planu bili su intenzivni dubrovački trgovački putevi kroz ovo područje prema sjevernim i istočnim destinacijama. U veljači 1437. godine braća Radoje i Mikan Kejčić iz Vidova polja prodali su za četiri perpera dubrovačkih dinara magarca Dubrovčaninu Nikoli de Lane. Stanovnici Vidova polja se u kreditnoj trgovini javljaju i krajem 15. i početkom 16. stoljeća. U lipnju 1496. kao dužnici zabilježeni su Vranac Radislavić i Radoslav Vrančić. Oni se zadužuju kod Ivana Stjepanovog iz Kotora na iznos od 500 aspi. U svibnju 1501. Vlatko Vukotić i Herak Ivković iz Vidova polja zadužuju se kod Natala Marina Dobrića na iznos od 10 dukata i 34 groša.

Nisu rijetke situacije da je područje Vidova polja i mjesto pljačkanja i razbojništva. U kolovozu 1413. krznar Radojko optužio je Nikšu Kuzmanića i izvjesnog Tomaša Milatovića da su ga opljačkali u Vidovu polju. Godine 1427. registrirana je još jedna pljačka koja se dogodila u Vidovu polju. Nosač Radin Grobovčić optužio je Vlaha Brančića i njegove neimenovane sinove zbog pljačke 6 koza i isto toliko kozlića (jaradi). U rujnu 1450. za pljačku izvršenu u Vidovu polju optuženi su Stjepan Rajanović i Milat Vlatković, ljudi hercega Stjepana Vukšića Kosače.

Za pljačku izvršenu u prosincu 1450. u Vidovu polju optuženi su Milanko Vukšić, te braća Vukašin, Rdibrat i Stjepko Milatović. U lipnju 1469. kao mjesto pljačke i odvođenja dubrovačkih trgovaca spominje se naselje Predolje, smješteno sjeveroistočno od Stoca, na putu između Stoca i Berkovića, bliže naselju Berkovići.

Ivica KARAMATIĆ

STRADANJE HRVATSKOG NARODA DONJE HERCEGOVINE U KRVAVIM PREVIRANJIMA DRUGOGA SVJETSKOG RATA

Ovom prilikom progovorit ćemo o stradanju tamošnjega našeg naroda tijekom opstojnosti Nezavisne države Hrvatske (1941.-1945.), na temelju činjenica napisanih u sjajnoj knjizi *Stradanje Hrvata tijekom Drugog svjetskog rata i poraća u istočnoj Hercegovini* koju su priredili trojica autora: Ivica Puljić, Stanislav Vukorep i Đuro Bender, a objavljena je u Zagrebu 2001. u nakladi Zajednice Hrvata istočne Hercegovine, Župa trebinjske biskupije i Općina Čapljina, Neum, Stolac i Ravno. Prava kalvarija Hrvata u istočnoj Hercegovini bila je 45 godina u komunističkoj Jugoslaviji zabranjena tema. Štoviše, u mračnom komunističkom razdoblju objavljeno je mnoštvo prorežimskih knjiga i članaka, u kojima je smišljeno i temeljito pomućena povijesna istina o izvršenom genocidu nad hrvatskim narodom istočne Hercegovine. Lucidno je o tome Ante Beljo napisao: *O nama Hrvatima su redovito pisali drugi, poglavito naši neprijatelji i financirali su propagandu protiv nas najčešće našim vlastitim novcem*. Stoga istinoljubivi hrvatski povjesničari imaju nedvosmisleni zadatak razbistriti ovu i sve druge komunističke povijesne lažne kaljuže, koje do danas, umjesto znanstvenog pristupa, apsolutno suprotno djeluju i bolesno šire historiografski šund (lažnu propagandu) jugoslavenske i velikosrpske provenijencije uz nezaobilaznu fanatičnu mržnju prema svemu što ima hrvatski predznak.

Višestoljetni križ tlačenja i odnarođivanja

I prije naseljavanja Hrvata na područje od Neretve i Boke, različite vjetrometine sukobljenih interesa velikih svjetskih civilizacija prelamale su se na ovome području. Hrvati Humske zemlje i Tribunija (Trebinja), uz nužne povremene ratove, živjeli su relativno mirno u svojoj novoj domovini koju je knez Branimir, lavirajući između Bizanta i Franaka, uzdignuo na razinu suverene hrvatske države. Prva teška kriza pogodila je ovdašnje Hrvate svršetkom 12. stoljeća, prodorom Nemanjića do Neretve i od tada do danas srpska ekspanzija nije prestajala. Njemački kroničar Helmold je zapisao o pridošlim stanovnicima nasilno proširene Srbije: *Njezini su stanovnici Srbi đavolski sinovi, bez jarma Božjeg, opslužitelji svih zavodljivih tjelesnih nečistoća, (...) đavolski žive život, divljije čak od životinja*. Srpski progoni ovdašnjih katolika doveli su do utrnuća humske biskupije i progona trebinjskog

biskupa. Dolaskom Turaka do Neretve, od 14. i pogotovo od 15. stoljeća staro srpsko zlo samo se uvećalo, stočarski pravoslavni Vlasi stali su uz Turke, a pravoslavna crkva silom je katolike prevodila na pravoslavnu vjeru. Za ovdašnje Hrvate teško je bilo i razdoblje kršćansko-turskih ratova, kada su mnogi Hrvati bili prisiljeni iseliti iz istočne Hercegovine u južnu Hrvatsku. U godinama hercegovačkih ustanaka (1875.-1878.) istočnu Hercegovinu poharali su turski i crnogorski vojnici, a uspostava kneževine Srbije pojačala je velikosrpski upliv na ovo područje, navlastito od 1844., od Garašaninova *Načertanija*. Ni nakon oslobođenja od Turaka, od 1878., pod austrougarskom upravom, hrvatski katolički puk nije prestao biti građanstvo trećega reda i Hrvati su u BiH sve do sloma 'katoličke Austrougarske' imali manja prava od muslimana i pravoslava. Još gore stanje za Hrvate bilo je tijekom potraja Kraljevine SHS / Kraljevine Jugoslavije (1918.-1941.) glede njihova sustavna odnarođivanja. Srpska pravoslavna crkva uživala je sve moguće povlastice, a Katolička crkva je trajno bila u podređenom položaju, uostalom kao i hrvatski narod. U istočnoj Hercegovini srpski radikali su planirali ustrojiti i Srpsku Katoličku crkvu. Hrvati su odnarođavani i velikosrpskom prosvjetnom politikom. U hrvatskim mjestima postavljani su učitelji srpske nacionalnosti ili prosrpski orijentirani muslimani. Žandarmerija je bila bič srpske hegemonije, a srpski je narod bio privilegiran u svakom pogledu. Zabranjivano je svako isticanje hrvatskog znakovlja, a tijekom izbora oštro je kažnjavana hrvatska politička promidžba. Vrhunac velikosrpskog terora nad hrvatskim narodom bio je atentat u lipnju 1928. u beogradskoj skupštini na Stjepana Radića i prvake HSS-a. Poslije Radićeve smrti u kolovozu 1928., nastupa zloglasna diktatura kralja Aleksandra Karađorđevića, teror nad Hrvatima sve je žešći, srpski i crnogorski komiti obnoć pljačkaju hrvatska sela u istočnoj Hercegovini, najuglednije Hrvate guta noć, a mnoge su hrvatske obitelji svedene na prosjački štap. Kao odgovor na četnički teror prema hrvatskom narodu, i u istočnoj Hercegovini, kao i u drugim hrvatskim područjima, ustaše postaju sve popularniji i dobivaju sve više pristaša unutar potlačenoga hrvatskog naroda.

Genocidno djelovanje četnika i partizana

Oko trideset tisuća Hrvata, koji su 1941. živjeli u istočnoj Hercegovini, radosno su pozdravili proglašenje ND Hrvatske. Hrvatsko zadovoljstvo obnovom hrvatske države dobrim dijelom nisu dijelili ovdašnji muslimani, a Srbi pogotovo. Tijekom rata muslimani su se opredjeljivali za stranu koja ima više izgleda za uspjeh. U početku su se opredjelili za NDH, ali su kasnije surađivali s Talijanima, ali i s četnicima u cilju potiranja Hrvata iz istočne Hercegovine. Za Srbe istočne Hercegovine brzi slom Kraljevine Jugoslavije bio je neprebolni udarac, a uskrснуće hrvatske države još ih je teže pogodilo. Tijekom travanjskog rata 1941. u Strugama Srbi su ubili 23 Hrvata, i pokrenuli osvetničku lavinu s hrvatske strane i prije uspostave hrvatske vlasti. Divlji ustaše iz Čapljine u osvetničkoj odmazdi ubili su 15 Srba u Burmazima. Srbi su se u lipnju 1941. masovno pobunili prvi puta, oružana je pobuna slomljena s hrvatske strane. Ponovno u kolovozu 1941. četnici i partizani ustali su rušiti NDH u istočnoj Hercegovini, ubijajući nemilice nesrpsko stanovništvo. Među Srbima, bez razlike pripadali oni četnicima ili partizanima, vladala je žestoka mržnja prema

svemu hrvatskome. Zločinačko raspoloženje srpskih odmetnika odnosilo se na sve Hrvate, podjednako na ustaše kao i na hrvatsku djecu. U Plani 30. srpnja 1941. četnici su u jamu bacili 42 domobrana, o čemu je domobran Luka Marić koji se uspio spasiti napisao 7. rujna 1941. izvješće zapovjedništvu domobranske pukovnije u Bileći: *U noći 30. srpnja oko 11 sati bili smo smješteni u jednoj štali, čuli smo poziv izvana, da naša dvojica izađu napolje... Oko nas je bilo oko 20 četnika, koji su stajali s odkočenim puškama... Kad smo svi bili povezani, pozvali su nas da idemo za njima. (...) Došli smo u neku dolinu, gdje je bila poorana zemlja. Tada nam je njihov zapovjednik naredio da dignemo lieve ruke uvis i pozvao je prvu grupu od desetorice napried... Kako su prvu dvojicu udarili kundacima otraga, oni su odmah pali i za njima ostalih osam domobrana jer su svi bili povezani. Ja sam se nalazio u trećoj grupi. Uspjelo mi je da oslabim veze od užeta i da izvučem ruku. Tada sam se bacio u jednu šikaricu i počeo bježati kroz grmlje. I tako sam uspio izmaknuti sigurnoj smrti i stići u Dubrovnik gdje sam se javio zapovjedniku posade. Tvrdim da su svih 42 domobrana bačena u jamu, odakle sam u biegu čuo tri detonacije, kao da su bile bačene bombe.* Srpski odmetnici etnički su čistili istočnu Hercegovinu od katolika i muslimana, s političkim ciljem stvaranja Homogene Velike Srbije. Srbi nisu pri tome ubijali samo ustaše, oružnike i domobrane, nego su diljem istočne Hercegovine činili neopisiva zvjerstva nad Hrvatima, primjerice u selima: Cerova, Jablanić, Klinja, Kovačići, Milarevo, Obadi, Obalj i Tomišlje. Srpska klanja ovdašnjeg hrvatskog stanovništva, navlastito od jeseni 1941., imala su otvorenu podršku Talijana. Budući su Talijani organizirano razoružavali Hrvate, muslimani se sve više okreću suradnji s Talijanima, a protiv interesa hrvatskog naroda i onodobne hrvatske države. Djelovali su uistinu kao ‘zastave svih boja’. Stolački i čapljinski muslimani osramotili su se masovnim klanjima Srba, a konjički i trebinjski muslimani formiranjem vlastitih četničkih postrojba. Talijani su plaćali formiranje muslimanskih četničkih milicija kako bi što više napakostili Hrvatima. Ništa nisu namjerno poduzimali da zaustave klanja Hrvata ni svršetkom 1942., kada su rečeni zločini izvršeni kroz srpsko-muslimansku suradnju. Genocidno srpsko-muslimansko djelovanje nad Hrvatima istočne Hercegovine dovelo je do masovnoga hrvatskoga izbjeglištva. Mnogo izbjeglica je umrlo od tifusa, gladi, neimaštine te poginulo u partizanskim i četničkim zasjedama. Kao i četnici, i istočnohercegovački partizani, jednako oni srpske i muslimanske pripadnosti, prema hrvatskim civilima su se odnosili posve zločinački i neprijateljski raspoloženi. U komunističkoj Jugoslaviji 45 godina o partizanskim zločinima nad Hrvatima istočne Hercegovine koji su zacijelo imali genocidna obilježja, bilo je strogo zabranjeno govoriti i pisati. Knjiga *Stradanje Hrvata tijekom Drugog svjetskog rata i poraća u istočnoj Hercegovini* donosi brojne primjere upravo genocidnog djelovanja istočnohercegovačkih partizana, to jest konkretna njihova zlodjela u kojima su okrutno ubijali: hrvatske civile invalide, nevinu hrvatsku djecu te bespomoćne žene i stariju hrvatsku čeljad.

Krvava bilanca ratnoga stradanja

Tijekom II. svjetskog rata, na području istočne Hercegovine, prema katoličkim župnim statistikama, smrtno je stradala 2551 osoba hrvatske narodnosti. Od rečenoga broja poginulih 683 su vojnika, 684 su žrtve djeca mlađa od petnaest godina, a 817 žrtava su žene. U župi Aladinići 203 su žrtve, u Čeljevu 113 žrtava, u Domanovićima 138 žrtava, u Dračevu 166 žrtava, u Gradcu 111 žrtava, u Hrasnome 312 žrtava, u Hutovu 106 žrtava, u Neumu 54 žrtve, u Prenju 86 žrtava, u Ravnome 215 žrtava, u Rotimlju 195 žrtava, u Stjepan Krstu 137 žrtava, u Stocu 349 žrtava, u župi Trebinja 118 žrtava, župi Trebinje 45 žrtava, u Gornjoj Hercegovini 153 žrtve te u župi Blagaj 48 žrtava. Do svršetka II. svjetskog rata u istočnoj Hercegovini ubijeni su sljedeći katolički svećenici: don Ante Bakula, don Marijan Vujnović, don Vide Putica, don Ilija Tomas, fra Stanko Bradarić, fra Milan Lapić, don Martin Krešić i don Lovro Konjevod. Don Antu Bakulu u Gornjem Hrasnu srpski su partizani u svibnju 1942. osam dana zvjerski mučili i ubili u Vlahovićima, premda je ovaj svećenik godinu dana Srbima nabavljao potrepštine iz Stoca. U župi Trebinja don Marijana Vujnovića partizani su 31. prosinca 1944. mučili i ubili. Don Vidu Puticu četnici su u Prenju 6. rujna 1942. polili benzinom i zapalili. U selu Klepca don Iliju Tomasa četnici su 30. travnja 1942. izmasakrirali noževima i zaklali. Fra Stanka Bradarića i fra Milana Lapića partizani su 1943. zarobili u Ravnom i strijeljali ih u Rupnom Dolu. U Gabeli su don Martina Krešića 3. veljače 1945. strijeljali partizani. Don Lovro Konjevod ubijen je od partizana polovicom veljače 1945. prilikom putovanja vlakom iz Mostara u Sarajevo.

Rok Čivljak

INTERVJU S POVODOM: MR. SC. STJEPAN KATIĆ

Stjepan Katić i Rok Čivljak

Stjepan Katić, Hotnjanin, Neumljanin, Čapljinač, Humljanin, prijatelj, dobri duh Rebra – kako ga nazvasmo svi mi koji bijasmo u potrebi, Čovjek koji je cijeli svoj radni vijek proveo u dočekivanju i ispraćaju ljudi s mukom i problemima, Čovjek koji se neštedimice davao drugima, Čovjek koji se našao za sve nas na pravom mjestu i Čovjek koji je bio i ostao na svom mjestu! Osim radnog mjesta u KBC Rebro, Stjepan je cjeloživotno i nesebično predan i posvećen umjetnosti, gdje je svojim doprinosom iznimno obogatio hrvatsku likovnu kulturu.

Uz pedest samostalnih izložbi, organizaciji mnogobrojnih likovnih radionica i kolonija, likovnih donacija, suosnivač je umjetničke kolonije u Zaprešiću Matija Skurjeni i

humanitarne aukcije Ivo Košir, More na Rabu i Ninu, jedan je od ključnih pokretača tradicionalne Božićne izložbe i likovnih kolonija u Hrvatskom katoličkom ljekarskom društvu (HKLD), Likovne kolonije u Neumu... Organizirao je međunarodne likovne radionice u Varaždinu i Rabu, dok je također bio inicijator likovnih radionica za opremanje slikama Psihijatrijske bolnice Vrapče kao i izazovnog projekta od 2006. do 2008. godine – likovnih radionica na Rabu za stvaranje 1000 slika namijenjenih novim prostorima KBC-a Zagreb na Rebru. Stjepan je također urednik web stranica hkld.hr, aktivno sudjelujući u radu Hrvatskog katoličkog ljekarskog društva. Svoj doprinos digitalnom prostoru umjetnosti dao je kao utemeljivač i urednik web portala Akademija Art (akademija-art.hr), gdje se kontinuirano posvećuje promociji likovne umjetnosti. Kroz sve ove aktivnosti, Stjepan Katić doprinosi

razvoju umjetnosti, kulture i humanitarnog rada, što ga čini izuzetnim i cijenjenim umjetnikom i čovjekom širom Hrvatske.

Povodom odlaska u mirovinu urednika mrežne stranice HKLD-a i dugogodišnjeg člana Upravnog odbora Podružnice „Branimir Richter“ u Zagrebu, razgovarali smo s mr. sc. Stjepanom Katićem, dipl. ing.

Intervju vodio: izv. prof. dr. sc. Rok Čivljak, dr. med.

Uvaženi dragi Stjepane, čestitamo Vam na dugogodišnjoj karijeri koju ste proveli na Rebru, u Kliničkom bolničkom centru Zagreb, u Kliničkom zavodu za kliničku mikrobiologiju, prevenciju i kontrolu infekcija gdje ste na genotipizaciji uzročnika bolničkih infekcija, proveli veći dio svoje profesionalne karijere. Odlazak u mirovinu može u nekima pobuditi tugu i sjetu, no u ljudi koji su proveli ovako sadržajan i bogat život sigurno predstavlja zadovoljstvo – dijelom zbog uspješno završene jedne karijere, ali s druge strane i zbog otvaranja slobodnog vremena za brojne druge aktivnosti kojima se bavite.

Hvala na čestitci, ali i na posebno lijepom iz duše sročenom uvodu. Drago mi je i osobita čast što ovaj razgovor upravo vodi predsjednik HKLD-a. Tako je, miješaju se različiti osjećaji. Na lokacijama Šalata i Rebro KBC-a Zagreb proveo sam više od 40 godina. Najprije je to bio Centar za biomedicinska istraživanja, vrsna znanstvena jedinica KBC-a, koju je vodio dr. sc. Goran Piljac, zatim nekoliko godina na toksikologiji, neposredno s prof. dr. Franjom Plavšićem te na kraju na genotipizaciji uzročnika bolničkih infekcija kod prof. dr. Smilje Kalenić. Paralelno sam slikao i izlagao na 50 samostalnih izložbi. Ta likovna aktivnost mi je spriječila obranu prijavljene doktorske disertacije, ali se nadam da ću sad imati vremena posvetiti se više toj ljubavi.

Recite nam nešto o sebi: gdje je započeo vaš životni put i kako ste proveli djetinjstvo i mladost?

Rođen sam u Čapljini, na Neretvi, gdje sam pohađao vrtić, osnovnu školu i gimnaziju. Izvorno potječem iz općine Neum, iz mirnog mjesta Hotanj (očeva župa Gradac, gdje sam kršten; u Čapljini u franjevačkoj crkvi primio prvu pričest, pa opet u Gradcu krizman) i Cerovica (majčina župa Hrasno), gdje su mi roditelji i bake molitvom utkali korijene. Prve godine života proveo sam u ovom kraju, a kasnije često dolazio, okružen plemenitim, emotivnim ljudima, čija je ljudskost nešto što danas sve teže nalazimo, s uobičajenim pozdravom *Hvaljen Isus*, ma koliko se puta dnevno susreli. Cijelo područje bilo je prožeto duhom vjere, obogaćujući mi godine ranog djetinjstva.

Ono što mi je obilježilo cijeli život jest činjenica da mi je s nepune četiri godine umrla majka u svojoj 27. godini. Baka Mramorka (tako smo zvali baku Lucu od pok. oca Mate, koja je u Drugom svjetskom ratu izgubila muža i sama živjela, najviše sa mnom) i druge bake iz susjedstva, uglavnom sve bez muževa, nesebično

su mi pružile ljubav i podršku, dajući mi skoro i više nego što bi svojim unucima mogle dati. Njihova prisutnost i briga postale su svjetionik u periodu kada je tuga oblikovala moje dane, a kasnije i orijentir. Prerano preminuli pok. brat Mirko nekako je više pripao baki Mari, majci pok. mame Cvijete. Zvali smo je Krešuša - od Krešića. U ratu je izgubila muža te još petero djece; dva puta dnevno išla je na misu, nakon gubitaka živjela je još desetine godina. Krenuo sam na putovanje iz Hercegovine u Zagreb s osamnaest godina, nosio sa sobom želju, zbog velike tuge, da ne vratim korake u svoj zavičaj. Tako je bilo tijekom desetljeća, međutim život je imao svoje planove i putanja mog povratka postala je neizbježna. Sad rado čekam vidjeti Slavka, Ivana, don Mladena, načelnika Dragana, književnike Peru i Ljubu... Gradac je mjesto sa župnom crkvom Uznesenja Blažene Djevice Marije, u kojoj se nalazi 14 slika Križnog puta Isusovog, kojem sam dao podnaslov Prvi ciklus. Kasnije sam naslikao još tri ciklusa Križnog puta Isusovog, a u mjestu pokojne majke sudjelovao sam u opremanju Umjetničke galerije s 50-ak slika. Vjerojatno je umjetnost žal za izgubljenim krajem ili rajem.

Stjepan Katić

Kako je započela Vaša profesionalna medicinska karijera?

Prvih 15-ak godina radio sam u Centru za biomedicinska istraživanja KBC-a Zagreb, na Šalati, s današnjim vodećim stručnjacima iz područja: Bojan Biočina, Nenad Ban, Željko Sutlić, Darko Anić, Ante Zvonimir Golem, Mladen Petrovečki, Živko Pavletić, Predrag Knežević, Bojana Knežević, Marinko Bilušić, Darko Hauer, Igor Flajsig, Miroslav Čuturić, Ervin Žuljević, Ivan Šupraha, Vedran Batarelo, Željko Krznarić, Tomislav Brkić, Krešo Hrabrić, Darko Počanić, Darijo Slišković,... U tom periodu proveo sam jedan semestar na UC Davis, California, SAD, na istraživanju Molecular and Cellular Biology pod mentorstvom prof. Raymonda L. Rodrigueza, tzv. oca genetskog inženjeringa, s objavljenih 16 znanstvenih radova, od toga 8 CC radova.

Maštao sam da ću studirati arhitekturu, građevinu, možda likovnu akademiju ili čak vanjsku trgovinu. Međutim, po dolasku u Zagreb susreo sam mr. elektrotehnike (kasnije prof. dr. dekan na Elektrotehničkom fakultetu) Nedjeljka Perića koji mi je

rekao: „Dobro je da kao i moj brat Ivan na Tehnološkom fakultetu studiraš kemiju.“ (Kasnije se fakultet pretvorio u 3 fakulteta). Kad smo skupa došli na fakultet, gosp. Andrija na referadi rekao je da je bolje prijaviti se za smjer biotehnologije, tj. biokemijsko inženjerstvo, jer to je budućnost. Tako je i bilo. Nakon početka studiranja, odrekao sam se svoje sportske ovisnosti i posvetio novim obvezama, kasnije proglašen i najboljim studentom. Na PMF-u u Zagrebu magistrirao sam prirodne znanosti, smjer biokemija.

Kada ste osnovali obitelj?

Nakon završenog fakulteta, s 23 godine zaposlio sam se u popularni znanstveni centar. Iduće godine sam kupio stan u Zaprešiću i iste se godine oženio Sniježanom Macan, dipl. oec. Prvu kćer Sendi (današnju doktoricu ekonomskih znanosti) dobili smo iduće godine, a drugu kćer Stelu (također ekonomistica, vlasnica privatnog ureda za knjigovodstvo, financije i savjetovanje) dobili smo nakon osam godina.

Možete li nam ukratko opisati svoj hod unutar HKLD-a, kada ste se i kako učlanili u Društvo i što ste od njega dobili?

Bilo je to 2008. godine kada mi je prof. dr. Jadranka Sentić, naša uvažena dugogodišnja članica, rekla da se javim dr. Roku Čivljaku. Upravo u to vrijeme na Rebru je postavljena kolekcija od 1000 umjetničkih slika, a čije prikupljanje sam vodio (od 2006. do 2008.) i time se ponosim. U tom trenutku dr. Čivljak je radio na organizaciji i izdanju zbirke pjesama *Udostoj me sjene Tvoje* dr. Vlatka Perčina, tadašnjeg dopredsjednika HKLD-a. Nakon tog susreta i poznanstva, u zbirci pjesama lijepo se uklopio i Križni put Isusov, 14 slika koje sam naslikao za 2. ciklus Križnog puta. Sjećam se da je i predstavljanje knjige izvršno organizirano. Bio sam nazočan kao novi član HKLD-a s posebnim osjećajima, među autoritetima. Međutim, dr. Perčin tada je bio teško bolestan. Nakon toga još neko vrijeme je živio. Pok. dr. Perčin ostao mi je u posebnom sjećanju za HKLD. Već tada sam upoznao pok. duhovnika mons. Valentina Pozaića, pok. dopredsjednika prof. dr. Branimira Richtera, pok. dr. Dragu Bunetu i druge članove, koji su mi obilježili život.

U prošlim sazivima Društva obnašali ste brojne funkcije... Kako ste došli do svih tih obveza, kako ih nosite i u kojoj se najviše vidite u budućnosti?

Čast mi je što sam četvrti put izabran u Upravni odbor zagrebačke podružnice HKLD-a „Branimir Richter“. Čini mi se da mi u ovoj životnoj dobi najviše odgovaraju „vizualne“ obveze: mrežna stranica, fotografije, video... uz prepuštanje obveza mlađim članovima, kao uostalom i u drugim dijelovima Društva. U HKLD-u sam upoznao vrsne ljude, koji su profilirali moj život i to želim cijiniti. Lijepo je bilo na hodnicima Rebra susretati prim. Barišića, dr. Galunić-Bilić, prim. Šmalcelj, prof. Sertić, dr. Čaletu, prof. Žagar, dr. Stojić-Brezak...

Godinama uređujete našu mrežnu stranicu i član ste Uredničkog odbora Glasnika HKLD. Kako vidite budućnost HKLD-a i što bi po Vama trebalo učiniti da Društvo bude vidljivije i prepoznatljivije u javnosti?

Tiskani Glasnik HKLD-a, čiji ste Vi urednik, redovito izlazi četiri puta godišnje,

naravno objavljuje se i u elektronskom obliku. To je važan dokument vremena. HKLD ima potrebnu suvremenu web stranicu. Posljednjih godina suočeni smo, uostalom kao i u Hrvatskoj, sa starenjem članova, neki su i umrli. Međutim HKLD ima snažnu Sekciju mladih i nekoliko drugih Sekcija koje uključuju sve više novih članova, čak i studenata. Uz web stranicu, HKLD objavljuje na društvenim mrežama. Brojne podružnice diljem Hrvatske aktivne su, međusobno povezane kako preko mrežne stranice, tako i preko različitih aktivnosti, hodočašća,...

Član ste Sekcije farmaceuta i medicinskih biokemičara HKLD-a. Kako vidite budućnost ove Sekcije u Društvu?

Budućnost ove Sekcije, kao i drugih Sekcija, uostalom i cijelog Društva, je u mladim članovima i povezivanjem s iskusnim članovima i vodstvima. Sekcija je aktivna i potrebna Društvu, ali i Društvo daje značaj važnim djelatnicima u zdravstvu, farmaceutima i medicinskim biokemičarima. Ovdje bih spomenuo i druge brojne aktivnosti Društva, organizacije različitih tečajeva, predavanja, prigodnih hodočašća, povezivanja među članovima, odnosno povezivanja podružnica HKLD-a diljem Hrvatske.

Znamo da se bavite slikarstvom i veoma ste aktivni u umjetničkim krugovima... uređujete mrežnu stranicu AkademijaArt... nedavno smo sudjelovali na otvorenju Vaše izložbe u Koprivnici... Imate li još koji hobi? Kako se opušate uz brojne svoje aktivnosti?

LUX CRUCIS – SVJETLO KRIŽA bio je naziv 50. samostalne izložbe, koja je bila u organizaciji HKLD-a Podružnice Koprivnica i dr. Dražena Sačera, predsjednika Podružnice te HKLD-a Podružnice "Branimir Richter" u Zagrebu i župe bl. Alojzija Stepinca, a otvorena je prošle godine u Galeriji Stepinac u Koprivnici. Izlagao sam još u Gornjogradskoj vijećnici u Zagrebu i drugim zagrebačkim izložbenim prostorima, npr. tada je bio prisutan i prof. dr. Antun Bauer sa suprugom, osnivač Gradskog muzeja u Vukovaru, u Gradskom Muzeju Požega, zaprešićkom Muzeju Matije Skurjenija i drugim prostorima, zatim Gradski muzej Križevci, varaždinski izložbeni prostori, dvorac Bežanec,... Autor sam 16 grafičkih mapa, Zagrebu sam posvetio brojne cikluse, 100-metarske slike na platnu, visine 1,6 metar, rađene u tehnici akrila, naziva 1000 ruža ili Pocvijećeni put u Eden,...

Portal Akademija Art ove godine obilježava 20 godina, i za njegovo uređivanje želja mi je imati više vremena, približiti ga Zaprešiću. Posljednji mjesec gledanost mu je podignuta na 15.000 posjetitelja dnevno. Portal obrađuje i prenosi teme iz cijele Hrvatske, iz svih područja, ali je kultura i umjetnost dominantna.

Spomenuo bih da sam, uz HKLD, aktivni član Kluba Zaprešićana, svoga grada u kojem živim više od 40 godina. Klub je izdavač monografije *Hrvatski suvenir – slikarstvo Stjepana Katića*, autorice Sendi Deželić. U prošlom periodu dobitnik sam Medalje te Plakete Grada Zaprešića. Sudjelovao sam na brojim humanitarnih likovnim kolonijama i aukcijama, a u nekim sudjelujem u organizaciji.

Hvala Vam na razgovoru...

STOLAČKA DOGAĐAJNICA

Martina PRKAČIN

Dan Grada

Bogatim kulturnim, zabavnim i sportskim sadržajima u Stocu se tradicionalno proslavlja Dan Grada i Ilindan, patron Župe sv. Ilije Proroka. Završnica obilježavanja je uvijek svečani prijem povodom Dana Grada Stoca na nekropoli stećaka Radimlja. Prijem, kojem su domaćini bili gradonačelnik Stoca Stjepan Bošković i dopredsjednik Gradskog vijeća dr. Kazimir Raguž, je prilika za druženje s prijateljima, ali i rezime svega onoga što se u Stocu radilo u protekloj godini.

Brojni započeti projekti, ali i oni čiji se završetak tek očekuje, poruka su kako naš grad bogate povijesti i kulturne baštine doživljava svoju razvojnu renesansu. „Ovo je prilika da se prisjetimo naših početaka, proslavimo naša postignuća i okrenemo se budućnosti. Stolac je kroz prošlost prolazio kroz razne izazove iz kojih smo uvijek izlazili jači. Zajedno gradimo Stolac je grad koji je otvoren i koji pruža priliku za sve. Sve što radimo, radimo za svoj Stolac“, rekao je gradonačelnik Stjepan Bošković nakon 20-minutnog dokumentarnog filma o razvoju grada posljednju godinu, u kojem je imao ulogu svojevrsnog moderatora, dok su o projektima govorili voditelji pojedinih gradskih službi.

Brojni uzvanici nazočili su ovogodišnjem svečanom prijemu povodom obilježavanja Grada Stoca – dopredsjedatelj Doma naroda Parlamentarne skupštine BiH i predsjednik HDZ-a BiH Dragan Čović, koji je i počasni građanin Stoca,

zastupnicu u Zastupničkom domu Parlamentarne skupštine BiH gospođa Darijana Filipović, predsjedatelj Doma naroda Parlamenta FBiH Tomislav Martinović, dopredsjedatelj Zastupničkog doma Parlamenta FBiH Mladen Bošković, ministrica i ministar u Vladi FBiH Adrijana Katić i Vedran Škobić, predsjednica Vlade HNŽ-a Marija Buhač i županijski ministri Ivo Bevanda, Mario Marić i Đuro Prkačin, generalni konzul Republike Hrvatske Marko Babić, načelnici, gradonačelnici i predsjednici vijeća općina i gradova: Posušje, Čitluk, Ravno, Ljubuški i Neum, vijećnici u Gradskom vijeću Stoca, gospodarstvenici, predstavnici udruga proisteklih iz Domovinskog rata i ostali.

Kulturni dio proslave u sklopu obilježavanja Dana Grada događao se u Biskupijskom centru Sarsenterum gdje smo publici ove godine odlučili predstaviti autore iz Stoca. U suradnji s Maticom hrvatskom Stolac održane su tri promocije. Nakon pet zbirki pjesama svoj drugi roman *Topologija sjene* publici je predstavio Srećko Marijanović.

Stanko Krnjić, ovogodišnji laureat nagrade "Tin Ujević", u svome gradu promovirao je knjigu poezije *Krljušti* za koju je i dobio nagradu. Kulturni dio proslave završen je predstavljanjem romana *Posljednji tabu*, autora Marija Raguža.

U salonu Gradske uprave održano je svečano potpisivanje ugovora o stipendiranju za akademsku 2023./2024. godinu. Prije potpisivanja, prisutnima se obratio gradonačelnik Stjepan Bošković. U svom govoru je izrazio zadovoljstvo zbog prilike da se i u ovoj godini izdvoje sredstva za pomoć studentima. Stipendiju je u obliku jednokratne novčane pomoći u iznosu od 600,00 KM dobio 201 student s područja grada Stoca.

Gradonačelnik Stjepan Bošković upriličio je i prijem za učenike generacije osnovnih i srednjih škola s područja Stoca. Riječ je o već tradicionalnom prijemu gradonačelnika koji se svake godine održava za učenike generacije, a ovogodišnjem su uz učenike nazočili i ravnatelji škola.

Učenici generacije osnovnih škola, školske 2023./24. godine su: Iman Zilić (Prva osnovna škola Stolac), Marko Kulaš (Osnovna škola Crnići) i Nika Marić (Osnovna škola Stolac). Učenice generacije Srednje škole Stolac, za školsku 2023./24. godinu su: Antonela Papac i Džejlana Šetka.

Darko JARAK & Nikola MATIĆ

SMART fest Stolac Music and ARTs festival

Festival u organizaciji Udruge građana **Inicijativa Stolac** svake godine u mjesecu lipnju u grad na Bregavi donosi spoj glazbe, kazališta, ulične umjetnosti, filma te svega što se može svesti pod nazivnik urbane kulture. Težnja SMART festa jest da kroz različite kulturne i umjetničke sadržaje postane i ostane urbano i kulturno nasljeđe grada Stoca.

SMART fest 2024. godine još jednom je pokazao kako se mali grad može pretvoriti u veliko središte kulturnih i umjetničkih zbivanja. Festival je i ove godine ponudio raznolik program za sve uzraste – od djece do odraslih, od ljubitelja glazbe do poklonika kazališta i smijeha. Nastavio je njegovati svoju misiju: promovirati potencijale Stoca te podizati svijest o važnosti kulture i umjetnosti među djecom, mladima i cijelom zajednicom.

Glazbeni dio festivala obilježio je povratak legendarne grupe **Zoster**, jednog od najznačajnijih bendova regionalne scene. Nakon osam godina, Zoster se u novoj postavi ponovno popeo na pozornicu SMART festa i predstavio album **“Najgori”**, uz neizostavne hitove s prethodnih albuma. Njihov nastup bio je emotivna retrospektiva dva desetljeća karijere, ali i snažan zalag za budućnost – što je publika nagradila dugotrajnim pljeskom i plesom pod zvjezdanim nebom.

Svojom energijom i hitovima festival je dodatno obogatio i **Adi Šoše**, jedan od najtraženijih mladih glazbenika u regiji. Zajedno sa svojim **AL Music Bandom**, Mostarac je oduševio publiku svojom karizmom i jedinstvenom bojom glasa, a atmosfera tijekom nastupa bila je na vrhuncu. Njegove ljubavne pjesme i scenski nastup ostavili su snažan dojam, osobito na mlađu publiku.

SMART fest je i ove godine pokazao koliko mu je važno uključivanje djece u kulturna zbivanja. U četvrtak, 6. lipnja, **Lutkarsko kazalište Mostar** izvelo je predstavu **“Moj prijatelj Bumbi”**, koja je razveselila i nasmijala najmlađe posjetitelje festivala. Predstava je bila pravi hit među djecom, ali i među roditeljima koji su zajedno s njima uživali u šarenilu lutkarske igre.

Istoga dana, festival je dodatno začinjen vrhunskom dozom humora zahvaljujući nastupu **Dragana Marinkovića Mace**, koji je u Stolac donio svoju hit komediju **“Kakva ti je žena, takav ti je život”**. Predstava, koju je dosad pogledalo više od 100.000 ljudi diljem regije, izazvala je salve smijeha među publikom. Macin prepoznatljivi stil i duhovit pogled na muško-ženske odnose pretvorili su večer u praznik smijeha i zabave – toliko snažan da će ga, kako su posjetitelji komentirali, po smijehu pamtiti cijeli grad.

SMART fest 2024. bio je još jedno prekrasno poglavlje priče koja traje. Spoj glazbe, umjetnosti, kazališta i zajedništva još je jednom dokazao kako kultura ima moć povezivanja, inspiriranja i stvaranja zajedničkih uspomena koje se dugo nose u srcu.

Nikola VUJNOVIĆ

USTANOVA „CENTAR ZA KULTURU I SPORT“ STOLAC

Javna ustanova „Centar za kulturu i sport“ Stolac, osnovana u ožujku 2021. godine, postala je središte kulturnog i sportskog života Grada Stoca. Od svog osnutka, Ustanova djeluje s ciljem razvoja kulturno-umjetničkih i sportskih aktivnosti, obrazovanja i informiranja te jačanja društvenih vrijednosti u lokalnoj zajednici. Pod njezinom upravom nalaze se Kulturni centar Stolac, Sportska dvorana Stolac, Sportski centar Crnici i Dom kulture Bobanovo. Tijekom 2024. godine, kroz brojne sadržaje i događanja, Centar je dodatno učvrstio svoju poziciju kao važna institucija u svakodnevnom životu Stočana.

Kulturna događanja – bogatstvo sadržaja za sve generacije

Godina je započela inspirativnim predavanjem s. Dominike Anić pod nazivom „*Tko upravlja mojom srećom*“, koje je u siječnju održano u Kulturnom centru. Predavanje je potaknulo prisutne na razmišljanje o osobnoj odgovornosti, unutarnjoj sreći i upravljanju vlastitim mislima i ponašanjima.

U istom mjesecu, djecu i obitelji oduševio je popularni mađioničar Staneli, čiji su trikovi izazvali oduševljenje najmlađih, stvarajući atmosferu čiste radosti.

Hvalevrijedno i vrlo korisno bilo je predavanje na temu „*Dijete danas – ekrani kao izazov i važnost roditeljskih granica*“, koje je vodila psihologinja Ivana Granić Galić. Predavanje je otvorilo prostor za razgovor o izazovima modernog roditeljstva i ponudilo korisne smjernice za odgoj djece u digitalnom dobu.

Jedan od najimpresivnijih događaja u godini bio je veliki korizmeni koncert „*Requiem*“ Wolfganga Amadeusa Mozarta, koji je održan u prepunoj dvorani Kulturnog centra. U izvedbi je sudjelovalo preko 160 izvođača sastavljenih od renomiranih zborova, orkestra i solista, pod ravnanjem Harija Zlodre. Koncert je bio istinski glazbeni spektakl koji je duboko dirnuo sve prisutne.

Dječji vrtić Stolac organizirao je izvedbu bajke „*Vuk i kozlići*“, donoseći radost i smijeh najmlađima, dok je velika pozornica Centra ugostila i hit komediju Dragana Marinkovića Mace „*Kakva ti je žena, takav ti je život*“, koja je napunila dvoranu do posljednjeg mjesta i izmamila „buru“ smijeha.

Dani Kulturnog centra Stolac – nova tradicija

Posebno se ponosimo organizacijom *Dana Kulturnog centra Stolac*, koji su 2024. godine održani po prvi put, s jasnom vizijom da prerastu u tradicionalnu manifestaciju. Ovo trodnevno slavlje kulture, održano u kolovozu, okupilo je raznoliku publiku i brojne umjetnike.

- **23. kolovoza:** Glazbenu večer obilježio je koncert Tediya Spalata, koji je svojom interpretacijom dalmatinskih klasika dirnuo publiku i stvorio nezaboravnu atmosferu.
- **24. kolovoza:** Komedija „*Kad udari južina*“ u izvedbi Jagode Kumrić i Petre Kraljev, oduševila je sve generacije svojom duhovitom i životnom pričom.
- **25. kolovoza:** Književnu notu donijelo je predstavljanje knjige „*Gromoglasni šapat*“ autora Josipa Milanovića Pisoja, koje je bilo intimno i inspirativno iskustvo za ljubitelje pisane riječi.

Advent u Stocu – čarolija zajedništva

Mjesec prosinac donio je pregršt čarobnih trenutaka. Adventska događanja započela su lutkarskom predstavom u izvedbi Lutkarskog kazališta iz Mostara, koja je obogatila dječju maštu i učila važne životne lekcije. Tradicionalni dolazak svetog Nikole razveselio je brojne mališane, a djelatnici Centra aktivno su sudjelovali u organizaciji manifestacije *Advent u Stocu* – od postavljanja velikog božićnog bora u gradskom parku, do kićenja i upaljene prve adventske svijeće. Drvene kućice i prigodni sadržaji stvorili su jedinstveni božićni ugođaj na Bregavi.

Kraj godine – u božićnom duhu

Godina je zaokružena svečanim *Božićnim koncertom „Radujte se narodi“*, koji se po drugi put održao u Kulturnom centru. Ovaj koncert, dar Grada Stoca svojim građanima, okupio je brojne izvođače: klape Zvizdan, Ero i Providenca, zborove Pro musica, Amadeus i više župnih zborova, uz sjajne soliste. Bila je to večer ispunjena glazbom, zajedništvom i toplinom, koja je ostavila snažan dojam na sve prisutne.

Zaključno, godina 2024. bila je izuzetno bogata događanjima i uspjesima. Javna ustanova „Centar za kulturu i sport“ Stolac nastavlja svoju misiju obogaćivanja kulturnog i društvenog života grada te s ponosom gleda u budućnost, s novim idejama, programima i vizijama koje će i dalje spajati ljude, stvarati uspomene i njegovati vrijednosti zajedništva, umjetnosti i sporta.

Zoran RAIČ

Hercegovački plodovi Mediterana

U petak i subotu, 11. i 12. listopada 2024., već šesnaestu godinu za redom Stolac je bio domaćin tradicionalne manifestacije "Hercegovački plodovi Mediterana" koja je okupila sve proizvođače, stručnjake i ljubitelje mediteranske poljoprivrede iz cijele regije, te postao središnje mjesto promocije autohtonih hercegovačkih proizvoda. Tijekom manifestacije, koja je trajala dva dana, posjetitelji su mogli uživati u izložbenim štandovima koji su nudili raznovrsne poljoprivredne proizvode poput smokava, šipaka, grožđa, meda, maslina te ostalih plodova mediteranskog podneblja.

Također, tijekom sajma održana su i stručna predavanja te prezentacija novih tehnologija i inovacija u poljoprivredi uz poseban naglasak na organsku proizvodnju i očuvanje tradicionalnih sorti. Za svoje najmlađe posjetitelje organizirali smo cjelodnevne vožnje vlakićem kroz grad pružajući im jedinstveni priliku uživanja u Stocu koji je već prepoznat kao "grad muzej pod otvorenim nebom". Na sajmu je sudjelovalo oko 100 izlagača iz svih dijelova Bosne i Hercegovine, Republike Hrvatske, Srbije, Crne Gore i Slovenije. Ponovno smo pokazali i dokazali kako imamo izvanrednu ponudu događanja i bogat asortiman izložbenih eksponata, te mogućnost nabavke plodova vrhunske kvalitete, ali i drugih proizvoda. Sajam je otvorio predsjednik Vlade Federacije Bosne i Hercegovine, gospodin Nermin Nikšić

izrazivši zadovoljstvo što se na sajmu predstavljaju izlagači iz lokalne sredine, ali i iz cijele Federacije BiH i susjednih zemalja.

Također, uz standardno bogatu ponudu, ove godine sajam je imao i humanitarni aspekt. Učenici Osnovne i Srednje škole Stolac odlučili su Dane kruha posvetiti stradalima u poplavama koje su se dogodile u našoj zemlji, te je sav prihod od prodanih proizvoda doniran za pomoć ugroženima, a organizatori su na već prepoznatljivom štandu, koje dugi niz godina koristi Udruženje žena "Most" Jablanica, postavili svoju dobrotvornu kutiju.

Prva večer sajma imala je i kulturno-zabavni program na kojem su nas zabavljali muška klapa *Ero* i tamburaški sastav *Stari fenjer*. Dodjelom nagrada, priznanja i zahvalnica u prostorijama Športske dvorane u Stocu završili smo 16. sajamsku manifestaciju.

Cilj je ove manifestacije ne samo promovirati lokalne proizvode, već i podići svijest o važnosti očuvanja mediteranske baštine i okoliša

Andželko ŠUTALO

STOLAČKA TARČA

Stolačka tarča 2024:

Povratak u srednji vijek na Vidoškom gradu u Stocu

Stari grad Vidoški iznad Stoca 24. i 25. svibnja 2024. ponovno je postao pozornica srednjovjekovnog spektakla zahvaljujući devetom izdanju manifestacije “Stolačka tarča”. Ovaj jedinstveni srednjovjekovni sajam u Bosni i Hercegovini, organiziran od strane Povijesne postrojbe vitezova hercega Stjepana Kosače uz potporu Grada Stoca, privukao je brojne posjetitelje iz zemlje i inozemstva.

Bogat program za sve generacije

Manifestacija je započela u petak poslijepodne, s posebnim naglaskom na aktivnosti za najmlađe. Djeca su mogla sudjelovati u raznim igrama poput skakanja u vreći, povlačenja konopa i jahanja ponija. Osim toga, organizirane su radionice slikarstva, keramike te edukativne prezentacije o životinjskom svijetu, uključujući ovce, divlje svinje i druge životinje.

Viteške borbe i međunarodni karakter

Središnji događaj manifestacije bila je spektakularna “Bitka za Hercegov grad”, koja se održala u subotu uvečer. Više od stotinu kostimiranih vitezova iz Bosne i Hercegovine, Hrvatske, Mađarske, Slovenije i Srbije sudjelovalo je u ovoj uprizorenoj borbi, oživljavajući duh srednjovjekovnih vremena. Nakon bitke, posjetitelji su uživali u vatrenom showu i glazbenim nastupima, uključujući srednjovjekovni sastav iz Mađarske “Hollóének Hungarica”.

Kulturni značaj i turistički potencijal

“Stolačka tarča” nije samo manifestacija koja oživljava povijest, već i značajan kulturni događaj koji doprinosi promociji Stoca i Hercegovine. Gradonačelnik Stoca, Stjepan Bošković, istaknuo je važnost manifestacije za lokalnu zajednicu, naglašavajući kako je “Stolačka tarča” postala prepoznatljiv brend grada i cijele regije. Tijekom manifestacije, smještajni kapaciteti u Stocu bili su popunjeni, a na ulazu u grad zabilježene su velike gužve, što svjedoči o rastućem interesu i turističkom potencijalu ovog događaja. Organizatori već najavljuju jubilarno deseto izdanje “Stolačke tarče” koje će se održati 23. i 24. svibnja 2025. s obećanjem još bogatijeg programa i većeg broja sudionika. S obzirom na dosadašnji uspjeh, očekuje se da će manifestacija nastaviti rasti i privlačiti sve veći broj posjetitelja, dodatno obogaćujući kulturnu i turističku ponudu Hercegovine.

U Sarsenterumu predstavljen roman *Topologija sjene* autora Srečka Marijanovića

U organizaciji Grada Stoca i Matice hrvatske Stolac 13. 7. 2025 god. je u duhovno – kulturnom centru Sarsenterum održano predstavljanje knjige *Topologija sjene*, autora Srečka Marijanovića. Predstavljajući su bili Ivan Baković, Tina Laco i Marija Pavković Baković. Ivan Baković uz par simpatičnih anegdota nasmijao je sve prisutne koji su došli na predstavljanje i tako napravio uvod u predstavljanje Marijanovićeve knjige uz naglasak kako Srečko piše na jedan lijep način u kojem svatko može naći nešto za sebe.

Marija Pavković Baković uz predstavljanje knjige naglasila je da je prvi put u Stocu, te se zahvalila na pozivu i prilici da sudjeluje u predstavljanju knjige. Ulomak knjige po svom izboru pročitala je Karla Aleksić. Za glazbeni dio večeri pobrinuli su se Tomislav Perić i Lucija Šimunović.

Nika PROLETA

Čizme smrti i bijele ruže

Prvonagrađena kratka priča o Domovinskom ratu autorice Nike Proleta, studentice Umjetničke akademije u Splitu. Priča je objavljena u listu Hrvatski vojnik.

Zvoni mi u ušima. Pokrivam ih. Ne prestaje. Nikad ne prestaje, a možda nikad i neće. Poludjet ću. Oni dolaze. Ubit će nas. Ruke mi se tresu. Jao! Kruli mi u stomaku. Mogu li oni to čuti?

Ne mogu zaustaviti jecaje.

„Ššš. Moramo biti tiho!“ mama mi govori. Ne mogu šutjeti. Srce mi cvili. „Iz srca cvili, mama. Ne želim da to radi, ali ne znam kako ga zaustaviti“, želim joj reći, a ne smijem. Oni će me čuti.

Daske iznad nas cvile. Teške čizme gaze po njima. Čizme smrti. Čujem kako hodaju, polako, oprezno. Cvilež u meni je prejak. Je li to moje srce ili su to daske? Mama se trese. Stišće moju ruku u svojoj pomalo prečvrsto.

Stale su. Tišina. Znaju da smo tu.

Zar je ovo kraj? Ja još nisam živjela, a trebam umrijeti. Zar je već vrijeme, Isuse? Ne daj im, molim te, ne daj im da nas ubiju. Nismo uradili ništa loše. Ne daj, molim te!

Djevojčica koja je tek počela živjeti vrištala je iz sveg glasa, ali u sebi. Klečala je na podu uskog prašnjavog podruma s majkom. U potpunom mraku bile su od jutra. Nisu znale ni koje je doba dana. Bile su gladne i umorne. Majka pogotovo. Više se nije ni sjećala kada je zadnji put malo odspavala. Trzale su se na svaki pucanj, na svaki zvuk i svaki šum koji je dopirao izvana. Kći je plakala, niz njezine obraze su tekle rijeke. Majka ju je gledala ukočenim očima. Na njezinom licu nije više bilo suza. Oči su joj se osušile već odavno.

Granate su padale. Vani su se čuli pucnjevi i krikovi. Prisjećala se dana kada je rodila malo biće. Sjećala se kako je ono plakalo. I kako je uzela maleno od krvi crveno i smežurano dijete u svoje naručje i gledala te obraze, oble kao bregove, kako po njima teku mali potoci. Sad to dijete opet plače i ona nema riječi da ga utješi. U njoj samo raste strah, tutnji u njoj poput grmljavine, strah da će opet u

svojim rukama držati krvavo tijelo, ali ovaj put ne živo. Strah je to koji ne smije samoj sebi obznaniti, razložiti, strah koji si ne smije naglas izreći jer to bi je ubilo i ta smrt bila bi strašna. Jednom rukom stiskala je ruku svoje malene djevojčice, a drugom krunicu. Čula je čizme kako se brzo kreću. Sve jasnije i jasnije. Otići će, lagala je samoj sebi. Otići će i sve će opet biti dobro.

„Pogledaj me“, privukla je dijete k sebi i rukama joj obujmila lice. „Mila, živjet ćemo. Dobro? Živjet ćemo, obećavam ti“, rekla je što je tiše mogla. Privila je djevojčicu sebi na prsa i da je mogla, sakrila bi ju sebi u srce. Taj zagrljaj bio je posljednji očajnički pokušaj jedne majke da zaštiti svoje dijete. Žene koja je znala da će ona i njena kćer živjeti, ali možda ne više na ovom svijetu. Ne u ovoj skromnoj kućici, u njihovom nekad toplom domu, već u vječnosti, na bijelim mekim oblacima. Tamo gdje je mir i gdje anđeli pjevaju uz harfu.

Ona je znala da je svemu došao kraj. Suze su potekle niz njezino nježno mlado lice, po upalim obrazima i suhoj koži. Znala je da su čizme uskoro tu, ali nije imala snage pogledati smrti u oči. U posljednjem trenutku zamolila je Gospu samo da poštede njezino dijete muka. Živjeti dugo ili umrijeti brzo, bila joj je to posljednja želja.

I sjećala se bijelih ruža koje joj je muž donosio. I njihovih zajedničkih sporih šetnji. Kućice za lutke koju su zajedno napravili kćeri. I kako se ona sva nasmijana igrala s njom svakog jutra. Osjetila je miris vrućih pogačica svoje bake. Čula je harmoniku. Prvi ples. Jutarnja rosa. Okus hercegovačkog vina. Zvona tek izgrađene crkve. Plač djeteta.

Čula je kako čizma ljubi petnaestu, posljednju stepenicu do njihovog uskog mračnog podruma.

Bum!

Majka je jedva podigla kapke. Iznad nje prostirao se komad sivog neba. Kosa njene kćeri ležala joj je na grudima. Pokušala je podići lijevu ruku da djevojčici makne kosu sa lica, ali nije mogla. Polako je podigla desnu. Bila je krvava.

„Ooh, molim te, neka je to moja krv!“ govorila je pogledom uprtim u nebo.

Pomakla je duge crne pramenove kose djetetu s lica i osluškivala. Malena je disala tiho, teško i s prekidima, ali majka je sebe tješila misleći – dobro je, sve će biti dobro dok ona diše.

Uspjela je okrenuti glavu nadesno. Oko njih je sve bilo porušeno. Osjetio se

barut. Smrad. Miris smrti. Nekolika metara od nje ležao je muškarac. I znala je po obrisu tijela i ispruženoj ruci, to je on. Čovjek s kojim je stala pred oltar, njezina srodna duša. Na metar od njega je ležala čizma. Čizma koja nije stigla donijeti smrt.

Došao je kraj oluje. Nebo se razvedrilo, a zemlja je ostala crna i sve na njoj ostalo je u mraku.

U ušima njihove kćeri više nije zvonilo. Ni crkvena se zvona više nisu čula. Bilo je tiho kao na groblju. Granata, brza smrt. Disanje je utihnulo. Majčino srce se raspolovilo. Pao je mrak i u njoj je zavladała beskrajna tišina.

Sve je ležalo u pepelu. A iz pepela se opet rodila crkva, i kuće, i djeca. I cvale su bijele ruže, a anđeli su ih polijevali rosom.

Marijana KRMEK

Izložba Antona Cetína u Stocu

Stolačkoj se publici 29. travnja 2025. predstavio veliki hrvatski i svjetski bard likovne umjetnosti Anton Cetin. U klasi profesora Marijana Detonija na Akademiji likovnih umjetnosti u Zagrebu diplomirao je 1964. Ubrzo odlazi u Pariz, a potom u Kanadu gdje i danas živi i radi kao profesionalni slikar i grafičar. Dobitnik je mnogobrojnih nagrada i priznanja, a neke od njih su: *Umjetnik godine*, prema izboru Kanadsko-hrvatske umjetničke udruge (1986.); *Red Danice hrvatske s likom Marka Marulića* (1995.) te *Red hrvatskog pletera* (1995.). Mare nostrum Croaticum dodjeljuje mu 2001. u Zagrebu plaketu i priznanje za izniman doprinos u području umjetnosti i kulture.

Anton Cetin i predsjednik Matice hrvatske Stolac, dr. Mladen Bošković

Malobrojnoj stolačkoj publici Cetin se predstavio s čak 23 rada u raznim tehnikama koji uglavnom prikazuju njegovu prepoznatljivu Evu, ženu inspiriranu slučajnim susretima na ulicama Pariza i trajno oslikanu majstorskom rukom velikana likovne umjetnosti. Izložbu je u Duhovno-kulturnom centru Sarsenterum otvorio predsjednik Matice hrvatske Stolac dr. Mladen Bošković, a o djelu Antona Cetina govorio je njegov dugogodišnji prijatelj Ljubo Krmek čije se recenzije nalaze u mnogobrojnim monografijama i katalogima o djelu Antona Cetina.

Prigodno se publici obratio i sam autor čije je putovanje od Kanade do Stoca trajalo punih dvadeset i devet sati. Za svoj devedeseti rođendan, koji će obilježiti sljedeće godine, autor priprema izložbu od devedeset radova na kojima trenutno predano radi.

Umjetnik i ljubiteljica njegovog stvaralaštva

Umjetnik s prof. Palametom ispred izložaka

Marijana KRMEK

Patria nostra u Boki kotorskoj

Više nego ikad ranije ljudi iz raznoraznih razloga putuju donoseći sa svojih putovanja, osim trajnih uspomena i objava na društvenim mrežama, suvenire u vidu magneta, oslikanih torba i tanjurića s prikazom posjećenog mjesta i kraja i tu najčešće priča o putovanju staje. Kada s putovanja doneseš kući, uza sve navedeno, osjećaj ljubavi i pripadnosti koji svaki dan unutar tebe buja, tinja i vrišti – onda jednoga dana iz tebe grune i progovori *Patria nostra*, poema o proživljenom putovanju Bokom. Eto, upravo se to dogodilo književniku Ljubi Krmeku koji je ovaj put otišao i korak dalje u svom umjetničkom izričaju. Naime, poema je u suradnji s ak. sl. Ernestom Markotom prerasla u istoimenu poetsko – slikarsku mapu koja je u petak, 2. svibnja 2025. predstavljena u Kotoru u bajkovitom prostoru crkve sv. Duha.

Boris Njavro, Domagoj Vidović, Ljubo Krmek i Ernesto Markota

Večer su svojom izvedbom dobrodošlice otvorile flautistice Dunja i Bruna, nakon čega je moderatorica Ana Vuksanović najavila domaćina Zvonimira Dekovića, predsjednika Hrvatskog nacionalnog vijeća Crne Gore. Gospodin Deković je u svom obraćanju naglasio kako mapa *...nije samo spoj stiha i slike, već iskaz ljubavi prema Boki, zapis identiteta i tiha, ali snažna posveta zavičaju. Podsjeća tko smo, odakle dolazimo i zašto nam je zavičaj svet...*

Uslijedila je potom razmjena darova na relaciji Stolac – Kotor, Hercegovina – Boka. Prilikom pozdraviti nazočne imao je, i lijepo je iskoristio, predsjednik Matice hrvatske Stolac, dr. Mladen Bošković koji je napravio poveznicu između Hrvata u Stocu i Hercegovini i Hrvata u Kotoru i Boki kotorskoj. Izlaganje je odisalo nadom, snagom i vjerom u budućnost i opstojnost. Dr. Bošković iskoristio je prigodu pozvati na suradnju s Maticom hrvatskom Stolac koja već sljedeće godine Stolačko kulturno proljeće planira obojiti bokeljskim bojama, kako u zborniku tako i u Vidoškoj pjesničkoj noći. Predsjednica ogranka Matice hrvatske Boke kotorske, gospođa Marija Mihaliček, izrazila je u svom obraćanju zadovoljstvo zbog prilike za upoznavanje članova Matice hrvatske Stolac koji predstavljaju njezin zavičaj pokazujući tako bliskost i poštivanje prebogatog kulturnog nasljeđa. Dojmove o likovnoj dimenziji mape iznijela je vrlo stručno osvrćući se na svih sedam slika koje prikazuju sedam najpoznatijih vjerskih simbola Boke. Izlaganje je završeno riječima zahvale autorima *...koji su istakli bliskost i zajedništvo u sličnim sudbinama hrvatskoga naroda u naše dvije države...*

Zvonimir Deković uručuje dar predsjedniku Matice hrvatske Stolac

U nastavku večeri o Ljubinoj poemi progovorili su i stručno i prijateljski toplo predstavljači Boris Njavro, predsjednik Društva dubrovačkih pisaca, i dr. sc. Domagoj Vidović, djelatnik Instituta za hrvatski jezik i jezikoslovlje u Zagrebu. Boris se, kao živi svjedok Ljubinog inspirativnog putovanja u Boku, osvrnu upravo na taj dio poeme – prošao je put od začetka ideje pa sve do realizacije. Spontan kakav jest, u više je navrata publiku nasmijao svojim suptilnim humorom kojeg dozira znalački mudro. Domagoj je o istom pričao na samo njemu svojstven način krećući, naoko, u izlaganju iz daljine, a zapravo je sve vrijeme itekako u Patria nostri – i dok objašnjava podrijetlo prezimena Krmek i dok citira Ljubine stihove iz nekih prošlih izdanja naglašavajući najdraže mu, one koji su ga trajno vezali za Ljubinu poeziju:

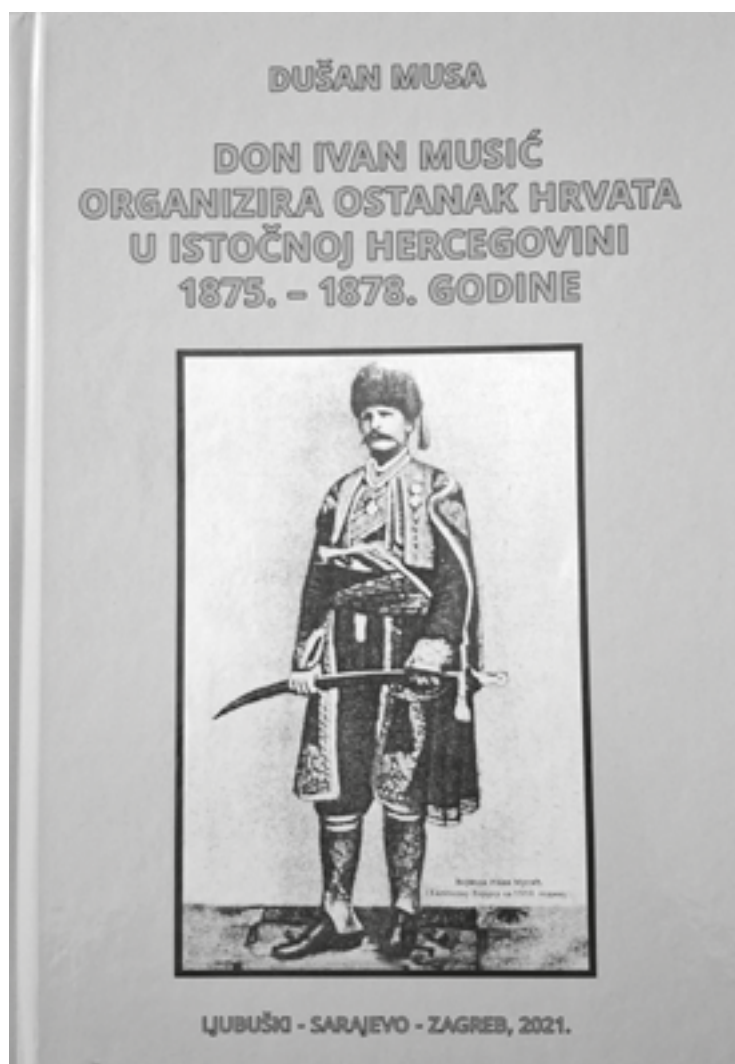
*Bilo nas je
Sedam
Robova*

Na trgu Drijeva

Svi odreda zorli

...

Na samom kraju nazočnima se obratio Ljubo Krmek riječima zahvale domaćinima i posjetiteljima koji su došli u zaista zavidnom broju iz svih dijelova Crne Gore. Promatrah neko vrijeme susret Ljube i onih koji su s knjigom u ruci prilazili na potpis i posvetu i srce mi se ispuni radošću. I ambijent, i večer, i organizacija, i glazba, i mapa, i izložene grafike, i predstavljači, i voditeljica, i flautistice... baš sve i baš svi odisali su mirom, ljubavlju i nekom bratskom bliskošću.

Miroslav PALAMETA

Ulomci o kulturnim tradicijama iz Donje Hercegovine

(skica za širu studiju)

I.

Kultura je riječ sa širokim rasponom značenja, a nastala je od latinskog glagola *colere*, zapravo od njegova participa perfekta *cultum*, koji se svojim značenjima *uzgajati, saditi, obrađivati, skrbiti, nastojati, njegovati* prije svega odnosio na zemljoradnju, iz koje su ponikle najvažnije svjetske civilizacije, a onda i na druga područja značenjima *štovanja, uvažavanja, polučivanja milosti*. Svakako bi se moglo nastaviti s tim značenjima! Ipak, na osnovi navedenog ne bi se pogriješilo kad bi se kultura pojedinca i zajednice odredila produhovljenim i osmišljenim odnosom prema nekomu i nečemu, čak i prema samoj kulturi, kulturnim dobrima, kulturnim tradicijama, kulturi govorenja, kulturi posta i molitve, kulturi čitanja, kulturi tijela i duha, do u beskraj. Kako se dogodilo, primjerice, u prehrambenoj kulturi da je u prostoru Donje Hercegovine, u kojem mi živimo, jedino na Mediteranu sačuvana sve donedavno proizvodnja ovčjeg sira u mjehovima o kojoj svjedoči Homer u *Odiseji*, napisanoj prije skoro tri milenija? Je li frizura naših baka i prabaka s razdjeljkom po sredini glave i dvjema pletenicama, spletenima u krug, pa sve prekriveno širokim rupcem kao na jednom kamenom rimskom portretu iz Trebižata puka slučajnost? Kako to da su naši stari stoljećima svoga oca zvali *ćaća*, što je dalmatsko-romanska inačica hrvatskog i uopće slavenskog *otac*, kao što svjedoči sačuvana dalmatska inačica Očenaša (*ćiaççe nostru- Oče naš*)? Što je pogodovalo da riječ *vatra* iz albanskog istisne riječ *oganj* koju smo dijelili s našim slavenskim susjedima od iskona? To nije isto kao potpuna podudarnost halštatskih makaza za šišanje brava iz VI. st. prije Krista s nožicama kojima su Papci u Bitunji, Vujnovići u Doluši ili Raguži iz Kruševa podstrizali svoje ovce i ovnove sve dok je bilo ovaca i koristi od vune. Jednostavno, te nožice kao i drugi slični alati dostigli su svoju najsavršeniju formu već u davnini i nije ih trebalo mijenjati. O drugim navedenim kulturnim tradicijama i činjenicama trebale bi cijele antropološke studije pa da se bude tek na tragu potpunog odgovora. Dakako, i kultura se mijenja s načinom života, a s njom i identitet njezinih nositelja. Svjedoci smo posvemašnjeg utonuća seoskih kulturnih tradicija i mijena koje one izazivaju. Ponešto se još održava iz tog kompleksa i nestat će s pripadnicima generacije koja ih još prakticira. Poznatu dječju molitvu

prije spavanja, iznimno pamtljivu zbog svog ritma, teološki sadržajnu, s arhaičnim sintaksom, ali posve razumljivu (Oдох лећи Boga reći / Oдох спати Boga zvati / Bog će nama dobro dati / i Marija Mati! / Bog se diže na nebеса / Nebеса se otvoriše / anđeli se pokloniše sveti Vide vidi mene, / slavna Gospo krili mene, / da mi tijelo ne pogine, / da mi duša ne propadne. // S krstom legoh, / s krstom ustah, / krst me čuva do ponoći, / svi anđeli od ponoći, /sam Bog dovijeka. //) ne poučavaju više bake, majke, tetke, kao dio tradicionalne obiteljske predaje i pobožnosti. Djeca možda znaju neke druge molitve za istu priliku iz katekizama ili s vjeronauka. To je ritam mijena. Za nju neće uopće znati unuci ako je sada ne zapišemo. Na ovom našem prostoru pogubno je zaboraviti određenu praksu koju drugi počnu svojatati i tvrditi da na ovom tlu nema tvoga korijenja ni tvojih predaka.

Valja zapamtiti i imati na umu da je stara Trebinjska biskupija, kojoj su sve do u XV. st. pripadali i Konavli, osnovana u benediktinskom samostanu Sveti Petar u Šumi, u današnjem selu Čičevu južno od Trebinja. I Stonska biskupija, koja je pokrivala Humsku zemlju, imala je svoje središte također u benediktinskom samostanu, u onom Gospe od Lužina u Stonskom polju. Obje negdje iz X. stoljeća bile su podređene dubrovačkom nadbiskupu. To pitanje o djelovanju montekasinskih benediktinaca zasebna je tema. Obje te biskupije, premda stoljećima izvan dubrovačkog teritorija, bile su podređene dubrovačkom nadbiskupu. Kako vrlo kompetentno tvrdi profesor Milenko Krešić, sve do XIII. st. ti su prostori bili isključivo pod zapadnom, odnosno rimskom crkvenom upravom. Treba se samo prisjetiti da je Vukan Nemanjić, vladar Duklje i Raške, bio katolik do kraja života, da je njegov brat Stjepan, također, bio najprije kršten u katoličkoj crkvi u Podgorici. Valjalo bi znati da je još u XII. st. dukljansko-barski biskup, u literaturi poznat kao Pop Dukljanin, naveo sve humske župe, nesumnjivo administrativne i vjerske teritorijalne jedinice jedinstvenog crkvenog ustroja.

Iz opsežne teme o kulturnim tradicijama na prostoru Donje Hercegovine, koja se dijeli sa susjedima i drugima, članak se zaokuplja s nekoliko tradicijskih pojedinosti koje obilježavaju ponajprije kulturu Hrvata stare Trebinjsko-mrkanske biskupije na području današnjih općina Stoca, Ravnog, Neuma, dijelova Čapljine i Mostara, a nastale su pod utjecajem njihove pripadnosti Katoličkoj crkvi.

Svakako valja imati na umu da je ta vrlo stara biskupija dobivala svoje prelate tijekom turske vlasti uglavnom iz redova dubrovačkog plemstva, koji su rijetko dolazili u doticaj sa svojim vjernicima, među kojima nije bilo ni stalnih svećenika. Stoga je vjerska tradicija obiteljskih zajednica bila najsigurnije uporište u održavanju pobožnih i vrlo starih tradicija. Tako je kićenje njiva i torova bršljanom od Stona, gdje se naziva *gobinanje*, sve do blagajskih sela pretkršćanski običaj plodnosti koji je kristijaniziran upotrebom krštene vode i koje kršćanske molitve. Uz božićne pjesme, koje se pjevaju uglavnom u crkvama uz blagdane, kao što je *U se vrijeme godišta* (ne u *sve* vrijeme, jer oblik *se* staroslavenska je zamjenica *taj ta to* i prilog ovdje, kao na stećcima *Se leži* ili *a se leži*) zapisane uz druge još u XIV. st., postoje i pjesme koje popularno svijet u spomenutim krajevima naziva *veseljanje* zbog pripjeva *veselo, veselo*, iznimno stare tradicije i visokokvalitetnog napjeva koje

se pjevaju cijeli advent i uz božićne blagdane. Prve su se pjevale u crkvi, a druge u različitim prigodama po selima tijekom adventa. Nisu prelazile crkveni prag, ne zato što su u svojim sadržajima čuvale davne naslage pretkršćanskih kultova plodnosti, ali su se održale makar u repertoaru pjevačkih društava. Njihovi vrlo kvalitetni napjevi upućuju na to da je njihovo prakticiranje bilo rasprostranjenije od spomenute teritorijalnosti, kao što pisana svjedočanstva jamče za običaj mirboženja. Pjevale su se tijekom cijelog adventa. Valjalo bi ovdje tek spomenuti iz područja obiteljskih običaja kulturu darivanja, zašto su bile rezervirane tri nedjelje prije Božića, nazvane po darivateljima: djetinci, očići i materice!

Zaista, na Badnji dan zadijevane su kite bršljana na sve njive, na sve stube i klance, na kuće, janjila i štale, na grobove pokojnika. Domaćin bi s nekim od muške čeljadi išao u badnjake, tri debla od tri dupčića. I oni su kićeni bršljanom dok su bili prislonjeni pred kućnim vratima, prije nego što bi ih u božićnoj noći naložili prekrižene na ognjištu. Važan motiv i božićna praksa, koja je davno zaboravljena, bio je polaznik. To je prvi čestitar, obično dječak, nikad djevojčica, koji ulazeći u kuću baca šaku žita po ognjištu i ukućanima govori: "Kako vas je Božo pohodio?" Ukućani mu uglas odgovaraju: "I s tobom zajedno!" Svakako je iznimnu važnost imala praksa "mirboženja" u Donjoj Hercegovini. I stari i mladi, i ženski i muški, svekrva i nevjesta, svatko sa svakim, s rođacima i bližnjima, čak i s onima s kojima se nije cijelu godinu govorilo, s kim se bilo u oštroj zavadi, svi bi se zagrlili i poljubili izgovarajući riječi: "Mir Božić, i mi Božji, Isus se rodi, dade nam mir Božji." To je podrazumijevalo ispričavanje i opraštanje za sve što je tijekom godine kome našao učinjeno. Uz božićni vrlo rani objed, domaćin je iznosio planove za sljedeću godinu: što kupiti i prodati; koga, ako Bog da, oženiti ili udati, gdje i što posijati. Kad bi domaćin nekom od sinova rekao da on ugasi nakon ručka svijeće, obično komadićem kruha umočenim u vino, to je značilo da mu predaje domaćinsku dužnost i čast.

Već spomenuti dobro smišljeni obred mirboženja, koji je počinjao u rano božićno jutro u svakoj obitelji, zadržao se u živim ostacima Trebinjsko-mrkanske biskupije sve do novijih vremena. I danas se prakticira, makar u obiteljima koje drže do tog običaja. Čini se da se nije obavljao samo kod katolika Donje Hercegovine, već u širem hrvatskom priobalnom prostoru! Hrvatski latinist iz Šibenika Juraj Šižgorić opisuje jezgrovito isti običaj u svom rodnom gradu uz druge običaje u adventsko vrijeme tijekom prosinca. Iako nema nakanu isticati detaljnosti etnološke naravi, već samo osvijetliti blagdanski ugođaj i po latinističkoj stilizaciji dovoditi u vezu s davnim rimskim običajima, Šižgorić ipak u svom tekstu sugestivno upućuje na to da se obred mirenja i čestitanja na božićno jutro pod nazivom mirboženje sačuvao u Donjoj Hercegovini još pet stoljeća nakon njegova zapisa.

„I kao što su se za vrijeme Saturnalija u Rimu dječaci igrali orasima, a odrasli se ljudi kockali, donosili darove i zauzvrat dobivali na gozbi druge darove, tako se taj običaj održava u gradu Šibeniku o najvećoj svetkovini, rođenju Gospodinovu, u onom mjesecu u kojem su oni to radili u okviru Saturnalija, a mi, uklonivši pogansku zablude, za vrijeme Božića. Zato Seneka piše o tome Luciliju ovim

riječima: *Prosinac je mjesec kad je Rim u najvećem poslu. Sve odzvanja od silnih priprema. Na najsvečaniji dan, na Božić, svetkujući taj blagdan ovdje jedan cjeliva drugoga javljajući tako kao jamci mira da je došlo vrijeme spasenja i da se rodio tvorac mira, za kojim je silno čeznula čitava zemlja i čijoj se ljepoti divi sunce i mjesec.*“ (Et, ut in Saturnalia Romanorum pueri nucibus et viri alea ludebant, xenia ferebant et apophoreta referebant, sic moris est in civitate Sibenici celeberrimo Natalis domini festo, eo quidem mense, quo illi inter Saturnalia, nostri intra Christi Natalia, dempto errore gentilitatis, servare. Quocirca *Seneca* Lucillum scribit: December, inquit, mensis, cum maxime civitas sudat. Ingenti apparatu sonant omnia. *Die namque Natalis solennissima festo favens alter in alterius concurrit oscula tamquam obsides pacis salutis tempus advenisse nuncians et pacis auctorem, cuius multum desyderabat universa terra cuiusque pulchritudinem sol et luna mirantur*)

Treba, zapravo, biti ponosan na svoje pretke koji su i u ovome bili najpomniji čuvari stare hrvatske baštine!

II.

U stvaranju navika, ponašanja i opće kulture hrvatskog katoličkog puka, ne samo u živim ostacima Trebinjsko-mrkanske biskupije, nego uopće, veliku ulogu imale su reforme, odluke i dekreti Tridentskog sabora (1545. – 1563.), svakako jednog od najvažnijih uopće, kojim počinje razdoblje katoličke obnove. Oni su temeljito zahvaćali cijelu Crkvu u svim njezinim segmentima (*in capite et in membris*), dakle od vrhovnog poglavara do najmanjeg vjernika. Odgoj i obrazovanje svećenika, sposobnih da se suoče sa svim izazovima, povjeren je novom crkvenom redu – isusovcima. Uvođenje obvezatnog vjeronauka i katekizama, jedinstvenih za cijeli svijet i prevedenih na nacionalne jezike, koje sastavljaju najučćeniji teolozi u Crkvi po papinoj procjeni. Biskupi moraju boraviti u svojim dijecezama, što je prije toga bio veliki problem u cijeloj hrvatskoj Crkvi, posebno u siromašnoj Trebinjsko-mrkanskoj biskupiji kojom su upravljali odabranici iz dubrovačkih plemićkih obitelji. Zapravo, bilo je toliko novih stvari koje su nekoliko stoljeća vjerskim odgojem i ustrajnošću odredbi postale dio baštine za koju mnogi smatraju da je oduvijek. Tako je službena molitva Ave Maria (Zdravo Marijo) bila mnogo kraća i stoljećima je završavala riječima „blagoslovljen plod utrobe tvoje, Isus. Amen“. Tek je njezino proširenje u današnjem obliku objavljeno prvi put u Tridentskom katekizmu, pa onda i u Tridentskom brevijaru 1568. Posebna pozornost dana je sakramentima i obredima, pa je u tom smislu napisan *Obrednik*, odnosno *Ritual rimski*. Za hrvatsku Katoličku crkvu prvo je takvu knjigu preveo Bartol Kašić s latinskog prema posebnom papinu odobrenju 1640. Nije potrebno posebno isticati što je ta knjiga uz lekcionare, u kojima su misna čitanja, ili katekizme značila za hrvatski jezik i njegovo ujednačavanje na cijelom prostoru. U njoj se reguliraju sve pojedinosti u obredima, od kojih se mnogi više ne prakticiraju. Uz sakrament ženidbe, primjerice, strogo se naglašava, uz ostalo, u kojem se vremenu u godini mogu obavljati vjenčanja, pa su logično samo u tom određenom razdoblju prakticirane svadbe i običaji koji ih prate. U tom su obredniku i upute župnicima kako će voditi

knjige krštenih, krizmanih, vjenčanih, umrlih sa svim pojedinostima, što traje sve do danas. Tu administrativnu praksu, koju se preuzele državne administracije po Europi, nije imala nijedna druga vjerska zajednica na balkanskim prostorima sve do danas.

U svakom slučaju, stvari su u vjerskoj praksi izgledale posve drugačije prije tog Sabora. Postoje vrlo uvjerljive indikacije da su vjerski obredi održavani na narodnom jeziku sve do XVI. st., da su u upotrebi slavenska pisma, kao što potvrđuju sačuvani natpisi, poput onog u crkvi iz Ravnog, kao što potvrđuje uostalom katolički ćirilički molitvenik iz 1512. namijenjen ne samo vjernicima iz zaleđa, nego i onima iz Dubrovačke Republike. Kad je na Saboru uveden latinski kao jezik na kojem se obavlja misni obred, sve je iz prošlosti otišlo uglavnom u zaborav, premda su misna čitanja i propovijedi ostali na hrvatskom jeziku sve do II. Vatikanskog sabora, otkad su i drugi narodi mogli slušati i misna čitanja i cijeli obred na svom nacionalnom jeziku.

Također je profil svećenika postao beskrajno drugačiji nego prije. Morali su, prema novim uredbama, biti uzor pobožnosti, učenosti i etičnosti. Znanje latinskog bilo je obvezatno. Pobožno čitanje psalama, molitava i drugih sadržaja iz brevijara, što je dotada bila stvar slobodnog izbora, postalo je svakodnevna obveza najmanje pet puta. I bez obzira na odgojnu disciplinu tijekom školovanja, svećenici u izravnoj pastoralnoj službi morali su svoje „predike“ pripremati i u pisanom obliku dostavljati nadređenoj biskupskoj središnjici sve do nakon II. Vatikanskog koncila, ne iz bojazni da bi iskrivljavali evanđelje, već prije da bi uvijek bavali pismeno izražavanje i sustavno zaključivanje.

Ni celibat nije bio oduvijek, premda se preporučivao i svjetovnim svećenicima sve do XI. i XII. st. Otada se pokušava uvesti s manje ili više uspjeha kao obveza. Tek strogim i preciznim odredbama na Tridentskom saboru napokon je uvedena ta praksa.

Međutim, kad se pročita ćirilično-glagoljički natpis na bočnoj ploči u grobu katoličkog svećenika, popa glagoljaša iz Lišana Tjehodraga ili možda Tihodraga, datiranog u XII. st., onda se neupućeni u svoju kulturnu prošlost zbune:

†Se ležitъ : p(o)pъ: Têhodragъ : a (j)e imelъ : d (= 5) synovъ : tere / redъ (j) edinemъ gode stry (j)e/(tu leži pop tjehodrag, a imao je pet sinova i / svi su u jednoj (istoj) godini bili ubijeni.

Zaključak da je bio oženjen i obdaren s toliko djece zbunjuje tako čitača siromašna duhom da ne primijeti Tihodragovu životnu sudbinu s pet ubijenih sinova u jednoj godini!

Stoga je Savi Kosanoviću dostatan dokaz da je natpis na grobu Divice, supruge popa Dabiživa na Vidoštaku, ispisan ćirilicom pa da ga bez ikakve suzdržanosti proglasi važnim srpskim spomenikom, iako se ne radi o Karadžićevoj ćirilici koja bi se jedino mogla zaodjenuti tom etničkom odrednicom. On i ne pomišlja da to može biti katolički pop glagoljaš! U tom istom tekstu ima niz bisera slične provenijencije. Nakon autorove tvrdnje o vjernom prepisivanju svih natpisa, na stećku *dobrog*

Radoja s Radimlje zasmetao mu je ikavski oblik imena pokojnikova oca *Stipana*, pa je „ispravio“ srednjovjekovnog dijaka upisujući u svom tekstu umjesto „i“ na to mjesto slovo „ja“, a invokaciju *U ime Boga i svetog Ivana kojom počinje* epitaf Radosava Vlahovića na velikom križu s Nekuka jednostavno je „prekucao“ „u ime Boga i svetog Jovana“. Da se zasad i ne govori o ubikaciji spomenutog natpisa popa Dabiživa u područje Ljubomira, i na kojem se ispod prilično nepismena datiranja na kraju vide stariji ćirilični brojevi?! Čak i kod upućenijih znalaca, od Kosanovića sve do danas, ne izostaje takva argumentacija za nacionalno-vjersku sliku paralelne povijesti.

Dakako, ima i suptilnijih postupaka koji zatamnjuju istinu ili ne pokazuju elementarni znanstveni oprez, adresiranih da zavedu i prevare prosječno obrazovane. Jorje Tadić, jedan od vrlo upućenih u građu iz dubrovačkih arhiva, u monografiji o srednjovjekovnom Stonu odabrao je samo one dokumente kojima pokušava argumentirati političke ideje nacionalističkih propagatora u njihovim posezanjima za prostorima Dubrovnika i cijele Dubrovačke Republike, a izostavlja one koji bi tu dokumentaciju osvijetlili i koji bi sve iznesene tvrdnje ogolili kao politikantski pamflet. Sve je spleo oko jednog narodnog svećenika koji nije u XIV. st. bio u celibatu i kojeg je Dubrovnik nagradio pri podjeli zemlje, koju je naslijedio i njegov sin. Taj tekst *Iz prošlosti grada Stona XIV-XIX vijeka* potpisao je neki Pavo Glunčić, a Tadić preuzeo tek ulogu redaktora.

III.

Sabor je pokrenuo cijeli proces mijena koje su se nastavile realizirati poslije njegova završetka. Tako je papa Grgur XIII. proglasio novi kalendar u kojem je velikim dijelom otklonjeno, uvođenjem prijestupne godine, već opsežno neslaganje julijanskog kalendar s kozmičkim vremenom, kojim se još i danas služe istočne crkve. Po njemu je i dobio ime, pa kažemo da se danas većina svijeta služi upravo gregorijanskim kalendarom. Kako se prije tog uvođenja i Katolička crkva služila julijanskim kalendarom, prema kojem je obični puk vezao početak i kraj određenih poslova, nije se odmah navikao, kako to biva, na mijene. Stoga je u govoru nastala fraza „između Jurjevdana“ ili „između Ilindana“ i sl. Izraz između Gospojina ne odnosi se na to, već na Veliku i Malu Gospu, kao i izraz „između Božića“, Velikog i Malog! Ta bi se reakcija mogla interpretirati i drugačije. Premda je Katolička crkva uvela novi, dakle, gregorijanski kalendar, čime se istodobno suspendira stari, julijanski, u svijesti samog puka nije izbrisano staro računanje vremena. Moglo bi se takvo reagiranje objašnjavati vezanošću pojedinih godišnjih poslova za blagdane po starom računanju vremena, kao što je rečeno. Ipak, pritom je nezanemariva i pobožna svijest koja takve crkvene propise ne drži samo administrativnim već i sakralnim odrednicama s čijim se otklanjanjima i izvršenjima povezuje pitanje grijeha i pobožnosti. Slično je tome reagiranje na noviji propis prema kojem nije obveza post petkom, ali velik broj obitelji ne konzumira meso taj dan u tjednu. Čak bi se uvrijedili ili sablaznili kad bi ih tkogod nagovarao na tu praksu.

Dakle, u vrijeme katoličke obnove napisane su brojne knjige nedjeljnih propovijedi, takozvane kompilacije, jer su samo doktori znanosti s papinim odobrenjem za svakog autora tumačili vjerske tajne i svetopisamske tekstove, a drugi su mogli to prevoditi na svoje nacionalne jezike i objavljivati te kompilacije, kao što su to kod nas činili fra Matija Divković, fra Stipan Margitić, fra Ivan Ančić i mnogi drugi. Hrvati imaju cijelu epohu obnoviteljske književnosti isprepletenu s književnim barokom, u koju spadaju spomenuta djela, prevedeni mali i veliki katekizmi, redovito s kalendarom i kratkim početnicama za učenje pisanja glagoljicom, ćirilicom i latinicom. Dakako, tu su i brojni životopisi svetaca, ali i književna djela prave umjetničke vrijednosti, nadahnuta evanđeoskim ili nekim drugim pobožnim tekstom. Sjetimo se samo Gundulićevih *Suza sina razmetnoga*!

Procvala je, dakle, književna produkcija na hrvatskom jeziku, koja je afirmirala štokavsko narječje kao najrasprostranjenije u Iliriku, kako se nazivao u latinskim tekstovima velik dio balkanskog prostora, poglavito Dalmacija, Bosna, Hrvatska i Slavonija, a uzor je bio jezik kojim su pisali bosanski franjevci i pisci iz Dubrovnika. Naziv istog jezika bio je hrvatski, ilirski ili slovinski, bez pretenzije političkog nametanja. Sve je počelo dva stoljeća prije Gaja, dakako prije i Kopitara i Vuka, ali se hrvatska mjerodavna ministarstva još drže Šuvarovih kompromisnih partijskih pozicija u čuvanju nepostojeće jugoslavenske državne zajednice, pa u obrazovanju ne upozoravaju ozbiljno na te činjenice.

U većini tih knjiga sadržajno katoličke provenijencije, a ne samo u novom Misalu i Časoslovu, tiskan je godišnji kalendar s blagdanima i imenima svetaca koje crkva štuje tijekom godine, s narodnim i međunarodnim nazivima mjeseci, često s uputama za čitanje. Započinjala je u hrvatskom puku kultura pisane riječi, kult knjige, ilirizam prije ilirizma.

Valja ovdje spomenuti da je posebna pozornost katoličke obnove bila usmjerena na otklanjanje elemenata poganskih vjerovanja i magijskih obreda, legendarnih i maštovitih naslaga u sadržajima svetačkih životopisa drugih nekanonskih tekstova. Posebni je problem bio kod mrtvačkih obreda u keltskim područjima gdje se često nakon dnevnih katoličkih sprovoda, navečer, izvodio poganski ritual. Stoga se posebno pazilo na te pojedinosti, ponekad i s velikom strogošću. Tako su i u našim krajevima u hrvatskom puku nestala usmena naricanja za mrtvima i institucija narikača, na čemu je posebno nastojao fra Jeronim Filipović u svome Katekizmu.

Međutim, stvar je bila ozbiljnija s najvažnijim crkvenim knjigama. Misal je morao svuda biti po obredu Rimskog dvora! Međutim, u tradiciji hrvatskih starih časoslova nisu rijetke sekvence iz apokrifnih evanđelja, kao i kod drugih naroda. Stoga je Sabor donio dekret broj 7 u kojem se traži da se sve odstrani „što se s povijesnom vjerodostojnošću ne slaže“. Dakako, to se posebno odnosi i na svetačke životopise.

Crkva nakon Tridenta obnavlja štovanje kršćanskih mučenika, pa je u tom smislu jako važna crkvena knjiga martirologij. Zapravo, od vremena ranog kršćanstva lokalne su crkve vodile popis svojih mučenika, a onda su pojedini crkveni

znalci, kao što je sv. Jeronim, pokušavali praviti opći martirologij s osnovnim podacima o mjestu, vremenu i načinu mučeništva s kratkim pohvalama, pa se najstarijima smatraju *Martyrologium Hieronymianum* i *Breviarum Syriacum* iz IV. st. Vremenom su oblikovani životopisi svetaca u kojima su se taložili fantastični događaji, koji su fascinirali vjernike. Ubrzo nakon Tridentskog sabora tiskan je novi Rimski martirologij koji je priredio učeni kardinal Cesare Baronio. On je pomno provjeravao autentičnost starih svetačkih životopisa odstranjujući sve ono što se kosilo s vjerom i zdravim razumom. Neki od tih štovanih svetaca pokazali su se tek plodom pobožne mašte, kao sv. Kristofor ili sv. Eustahije, koji su nadahnjivali djela velikih umjetnika, ali ih Baronijev martirologij ne spominje, a prema njemu ni Rimski misal u svom godišnjem kalendaru. Neki su izostavljeni i na jednom i na drugom mjestu jer postojeći, odnosno dostupni izvori, kao oni o sv. Dimitriju ili Mitru, nisu sadržavali autentične podatke. Primjer takvih nepouzdatih izvora rukopis je *Čuda sv. Dimitrija (Miracula sancti Demetrii)*, izvorno na grčkom iz VII. i VIII. st. i *Muka svetih mučenika Dionizija, Lisbija. Eustika, Eleuterika Dimitrija* (*Passio sanctorum martirum Dionisii, Lisbii, Eustici, Eleutherii, Demetrii*) iz benediktinskog samostana na Monte Casinu, koji je tiskan tek početkom XX. st. U njemu je sv. Dimitrije, brat sv. Dionizija, koji je inače zamijenjen s istoimenim učenikom sv. Pavla, pa kao braća, prema tom tekstu, pripadaju rodu Areopagita. S ostalom družinom navedenih mučenika oni putuju „od mjesta do mjesta, od grada do grada i prožeti ognjem Duha Svetoga“ propovijedaju evanđelje od talijanskog juga sve do Pariza. Dakako, sve su to pobožne legende, a jedino je točno i po srijemskoj tradiciji da je sveti Mitar bio đakon. Zbog tih kritičkih preispitivanja i provjeravanja pokazale su se veće razlike u popisu svetaca u godišnjem kalendaru rimske i istočnih crkava koje nije obvezivao Tridentski sabor i njegovi dekreti.

IV.

Sveti Mitar s Plata u Ravnom jedna je od rijetkih sačuvanih katoličkih crkava iz predtridentskog vremena u Hercegovini. Na njoj nema natpisa o vremenu gradnje ni podataka o samim graditeljima, kao što je stajalo na staroj župnoj crkvi iz XVI. st. u Ravnom. Ni u dokumentima nije dosad pronađen bilo kakav pouzdan pisani trag o tome. Ipak, sama činjenica da poslije Tridentskog sabora nisu tom svecu u Katoličkoj crkvi posvećivani novi sakralni objekti upućuje na njezino starije postanje. Zapravo, bilo koji objekt posvećen sv. Mitru od Konavala do Zadra ili od Sremske do Požeške Mitrovice (Trenkovo) datira duboko u davnu prošlost. Crkvice s Plata, koliko je znano, nije uopće istraživana, možda zbog jednostavnosti gradnje ili manjka zanimanja. Zidana grobnica ispred njezinih vrata i kameni kasnosrednjovjekovni spomenik s naznačenim križem nad njom sugeriraju da je prvotna nakana pobožnih graditelja bila podizanje grobne kapele. Svakako bi suvremena ispitivanja sadržaja te grobnice očitala točniju starost, ali bi potvrdila da ni jedan ni drugi objekt nisu mlađi od XV. st. Od nje je nesumnjivo bila starija crkva sv. Petra u Zavali, čiji ostatci, posebno predromanički pluteji, nedvosmisleno upućuju na benediktince, koji su poticali i štovanje sv. Mitra.

Kako su katoličke obitelji u Ravnom i u cijeloj Donjoj Hercegovini uglavnom starosjedilačke, zapravo ostaci ostataka, potomci onih katolika iz rane Trebinjske i Stonske biskupije, posve je moguće da je tradicija štovanja tog sveca upravo benediktinske provenijencije, a ogledala se sve do XX. st. Sve obitelji iz Ravnog i one za koje se zna da potječu s istog mjesta „služile su“ sv. Mitra kao svog obiteljskog zaštitnika. Upravo taj istaknuti feudalno-aristokratski izraz rabili su još šezdesetih godina XX. st. domaćini tih obitelji, odgovarajući na postavljeno pitanje koje su svece štovali: „*Mi smo služili sve do u staru Jugoslaviju sv. Mitra, a naši rođaci s majčine strane sv. Luku.*“ Uvijek je u svim odgovorima upotrebljavan spomenuti izraz, bez obzira na ime njihova svetog zagovornika. Kao što su imali svoje zemaljske gospodare i zaštitnike, tako su imali i nebeske, po svom izboru i tradiciji! Zacijelo je ta pobožnost potaknula Ravnjane ili nekog između njih da svecu podigne i posveti crkvicu na Platu, koja je i zaslužna što se ta duhovna baština nije posve zaboravila.

Sveti Mitar kršćanski je mučenik s početka IV. st., koji se štovao i u zapadnoj i u istočnoj crkvi kao i mnogi drugi sveci. To nije jasno samo nezalicama i smutljivcima s plemenskim etičkim svjetonazorima. U hrvatskoj tradiciji to je osobno ime bilo uobičajeno u oblicima Dimitar, Dmitar, Dimitrije, uostalom kao kod Bugara, Crnogoraca, Makedonaca i Srba. Čak je jedan hrvatski kralj dobio na krštenju to ime (Zvonimir). Ime se sve do novijih vremena davalo na krštenju u župama Ravno, Hrasno i Stolac. Jedan od posebno cijenjenih svećenika u stolačkoj župi bio je don Mitar Papac, rodom s Pušišta.

Za stariju tradiciju štovanja sv. Mitra među hrvatskim katolicima posebno je važna stara Sremska biskupija s centrom u Mitrovici, koja se i danas diči nazivom u svom grbu Civitas sancti Demetrii (Grad sv. Dimitrija). U IX. st., kad je njezin biskup bio sv. Metodije, kojeg je na tu dužnost imenovao papa Hadrijan II., obuhvaćala je zapadni Ilirik i Panoniju sve do u Moravsku. Smatra se da su Ćirilo i Metodije kao Solunjani u svom djelovanju promicali tu tradiciju svečeva štovanja u ravničarskim prostorima. To potvrđuju i brojni samostani posvećeni sv. Mitru po Ugarskoj. U Slavoniji to potvrđuju dva sačuvana sakralna objekta: gotička crkvica iz Brodskog Drenovca kod Pleternice i crkva svetog Dimitrija u mjestu Trenkovo kod Požege, koje se prije nazivalo Požeška Mitrovica.

Na području stare Trebinjske biskupije dvije su crkve posvećene sv. Mitru, Nesumnjivo je starija ona predromanička u Gabrilima u Konavlima iz XI. st., koja je od XV. st. pod jurisdikcijom Dubrovačke nadbiskupije. Druga je ona iz Ravnog u Hercegovini, za koju se tek pretpostavlja da je iz prije turskog vremena. Također samostan benediktinskih sestara iz XII. st. za djevojke iz zadarskih plemićkih obitelji uz sjeverni gradski bedem bio je posvećen sv. Dimitriju. U XIII. st. preuzele su ga sestre dominikanke sve dok nije početkom XX. pretvoren u Licej sv. Dimitrija za katoličku žensku mladež. Uz samostan je od samog početka postojala i crkva posvećena tom istom svecu, koja je u novije vrijeme obnovljena. Ne bi trebalo izostaviti u ovom kontekstu ni dijaka (XIV. st.) u natpisu iz Drežnice, vjerojatno jednog od Masnovih sinova, koji je sastavljao taj isklesani tekst „u ime Boga i sv.

Dimitrija“, kojem je taj svetac također bio nebeski obiteljski zaštitnik. Spomenuti objekti svakako kazuju da je taj svetac štovan od davnina u našem kraju. Na to upućuje i godišnji kalendar spominjući sv. Mitra mučenika u najstarijem ćirilicom katoličkom molitveniku koji su dala tiskati dvojica Dubrovčana 1512. u Veneciji, a namijenili su ga za prodaju na području Republike i u njezinu zaleđu.

Sveti Dimitrije ili Mitar bio je đakon kod mladog biskupa Irineja u Sirmijumu, jednom od četiri rimska prijestolna grada, po kojem je cijeli Srijem dobio ime. U Dioklecijanovim progonima kršćana Mitar je osuđen na smrt i pogubljen, samo tri dana nakon svog biskupa, 9. travnja 304. godine, nedaleko od Sirmiuma jer je čuvao crkvene knjige. S njim su ubijeni Donat i Fortunat s još sedam zavjetovanih djevoja. Na mjestu njegova pogubljenja podignuo je poslije pobožni Leontije, prefekt cijelog Ilirika, baziliku u čast sv. Mitra. Po njemu je davno stvoreno ime naselja Civitas Sancti Dametrii, odnosno Mitrovica, kako i danas piše na pečatu Sremske biskupije. Istodobno je Leontije dao izgraditi i baziliku sv. Dimitriju u Solunu u koju je prenesena svečeva krvava odjeća.

Prije avarske i slavenske provale preko dunavskog limesa, u kojima je 579. uništen Sirmium i bazilika u Srijemskoj Mitrovici, relikvije sv. Mitra prenesene su na jug u Grčku. U Solunu je ponovno oživjelo njegovo štovanje. Napisan je i njegov životopis u dvije knjige na grčkom, ali se danas u stručnim krugovima taj tekst smatra važnijim za bizantsku povijest nego za pouzdan obavijesti iz svečeva životopisa. Dakako, preveden na latinski pod naslovom *Miracula sancti Demetrii* imao je prilično utjecaja u širenju svečeva štovanja, posebno nakon što je prva križarska vojna stavljena pod njegovu zaštitu. Prema tom spisu, sv. Mitar je izgubio svoj srijemski identitet i vezu s mjestom mučeništva. On je ugledni Solunjanin koji je čuvao uvijek svoj grad, otkrivao njegovim prvacima lukave strategije barbarskih slavenskih knezova, sudjelovao kao ratnik, pa onda konzul u bojama. Čak je pobijedio i ubio bugarskog kralja Kolojana. Tako se najčešće i prikazuje u tradiciji bizantske ikonografije, koju su prihvatile sve pravoslavne crkve do danas. Najstariji, već spomenuti martirologiji, koji su mnogo kasnije otkriveni, govore samo o mučeništvu srijemskog Dimitrija, a solunski se i ne spominje. Kako je u Sirijskom martirologiju navedeno mjesto mučeništva (Sirmium) i dan ponovnog rođenja 9. travnja, katolici u obnovljenom štovanju sveca uzimaju upravo taj godišnji nadnevak umjesto 26. listopada, gdje je već Baronio uveo sv. Evarista papu.

Kako tvrdi Mitar Dragutinac, predani tragalac za istinom i srijemskim mučenicima, u Zagrebačkom brevijaru iz 1220., sačuvan je najstariji poznati svečev oficij, za koji on smatra da je starinom iz Sirmiuma. Zajedno sa sekvencijom iz Zagrebačkog misala iz 1500., taj oficij svjedoči o preoblikovanju svečeve povijesti iz sirmijske u solunsku: “Dimitrije je rodom iz Sirmija, a propovijedao je kršćanstvo u Solunu, gdje je proboden kopljem. Kasnije je Leontije, koji je ozdravio na svečev zagovor, odnio njegovu odjeću u Sirmij i sagrađio tamošnju baziliku“. Na istom tragu izvornog svečeva životopisa podatak je iz godišnjeg kalendara u knjigama fra Ivana Ančića *Vrata nebeska* (Ancona, 1678.), *Ogledalo Misničko* (Ancona, 1681.)

gdje je upisana 22. XII. sv. *Mitar s družinom*, što se jasno odnosi na spomenute mučenike koji su s njim pogubljeni istog dana jednu milju izvan Sirmija.

U katoličkoj slikarskoj tradiciji sv. Mitar prikazuje se u stojećem stavu, odjeven u crkvene haljine s aureolom oko glave i križem u ruci (Na zidnim freskama u rimskoj crkvi Santa Maria Antiqua i Sant'Apollinare Nuovo u Raveni). Ovdje se donosi slika triptiha Harbaville iz Louvrea na kojoj je sv. Mitar predzadnji u donjem redu.

Literatura:

Juraj Šižgorić, *De situ Illyriae et civitate Sibenici / O smještaju Ilirije i o gradu Šibeniku*, Hrvatski latinisti I, Pet stoljeća hrvatske književnosti, Matica hrvatska-Zora, Zagreb, 1969.

Milenko Krešić, *Vrijeme lomova: Katolici jugoistočne Hercegovine od 10. do početka 17. stoljeća*, Sarajevo – Zagreb, 2017.

Bartol Kašić, *Ritual rimski*, Rim 1640.

Andelko Badurina, *Leksikon ikonografije, liturgike i simbolike zapadnog kršćanstva i uvod u ikonologiju Radovana Ivančevića*, Kršćanska sadašnjost, Zagreb, 1990.

Caesar Baronius, *Martyrologium Romanum*, Roma, 1586.

Juraj Šižgorić, *O smještaju Ilirije i o gradu Šibeniku*, Hrvatski latinisti I, Pet stoljeća hrvatske književnosti, Matica hrvatska-Zora, Zagreb, 1969.

- Hrvatski ćirilički molitvenik 1512.*, Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti, Matica hrvatska, Nacionalna i sveučilišna knjižnica, Zagreb, 2013.
- Ofiće Blažene Djeve Marije i Petnaest molitava Svete Bridžide, Hrvatska sveučilišna naklada, Zagreb, 2016.
- Franjo Barišić, *Čuda Dimitrija Solunskog kao istoriski izvori*, Naučna knjiga, Beograd, 1953.
- Missale Romanum ex decreto sacrosancti Concilij Tridentini restitutum*, Pij 5. pontif. max. iussu editum, Rim, 1580.
- Ivan Ančić, *Porta caeli et vita aeterna – Vrata nebeska i xivot vicchni*, Ancona, 1678.
- Ivan Ančić, *Ogledalo misničko*, Ancona, 1681.
- Brevarium Syriacum*, prijevod na latinski: Bonaventura Mariani, Herder, Roma-Freiburg-Barcelona, 1956.
- Tomislav Bali, *Sv. Demetrije Solunski i njegov kult: historiografska i naratološka analiza Čudesa sv. Demetrija*, Radovi – Zavod za hrvatsku povijest, vol. 44, Zagreb, 2012.
- Ivica Puljić, *Pregled povijesti područja Trebinjsko-mrkanske biskupije do pada pod osmansku vlast*, Trebinjsko-mrkanska biskupija, Mostar, 2023., str. 39-170.
- Milenko Krešić, *Trebinjsko-mrkanska biskupija u vrijeme osmanske (turske) vladavine*, Trebinjsko-mrkanska biskupija, Mostar, 2023., str. 171-246.
- Žarko Muljačić, *Das Dalmatische, Studien zu einer untergegangenen Sprache*, Köln: Böhlau, 2000.
- Pavo Glunčić, *Iz prošlosti grada Stona XIV-XIX vijeka* (Redaktor Jorjo Tadić), Spomenik CXI, NS 13SANU, Beograd, 1961.
- Savo Kosanović, *Srpske starine u Bosni*, Glasnik srpskog učenog društva, XXIX, 1871., 158-188.
- Ivan Ostojić, *Benediktinci u Hrvatskoj svezak I-III*, Split, 1965.
- A. Marić, M. Šimić, A. Škegro, *Pop Tjehodrag i njegov natpis*, Povijesni prilozi, vol. 33, Zagreb, 2007.

Miroslav PALAMETA

Kratka jezična rasprava o Baranima i Komonjem Brdu

Imena mjesta oduvijek su poticala znatiželju za odgonetanjem njihova izvornog značenja i razlozima baš takvog imenovanja, svejedno jesu li suvremenom slušatelju nerazumljiva ili mu se čini da je u njihovom obliku sve jasno. Dugo se vremena smatralo da je makar korijensko značenje makedonske rijeke *Bregalnice* i naše *Bregave* slavenske provenijencije (Skok), posve blisko, ako li ne i podudarno. Međutim, kad je utvrđeno da su Bergale ime antičkog grada na izvorištu Bregalnice, onda se shvatilo da su srednjovjekovni slavenski doseljenici staro ime rijeke, po kojoj je taj grad dobio ime, tek metatezom u prvom slogu prilagodili svom jezičnom smislu. Stoga se može upitati bilo tko, nosi li uistinu stolačka Bregava (prvi put zapisano kod Lukarića str. 14) u svom korijenskom značenju vezu s riječju *brijeg*, odnosno *brig* kako je negdje pronašao Petar Skok, što bi bila izrazita novoštokavska realizacija.

Ako je uopće taj *hidronim* bio izvorno povezan s jednim ili drugim refleksom jata, ostaje pitanje zašto bi netko prihvatio takav naziv kad svaka rijeka u svijetu ima obalu ili brijeg s jedne i druge strane?! Kakva bi bila logika takvog neizdiferenciranog imenovanja? Na starim kartama i u epskim pjesmama naziva se ista rijeka *Bigava* (od ikavskog oblika bježati odnosno brzo teći) ili *Brzava*, što je zapravo istog smisla, a u dokumentima Vidoštica... Ono što je sigurno u toj izvedenici općeslavenski je hidronimski sufiks *-ava*, koji se susreće u imenima rijeka na prostoru svih slavenskih jezika. Za hidronim Radimlja moglo bi se s priličnom sigurnošću ustvrditi da je u njenoj osnovi ime nekog izvora koji se zvao *Radim*, kao što je u imenu Rotimlja stari izvor *Rotim*. Je li *Radim* staro ime za *Istup*, može se tek pretpostavljati, ali za taj tip hidronima na *-im* može se tvrditi da je vrlo star i da se zadržao makar u prostoru od Stoca do Imotskog (*Jelim*, *Radim*, *Rotim*, *Velim*). Kad bi se anketiralo stanovnike Krajšine, stolačkog predgrađa iznad ceste od Čaira do Gorice, mnogi ne bi znali da je to bio nenastanjen prostor sve do šezdesetih godina prošlog stoljeća, malo bi se tko sjetio da je to ime prije svega bio hidronim, ime jednog kvalitetnog izvora, čiju su vodu doveli Austrijanci do ceste i napravili korita za konje i volove, dakako i za žedne prolaznike. Za odgovor o etimologiji tog naziva bilo bi raznovrsnih nagađanja, ali da je njegov gramatički oblik posvojni pridjev ženskog roda, napravljen davno od imena Krajša (Krajko ili Krajslav Krajslavus nunciuius bani Bosne 1341. Pucić br. 18.), sročćen tako uz riječ voda (Krajšina voda), to bi se teško dosjetili.

Svako ozbiljnije zanimanje za toponomastiku podrazumijeva kvalitetnije poznavanje terena i lokalnih govora, posebno u ciljanim sredinama kao što je

stolačka, koja je na rubu donjohercegovačkih govora, makar sa sjeveroistočne strane, gdje se dodiruje s gornjohercegovačkim govorima različitim, pored ostalog, po fonetskim i morfološkim pojedinostima. Tu su i posebnosti govora gradskog i seoskog življa, koji su bili uočljiviji dok su postojala sela u tradicionalnom smislu i dok se nisu rustificirale čaršijske sredine. Svakako je upućenost u tradicionalnu kulturu i etnologiju iznimno važan preduvjet. Tko bi danas lako razumio zašto se jedna Milutinovića njiva u Dragovilju naziva *Starac*, a jedna Goluzina u Trijebnju *Postarac* kad ni današnji vlasnici nemaju pojma o tom. Međutim dok se na njima sijalo žito, svi su ukućani znali kao i njihovi susjedi! Samo ime je kazivalo koliko sjemena treba pripremiti za sijanje na jednu i drugu: jedan *star* (tradicionalna mjera za žito i tekućinu) za prvu, pola stara za drugu, a sigurno su imali i drvenu posudu kojom se mjerila količina.

Toponimi čuvaju identitet prostora i ljudi koji su tu živjeli i valja ih čuvati, makar iz poštovanja prema samom sebi. Administrativni utjecaj posebno je važan i učinkovit i u pozitivnom i u negativnom smislu, posebno u negativnom. Stoga je ovaj članak i napisan kako bi se upozorilo na dva prometna znaka podignuta u samom gradu Stocu koji svojim natpisom iskrivljuju oblik naziva dvaju sela - Komonjeg Brda i Barana.

Beše i Raguži njeguju baštinu

Komonje ili Komanje Brdo

Da ste se tijekom sedamdesetih godina prošlog stoljeća raspitivali u Raiča ili Mustapića odakle su došli u stolačke Brade, odmah bi vam rekli da su starinom „s Komonjeg Brda“. Na isti bi vam način odgovorila njihova braća, sestre i očevi, kao i njihovi rođaci i susjedi, koji se nisu ni pomicali sa starih obitavališta. Na isti način bi vam i danas odgovorili Rizvanbegovići ili Sefe koji od starine imaju svoje kuće upravo ispod Komonjeg Brda. A da ste tada slušali priče lovaca iz Čaršije o jarebicama, onako kako su ih znali kazivati Ćorba ili Hahan, najiskusniji među njima, onda biste začuli u jednom trenutku kako su „one kamenarke s Komanjeg Brda najpretilije i najjevre“!

Očito se radi o dvije inačice istog toponima na istom mikroprostoru, uvjetovane intonacijama i naravi čaršijskog i seoskog, donjohercegovačkog govora. Napisane i tako fiksirane razlikuju se samo u jednom fonemu koji za semantičku protežnost ne bi trebao biti važan. Uostalom, sugovornici iz jednog i drugog govora posve su se dobro razumijevali i jedan drugog nisu nikad ispravljali. Međutim, bilo kom jezičnom zanovijetalu ili profesionalcu postavlja se pitanje koji je oblik *izvorniji*. Po važećim standardima bio bi mjerodavan oblik koji rabe žitelji tog mjesta. Međutim, već dugo na Komonju ne živi nitko, kao što nema ni jarebica iz priče, ni orlova lešinara koji su se gnijezdili u kosama nad selom. Dodatni je problem što nitko od sugovornika ne bi ni znao ili bio siguran u značenje oblika Komonje ili Komanje Brdo. Seljani i njihovi potomci tada bi kazali da su tako čuli od svojih djedova, a lovci iz Grada, makar netko od njih, rekao bi da je to svakom posve jasno i ponovio bi lokalnu etimologijsku priču rastavljajući prvi leksem toponima na dvije riječi „ko manje brdo“ što je izniman primjer pučke etimologije koju latinci zovu *etimologia lumine nasi*, odnosno saznanje njušenjem.

Kako god, pisana tradicija toponima, koju započinje austrijska administracija, dala je prednost obliku Komanje Brdo, što je i logično, jer je strani službenik nazivlje okolnih mjesta dobivao od ljudi iz stolačke čaršije. Tako je zapisano na prvoj austrougarskoj vojnoj karti, a onda u katastru i lokalnom matičnom uredu, pa se tim administrativnim fiksiranjem oblik zadržao do danas. Prva bilježenja u knjigama Župnog ureda Stolac počinju 1882. Zanimljivo je da tadašnji župnik don Lazar Lazarević, rodом s Hotnja kod Graca, uz ime tek krštene Magdalene, kćeri Andrije Braća zapisao ime mjesta u obliku Kamenje Brdo (br. 21) pokušavajući vratiti smisao nerazumljivom toponimu. Također uz krštenje Andrije, sina Nikole Mustapića (br. 37). Nakon toga, svako navođenje tog toponima u svim župskim evidencijama do danas ima oblik iz općinske administrativne prakse.

Ako bi se nastavila analiza dviju inačica, onda bi se iz njihovih spomenutih oblika genitiva i lokativa dalo utvrditi da je Komonje ili Komanje zapravo određeni oblik pridjeva, premda se kod pojedinih kazivača mogao čuti i neodređeni oblik u njenoj toponimijskoj formi. U diskursu žitelja i njihovih potomaka s početka članka, toponim se odnosio na selo, pa bi po tom bio ojkonom, a u priči lovaca obuhvaćao je prostor cijelog brda, pa je prema tome oronim, što jasno pokazuje govorni kontekst. Iako drugi leksem sugerira da je ojkonom nastao od oronima,

to bi se tek dalo utvrditi nakon dekodiranja samog značenja. Slična dilema je i oko vrste pridjeva. Je li on opisni, kao u najvećem broju slučajeva, ili posvojni kako sugerira neargumentirana etimologija koja u toponimijskom pridjevu vidi ime Koman (?). Tu duhovitu asocijaciju nije prihvatila ni Helena Dragić, već je u atributu naslućivala „kamenje“ kao don Lazar Lazarević. Od ostalih znalaca Zijo je Selimović slijedio u svom tekstu lokalnu priču o „ko manjem brdu“. Iz perspektive jezične tvorbene prakse takvo strukturiranje složenica u kojima bi poredbeni riječci *kao* bila sastavnica i ne postoji u poznatim jezicima.

Kameno guvno na Komonjem brdu

Kada bi se zazvalo u pomoć kakva poznatijeg znalca kakav je Petar Skok, moglo bi se možda strpljivijim traženjem u njegovu *Etimloškom rječniku* pronaći neko rješenje i doći do prihvatljivije i utemeljene etimologije Komonjeg Brda. Tako, uz natuknicu **kom** br. 2, Skok piše da je to praslavenski pridjev sa značenjem strm, okomit, a da je „očuvan samo u oronimiji Kom, gen. Koma kao naziv planina na različitim mjestima iznad Vasojevića u Crnoj Gori odnosno nad Zrmanjom i u Lici u Hrvatskoj. Zatim upućuje na njemu poznate oronime u složenicama, uglavnom iz Vukova Rječnika; Kongora (od komgora) kod Kupresa, Kompolje i selo Komić (XVI. st.) u Lici. Skok nije znao za Potkom, selo u Dabarskom polju ispod Koma ili onaj Kom u istočnoj Bosni. Prepoznaje ga u suvremenom hrvatskom, u riječi okomit i glagolu okomiti se na koga. Pravo značenje u postverbalu okomak (gen. okomka) jest strana, nizbrdica. Dragocjen je i njegov navod priloga iz ukrajinskog u kome oblik komit ima značenja: naopako, naglavce ili naglavacke.

Iz perspektive gradskih naselja od Bokulje preko Luke i Gornje ćuprije sve do Todorovića padine Komonjega Brda izgledaju posve nepristupačne zbog manjih ili većih okomica. Zapravo, do probijanja kakvog-takvog puta za vozila iznad Brada tijekom sedamdesetih godina, prema selu su vodile tek nekolike prohodne staze. Dovoljno je spomenuti da je ona najkvalitetnija, koju je poslije okupacije pravila austrijska vojska, prema obrambenoj kuli pri vrhu brda od samih stepenica. Zbog tih karakteristika posve mu odgovara značenje Skokova praslavenskog pridjeva.

Da je Skok znao za toponim Komonje Brdo, nedvojbeno bi ga spomenuo i sugerirao kako je praslavenski pridjev bio tvorben i u stolačkom kraju sa dočetakom – nje, tipičnim za srednji rod mjesnih pridjeva (gornje, donje, zadnje prednje itd.). Možda bi se upustio u razjašnjenje one fonemske razlike u dvije inačice toponima zaključujući kako je pritom djelovala disimilacija samoglasnika „o“ u drugoj poziciji radi jednostavnijeg izgovora, po čemu je jasno da je oblik Komonje Brdo izvorniji, a Komanje mlađi. Dakle, prema izvornom značenju u pitanju je prvo *oronim*, a tek onda negdašnji *ojkonim*.

Barani ili Barane?

Je li ispravno reći i pisati Barani ili pak Barane? Takvo pitanje bilo bi smiješno svakom djetetu, ne samo s Barana i Ošanića, sve do osamdesetih godina prošlog stoljeća. Svi bi se nasmijali na to, misleći da se šalite ili postavljate benasta pitanja, ali bi iz pristojnosti kazali jednostavno: pa Barani. To je ispravno! Čak bi neko darovitije Raguzjevo ili Velino, koje pohađa osmoljetku, a obično su takva djeca i smionija, ustvrdilo da je prvi oblik nominativ, a drugi akuzativ, pa bi prema tome zaključilo odmah što vrijedi, a što je pogrešno. Reklo bi im također, za svaki slučaj, da se selo zove Barani, a kad tkogod tamo pođe obično kaže: „Odoh na Barane!“ Znali su oni dobro i onu kratku rugalicu u kojoj su čaršijske nestašne kolege izgovarali u njihovoj prisutnosti Bara – ne, Bara – ne, kako bi ih podbadali da su iz bezvodnog sela u kome samo uspijevaju bajami. Dakako, oni kao dječurlija nisu znali da i magarad, konji, krave i ovce s Barana piju na Istupu čistu izvorsku vodu, ljeti najhladniju u cijeloj općini, a nekmoli čeljad kućna!

Danas bi na takvo pitanje mogli odgovoriti glatko samo rijetki. Sela su se ispraznila, nekadašnja nestašna djeca postaju općinski službenici pišu na Wikipediji i naručuju putokaze s neovjerenim nazivljem kao onaj iznad Brada *Komanje brdo* ili onaj iza Dogane u Stocu, na kojem je ime Barana u akuzativu *Barane*, a ne Barani kako bi trebalo pisati. To zbunjuje lokalni svijet, pa se preispituju i oni koji su održavali drugu tradiciju ispravnog izgovora; „Kad tako na tabli piše, možda sam ja pogrešno mislio?!“. Nije to samo jedna *tabla*. Postoji čitav nered u „izdjevanja“ i promjene imena ne širem prostoru. Ipak, oblik Barani bilježi redovito i crkvene i općinska administracija u svojim popisima.

Na nedoumicu oko krivog naziva Barana nesumnjivo je utjecala i nastava novije povijesti u osnovnoj i srednjoj školi gdje su se naglašavala mjesta iz partizanske epopeje, posebno u natjecanjima „Titovim stazama revolucije“ od kojih su za

Stočane bile posebno motivirajuće Berane, malo mjestu u sandžačkom dijelu Crne Gore, koje je zbog slične zvučnosti ponekad kontaminiralo naziv stolačkih Barana.

Svakako je i danas nejasan smisao tog imena, pa bi valjalo u tom smislu razmisliti i o samoj etimologiji, kojom se ljudi vole baviti.

Inače, Barani su smješteni na sjevernom dijelu Ošaničke visoravni iznad Radimlje pa bi pješaci s Ljubljence sišli ispod Crnogovca na Istup, pa preko Barana u Stolac. Tako duhoviti Grgo Maslač priča da je kao mladić tuda sto puta išao na stolački Ilindan. Preko Barana se moglo pješke i u Koritnik iza Hrguda. Dok nije probijena cesta uz Ošaniće, u Stolac se uglavnom s Barana išlo preko Križana, čiji je toponim također izazovan, i niza strmine nad Todevićima prema Gornjoj ćupriji. S tovarnim konjima silazilo se preko vrela Krajšine, po kome se danas zove cijelo naselje. Tuda se silazilo i u Vidovo polje gdje su makar neki Baranjani imali svoje njive pogodne za uzgoj žita koje bi ovrhli i previjali na guvnima kod mlinice, pa slamu i pune vreće pšenice na magarad ili konje i uza stranu. Ljudi su u selu tradicionalno uzgajali ovce i goveda, sadili duhan i lozu, a sada sade masline, vinograde i voćnjake. Koliko se zna tu su još od turskih vremena živjeli u susjedstvu obitelji Bešo, Brać, Miljanović, Obradović, Papac, Vujinović i Vele i fino se gledali. Svi su odreda upotrebljavali isti donjohercegovački govor. Dosta je od njih djece poteklo i rasulo se sve do drugih kontinenata.

Ženu s Barana, posebno nevjestu, zvali bi Baranka. Po jednoj od njih nastao je toponim Barančin kuk na Borojevićima, s koga se moglo pogledati na ovce po Grabovinama i dozvati bilo koga u tri zaseoka i dalje. Muškarac je prema tome Baranac, što je bilo rjeđe u uporabi. Ipak, jedan kome je to bio i nadimak bio je Ivan Raguž Baranac, otac desetero djece, koji je bio sitne i krhke građe, ali vrlo snažan, spretni i duhoviti za koga su vezane brojne anegdote i sad poznate. Zbirna imenica koja obuhvaća i muške i ženske stanovnike bila je Baranjani. Govorilo bi se kad momci i djevojke s Barana dolaze ne neki skup; „Evo Baranjana“ ili „Sada vagaju Baranjani“ kad bi se duhan ujesen predavao u Duhanskoj stanici.

Na blagoj padini prema Radimlji ispod puta za Istup ima nekoliko kasnosrednjovjekovnih nadgrobnih spomenika, uglavnom križeva koje su sve do šezdesetih godina prošlog stoljeća Baranjani, i muslimani i katolici, bijelili krečom jednom godišnje da im usjeve „ne obije krupa“. Tu je i jedan natpis na manjem prelomljenom križu koji dosad nije pročitani. Upravo ispod tog mjesta uz samo korito Radimlje mala je pećina u stijeni u koju bi se dvoje troje čobančića moglo skloniti, *pljuhne* li kiša iznenada. Oko njezina ulaza u živoj stijeni bilo je nekoliko skraćenih riječi, pisanih bosanicom i teže čitljivih, ali ih je netko osamdesetih godina pokušao otući. U svakom slučaju te starine upućuju na višestoljetnu tradiciju življenja na istom mjestu.

Jedan pravni dokument iz Državnog arhiva u Dubrovniku od 11. travnja 1499. jasno osnažuje tu tvrdnju, navodeći današnje ime sela i nekoliko njegovih žitelja koji su navedenog dana bili u Dubrovniku oko istog posla. To je zapravo svojevrsni ugovor na latinskom sklopljen pred službenom osobom u kome kovač Đuraga Vukičević prihvaća za slugu Dragića Milovatovića s Barana od Vidova polja

(Dragichium Milouatouich de Baran de Vidouo poglie) i obvezuje da će ga smjestiti u svoj dom, hraniti i odijevati tijekom sedam godišta, a bude li poslušan i pokoran da će ga obučiti kovačkom zanatu i dati mu pred istek navedenog roka bisage, nakovanj, čekiće i ostali uobičajeni kovački alat. Budući da dokument navodi za jamce (plegios) Radosava Braničića i Radinca Vitkovića (Radossaus Branicich et Radinaz Vitchouich) ističući da su iz istog mjesta kao i Dragić (de supradicto loco), posve je izvjesno da je i sam kovač Đuraga podrijetlom iz istog mjesta.

Potvrda uporabe današnjeg toponima već na kraju XV. st. kao sigurna i ustaljena imena sela navodi na pomisao o njegovom nastanku još u vremena prije Turaka, kao i patronimski toponim Križani, posebno stoga što se blisko prezime Križanović (Crisanovich de Plano Sancti Viti) spominje 1417., u dubrovačkim arhivalijama. U svakom slučaju, taj dokument otklanja i onu etimologiju prema kojoj je riječ Barani nastala po izbjeglicama od Bara, koji su Turci osvojili tek sedamdesetak godina nakon sklapanja spomenutog ugovora iz 1499., premda i bez toga nije teško zaključiti da onaj dugi vokal u toponimu Bar nije mogao postati kratak u toponimu Barani.

Je li oblik *Baran* dubrovački službenik zabilježio kako su ga izgovarale nazočne osobe s Barana ili je stavio jedninu umjesto množine u svoj latinski diskurs iz nekog logičnog razloga, ne može se biti siguran. Ipak, njemu je toponim bio razumljiv kao jedan oblik muškog imena Bartol koji se u širokom prostoru i tada upotrebljavao u oblicama Bare i Baran, kao što je Baran Barišić iz Šibenika iz XVI. st. (Ivan Tomko Mrnavić). Uostalom kao osobno ime Križan, koje i danas fluktuirao kao prezime od Rame do Slavonije.

U osnovi, sva tri sela na visoravni između Radimlje i Bregave patronimskog su podrijetla. Barani od Baran, Križani od Križan, Ošanići od (H)ošan.

Ponizno molimo da općinska služba stavi putokaze s točnim natpisima.

Milan Nosić

Božićna pjesma: U se vrijeme godišta

U se vrijeme godišta,
Mir se svijetu naviješta,
Porodjenje Djetića
Od Djevice Marije.
Od prečiste Djevice,
I nebeske kraljice,
Anđeoske cesarice,
Svete Djeve Marije.
Djeva sina porodi,
Đavlu silu svu slomi
A kršćane oslobodi
Sveta Djeva Marija

In **hoc** anni circulo
Vita datur saeculo
Nato nobis parvulo
De Virgine Maria.
Fons de suo rivulo
Nascitur pro populo
Fracto mortis vinculo
De Virgine Maria.
Ex divino Flamine,
Non humano semine,
Deus datur Foeminae
In Virgine Maria.

U dane Božića u hrvatskim crkvama redovito se pjeva pjesma *U se vrijeme godišta*. Neizostavno se pjeva u svim crkvama na polnoćki, zatim u sva tri božićna dana (Božić, Stjepanjdand, Ivanjdand). U nekim hrvatskim krajevima uz večernju obiteljsku molitvu ta se pjesma pjeva od početka adventa pa do Silvestrova. Izvorno je to pjesma *In hoc anni circulo*, spjevana na latinskom jeziku negdje na jugu Francuske u 11. stoljeću od strane nepoznata pjesnika. U hrvatskim primorskim krajevima navedena pjesma je bila poznata vrlo rano, još u 11. stoljeću, što potvrđuje čakavski izvornik pod naslovom *Va sej vrime godistja*, također od nepoznata autora. Iz primorskih krajeva pjesma se je proširila u unutrašnjost, u sve hrvatske krajeve, pa je pod raznim imenima već u 17. stoljeću i zapisana: najprije 1613. god. pod imenom *V see vrime godišta*, potom 1644. god. pod imenom *Vu to vreme godišča*, pod istim imenom također i 1701. god., kasnije i pod drugim imenima: *Va sve vrime godišča*, *U se vrime godišta*, *U to vrijeme godišta*, *U se vrijeme godišta* i dr. Postoji desetak hrvatskih imena te pjesme što je posljedica različitih jezičnih ostvaraja: prijedlog **u** (v, va, vu, u), imenica **vrijeme** (vrime, vreme, vrijeme), imenica **godište** (godistje, godišče, godišće, godište) i pokazne zamjenice **se** (sej, seje, se) i **to**, te pokazni zamjenički pridjev **sve**.

Pjesma spjevana na latinskom jeziku (*In hoc anni circulo*) rimovana je i sastoji se od 12 stihova, a svaki stih ima po 7 slogova, isto tako i hrvatski prepjev *U se vrijeme godišta*. Broj stihova i slogova nije slučajno odabran, 12 i 7 su biblijski brojevi. Pjesma *In hoc anni circulo* na hrvatskom teritoriju doživjela je brojne preinake u narodnom duhu još u srednjem vijeku. Tako najstariji zapis, onaj iz 11.

st. (Kvarner), sadrži 38 stihova, čakavski ikavski (Kvarner) sadrži 31 stih, onaj iz 1701. god. (kajkavski, *Cithara octochorda*) sadrži 36 stihova, štokavski ikavski (Dalmacija, Hercegovina, Bosna, Slavonija) sadrži čak 76 stihova, a onaj zapisan 1934. (*Hrvatski crkveni kantual*) sadrži tek 16 stihova. Nepoznati autori hrvatskih inačica zadržali su u svojim prepjevima temu Isusova rođenja, ritam, rimu i stil izvornika, ali su tu latinsku pjesmu proširivali novim motivima i tako stvarali, mogli bismo reći, gotovo originalne hrvatske božićne popijevke kojih, imajući u vidu različite tekstove i načine pjevanja, ima čak sedamdesetak.

U pjesmi na latinskom jeziku u svakom stihu je stanka iza 4. sloga, ritmička struktura stiha je dakle $4 + 3 = 7$. U pjesmi na standardnom hrvatskom jeziku zbog ijekavskoga ostvaraja u prvom stihu je 8 slogova (*U se vrijeme godišta*), a u drugom čak 9 slogova (*Mir se svijetu naviješta*). Budući da se navedena pjesma pjeva, u riječima: *vrijeme*, *svijetu* i *naviješta*, vokal *i* se ne izgovara u tim riječima pa tako i ti stihovi imaju po 7 slogova, dakle: *vrijeme* > *vrjeme*, *svijetu* > *svjetu* i *naviješta* > *navješta*. To je još jedan primjer da ostvaraj jata u hrvatskom standardnom jeziku nije trebao biti pravopisni, nego samo pravogovorni problem. U 7. i 11. stihu je po 8 slogova što dovodi do poremećaja ritma pa se, da bi se to izbjeglo, u pjevanju ispuštaju vokali. U 7. stihu (*Anđeoske cesarice*) postoje čak dva problema: i prva i druga riječ imaju po 4 sloga, druga riječ se zbog značenja ne može kratiti, ali se zato krati prva riječ iz koje ispada nenaglašeni vokal *e* u 2. slogu ispred naglašenoga vokala pa se ta riječ umjesto *anđeòskē* izgovara *anđòskē*. Da je ovdje zadržan stariji oblik toga pridjeva *anđelske*, bio bi jedan problem manje. Nakon pokrate pridjeva *anđeòskē* u *anđòskē* iz sljedeće riječi *cesàricē* prvi slog se primiće uz prethodnu riječ i ostvaruje se u pjevanju stanka iza sloga *ce-*, dakle *anđòskēce*: *sàricē*. U 11. stihu *A kršćane: oslobodi* nakon stanke iza 4. sloga u strukturi stiha je uporabljen oblik *òslobodī* (3. l. jd. aorista), koji također ima 4 sloga pa u tom obliku dolazi do otpadanja (elizije) prvoga vokala i izgovora kratkouzlaznoga naglaska kao u prezentskoga oblika za 3. l. jd., dakle *òslobodī* > *slòbodī*.

Osim viška slogova i promjene ritma u navedenim četirima stihovima (1., 2., 7. i 11. stih), postoji i jedan leksičko-semantički problem, i to u prvom stihu pjesme *U se vrijeme godišta*. Značenje prvih dvaju stihova je 'u ovo doba (vrijeme) godine mir se svijetu naviješta'. To je doba došašća (adventa). Zbog dužine stiha novohrvatska pokazna zamjenica **ovo** (akuzativ jednine srednjega roda) u prvom stihu navedene pjesme ne može se uporabiti jer bi zbog hijata taj stih trebalo izgovoriti [ùvō vrjéme gòdīšta]. Umjesto nje rabi se starohrvatska pokazna zamjenica **se** (ak. jd. s. r.). Ta se pokazna zamjenica pojavljuje samo u tom stihu i zbog neznanja njezina značenja mnogi ju zamjenjuju pokaznim zamjениčkim pridjevom **sve** (ak. jd. s. r.) ili pokaznom zamjenicom **to** (ak. jd. s. r.). Ove dvije riječi (**sve** i **to**) ne mogu stajati u stihu *U se vrijeme godišta* umjesto riječi **se** jer tomu stihu mijenjaju značenje. Stihovi *U sve vrijeme godišta/ mir se svijetu naviješta* znače da se 'cijele godine mir svijetu naviješta' što je netočno. Stihovi *U to vrijeme godišta/ mir se svijetu naviješta* znače neko drugo vrijeme tijekom godine u kojem se rođenjem Isusa 'naviješta mir svijetu' što je također netočno. Zamjena zamjenice **se** pokaznim zamjениčkim pridjevom **sve** uobičajena je na hrvatskom štokavskom području,

a zamjena te zamjenice pokaznom zamjenicom **to** uobičajena je na kajkavskom području.

Pokazna zamjenica **se** (ak. jd. s. r.) pojavljuje se dakle samo u stihu *U se vrijeme godišta*. Ta zamjenica nije više u uporabi u hrvatskom jeziku pa u tom stihu ima status zastarjelice. Zanimljivo je napomenuti da o toj zamjenici ništa ne piše ni u jednoj gramatici hrvatskoga jezika iako je navedeni stih potvrđen kao izričaj suvremenoga standardnoga hrvatskoga jezika. Pokazna zamjenica **sb, s'a, se** u značenju 'ovaj, ova, ovo' postojala je u staroslavenskom jeziku, također i u starohrvatskom. Zamjenica **se** (ak. jd. s. r.) potvrđena je u brojnim glagoljičkim i ćiriličkim tekstovima na hrvatskom području sve do konca 16. stoljeća, ponegdje i kasnije, nakon toga ju je iz uporabe potpuno istisnula pokazna zamjenica **ovo** za srednji rod.

Slijedi pet inačica pjesme *U se vrijeme godišta*:

Va sěy vrŷme godŷstja/ Švŷtu mŷr se navŷstja,/ Varoŷtba ditŷća/ Ud Štedŷve Marŷe/ Štadŷva šŷna roŷla/ Hudòbi mòc zlomila,/ Karstjāneh ošlobodila/ Unā Štadŷva Marŷa,/ Va jarāh ga spravjāla/ Mānda mu seklanjāla,/ Tār ga šlatkò jubila/ Unā Štadŷva Marŷa,/ Angeli semù sluzŷli/ Nuòve pŷsni sopili,/ Va segà milòšt iskàli/ Zŷ Štondŷvon Marŷon,/ Angel prŷšal nebēšni/ Tār keròlin navŷštil,/ Va polnòc Buòg seroŷl/ Nebò žemjù zišvitlŷl,/ Kā'va poldān švitlāva bi/ O' Štadŷva Marŷa,/ Tarŷ keròle'su prišli/ Šŷna Buòga esu našli,/ Tar cāst semù davāli/ Zŷ Štondŷvon Marŷon,/ Slavà Buògu Vŷšnemu/ Gošpodinu našemu,/ Sionšvŷta zŷtije/ Cāst nebēšnu zvēdele,/ Iškārsta roŷtvu/ Ud Štedŷve Marŷe,/ Buògu se poklonimo/ Zŷ Štondŷvon Marŷon,/ Iškārsta hvalimo/ Tar Štetrōydi castimo,/ Seŷh milòšt prosimo/ Zŷ Štondŷvon Marŷon. (Kvarner, 11. st.)

Vu **to** vreme godifcha,/ mir fze fsvetu nazvescha:/ porogyenye Kriftuffa,/ po Devicze Marie./ Od Mayke Divoychicze,/ te nebezke Kralicze:/ zide dete z vutrobe/ blagofzlovne Marie./ Opol nochi porodi, nebo,/ zemlyu prefzveti:/ kak opoldan fsveto be,/ po porodu Marie./ Gda Bog v jafzle lefaffe,/ Mati mu fze klanyaffe:/ miloga obimaffe,/ à Devamu Mat' beffe./ Angeli mu fzlusahu,/ nove pefzmi zpevahu:/ milozt nyegvu profzahu/ da bu chlovek vu raju./ Hvala Bogu viŷŷayemu,/ y Gozponu naffemu:/ Gozponu mirovnomu,/ Szinu Deve dragomu./ Vŷze na fsvetu ztvorenŷe,/ vezda ima vefzelye:/ za Jefuffa rogyenŷe,/ od prechizte Marie./ Arfze na fsvet narodi,/ ki moch vrasju pogubi:/ greffnike ofzlobodi,/ Jefus Kriftus Szin Bofy./ Komu hvala, y dika,/ po vŷzem fsvetu velika:/ nayfze hvali y nyegva/ Mayka Deva Maria, Amen. (*Pavlińska pesmarica*, 1644., *Cithara octochorda*, 1701.)

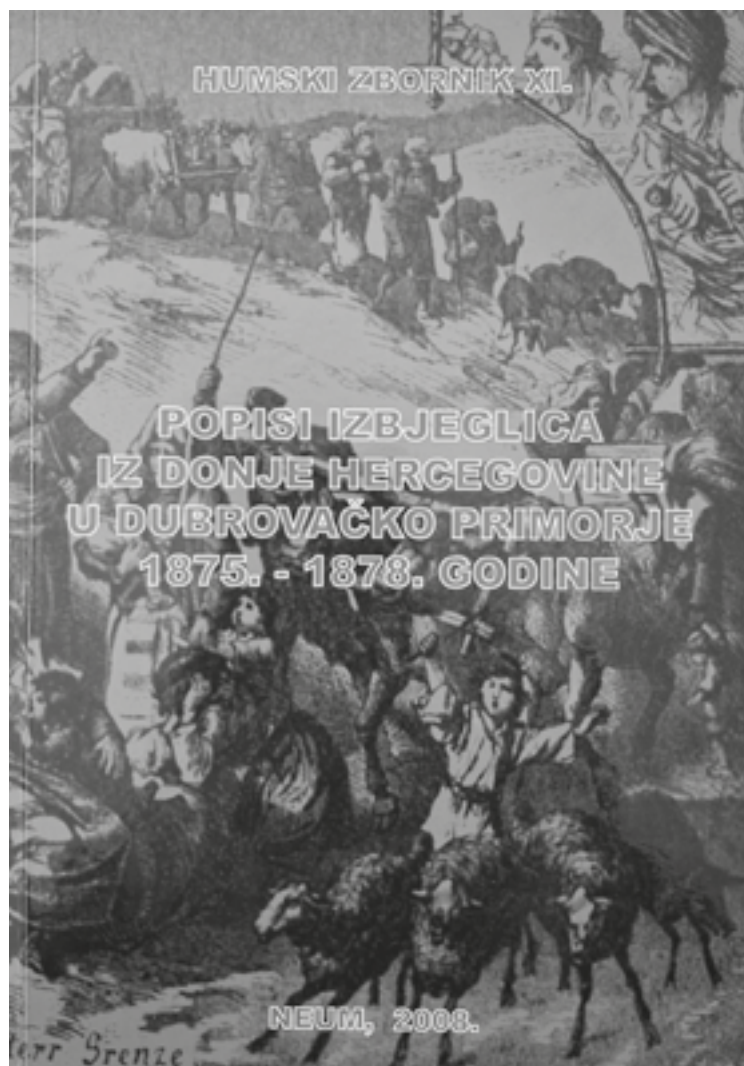
U **se** vrime godišta/ Mir se svitu navišta/ Porodjenjem Ditića/ Od Divice Marije/ Od prečiste Divice/ I nebeske Kraljice/ Andjeoske cesarice/ Svete Dive Marije/ Diva Sina porodi,/ Djavlu silu svu slomi/ A kršćane oslobodi/ Sveta Diva Marija/ U jasle ga stavljaše,/ Majka mu se klanjaše,/ I slatko ga ljubljaše,/ Sveta Diva Marija/ Andjeli mu služahu,/ Novu pismu pivahu,/ Od njeg milost prošahu,/ Svetom Divom Marijom./ U ponoć se Bog rodi,/ Nebo zemlju prosvitli/ Ko u podne svitlost bi,/ Svetom Divom Marijom./ Zrak izadje zornice/ Od pričiste Divice,/ Andjeoske cesarice,/ Svete Dive Marije./ Svako svita stvorenje/ Sada ima veselje,/ Božje štujuć

rodjenje,/ Od Divice Marije./ Slava Bogu Višnjemu/ Gospodinu našem/ I čoviku smirnomu,/ Svetom Divom Marijom./ Koj' u tmni stajahu/ I bez svitla bijahu,/ Sina Božjeg čekahu/ Od Divice Marije./ Kog obeća Bog dati/ I na svit im poslati/ Ter iz tmina pustiti/ Svetom Divom Marijom./ To željahu vidjeti/ I s veseljem primiti/ Pa s njim navik živiti/ Svetom Divom Marijom./ Andjel pridje nebeski/ Ter pastirom navisti/ Prevelike radosti/ Od Divice Marije./ O, pastiri, tecite,/ Stada vaša pustite,/ Sina Božjeg vidite/ Svetom Divom Marijom./ Tad pastiri podjoše,/ Sina Božjeg nadjoše,/ Ter mu hvale dadoše/ Svetom Divom Marijom./ Slavu vičnu vidiše,/ Ter se vele čudiše,/ Bogu poklon činiše/ Svetom Divom Marijom./ I to čudo procvita/ Nad tim kralje od svita/ Kog uboga čestita/ Povi Majka Marija./ Kralj u jaslam ležaše,/ A odiće nimaše,/ Jer uboštvo ljubljaše/ Svetom Divom Marijom./ Teb' Isuse hvalimo,/ Sveto Trojstvo slavimo,/ Majku Tvoju častimo,/ Svetu Divu Mariju. (Dalmacija, Hercegovina, Bosna)

Va sve vrime godišća/ Mir se svitu navišća/ Kroz rojenje Ditića/ Od svete Divice Marije./ Od pričiste Divice/ Ter nebeske Kraljice/ Izide svitla Danice/ Od svete Dive Marije./ Diva Sina porodi,/ Djavlju silu polomi,/ A krstjane oslobodi/ Sveta Diva Marija./ O pol noći se rodi,/ Nebo i zemlju prosvitli,/ Kako o poldne svitlo bi/ Od svete Dive Marije./ U jasli ga staviše,/ Mati mu se klanjaše,/ Ter ga slatko ljubljaše,/ Sveta Diva Marija./ Anjeli mu služahu,/ Novu pisan pojahu,/ Milost njega slavljahu/ Svetom Divom Marijom./ Slava Bogu višnjemu,/ Gospodinu našem,/ I človiku smirnjemu/ Svetom Divom Marijom./ Vsako na svit stvorenje/ Sada ima veselje,/ Čića Boga rojenje/ Od svete Dive Marije./ Jer se na svit porodi,/ Moć djavlju pogubi,/ A krstjane oslobodi/ Svetom Divom Marijom./ Hvala tebi Višnjemu,/ Gospodinu našem,/ Stvoritelju slavnomu/ Svetom Divom Marijom/ I Mariju Divicu,/ Svitlu zvezdu Danicu,/ Ter nebesku kraljicu/ Svetoj Divi Mariji./ O blažena ti ženo,/ Tvoje črivo preslavno/ Ko je na svit nosilo/ Sveta Diva Marija./ Ti si Boga rodila,/ Ti si djavlje zgubila,/ Ti si krstjane ljubila,/ Sveta Diva Marija./ O anjeli tecite,/ Božja Sina slavite/ Ter pastirom recite/ Od svete Dive Marije./ Anjel pojde nebeski/ Ter pastirom navisti/ Prevelike radosti/ Od svete Dive Marije./ O, pastiri, tecite,/ Stada vaša pustite,/ Božja Sina poj vite/ Svetom Divom Marijom./ Tad pastiri idoše,/ Sina Božja vidiše,/ Ter mu slavu uzdaše/ Svetom Divom Marijom./ Ka njemu kad pridoše,/ Tad se vele čudiše,/ Ter ovo rekoše/ Od svete Dive Marije./ Čudo veliko človika,/ Ovo kralja velika/ Grubom pezmom povita/ Od svete Dive Marije./ Jer u jasli ležaše,/ Svite na se ne imiše,/ Uboštvo ljubljaše/ Svetom Divom Marijom./ Oci z limba zvapiše/ Kada glasa slišaše,/ Da Sin Božji rodi se/ Od svete Dive Marije./ Jer im reče Bog dati,/ Sina svoga poslati,/ Iz tamnosti speljati/ Svetom Divom Marijom./ Tebe, Bože, hvalimo,/ Sveto Trojstvo slavimo,/ Mater Divu čtujemo,/ Slavnu Divu Mariju. (Kvarnersko otočje)

U to vrijeme godišta/ Mir se svijetu naviješta/ Porodenjem Djetešća/ Kom' je majka djevica./ Anđeli se javili/ Rajsku pjesmu slagali/ Slava Bogu pjevali/ A mir ljud' ma prosili./ Djeva Sina rodila/ Đavlu silu slomila/ Svijetu Spasa podala/ Nama majka postala./ A mi Krista hvalimo/ S anđelima pjevamo/ Radi žrtve njegove/ Što je za nas započe. (*Hrvatski crkveni kantual*, 1934.)

STOLAČKI POETSKI BUKET

Nikola Raguž

Nikola Raguž iz roda Gunjinovića je rođen 10. studenog 1949. Osnovnu školu pohađa i završava u rodnom Kruševu i Stocu. Godine 1969. završava Stolačku gimnaziju i kreće stopama starijeg brata Mihe, te 1975. završava čistu kemiju na Prirodnom matematskom fakultetu u Sarajevu. Kako je to u Gunjinovića tradicija, čitav život bavi se poezijom.

Prvu pjesmu zabilježio je 1971. Od tada poneku bilježi, kontinuirano, do dana današnjega. Pomalo, gotovo stidljivo, nekad i objavljuje. Sve do zbirke *Stolačka zvona* objavljene 2025.

u nakladi Matice hrvatske Stolac, koja je u stvari njegova jedina, a ujedno je i retrospektiva njegovog poetskog života.

Danas živi u Mostaru sa suprugom Marinkom rođenom Krešić. Djeca Ivana, Lazar i Ivan, raspršili su se po svijetu. Ivan u Dubrovniku, Ivana u Zürichu, Lazar živi u Mostaru. Svi imaju svoje obitelji, a Marinka i Nikola unuke Ariu, Niku i Vitu.

Radimlja

Običaj je da se čuje
pokraj stečka, pokraj Križa
riječ pjesnika koji pati
zbog tisuća tih Gorčina.

O kamenom tom spavaču
svi ističu svoju stranu,
ispod stečka prah razvlače
ne iznoseć novu ranu.

Pod Radimljom što se skriva,
u pjeskulji rodni njiva,
kosti mnogih svud se bijele
da označi kamen vrijeme.

Hoće l' ikad svanut sunce
da istina iz tla šikne,
da uz stečke prêca naših
svane znamen od stijene?

1985.

Zemlja Humska

Naći ćeš je ispod neba
gdje zvijezde ko luč sjaje,
u tjeskobi kad zatreba
da ti netko sebe daje.

Poznat ćeš je po obrazu,
naboranu njenu licu,
otkrit ćeš je u dočeku
kada časti pristiglicu.

Suzam' radosnijem,
vinom kamenijem,
bistrinom visine,
mirisom humnine.

Njezina su uvijek
otvorena vrata
da dočeka gosta,
prosjaka i svata.

Napojit će žedna,
nahriniti gladna,
odjenuti gola,
utješiti bolna.

Duša joj je spremna
jača bit od ega,
pomoć nevoljnomu
kada mu zatreba.

2001.

Memento

(humskomu Hrvatu)

Sjeti se tuge četrdeset druge!
Sjeti se tuge devedeset druge!
Sjeti se progona, žrtava i rata!
Sjeti se tuđih pragova i vrátâ!

Djedovinom harali nenaši,
na zgarištu oci se skućiše,
tek sinovi ponešto skupiše,
opet stari banuše pljačkaši.

Nasluša se njihovih obećanja,
nasluži se raznih generala,
nanosi se razdrtih rukava,
nasiti se „ludih radovanja”.

Okrajcima uvijek tako bilo,
tko bi brigu o njima vodio,
na njima se suživot lomio,
da bi tek se u mutnu lovilo.

Ako dođe u raspletu novom
u pitanje ta opstojnost tvoja
od zlobnika ili slična soja,
ne nastupaj pod naivnim okom!

1997.

Kamenu

Kamenu moj dragi, suputniče vjerni,
od prvoga moga ovozemnog krika,
kakvom to ljubavlju iz utrobe zračiš
pa te silno volim, pa mi puno značiš.

Tvoje lice puno ožiljaka, bora
minulih stoljeća što vratit se ne će;
zdravo ti tijelo što čekiće cijepa,
Hercegovcu svakom komadić je sreće.

Smrdljika i bajam, šipak, a i drača
kroz more tvoje svoje šire žile,
kao što se dižu i visoko rastu
i cer i hrast bujan da zadugo žive.

Kamenu moj dragi, supatniče stari,
dok sam još mali u povelju bio
po mojoj si glavi pisao simbole,
ugrađujući sebe i u srce moje.

1972.

Moj dom

Nekad sam ponosan
hodio Stocem,
uznosito,
uzdignuta čela,
upravo nekima
koji su željeli
da me tu nema.

A danas,
kad svratim u svoj grad,
pa sretnem poznata lica,
hladan me dočeka gled
i neizbježna pitalica:
Kada si od doma?
Što je u Mostaru nova?

1996.

Eva

Kad bih bio oblak rosni
što u sebi oganj nosi,
kresnuo bih, tresnuo bih,
munjevito snagom groma.

Grmio bih i grmio,
iz visine do dubine,
zazivajući pretke svoje
na zahvalu i molitve.

Ustanite, preci moji,
ispod krila Abrahama,
zahvalimo dobrom Noi,
molimo se za Adama.

Za njihovo ljudsko pleme
što iz zemlje, preko žene,
kotrlja se kroz vrijeme
neprimjetno poput sjene.

Ko na valu morska pjena
zaigrana, razdragana,
stalno stiže žudna žena,
mlada majka, stara Eva.

S tim projektom koji traje
u prolazu kroz vrijeme,
rađajući naraštaje
obnavlja se lice Zemlje.

Mrva zemlje, dio trena,
to je Adam, to je Eva.
Da nastane biće živo,
Bog Stvoritelj daje bilo.

Stalno kruži ista masa,
sama sobom mrtva, slaba,
al' je duhom zatalasa
Svemogući vječni Abba.

1994.

Kraljici mira

Molimo Te, Majko sveta,
Odvjetnice svega svijeta,
zagovaraj mladež našu
kod Jedinca svoga sina!

U nemoći ovoj našoj,
puni ljudskih slabotinja,
na koljena mi padamo
prosec' Tvoju pomoć snažnu.

Slavoluke ne tražimo
po zasluži branitelja,
oholost nam satri našu
da slabosti nadjačamo.

Zazivamo žrtve mrtve,
sve bez suda presuđene,
nek nas krv iz panja toga
zagovora kod moćnog Boga!

Čuvaj, Gospo, sve Stočane
da u srcu ljube Tebe,
to činiše naši preci,
Ti Mir budi našoj djeci!

U Hrasnu, 1992.

Glas planine

(svjedoku vjere Marku Milanoviću)

Kao krijes u tmini
što otkriva sjene
osta na planini
čuvat uspomene.

Kruševski mlađarac,
drugujući sa svima,
bojao se Boga,
a vjera u Krista
obrana mu bila
od sotonskih sila.

Kruh svagdašnji jeo
pod znojem i žuljem,
inovjerne cijenio
s njima drugovao.

Ucijenjen životom
pred dvosječnom sabljom,
lažne zamke odbi
da glavom svjedoči.

Ucjene odbacujem,
dobre ljude poštujem,
savjest mi je mirna,
Bog je Sudac svima
i za život vječni
dajem život zemni.

Hrabri svjedok vjere
snî u vječnom miru,
a blažen mu smiješak
sja na Jakomiru.

U podnožju brda
pokopaše Marka.
Majka ga kod groba
oplakat ne mogla.

Žarka duša, Božji znamen,
kroz tolike godine
s one puste planine
Humninu pozdravlja
Slava Svetom Trojstvu. Amen.

2004.

Na oproštaju

(na dan ukopa)

Čovjek kada umre, djelić svijeta nestaje.
Kada poznanik umre, žal nas neki prožima.
Umre li prijatelj, sve kao da se srušilo.

Ne mogu reći: Moj prijatelj je mrtav,
samo je bolest skončala,
duh njegov živi i priziva sjećanja
čuvajući ga da traje među nama.

Kada smo se onomad prisjetili
jedne ugone iz studentskih dana,
radostan osmijeh na Tvom licu
blago zaikri pred mojim očima.

Sutradan Ilija, naš rođak i cimer,
nazva me i reče: „Umro nam je Bona“.
Nijemo zastadoh, a suza poteče,
osmijeh bijaše pozdrav za rastanak.

Smiješkom blagim, umjesto pozdrava,
sakrio si slutnju i emocije
ne dopuštajući ni da pomislim
na ono što čutiš i očekuješ.

Danas je ovo sveto tlo kruševsko
bogatije za jedan častan život,
a vjera čestita čovjeka prati
k Milosrdnomu da ga nagradi.

Ivanki, Gloriji i Marijani
Svemogućići neka bude utjeha.
Hvala kolegama iz školskih klupa
svima od Kruševa do Sarajeva.

U radosti nebeskoj duša Tvoja,
rođače, prijatelju, dragi Bona,
neka se veseli u vječnosti Božjoj.

Kruševo, 7. lipnja 2015.

Znamenje s Lastve

Iz Polja se pripeo put
k nebu strmo uzbrdo,
tim je putem otišao u ljut
Petar Latinov živjeti tvrdo.

Lastva i nasuprot Vodeni Do
pokraj konjskog puta stoje
ko harari na papricu zavezani
kad se nad samarom razdvoje.

I tu je sa svojim opro blagom
Araguz prvi kad rastovari konje.
Sa sijelom na Lastvi i Vodenom Dolu
pogledom na Hrasno i stražom k Polju.

Mar ga ruku od Turčina brani,
od uskoka litica i vali,
pa u zavjetrini od opasnosti tih
zatemelja korijenje rodova svih.

Raguž na Lastvi i Vodenom Dolu,
s vjerom, ljubavlju i nadom u Krista,
u svojoj mucij, znoju i bolu,
učvrsti korijen, stablo zablista.

Eno, na Lastvi i sad znamenje
dlijetom uklesano na kamenu,
stoji oltar i raspeto stijenje,
isklesana vjera u tvrdom vremenu.

Veliki križ praoca nam Petra
kao stožer stoji sam.
Dmitar i Ivan jedan do drugoga,
a pokraj njih Božji hram.

Okolo žene, djeca, potomstvo.
Vidi se: obitelj je bujala.
Tu se malo rađalo carstvo,
a i smrt je svoje uzimala.

I od toga praha i kostiju
s prvoga groblja na Lastvi
sveudilj svijetom putuju
potomci rodnom ponosni.

2002.

Epitaf

Grumen praha prědaka mi
životnih je mjera htijenjâ
čitavim ga bitkom ljubim
i sve pretke kojih nema.

Kroza svemir zov im míli
iz vječnosti gdje se zbiva
osjećam ga sve glasnije
s njima mi se noćno sniva.

Neka i moj prah počiva
kod usnulih gorostasa
i ja bijah mal, slabašan,
al' ne bijah rodu nâ sram!

2018.

RECENZIJJE I OSVRTI

Ratko PERIĆ, biskup u miru

Pismo umjesto pogovora

Dragi Josipe, kardinale!

Javljam Ti se iz Mostara gdje su stalne samo „klimatske mijene“. Hvala Bogu koji nas prokušava u vjeri i provjerava u nadi. U Njega se ufamo, o da ne budemo postidjeni dovijeka!

Pred očima mi je Tvoja knjiga *Alojzije Stepinac – žrtva za budućnost*, zbirka Tvojih dvadeset i šest redovitih homilija izgovorenih kraj Stepinčeva groba o njegovu smrtovdanu, 10. veljače, od 1998. do 2023. godine. Tu su i druga tri Tvoja prigodna rada o Blaženiku: Pastirsko pismo iz 1998. u povodu 100. obljetnice njegova rođenja, Tvoja homilija izrečena na talijanskom u hrvatskoj crkvi sv. Jeronima u Rimu, Tvojoj kardinalskoj naslovnoj, u veljači 2012. i homilija u Krašiću u listopadu 2018. u povodu 20. obljetnice Stepinčeve beatifikacije.

Providnošću Božjom povezani smo Stepinčevim spomenom još od rimskih dana 1980. godine nadalje, kada u crkvi sv. Jeronima svakoga 10. veljače nastavismo ustaljenu tradiciju slavljenjem sv. mise *in suffragium* „neustrašiva svjedoka vjere“.

Osobito pak ostasmo povezani od 3. listopada 1998. kada zajedno s papom našim Ivanom Pavlom Drugim (1978.–2005.) prvi put slavismo sv. misu *in honorem* blaženog Alojzija Stepinca. Toga sretnog dana – spomen glasovita Stepinčeva govora u komunističkoj sudnici 1946. – Sveti Otac kanonski dopusti čašćenje na razini blaženika s misnim obrascem mučenika. Hvala i slava Bogu Ocu

na nebu i hvala svetomu Papi na zemlji. Stepinčevo se u Zagrebačkoj nadbiskupiji slavi kao blagdan, a u drugim biskupijama HBK, uključujući i dijeceze BK BiH dopuštenjem Kongregacije za bogoštovlje od 2008., kao spomendan.

Čitajući Tvoje **Pastirsko pismo** o stotoj obljetnici rođenja Sluge Božjega Alojzija Stepinca „Najsvjetliji lik Crkve Božje u Hrvata“, objavljeno pola godine prije njegove beatifikacije, primjetljivo je da je Pismo ne samo biografski pregledno, nego po nekim svojim mislima i točkama također programatsko. Tako dvopojmom „prežalosni proces“ – *un tristissimo processo* (6. točka) Časni Sluga Božji Pio XII., papa (1939.–1958.), dana 6. listopada 1946. pred članovima Suda Svete Rimske Rote označi komunistički sudski postupak, koji se upravo tada odvijaše protiv nadbiskupa Stepinca. Proces doista prejadan s ljudske, s pravne i sa svake druge strane! *Miseria* tužiteljske i suditeljske umišljene moći! Pio XII. tom prigodom odlučno i dokumentirano odbi prigovor da i on odobravaše ratna „prisilna obraćenja“ u Hrvatskoj i nazva to „lažnom optužbom“. Temu mučenik savjesti (7. točka) razrađuješ čak u trima homilijama: „Mučeništvo je poziv“ (1998.), „Nasljedovatelj Kristov do mučeništva“ (2000.) i „Snaga svetih mučenika“ (2011.). A Stepinčeva savjest i nada (10. točka) preplavljaju Tvoje homilije.

Ali i drugi pojam iz istoga Tvoga Pisma, u naslovu, privuče pozornost: „najsvjetliji lik“ – *la figura più prestigiosa* među hrvatskim blaženicima i svecima. U svom prvom apostolskom pohodu Hrvatskoj papa Ivan Pavao II. dne 10. rujna 1994. u homiliji pod večernjom u zagrebačkoj katedrali tako nazva nadbiskupa i kardinala Stepinca. Kontrast između te dvije sintagme dvojice rimskih prvosvećenika, s obzirom na nadbiskupsku službu i svjedočku patnju blaženoga Mučenika, kondenzira „cjelokupnu tragediju koja pogodi hrvatsko pučanstvo i Europu tijekom dvadesetoga stoljeća obilježena trima zlima: fašizmom, nacizmom i komunizmom“, kako na tu Papinu misao s Marije Bistrice češće podsjećaš (u homiliji 1999., u Rimu 2012., u Zagrebu 2013. i 2017.).

Vrhunski je povijesni događaj kada Papa u nacionalnom svetištu Mariji Bistrici u subotu 3. listopada 1998., u svom drugom pohodu Hrvatskoj, pred gotovo polumilijunskim mnoštvom vjernika, više od tisuću svećenika, sedamdeset biskupa i sedam kardinala, Stepinca proglasi blaženim mučenikom. A u tom trenutku iz tisuća srdaca i grla jeknu pjesma, popraćena suzama radosnicama: „To sad nebo navješćuje i glas s neba potvrđuje!“ Sveti Otac u homiliji za Blaženika reče: „Podnijevši u svojem tijelu i duhu okrutnosti komunističkoga sustava, jedan od istaknutih likova Katoličke Crkve zagrebački nadbiskup kardinal Alojzije Stepinac sada se povjerava sjećanju svojih sunarodnjaka s blistavim znamenjima mučeništva.“ I Ti ćeš to radosno istaknuti u homiliji o Stepinčevu 1999. godine. Prodoše, dakle, 52 godine iscrpna proučavanja povijesnih okolnosti Stepinčeva nadbiskupskog djelovanja (1934.–1946.) i patničkoga svjedočenja u Lepoglavi (1946.–1952.) i Krašiću (1952.–1960.) od onoga „prežalosnog procesa“ do trenutka uzdignuća na čast oltara; od bezbožne komunističke ucjene do prave Božje utjehe! Ta studiozna ispitivanja trajahu i nakon beatifikacije, evo, daljnjih 25 godina. A i kako ne će kada je posrijedi monumentalna životna kauza „jednoga od istaknutih

likova Katoličke Crkve“, koju i Ti naslijedi da iz godine u godinu promičeš „blistava znamenja mučeništva“ blaženoga kardinala Stepinca, što si vjerno i sustavno činio.

Monumentalna, naime, *Positio super martyrio* (predstavka, osim mučeništva, uključuje život, krjeposti i glas svetosti) *zagrebačkoga nadbiskupa Alojzija Stepinca*, Rim, 1996., na talijanskom obuhvaća pet opsežnih svezaka s ukupno 5.919 stranica! Pozicija izrađena pod vodstvom generalnoga relatora mađarskoga dominikanca o. Ambroza Eszera (1933.–2010.), profesora teologije na Rimskom sveučilištu Sv. Tome Akvinskoga. A svi drugi kandidati oltara u hrvatskom narodu, kojima pape u ovom stoljeću odobriše kult blaženstva, možda u svojim službenim pozicijama nemaju toliko stranica zajedno: Marija Propetog Petković (1892.–1966.), Ivan Merz (1896.–1928.), Pet drinskih mučenica (+1941.), don Miroslav Bulešić (1920.–1947.), te dvojica hrvatskih mučenika rodом s Kosova: fra Serafin Glasnović Kodić (1893.–1947.) i don Anton Muzić (1921.–1948.), proglašeni blaženima u Skadru 2016.

Sluga Božji Franjo kard. Kuharić, nadbiskup (1970.–1997.), prije 35 godina Tebe u Krku za biskupa zaredi, a prije 27 godina Ti njega na zagrebačkoj katedri naslijedi. On bijaše prvi javni i auktoritativni glas u domovini pod komunističkim režimom, koji – *opportune, importune* (2 Tim 4,2) – razglašivaše sustavne „Poruke sa Stepinčeva groba“ (Tvoja homilija 1998.). Nadbiskupova javna riječ, posebno od 1981. godine, bijaše hrabra i skladna pratnja tajnoga procesa koji se vođaše u Rimu, potom u Zagrebu. U svoje propovijedi o Stepinčevu od 1971. do 1997. (ispuštena 1972.) ugrađivaše ne samo dubinu i oštrinu dara intelekta, nego i razboritu mjeru afekta dokazujući da je nadbiskup Stepinac sveto živio, svjedočki djelovao i mučenički preminuo. Nadbiskup se Kuharić znao nositi s komunistima kojima ne bijaše do istine, nego do karikature i sarkazma i na sudu i u medijima, i one 1946. i u protoku vremena. Istina je kao i pravda: spora, ali dostižna. Pobjeđuje. I, doista, dođe trenutak da se i komunistički babilonski „grad i toranj“, zatemljan na oholosti, sebičnosti i laži, „rasprši“ i da se državna tvorevina, koju na sve načine čuvahu da bude „jedan narod“, također rastvori na dijelove od kojih bijaše sastavljena. I konačno dočekasmo da demokratski Sabor Republike Hrvatske na zasjedanju 14. veljače 1992. donese Deklaraciju o osudi političkoga procesa i presude kardinalu dr. Alojziju Stepincu (Pismo 1998.), a Županijski sud u Zagrebu 22. srpnja 2016. poništi presudu nadbiskupu Stepincu! Kako nepravno i nepravedno presuđeno, tako pravno i pravedno poništeno! *Vivat veritas! Vivat iustitia!*

S Tobom, trećim Stepinčevim nasljednikom, nadbiskupom od 1997., kardinalom od 2003., nastupiše mirnija obrazlaganja Stepinčeva života i djela. Nizankom od dvadeset i devet govora, među kojima svaka homilija s po nekoliko temeljito obrađenih i poručljivih točaka, u povodu blagdana Blaženikova prijelaza s ovoga na bolji svijet, 10. veljače, odgovaraš na neke kritike Stepinčeva ponašanja, a posebno stavljaš Stepinca kao uzor vjere, nade i ljubavi, kao svojevrsan kompas narodu da se orijentira prema Bogu. U ovoj knjizi - *Alojzije Stepinac – žrtva za budućnost*, Ti usmjeravaš prema budućnosti i samu Stepinčevu žrtvu i sav hrvatski narod.

Ne ulaziš u polemičke poligone, uvjeren da je istina jača od bilo kojega krika i mača. Ti ćeš doduše reći: „Istina ne smije ostati bez glasa“ (homilija 2008.), ali Ti ne podižeš glas, nego dokaz. Slijediš onu sv. Jeronima: „Možeš istinu svezati i zatvoriti, ali je ne možeš pobijediti!“

U **neka doba** obojica zajedno s ostalim članovima hrvatsko-katoličkoga povjerenstva sudjelovavmo u „ponovnu čitanju“ (*riletturi*) Stepinčeva djela i života u susretu s članovima srpsko-pravoslavne komisije (srpanj 2016. – srpanj 2017.). Znamo završetak i objavljen je zaključak naših šest razgovora. A ono što bijaše oku posebno ugodno jest slika Tvoja i oca Bernarda Ardure, predsjedatelja spomenute mješovite komisije, koji *Glasi Koncila* 1. listopada 2023. dade intervju s urednikovim naslovom: „Donedavni predsjednik Papinskoga odbora za povijesne znanosti ddr. o. Bernard Ardura: *Nije predložen ni jedan jedini dokument koji bi mogao biti zaprjeka Stepinčevoj kanonizaciji*“. To je istinski povijesni zaključak. Ono što se čitatelja intervjuja posebno doima jest misao oca Ardure da je Stepinčeva poruka vjerska, religiozna, sveobuhvatna. Upućena ne jednoj naciji, nego svima ljudima. Kao što Isus kaže apostolima *Vi ste sol, ne Judeje i Pereje, nego Zemlje! Vi ste svjetlo, ne Jeruzalema, Atene i Rima, nego Svijeta*, tako se Stepinac pokaza i kao sol zemlje i kao svjetlo svijeta. Ti mirno i svjesno prelaziš preko spomenute jednogodišnje ekumenske epizode, čak se ne osjeća nikakav prizvuk ni u homilijama 2017. ili 2018. Jer, pod učiteljstvom pape Ivana Pavla II. i pape Benedikta XVI., radiš u skladu s višestoljetnim kriterijima svetostoličke Kongregacije za proglašenje svetih, ne dopuštajući da se unose elementi nekatoličkoga pristanka ili nepristanka u beatifikaciju ili kanonizaciju, ali koji po istini i pravdi trebaju spajati, a ne razdvajati.

Tvoj je pogled na kauzu posve optimističan: Stepinac kao Učitelj kršćanske nade, o tome imaš dvije homilije (2001. i 2012.); Blaženik hrvatske katoličke utjehe (2003.); Graditelj evanđeoske kulture (2007.) i slično. Ti si dosljedan i uporan u svojoj prezentaciji Stepinčeve svetosti, baštine, ljubavi prema domovini, čistoće savjesti jer je upravo kao takav Stepinac završio najviše pohvale, poput kakve skladne simfonije, od šestorice rimskih papa – od Pija XII. do Benedikta XVI. – i za života i pogotovo nakon smrti. Sastavio si posebne „litanije“ od pohvala rimskih prvosvećenika u čast Stepinčevu. „Uz blaženoga Alojzija vezane su krjeposti i kvalifikacije kao: istina, ljubav, pravednost, obrana slobode Crkve i čovjeka, ljudska prava; mir koji ništa ne može narušiti, čista savjest, snaga vjere, čvrsto dostojanstvo, ljudska i kršćanska osjetljivost, vjernost, čestitost, vjera u Boga, poštovanje čovjeka, ljubav prema svima, jedinstvo s Crkvom, borba za Božju prisutnost, kršćanska postojanost, apostolski žar, krotkost, evanđeoski duh“ (homilija u hrvatskoj crkvi sv. Jeronima 2012.).

U Tvojim knjizi usred drugih nosivih riječi kao da prevladava pojam „savjest“. Stepinčeva savjest. Očito je to premoćna i utjecajna Božja snaga. Počinješ knjigu ističući Stepinčevu savjest (Pastirsko pismo 1998.) i završavaš knjigu s homilijom: Stepinčevska savjest (2023.), upravo kao što je i sam nadbiskup Stepinac na montiranu suđenju svoj povijesni govor započeo: „Za sve što me optužuju, savjest mi je mirna“, i završava svoj govor: „Povijest će reći svoju: meni je savjest mirna“.

Tako nam je Stepinčeva savjest bila i ostala stalan Božji orijentir i ujedno vjernički korektiv u ovom labirintu života. Svečan Ti je zaključak u homiliji 2023. godine: „Blaženi Alojzije hrabro je svjedočio vjeru, neustrašivo branio dostojanstvo čovjeka, neumorno promicao pravednost, odvažno štitio živote, ustrajno prokazivao neistine, dosljedno se suprotstavljao totalitarnim ideologijama.“

Čestitam Ti na ovom vrijednu i poticajnu djelu! Stvarao si ga uz moćnu pratnju blaženoga kardinala Stepinca, s jasno naznačenim ciljem sve većega čašćenja Blaženika, uvjeren da će Stepinčeva žrtva donositi sve veće plodove u životu vjernika i Crkve u hrvatskom narodu i cijele Katoličke Crkve u budućnosti.

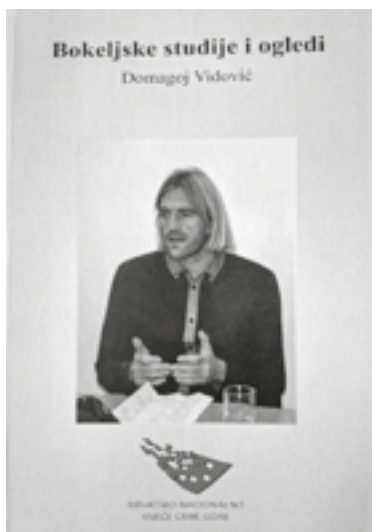
Neka i Tebi i svima nama blaženi mučenik Alojzije i dalje bude siguran životni kompas na zemlji, a moćan zagovornički glas kod Boga na nebu!

Mostar, 3. rujna 2024.

Slobodan PROSPEROV NOVAK

Knjiga koju smo čekali pola stoljeća

Reći ću izravno: Knjigu koju držite u ruci, ove *Bokeljske studije i ogledi* hrvatskoga filologa Domagoja Vidovića, mi čekamo pola stoljeća i konačno smo ih dočekali! Jer gotovo toliko vremena, upravo pola stoljeća, prošlo je otkada su u biblioteci *Luča*, a nju se doživljavalo kao svojevrsnu antologiju crnogorske književnosti, Gracija Brajković i Miloš Milošević objavili dvije velike hrestomatije o bokeljskoj starijoj književnosti. U ta dva inače ćirilicom otisnuta sveska inauguriran je dotada jako zanemareni odjeljak kroatistike koji će se, otada pa nadalje, sistematski baviti književnim tekstovima zapadnoeuropskoga i katoličkoga usmjerenja, koji su u ranome novom vijeku, dakle u renesansi, baroku i prosvjetiteljstvu, nastajali u gradovima Boke

kotorske, kao i u onima na prostoru primorja od Budve do Ulcinja.

Sve dotada ako se sintetski govorilo o toj dionici hrvatske književnosti, onda se najčešće, a na način srbijanske iredente, govorilo o stvaralaštvu nekoga fantomskog prednjegoševskoga doba. Tim je terminom (*Prednjegoševsko doba*) uostalom bila naslovljena u ono vrijeme dosta hvaljena hrestomatija što ju je 1966. priredio Slavko Mijušković sa suradnicima. Usto, a to svakako treba naglasiti, toj dionici hrvatske književnosti bio je grubo zanižekan nacionalni identitet. To se odnosilo u prvome redu na dvije vrlo perfidno plasirane iredentističke knjige od kojih je prva bila antologija *Pesništvo renesanse i baroka: Dubrovnik, Dalmacija, Boka kotorska*, koju je 1968. sastavio beogradski profesor Miroslav Pantić, a onda i sintetska knjiga iz 1970. tadašnjega novosadskog profesora Milorada Pavića, koja je pod naslovom *Istorija srpske književnosti baroknog doba (XVII i XVIII vek)* bila objavljena u Beogradu. Naravno, i dotada je bilo među hrvatskim filozofima onih koji su se bavili bokeljskom književnošću, da zajedno s Domagojem Vidovićem upotrijebim taj sasvim dobar generički termin. Tako su renesansni latinisti iz Kotora Ludovik Paskalić i Ivan Bolica bili zastupljeni i odlično predstavljeni u znalački uređenoj knjizi *Hrvatski latinisti* iz 1970., koju su potpisali Veljko Gortan i Vladimir Vratović.

Također, neki prilozi ovim temama iz pera Josipa Torbarine bili su već u četrdesetim godinama XX. stoljeća istraživački savršeno uspostavljeni, a zagrebački kroatist

Franjo Fancev odlično je još prije, u tridesetim godinama istoga stoljeća, integrirao hrvatska dramska srednjovjekovna prikazanja iz Boke kotorske u središnji hrvatski korpus žanrovski srodnih tekstova. U šezdesetim godinama, dakle prije više od pola stoljeća, tim se pitanjima vrlo studiozno bavio i zadarski profesor starije hrvatske književnosti Nikica Kolumbić, dok su o nekim aspektima hrvatske likovnosti Boke kotorske bili objavljeni odlični radovi Cvite Fiskovića i Krune Prijatelja. Uostalom, na stranicama Kombolove *Povijesti hrvatske književnosti do narodnog preporoda*, koja je tiskana 1945., znatan je broj bokeljskih autora bio integriran u narativni, a onda i u bibliografski okvir ove prevažne knjige. Na prvi pogled bilo je to dovoljno, naravno s aspekta visoke kvalitete spomenutih autora, ali bilo je to nezadovoljavajuće s obzirom na agresivnost srpskih, a i dijela crnogorskih filologa, pa se upravo zbog toga može reći da je ovaj filološki kroatistički predmet svoju punu integraciju doživio tek u spomenutim svescima Brajković-Miloševićeve knjige. Pored ćirilskoga pisma, na kojemu su ti svesci bili objavljeni, te zbog očitih od autorâ traženih nijekanja hrvatskoga narodnosnog pridjeva svesci su te knjige odradili svoj nacionalni zadatak na vrhunski način i s odjekom koji se sve više otkrivao kako je prolazilo vrijeme te je bilo sve očitije da su Milošević i Brajković otvorili prostor jednomu dotada vrlo sramežljivo proučavanom području kroatistike. Nakon njih o hrvatskome duhu i sudbini renesansne, barokne i prosvjetiteljske književnosti koja je nastajala na tlu današnje Crne Gore više nije bilo dileme. Trebalo je samo postupno raditi, razrađivati sadržaje koji su bili uvedeni u ona dva sveska i sve ih zajedno inauguirati u središnju maticu hrvatske književnosti.

Upravo na stranicama svojih *Bokeljskih studija i ogleda* Domagoj Vidović pokazuje, i to na najočitiji i izravniji način, kakav je napredak u bokeljskim filološkim studijama i u tome kroatističkom području tijekom proteklih pet desetljeća postignut. Svoju knjigu autor je podijelio na više tematskih odjeljaka, i to ponajprije na onaj koji je zaokupljen njegovim primarnim znanstvenim interesom za opću i posebnu hrvatsku onomastiku, a onda onim ogledima koji se bave najraznovrsnijom tematikom iz područja književne povijesti i kulturologije. Pri tomu dinamičnost Vidovićeve knjige proizlazi iz činjenice što su u njoj okupljene posve znanstvene studije i tekstovi u kojima se na, kako se to neprecizno kaže, popularan način ispisuje priču o hrvatstvu Boke kotorske. Nikad do danas nije bilo neke knjige koja bi toj velikoj narodnosnoj temi posvetila baš svaku svoju stranicu, svaku svoju rečenicu, svaku svoju misao kao ovo djelo Domagoja Vidovića. Zbog toga i rekoh kako smo ovo djelo čekali čitavih pola stoljeća jer je ono objava jednoga novog i sada potpuno stasalog naraštaja koji s potpunom upućenošću i spremnošću može tretirati to zahtjevno filološko područje. Prije svega je tu riječ o naraštaju koji je spreman tekstove iz toga korpusa prirediti za posebna hrvatska izdanja te ih integrirati u postojeće nacionalne edicije poput Matičnih *Stoljeća hrvatske književnosti*.

Na stranicama Vidovićeve knjige oboreni su manje-više svi pokušaji da se ospori nesporni hrvatski identitet ovih povijesnih hrvatskih krajeva i njihove književnosti, ali i cjelokupnoga identiteta. Vidović tu operaciju provodi na najdelikatnijoj, ali i najuvjerljivijoj građi: ona se odnosi na osobna imena koja se kroz mnogostruke izvore

preuzimaju, zatim imena analizira, kroz toponime, a onda ih ovjerava u povijesnim činjenicama koje pokazuju kako je između Bokelja i svih drugih dalmatinskih Hrvata cirkulirao ne samo zajednički jezik i njegove dubinske strukture nego osobne sudbine brojnih protagonista po kojima se hrvatski kulturni korpus ne može ograničiti niti se je ikad mogao ograničiti na stvarne granice aktualnih državnih tvorevina. Domagoj Vidović s ponosom ističe kako su već u prvim hrvatskim stihovima koji su se pojavili u ovim krajevima znakovito imenovani *Dalmatini i vas rod hrvatski*. Mjesto na kojemu se ti stihovi javljaju, a on to dokazuje, nije slučajno. Maro Dragović Bokelj upisuje ih u pjesničku knjigu Bartula Kašića, pisca prve hrvatske gramatike iz 1604.

Svoj zadatak da obuhvati cjelinu bokeljske kulturne i književne povijesti nije Domagoj Vidović zaustavio na starijim razdobljima, što bi bio komotniji zadatak, nego svoje uvide širi i na novija razdoblja, pa se u njegovim zapisima našlo mjesta i za procjene i naracije o Franu Alfireviću i Viktoru Vidi, a našlo se energije za osvjetljavanje disidentskoga opusa Čížekova, tako da je cjelina bokeljske književnosti i sudbine njezinih autora koju Domagoj Vidović u svojoj knjizi nudi, do danas bila slabo osvijetljena, a od danas će biti putokazom svima onima koji u budućnosti budu radili na ovom materijalu.

Kad je prije skoro pola stoljeća bila tiskana ona s razlogom spomenuta temeljna knjiga moderne filologije zaokupljene hrvatskim nasljeđem na tlu današnje Crne Gore, a bio je to prvi cjelovit uvid o starijoj poeziji i prozi bokeljskoj, bilo mi je omogućeno da u tada vrlo uglednoj radioemisiji *Bibliovizor*, koju je uređivao veliki hrvatski pjesnik Danijel Dragojević, napišem prikaz o književnosti bokeljskih Hrvata. Bio je taj tekst emitiran negdje s proljeća 1976. Kad sam došao prvi put nakon toga u Boku kotorsku, a bilo je to već istoga ljeta, osvjedočio sam se kako su ovdašnji domoljubi onaj moj prikaz, onu moju običnu recenziju napisanu na desetak stranica, a koju je u radioemisiji pročitao spiker, zabilježili na radiokasetama koje su dijelili među sobom kao znak nekoga novog vremena i najavu novih glasova. I doista, dolazilo je tada novo vrijeme, koje je tada imalo svoj prvi čin, kao što ga danas i ja osjećam izričući jedan svečani imprimatur knjizi Domagoja Vidovića. Dajem joj imprimatur jer se na njezinim stranicama otvara jedna nova epoha kad u ovo filološko područje jedan novi naraštaj unosi novu hrvatsku sigurnost u kojoj više neće biti potrebno imati obzira prema cenzurama i imperijalističkim predrasudama s istoka.

Naravno i danas su, kao i nekoć, vremena vrlo kompleksna i na ovu dionicu hrvatske književnosti nasrću s jedne strane crnogorski nacionalisti koji s ovim materijalom pokušavaju stvoriti cjelinu svoga kulturnog identiteta posvajajući tuđi doprinos i provodeći nasilje nad njegovom nacionalnošću. S druge strane na istu građu nasrće srbijanski imperijalizam koji mu niječe najprije hrvatsku, a time i zapadnu utemeljenost te, konačno, i svaku crnogorsku zainteresiranost. Taj imperijalistički pritisak to je neugodniji jer se on, u korist talijanske iredentističke tradicije, lako odrekne latinskih, talijanskih i francuskih tekstova koji su tijekom stoljeća nastajali na ovom tlu. Upravo zbog tih višestраниh nasilja Domagoj

Vidović nakon ove knjige postaje središnja osobnost naraštaja koji na svoja pleća preuzima jednu posebno zahtjevnu filološku, ali i političku zadaću. Meni se čini, a time ću završiti ovaj radosni imprimatur ponuđen jednoj značajnoj knjizi, kako se mi nalazimo pred važnim zadatkom da se već sutra u Kotoru ili Tivtu započne s osnivanjem hrvatskoga povijesnog instituta koji će s vremenom izgraditi neka svoje ključna glasila, ali i čvrste institucijske veze s hrvatskim, a onda i talijanskim i crnogorskim kulturnim institucijama. Ta budućnost zapisana je na svakoj stranici ove knjige, i to ne samo u njezinoj znanstvenoj i filološkoj angažiranosti, nego i u autorovom emocionalnom doprinosu ovoj temi. U tome smislu Domagoj Vidović na stranicama ove knjige postaje ne samo povlašteni čuvar ove prevrijedne baštine, nego i onaj koji je na se uzeo težak teret jedne vrlo zahtjevne filološke i društvene zadaće.

IN MEMORIAM

Domagoj VIDOVIĆ

Adio, Luko – posljednji pozdrav hrvatskomu bardu Luku Paljetku

(Dubrovnik, 19. kolovoza 1943. – Dubrovnik, 12. svibnja 2024.)

Luko Paljetak na Radimlji

Bio sam mnogo prije ceste i mnogo prije gladi, putnik na ovome putu

Ima već i više od deset godina da mi je pod ruke došao 17. broj *Humskoga zbornika* koji je ponio naslov *U njegovoj se blizini moglo rasti*. Zbornik bijaše posvećen široj hrvatskoj javnosti razmjerno nepoznatomu sveučilišnom profesoru Peri Marijanoviću (1950. – 2010.), eruditu, ali i neznanom junaku mnogih dobročinstava učinjenih mnoštvu malih ljudi iz Donje Hercegovine. Hrvatska je uistinu bila i jest puna intelektualnih, pa, dakako i književnih veličina, no vrlo si često postavljam pitanje koliko je tih po izbor ljudi ostavljalo prostora za druge, koliko je veličina koje barem u nekoj fazi vlastita stvaralaštva oko sebe nisu ostavljali spaljenu zemlju te koliko je hrvatskih književnika za koje zna ama baš svaki Hrvat, pogotovo u današnjemu vremenu poremećenih vrijednosti u kojemu više gotovo da ne postoji hijerarhija jer se mali grade velikima, a velike se ne uvažava i prešućuje. Mnogo

je tu pitanja, no čini se da ipak postoje ljudi koji su ne samo svojim djelom, nego i životom nadvremeni, ljudi čiji stihovi krijepe i pomiruju pripadnike suprotstavljenih književnih klanova, ali i čija riječ i osmijeh liječe obične ljude. Jedan je od takvih Luko Paljetak, dobri duh ne samo Dubrovnika, nego i svake sredine u kojoj je živio i djelovao, jedan od posljednjih barda hrvatske književnosti, pa se čovjek, kad mu upućuje posljednji pozdrav, mora upitati kako jedan život svesti na nekoliko minuta govora ili ga ukrotiti u nekoliko kartica štiva.

Mnoge se davne jeke u jednoj pjesmi spletu

Moj bi se odnos s Lukom Paljetkom mogao podijeliti na dva razdoblja: u prvome u kojemu mi je bio Paljetak i u drugome u kojemu mi je bio Luko. U prvome, onome u kojemu mi je bio Paljetak (prezime mu izgovaram s naglaskom na prvome slogu, zavičajno, konavoski, jer je i sam volio da ga tako zovu), poznavao sam ga kao enciklopedijsku ili leksikonsku natuknicu. Iz te ću natuknice izdvojiti tek dvije crtice. Prvo podatak kako je rođen 19. kolovoza 1943. „od oca Nika i majke Marije Skvičalo“ u Dubrovniku te da je djetinjstvo i mladost proveo na Prijekom, u Nalješkovićevoj ulici. Drugi je podatak uistinu zadivljujući. Naime, u katalogu su Nacionalne i sveučilišne knjižnice popisane čak 1042 njegove bibliografske jedinice. Koliko ih je stvarno bilo, to će se još desetljećima utvrđivati. U tome razdoblju u kojemu mi je gospodar Luko bio Paljetak imponirao mi je svojom pojavom, gestama i glasom jer ako ste ga samo jednom ugledali, zaklopljenih ste očiju mogli narisati njegovu frizuru i pokušati oponašati njegov govor tijela, ali sigurno ne biste mogli njegove pjesme krasnosloviti poput njega. Kao djetetu, klapcu i poslije mladcu koji je odrastao nedaleko od Dubrovnika i kojemu je Dubrovnik bio prvi (a u mnogočemu i ostao jedini) Grad, posebno sam uživao u njegovim štivima kojima su se otvarale Dubrovačke ljetne igre. U jednome je od njih govorio o dvostrukoj sreći onoga tko se rodio u Gradu. Ta se sreća sastojala u tome da svaki Dubrovčanin istodobno, najčešće nesvjesno, živi i dubrovačku prošlost i sadašnjost, pa bih se, da bih se *podubrovčio*, svaki put spomenuo Stanca prolazeći pored Onofrijeve česme (a i moj je djed *s govedi* trgovao) te prohodio pun opreza tijesnim kalama kako mi sadržaj kakve vrčine ne bi pao na pamet, točnije glavu.

Ne pišem pjesme nigdje nego tu gdje me stignu

Trebale su proći godine da uz ljupka mjesta, zahvaljujući prijatelju Borisu Njavri, ne počnem upoznavati i ljude ondje zavičajne, a upravo sam u Borisovu društvu 22. svibnja 2017., tijekom 1. Međudržavnoga susreta hrvatske književnosti u Stonu, imao čast upoznati i gospara Luka i suprugu mu Anamariju. Te se godine obilježavala 450. obljetnica smrti Marina Držića, pa nam se pružila prigoda da, tijekom stanka, razmijenimo nekoliko misli o tome najsvojehlavijem hrvatskom dramatičaru. Nakon prvoga su nam se susreta putovi znatno češće preklapali, viđali bismo se na predstavljanjima i u širim društvima. Susreti su osobito učestali u prošlih godinu i pol dana. *Svodnik je*, ponovno, da se poslužim Danteovim stihom, *knjiga i njen pisac bio*. Naime, Dubrovačko mi je društvo pisaca odlučilo izdati knjigu

proznih radova, a urednik je Boris Njavro zamolio Paljetka da napiše pogovor. Već mi je sama činjenica da mi gospodar Luko piše pogovor bila ispunjenjem snova, a kad ga je napisao i kad mi ga je skenirana sa strojopisa poslao Boris, u nevjerici sam čitao ispisane retke shvativši da me nijedan prijatelj ili znanac nije ogolio poput Luka. „Majstore, nemoj se ljutit’ na me“, prozborio je preko telefona. „Ako nisi zadovoljan, nemoj to objaviti.“

Otprilike je to bio trenutak kad je Paljetak u mojemu životu postao Lukom, približno godinu dana prije njegove smrti. U tome posljednjem dijelku njegova života gudački su kvartet uz nas dvojicu činili Boris Njavro i Stana Šćapeć („Je li da nismo loša škvaldra?“, stalno je ponavljao) na Braču, u Dubrovniku, Metkoviću i Zagrebu. Izmjenjivali smo misli i ideje, razgovarali o umijeću prevođenja, Zakonu o hrvatskome jeziku, Držiću, *Suzama Marunkovim* koje su nas nasmijavale, hrvatskomu jalu, podijeljenosti hrvatskoga društva, proslavili njegov 80. rođendan, predstavljali si međusobno knjige, pisali recenzije, ali se i pritom nevjerojatno dobro zabavljali. U tome sam se razdoblju imao prigodu osvjedočiti u Lukovu radnu disciplinu i zanesenost. U tih je godinu dana, koliko je meni poznato, a sigurno sam nešto propustio, objavio tri pjesničke zbirke (*Reciklirane pjesme*, *Opći pojmovi i Kajkavske pjesme*, a i novo je izdanje *Pjesni na dubrovačku* bilo pred objavom, možda već i u tisku), knjigu o korespondenciji između njega i Tonka Maroevića, slikovnicu o Luki Sorkočeviću te članak o jednome detalju iz Gundulićeve *Dubravke*. Njegove je pogovore, predgovore i prikaze nemoguće pobrojiti čak i u tome ograničenom razdoblju, a javnih je nastupa od lanjskoga kolovoza do dana njegova odlaska na drugi svijet, 12. svibnja 2024., samo sa mnom imao šest.

Voleći tebe, ja sam zaboravio da ću umrijeti, da živim kao i drugi ljudi

Jednom mi je zgodom u toj godini intenzivnoga druženja, očito uočivši u mojim očima pitanje *Otkud ja u Vašem društvu?*, uz smiješak dobacio: „Trijeba je s nekim razgovarat, majstore, a ti i ja razgovaramo, ne vodimo usporedne monologe nakon kojih sugovornici odlaze zadovoljni iako pojma o pojmu nemaju što je onaj drugi rekao.“ „S Vama je razgovor kao priča za koju nikad ne bih htio da prestane“, uzvratih na komplimentu. Tih smo mjeseci živjeli kao da ćemo živjeti vječno sve dok mi tijekom njegova posljednjega boravka u Zagrebu u ožujku ove godine nije rekao: „Majstore, nisam ti dobro. Ne znam koliko ću još dugo biti na Zemlji.“ „Hajde, Luko, nitko to ne zna.“ „Znaš što ti hoću reći.“ „Znam, ali nema predaje, zar ne?“ „Nema, prijatelju. Samo mi se javi katkad, kad se sjetiš.“ I jesam, tema je naših posljednjih razgovora, među ostalim, bila slamka jer je volio razgovarati o malim predmetima koji u nekim životnim fazama postanu ključnim, a dan uoči njegova odlaska s ovoga svijeta zamolio sam Darka Matičevića, nakon što sam od njega doznao da se Luko više ne može pomaknuti iz postelje, da mi prijatelju prenese kako bi sad trebao iz leteće postelje nadletjeti Dubrovnik poput Aladina na letećemu ćilimu. Voljeli smo te male ludosti kao dvoje nikad potpuno odrasle djece svjesni da je vrijeme kad će se zanačljivo pobratimiti sa svemirom blizu.

Kad umire čovjek, svijet bi trebao zadrhtati težinom tuge, dubinom bola, u šutnji koja bi rastvorila vrata mrtvačnica i podigla ploče grobova kao umorne kapke iza besane noći

Možda ćete reći da sam previše poosobio ovo štivo, da pišem o nečemu što je bilo bitno za jedno kratko, ali veliko prijateljstvo. No, sve mi je što bih o Lukovu opusu mogao reći sažeo u razgovoru Slobodan Prosperov Novak, izdanak jedne dubrovačke tradicije koja je srodna, ali ne sasvim istovjetna književnoj – polihistorske, sljedećim riječima: „Odlazi posljednji veliki dubrovački pisac iz niza Držić – Gundulić – Đurđević – Vojnović. Nakon njega u Dubrovniku ostaje velika praznina.“ I uistinu, Paljetak je za života Dubrovnik ponovno učinio kulturnim središtem. Naime, nakon sjajnih razdoblja humanizma, renesanse i baroka, kad je Dubrovnik bio istinskom hrvatskom književnom prijestolnicom, padom Dubrovačke Republike pala je i gospodarska moć, a najizvrsniji su se Dubrovčani razmijeli svijetom. Trebala su proći desetljeća kako bi Grad iznjedrio Iva Vojnovića, a zatim još nešto malo više vremena kako bi Luko Paljetak vratio Dubrovnik na hrvatski kulturni pijedestal ne dopustivši da se provincijalizira sredina koja je presudno utjecala na oblikovanje hrvatskoga standardnog jezika i kulture.

Osim pisanjem, činio je to Luko isprva radom u dubrovačkome ogranku Matice hrvatske, a zatim vežući na sebe čitavu jednu scenu okupljenu oko Društva dubrovačkih pisaca. Pritom ne smijemo zanemariti ni činjenicu da je dubrovački izdanak hrvatske književnosti obnovio, u trenutku kad je vlastela odavna već bila sišla s dubrovačke kulturne pozornice, pučanin, izdanak skromne, ali vrijedne konavoske obitelji. Usto, Paljetak je svojom umjetničkom raznovrsnošću jedinstvena pojava u suvremenoj hrvatskoj književnosti (i ne samo njoj) koja nas upućuje na to da u hrvatskoj kulturi ipak postoje teško zamjenjivi (ako ne i nezamjenjivi). Nije li samo tih nekoliko nabacanih činjenica dostatno da se Paljetka upiše u zlatnu knjigu hrvatske književnosti i kulture? Uostalom, o svemu ćete drugom, popisu djela, nagradama i akademskim titulama, imati prigode čuti jednom kad se dojmovi nakon njegova odlaska slegnu.

Na kraju dana kad se zvijezde muče da sklope noć za više vrsta snova, ostajem sam

Na koncu mi dopustite tek da se od prijatelja oprostim, kako i priliči, njegovim recikliranim stihovima s nadom da „ne osjeća više / u koljenima umor kao prije / ni bol u svakoj kosti“ te da mu „znoj briše arhangel-šegrt“. „Dobro si obavio pos’o, Luko, meštre, odsad ćeš biti vladar riječi u raju“.

Boris NJAVRO

Ovo neće biti lako!

(Dubrovnik-komemoracija 17. V. 2024.)

Boris Njavro, Luko Paljetak, Veselko Koroman i Ružica Soldo

Istina i neizbježna sudbina života je da svi čekamo u redu na odlazak, ali kad nas napuste neki posebni, dragi i po svemu veliki ljudi, svi zastanemo u nevjerici. I tuži za koju je teško naći riječi.

„Captain, my captain!“ – tako sam mu se obraćao prilikom skoro svakog našeg susreta, a bilo ih je, itekako ih je bilo svih ovih godina otkad se znamo i otkad surađujemo. A znali smo se i surađivali itekako. Ponajviše u našem malom Društvu dubrovačkih pisaca.

„Captain, my captain!“ Obraćanje je to učenika svom učitelju u sjajnom filmu „Društvo mrtvih pjesnika“. Nažalost, neizbježnom životnom sudbinom, od prije nekoliko dana i Luko je član tog društva, pjesnika koji više nisu s nama, a kad pjesnik ode, parti – rekli bi u Gradu – tužno je to. Jer – to „čuđenje u svijetu“ pjesnika i njihovih riječi, ljepota je i radost koja nam je dana u našim životima.

Dobri duh svog rodnog Grada, obilježje mu, simbol prepoznatljivosti, zadnji njegov trubadur, istinski vladar pravih riječi koje su nam značile puno; pjesnik, pisac, znalac, istraživač, prevoditelj... sve je to bio gospodar Luko Paljetak. Neizostavni dio života svog Dubrovnika kojeg je zapisivao i volio svakom svojom riječju. Neizostavni dio hrvatske i svjetske kulture i književnosti. Bio je ponos svih nas koji smo ga poznavali i proveli dio života s njim.

Poznavati ga, pričati s njim, putovati s njim, slušati ga, čuti i upijati svaku mu riječ, svaki savjet, njegov osmijeh koji je značio jako puno. Podrška koju je davao svakome, suradnja svih ovih godina s našim i njegovim malim, ali jako mu dragim Društvom dubrovačkih pisaca, sve te knjige koje smo zajedno objavili...

Nemjerljiv je trag kojeg je iza sebe nama u Gradu, ali i hrvatskoj i svjetskoj književnosti ostavio Luko Paljetak. Tužno je kad netko odlazi, kad više nije s nama, ali iza velikog pjesnika, književnika, jezikoslovnog znalca, prevoditelja, i što sve ne... zaljubljenika u svoj rodni Grad, naš Dubrovnik, kojeg je volio i poznavao u detalj, bio njegovov duh, simbol i prepoznatljivost, kojeg je opjevao u svakom svom stihu.

Nakon svega ostaje njegovo veliko djelo, njegovi stihovi, riječi, pa i poruke. Ostaje On, kao sjećanje, spomen za jedno vrijeme koje smo s njim proživjeli. S ponosom.

Danas, 17. svibnja, kad se opraštamo s Lukom, godišnjica je odlaska njegove Anuške, koja nas je napustila upravo u petak, 17. svibnja 2019. Čudna podudarnost.

Hvala Gradu, hvala gradonačelniku Matu i njegovoj družini što su se pobrinuli za njegovo vječno prebivalište. Od Anuškina odlaska o tome smo pričali, tražili rješenje, kao da smo vjerovali da taj dan nikad neće doći! Ali uspijelo se i na tome hvala. Hvala i za Lukovo ime za osnovnu školu na Montovjerni.

Ostaje još jedna Lukova želja, a i želja svih nas koji smo ga poznavali i poštivali – mali muzej uspomena, arhive svega što je radio i uradio, kao spomen na velikog pjesnika, *Dom našeg Luka* –možda negdje na Prijekom gdje se rodio i djetinjstvo i mladost proveo, spomen-dom na čijem bi ulazu bila njegova stara pisaa *makinja* na kojoj je i napisao sve te svoje stihove i tekstove. Nekako sam uvjeren da će naš gradonačelnik i to uskoro učiniti.

Život ide dalje, bez Luka koji je preselio na neki drugi svijet. Tamo ga čekaju mnogi znani mu, a mi ostajemo ovdje, i dalje s njim, s njegovim pjesmama uz koje smo ljubili, voljeli, rasli, bili bolji ljudi... S njima i on ostaje s nama, zauvijek. Jer i sjećanja ostaju zauvijek. I zahvala, za sve što nam je ostavio u spomen! U svakom slučaju smo te voljeli i volimo... Hvala za sve riječi i stihove koje si i za nas napisao!

Prof. dr. sc. Miroslav PALAMETA

ODE KOROMAN PRED NAMA

(Veselko Koroman, Radišići 7. travnja 1934. – Mostar, 7. siječnja 2025.)

Govor na komemoraciji Veselku Koromanu
u Društvu hrvatskih književnika HB, Mostar

Dr. Mladen Bošković uručuje
Hrvatski stećak Veselku Koromanu

Otišao je između nas ovih dana Veselko Koroman, plemeniti čovjek i veliki pjesnik, kakav se ne neće zadugo roditi, ako se rodi uopće! Mi, njegovi znanci, susjedi i prijatelji nismo to očekivali, niti se nadali tako iznenadnom odlasku, premda je bio ušao u duboke godine i premda je on sam, kao autentična osobnost, bio otvoren prema takvom odlasku i za nj posve spreman. U dvije posljednje zbirke *Ja putnik* i *Bit ću negdje*, sve su pjesme ispjevane upravo iz te pozicije i trenutka koji se tek sada dogodio. Čak i ona nova i neobjavljena *Još jednom* (*Doći u dom iz/kogej su te odveli.*), cjelina koju nam je čitao jesenas u amfiteatru Filozofskog fakulteta ovdje u Mostaru iz iste položajnosti ili ona *Ljiljane moj lijepi*, koju je na svom starom pisačem stroju otkucio prije petnaestak dana, posvećujući je očito svom sinu Ivanu, o kojem mi je znao ponekad govoriti sa suzdržanim ponosom i blagim osmijehom.

S riječju koja staje u grlu, opraštamo se danas od njega s posebnom sućuti za njegove najbliže i najdraže, na čijim je rukama i usnuo.

Iza sebe je ostavio cjelovit i zaokružen opus u kojemu nema slabih mjesta niti padova. Pisac po opredjeljenju, pjesnik po vokaciji, Veselko Koroman autor je trinaest knjiga pjesama, romanopisac, putopisac, esejist, kritičar, književni povjesničar i antologičar. S ukupnim djelom, koje „privlači pozornost i zadovoljava receptivno očekivanje širinom i dubinom modernog senzibiliteta”, obilježio je visoke domete hrvatskog pjesništva od sredine prošlog stoljeća do danas.

Koromanovo književno poslanje je ponajprije pjesništvo, ne samo zato što na njemu istrajava i s njim se poistovjećuje već sedam desetljeća. Odmah bi takvu

tvrdnju valjalo povezati s njegovim mišljenjem „da od poezije nema ozbiljnije duhovne djelatnosti“, a u tom smislu „nije joj ravna ni objektivna znanost, koja svojom uzročno-posljedičnom logikom ne može približiti apsolutnoj spoznaji“. Bez obzira treba li se shvaćati navedeni pojam u svjetlu Hegelova učenja, možda Augustinova poimanja apsolutnog ili na neki treći način, on upućuje da Koroman svoje pjevanje smatra i spoznajnim procesom, nedvojbeno intuitivnim. Svakako, asketski odnos prema sebi i duboko poštovanje prema jeziku posebno govori o tome. Izvornost njegovih pjesama, koje zapravo osvjetljavaju jedna drugu, nesumnjivo će poticati na čitanje i proučavanje. Pisat će se o njima. Stoga bih u ovom trenutku spomenuo neke druge stvari koje se pomalo zaboravljaju.

Nasuprot nastojanjima da se hrvatska književnost prikazuje u svojoj regionalnoj pojavnosti, Koroman je cijelim svojim radom bio protiv bilo kakvog fragmentiranja i u svojim nastojanjima i znanstvenim tekstovima predstavljao ju je uvijek integralnom pojavom. To je bio cijeli projekt kojim je pokazivao dublju i snažniju tradiciju hrvatske književnosti u BiH, posve drugačije nego što je službena kulturna politika s određenim skupinama tu problematiku projektirala.

*Luko Paljetak i Veselko Koroman
ispred Sarsenteruma*

Reagirao je, također, u svoje i u ime hrvatskih pisaca iz Bosne i Hercegovine pred sami rat na svojevrsni autizam i provincijalizaciju zagrebačkih antologičara i povjesničara koji kanon nacionalne književnosti zatvaraju po avnojevim republičkim granicama, smatrajući posve apsurdno sve izvan tih okvira dijasporom, prema kojoj se primjenjuju drugi kriteriji.

Već od prvih objavljenih pjesama i drugih tekstova Koroman je s posebnom pomnjom njegovao autentični hrvatski jezični izraz, leksik i gramatičke norme. Bio je jedan od rijetkih hrvatskih književnika u Bosni i Hercegovini kojega nije preplavilo ili zapljusnulo favoriziranje takozvane „istočne varijante“ u civilnoj i vojnoj administraciji, u tisku i drugim javnim medijima, posebno u sveučilišnoj nastavi za kadrove u obrazovanju.

Pozivajući se na politički i zakonski proklamiranu ravnopravnost, koja je uglavnom bila floskula, kad je već bio afirmiran književnik, počeo je i s javnim istupima. U raspravi „Udlage gredu, a postole stoje“, temeljito argumentirani protest zbog posvemašnjeg zatiranja i progona hrvatskog jezika u Bosni i Hercegovini bio je neočekivani izazov i političkom režimu koji je predstavljao promicateljem nacionalne ravnopravnosti i subjektima tog zatiranja pod njegovim okriljem. Nakon trideset i pet godina šutnje o bilo kojem hrvatskom pitanju u Bosni i Hercegovini progovoriti tako jasno i otvoreno bila je intelektualna i građanska hrabrost koja je izazvala široku reakciju u tiskovinama i drugim medijima

Zagreba, Beograda i Titograda, dakako i Sarajeva. Napadi su trajali mjesecima, ali se Koroman nije samo branio, već i napadao. U tom polemičkom ozračju početkom 1971. nastao je i čuveni članak „Kad ćemo odgovoriti Grgi Gamulinu?“, poznat po svom novinarskom nazivu „Pismo sedmorice“ ili „Sarajevska deklaracija o hrvatskom jeziku“. Međutim on se nije zaokupljao samo kulturnom odnosno književno-jezičnom problematikom, već je jasno postavio pitanje o kvalitativnoj i kvantitativnoj zastupljenosti hrvatskih kadrova u službenoj administraciji.

Za njegovo djelovanje i iznimno vrijedno stvaralaštvo kojim je afirmirao hrvatski jezik u izvornoj čistoti i izražajnim mogućnostima, ovih je dana Filozofski fakultet s Rektoratom sveučilišta u Mostaru završio postupak dodjele doktorata *honoris causa* Veselku Koromanu. Ceremonija se planirala početkom travnja na njegov rođendan. Nažalost, on je neće osobno primiti. Bit će uručena nekom od njegovih iz obitelji. Mir tijelu njegovu u zemlji pradjedovskoj i pokoj duši među anđelima nebeskim, kako sam pjeva u jednoj od svojih posljednjih pjesama.

NEGDJE U POVIJESTI

Jutro je, obitelj, nebo naokolo.
Na mom stolu leže rukopisi,
Katul, listovi papira, neispisani.

Znam, sve će biti sutra.
Novi mjesec siječanj, druga subota.
Moje riječi u tek prhlím ćutilima.

I posumnjat će tko da sam ikad snio.
Ja, svježiji od inja, gotovo kapljica.
Da je cvala volja, bijela od ponosa.

A srodna glava, nestvarna za mene,
mislit će i tada: mladi jesu predci,
jezik, pruće, lirska djedovina.

Tko da žali njega kad prošao nije,
već je posve ovdje ispod svojih slova,
veseo i vječan, topao ko sjeme.

Slobodan BLAGOJEVIĆ

(Veselko Koroman, Radišići 7. travnja 1934. – Mostar, 7. siječnja 2025.)

Govor na komemoraciji Veselku Koromanu u ANUBiH-u

Bosna i Hercegovina i Hrvatska izgubile su svog velikana. Veselko Koroman jedan je od najvećih lirika slavenskog juga. Njegova lirika afirmirala je moderni pjesnički izraz kao malo koja druga. Ono što je u poeziji najrjeđe, jedinstvo misli i emocije, neponovljiv je dar njegove pjesme. U jednom svom eseju o pjesniku, nazvanom *Jezik na pašnjaku* (naslov koji će Zvonimir Mrkonjić preuzeti kao naslov knjige Koromanovih izabranih pjesama) pisao sam o svježini, inventivnosti i misaonosti tog jezika. To je jezik koji oplemenjuje sve čega se takne, predstavlja realne stvari, ali i otvara mnoge njihove tajne, daje nam sliku njihove složenosti i dubine lirskom nadahnutošću i formalnom besprijekornošću rijetkima kod nas, i ne samo kod nas.

Šimićevu poetsku viziju „Bog oko tebe sja treperi miriše šušti“, Koroman nam daje kao jednu poetsku očiglednost, gotovo pa samu tvarnost. Taj sjaj, trepet, miris i šuštaj on izvlači iz samih stvari i njihovo poetsko čitanje dodiruje njihovu zbilju. Gotovo da bi se moglo govoriti o punom jedinstvu subjekta i objekta pjevanja. Bogatstvo i iznijansiranoost tog odnosa čine njegovo traganje za nekom, da kažem, božanskom maticom „koja jeste sredinom svega“ i koja je razlog i izvor opstojanja svega živog. I pjesma se obraća i, još više od tog, proističe jedino iz tih razloga i tih izvora.

Sudionici manifestacije Vidoška pjesnička noć ispred Sarsenteruma

Koromanovo „lutanje šumom“ pojava, to jest lutanje onim nerazmrsivim spletom koji to pojavno čini, predjelima „ispod kore“, pokazuje se kao jedan od načina otkrivanja „svojih SLIČICA ZABJEGLIH“. Morfologije tog lutanja kao i predjeli kojima um, mašta, emocija prolaze, dani su u jednom sasvim novom poretku. Proces oneobičavanja svega radikalno je. Ne-običnim se čine sve te mijene, to pretakanje iz „lilavog božura“ u „vrijeme“, pa odatle u „maramu suza“, u „jato“, „bezimen kamen na mostu“, kako sam pjesnik pjeva. I, zapravo one su samo kao ne-obične poetski legitime. Zbog te ne-običnosti one se događaju „na jedan mah“, ali ne na bilo koji već „na jedan *ludi* mah“, kojega donosi „pomamno tkanje *neobične* volje“. Ovakav postupak naći ćemo samo u velikana modernog stiha. U „ribnjaku misli“, ruka koja je bila nalik „mladom ribljem disanju“, „žuboru svijeta što mijaukom misli i uvire“, dolazi do svog glasa, svoje jedinstvene ekspresije. Pitanje jezika je prvo i osnovno pitanje što ga pjesnik ima rješavati. U riječi je sažeta sva zbilja onog što nazivamo zbiljskim. Koroman je jedan od onih rijetkih pjesnika koji u svakom svom stihu proživljava to božansko jednako koliko i zemaljsko, transcendentno jednako kao empirijsko iskustvo riječi.

Kritika je njegovu poeziju nazivala: „povratkom lirici“, „poezijom života“, „trpnim stanjem poezije“, „razbijenim ogledalom“, „opisnošću i odsustvom opisnosti“, „signalima bića i vremena“, „ključem za modernu poeziju“, poezijom „zavičaja i huka inih svjetova“, „pjesništvom čuvstvene arhitekture svijeta“, „pomirbom jezika i stvarnosti“, ili „aurom nedodirljivih stvari“ i, napokon, heidegerijanski „mišljenjem i pjevanjem“. Sve to govori o bogatstvu ove poezije i njezinih mogućih interpretacija.

Nadalje, malo je u svim našim književnostima pjesnika koji su svoju autopoetičku svijest znali i kritički formulirati, koji su je osvijestili ne samo u pjesmi, već i u diskursu koji zovemo racionalnim. U jednom pismu Izetu Sarajliću (1964.) pjesnik kaže: „Ako pažljivo pročitaš moju zbirku (radi se o knjizi *Crne naranče*, op. autora), uvjerit ćeš se da iz nje pruža ruku životu – prekaljen, a ne slomljen subjekt, koji stalno prolazi kroz duhovnu katarzu. I da se to očituje u svakom sastavku. Moja pjesma, upravo zbog toga, uvijek nastaje iz međusobnog trenja dviju suprotnih misli, kao neovisni odnos trećega prema dvojici nepomirljivih.“

Od svoje prve knjige pjesama *Grad prema sjeveru*, 1957., do posljednje *Bit ću negdje*, 2022., Koroman je izgradio jednu zasebnu poetsku galaksiju, jedinstvenu i neponovljivu u našim i svjetskim okvirima. Književni historik je pjesnika smiještao u uvjetno rečeno nadrealističku poetiku, sa njegovim „subverzivnim“ (Z. Mrkonjić) odmakom od te poetike. Kod izvornih i osobenih pjesnika teško je govoriti o nekom isključivom poetskom, književnom pravcu. Sam Koroman, u jednom pismu Šimi Vučetiću, primijećuje: „Sada je napokon jasno još i ovo: nema posve odjeljiva razdoblja pjesničkog sinkretizma, antike, srednjevjekovlja, racionalizma ili romantizma“, i dodaje: „Ne postoji poetski realizam niti bilo kakav ograničeni smjer, stil, od početka novovjekovnih razdioba naovamo, niti će ga biti u budućnosti. Sve su to poštapalice, nužna pomagala za sortiranje i inventariranje na svršetku godine, školski načini spremanja duhovne žitnice.“ Ono što taj poetski

poduhvat opisuje je njegov lirski duh, moderan u najboljem smislu te riječi, istovremeno raspjevan i sažet, i emotivan i cerebralan, s do njega nečuvenom maštom i jezičkom ekspresijom. „Pjesnik je u svim vremenima, unatoč osebujnim stvaralačkim ozračjima i formalno-sadržajnim modifikacijama svoje riječi i svojih nazora, prema kojima ga sortira i katalogizira povijest književnosti, bio on Pindar ili Macuo Bašo, Ivan Česmički ili Dobriša Cesarić, neprestano pjevao svoju intimu, sebe usred ili onkraj svijeta s kojim živi“, kaže sam pjesnik.

Od velikog pjesnika i prijatelja, s kojim sam bio blizak 50 godina, oprostit ću se pjesmom *Za sve što jest*, iz njegove posljednje zbirke *Bit ću negdje*:

Za sve što jest

Što će ikada biti.
Bilo gdje.
Netko skrbi.

Kao otac,
majka tvoja.

Nije to igra,
šala višnja.

Kad misliš o tome
um se gubi,
duša pjeva.

Veselko Koroman, Luko Paljetak, Miroslav Palameta i Stana Ščapec na kavi u Stocu

Ulomci izjava za *Bljesak.info* poznatih književnika povodom oproštaja od Veselka Koromana

Josip Mlakić kaže kako, u njegovu književnom imaginariju ime Veselka Koromana, 'jednog od najvećih pjesnika naše epohe, stoji uz bok imenu velikog poljskog pjesnika Tadeusza Rozewicza'. Blagost i jobovska mirnoća 'Na obojicu je primjenjiva jedna rečenica koju je jedan poljski književni teoretičar izrekao za Rozewicza: 'U svijetu masovnih uništenja i sivila suvremeni je čovjek osuđen na osamljenost i dezintegraciju'. Njihova poezija, što je po mome mišljenju samo odlika genijalnih pjesnika, lišena je fatalističkog i tragičnog doživljaja svijeta. Jedini svijet kojima su pripadala ova dvojica pjesnika je svijet književnosti. Blagost i jobovska mirnoća koji izbijaju iz stihova Veselka Koromana, samo je jedan od načina na koji Koroman opisuje sivilo našeg svijeta. 'Doći će vrijeme blagog naroda', najpoznatija Koromanova pjesma, na najbolji način pokazuje Koromanovu izdvojenost. Dok su je jedni, Koromanovi progonitelji, doživljavali kao nacionalistički manifest, s druge je strane doživljavana kao apoteoza jednog naroda. Ako je Koroman i mislio na Hrvate pišući ovu pjesmu, onda nije dočekao 'vrijeme blagog naroda'. A sumnjam, ako uzmemo u obzir odnos Hrvata prema kulturi i velikanima poput Veselka Koromana, da ćemo ikada i dočekati to mitsko vrijeme. Prije nekoliko godina umro je Anđelko Vuletić, još jedan naš književni velikan, koji je ispraćen u tišini i bez pompe, što govori više o nama negoli o Vuletiću, pa i o Koromanu". *Bljesak.info*.

Ivica Đikić kaže kako je Veselko Koroman jedan od onih rijetkih posvećenih što su najdublje proniknuli u misterij našeg jezika. "Pritom mislim, ponajprije, na jezik bosanskohercegovačkih Hrvata, jezik koji je iznjedrio neka od najvećih pjesničkih čuda naše ili naših književnosti. Koromanov pjesnički opus dokaz je da se iz tankočutne privrženosti zavičajnom podneblju može dosegnuti sfera koja u umjetničkom smislu titra daleko iznad svake uskogrudnosti, kampanilizma, jeftinog podilaženja tradiciji i pretpostavljenoj publici. I ne samo dokaz, nego i ohrabrenje onima, poput mene, koji su bili skeptični spram mogućnosti da se iz stvaralačke i gotovo hermetične uronjenosti u vlastiti mikrosvijet može katkad dotaknuti ono univerzalno". *Bljesak.info*

Nedžad Ibrahimović: "Poetska pravda – i nijedna drugo – (u)čini da pisci kao što je Veselko Koroman pripadnu svima, samo ona može tako osloboditi, uravnotežiti i poravnati svijet preko ili mimo svake geografske, etničke ili lingvističke granice." Memorizirano svjedočanstvo "Koroman je pisao na hrvatskom, njegov poetski topos i tropos je hercegovački, ali njegove pjesme i na talijanskom, njemačkom ili na francuskom jeziku, na koje su, između ostalih, prevedene, govore isto. To je poezija koja je prevodiva (iako teško), kad god pomislimo da je čovjeku čovjekovo iskustvo prevodivo", kaže Ibrahimović ističući i navodeći Koromanov stih. Prostor čuva njega, odovud, /odonud, sa svih strana. // Od bliskoga više onaj u daljini, / koji nigdje nema kraja. / Pa je vječan. / Kao svjetlost što ga daje. "Pjesnički postupak Veselka Koromana radi tako da i njegov manifestni jezik i njegov predmetni svijet (hercegovački, bosanski, balkanski) ulijeva u jednu dublju, esencijalnu

razinu razumijevanja kojom međuse komuniciraju sva (treba li to danas, u ovom svijetu, reći?) razumna bića. Na toj se (dakle, suštinskoj) razini čitaoteli susreću s pjesnikovim motivima, njegovim dvojama, (o)sjećanjima, idejama, stavovima, slutnjama, pitanjima, s njegovim strahovima i nadama, s njegovim skepsama i ironijama kao sa svojim. Na tom mjestu mi komuniciramo s autorom, a on s nama. I, što je jednako važno, na istoj se razini odvija i dijalog između poezije i poezije, između pjesme jednog i pjesme nekog drugog pjesnika, između pjesme i kulture. Prevazilazeći sve ono što je partikularno, efemerno i nesusťastveno, Koromanova poezija je memorizirano svjedočanstvo našega (z)bivanja na ovom svijetu, i svega onoga što uz to karakteristično koromanovsko egzistencijalističko bivanje ide: pitanja smisla života, pitanja ljudske slobode, pitana privida i opsjena, pitanja nade i skepse, života i smrti, ljubavi i ravnodušja... ” ----- Đikić kaže da vjeruje da će Koromanovo djelo ‹osvjetljavati put samosvojnosti mnogima koji neće moći da se odupru pjesniku u sebi, koji će se otisnuti u pustolovinu književnosti i isploviti na otvoreno more na kojem nema pomoći od navigacijskih uređaja i nema pouzdanijeg orijentira od malobrojnih svjetionika›. Ibrahimović dodaje kako, ‹odlazeći od svoga autora, u svom najboljem izdanju, poezija se zaustavlja u nama, čitaocima, u jeziku i u kulturi, i tu nastavlja raditi, dubiti istine i artikulirati pitanja›. ‹I taj ‹blagi narod› o kojem Veselko Koroman pjeva, a čije će ‹vrijeme doći›, nije nitko drugi do mi, njegovi čitatelji: Očito, / od mene, netko je meni još / bliži, kad mi ne da, ovako / oholu, roditi se samo jednom›, zaključuje Ibrahimović. Bljesak.info

Domagoj VIDOVIĆ

U sjećanje na Marinka Tomasovića

(Split, 5. svibnja 1960. – Split, 7. srpnja 2024.)

Stvaran lik ili legenda?

Negdje dok sam bio klapac, u završnim razredima osnovne ili početnima srednje škole, pomalo je popuštala moja djetinja želja da postanem pomorcem, a u potrazi sam za mogućim zanimanjem naišao na ime Branka Fučića. Bio je to neobičan svat, neovisan o ustanovama i vlastima. Lutao je pustopoljinama Istre i Hrvatskoga primorja tražeći freske i glagoljaške natpise. Nije prošlo mnogo vremena i već sam se bio otputio na studij. Tad sam od nekoga starijeg kolege ili profesora slušao skoro pa legende o Fučiću koji je odmah, prvoga radnog dana, nadređenima dojavio kako ne kani boraviti u uredu, da se vidi isključivo na terenu. I bi tako – govoraše oni koji su držali da se ispuniše proročanstva, a ja se još dugo pitah je li Fučić stvaran lik ili legenda. Godine 2009., kad sam još bio na početku svoje znanstvene karijere te kad sam već pomalo i zaboravio na svoje djetinje uzore, pozvan sam na međunarodni skup *Hum i Hercegovina kroz povijest*, koji se održao 4. i 5. studenoga u Mostaru. Na ulazu u veliku dvoranu u hotelu Ero Ivica je Lučić, vidjevši me, zagrmio: „Studenti u zadnje redove!“ „A gdje će sjesti predavači?“, nasmijah se dok me je Ivica (ne znam spominje li se još toga) usmjeravao prema kolegama. Smjestio sam se tad, kao jedan od rijetkih filologa, uz dumu Ivicu, Stanislava, Željka i Peru, ali sam krajičkom oka spazio neobičnoga dugokosog viteza tužnoga lika koji se, manje visinom, a više figurom, izdvajao iz kruga kršnih hercegovačkih predavača. Onoga trena kad je staloženim i tihim glasom otpočelo njegovo izlaganje pod naslovom *Crkvena arhitektura Huma – od kasnoantičke tradicije do srednjovjekovnih načela*, spoznah da smo obojica pripadnici šperske

(standardnojezično dalmatinske) manjine, ali i da sve intelektualne snage, svatko iz svoje struke, upinjemo u obranu hrvatstva Huma. U stanci mu pridoh, prijedosmo odmah na ti (iako je među nama gotovo dvadeset godina razlike) jer nam je oboma bilo nenaravno prići suzavičajniku dugih vlasi i u bijeloj košulji persirajućim tonom te se osamismo. Obojica se, naime, ne ćutjesmo najugodnije u mnoštvu (s tim da sam ja, priznajem, to malo bolje skrivao). Odmah me je poučio da je on Marínko (naglasak je na srednjemu slogu) te ga otad po naglasku razlikujem od humskoga kolege Mārínka (naglasak je na prvome slogu) Marića.

***Ravnodušan prema plaču i konačno sasvim sam,
obožavam ilovaču, ne može mi ništa šljam***

Trebalo je proći još godinu-dvije da se počnemo redovito viđati. Dotad bih vijesti o Marinkovim posjetima Neretvanskoj krajini i istočnoj Hercegovini čuo iz druge ruke: dugo Ivica mi je spomenuo kako je Marinko posjetio Muzej i galeriju Neum te je ugledavši artefakte, uzbuđeno uzdisao, a u Metkoviću su spominjali predstavljanja radova i knjiga nekoga neobičnog tipa tijekom čijih si izlaganja morao dobro napeti uši da bi išta čuo, ali nakon kojih bi se oćutio ispunjenim jer si vazda, uza ono staro i dobro poznato, čuo nešto posve novo i neobično. Kako mi je Makarska bila na putu iz Zagreba za Metković te iz Metkovića za Brač, uskoro smo se počeli redovito viđati i izvan znanstvenih skupova, najčešće preko puta trajektnoga pristaništa u Makarskoj. Marinko je uvijek s ponosom isticao svoj kućički zavičaj, ali je, poput mene, po ženskoj liniji vukao jaku otočku crtu (on starogrojsku hvarsku, ja pučišku bračku). Voljeli smo iste ljude i krajeve. On je tako obožavao putopise Stojana Vučićevića, a ja njegove pjesme i oglede. Obojica smo rado čitali Camusja jer smo se valjda svagdje, pa i u zavičajima, ćutjeli strancima. Iznimno je volio Pelješac i Boku kotorsku. Bilo ga je nemoguće istjerati iz Stona kad bi se zatekao unutar njegovih uličica, a kad sam odlazio u Boku kotorsku (rekao mi je jednom zgodom da je rodbinski povezan s Perastom), ispratio me je uzdahom: „Ah, ta kolijevka melankolije!“ Marinka sam, kao velikoga prijatelja Neretvanske krajine („Čim dođem u Neretvu, prodišem“, govorio je. „Pa kako, Marinko, u to močvare!?“, odvrćao bih.), nekoliko puta godišnje susretao na Neretvanskim književnim, znanstvenim i kulturnim susretima kojima je bio stalnim sudionikom. Obično bi se termin skupa poklopio sa sjednicom makarskoga gradskog vijeća na kojoj je podnosio izvješće o radu matičnoga muzeja, što ga je iscrpljivalo i izluđivalo, pa bi u Neretvanskoj krajini odahnuo. Tijekom jednoga od naših susreta poklonio mi je *Vodič kroz kulturnu baštinu: Makarska i Makarsko primorje, Biokovo i Zabiokovlje, omiško-rogoznički i neretvansko-stonski kraj* (2014.), monumentalno djelo u kojemu je sažeo neke tuđe i mnoge svoje znanstvene spoznaje o zapadnome dijelu Crvene Hrvatske.

Nakon godinu dana upitao me je što mislim koliko je primjeraka *Vodiča* prodano na hrvatskome. „Ne znam koliko je, ali vjerujem da će se rasprodati.“ „Samo jedan, a izdanja su na stranim jezicima gotovo rasprodana. To ti je naš odnos prema kulturi“, govorio je pomalo razočaran, ali nikad pomiren s uobičajenom ravnodušnošću mjesnoga puka prema vlastitoj baštini. Krajem 2015. Gradski je muzej Makarska

na čelu s Marinkom organizirao međunarodni znanstveni skup *Kuga u Makarskoj i Primorju* 1815. Godinu je dana, kao osoba od terena i arhiva, a ne ureda, hotela i svečanih večera (oboju nas je nasmijavao naslov drame Čujete li kako svinje rokéu u ljetnikovcima dubrovačkih gospara? Nedjeljka Fabrija), kukao kako ne zna kako će to iznijeti, no izniman odziv znanstvenika i ugodno ozračje tijekom skupa, pomalo su i njega počeli opuštati. Tijekom skupa predstavljen je pretisak *Uspomene povistne o kugi u Makarskoj god. 1815.* Vjekoslava Cezara Pavišića, kojemu je Marinko bio autorom pogovora i bilježaka, a koji će se pokazati jednim od ključnih djela za proučavanje razvoja hrvatskoga jezika u 19. stoljeću. Dok smo se uspinjali prema makarskoj knjižnici, u kojoj se održavalo predavanje, na jednim je staklenim vratima stajao natpis. Upita jedan stariji gospodin Marinka što piše na vratima, a on će vrcasto: „Zatvoreno zbog kuge!“ Proveo je Marinko, kao pravi povjesničar umjetnosti, čitav život u tome kjaroskuru, stiješnjen između sitnih ljudskih zahtjeva i divote prašine s arheoloških lokaliteta i iz arhiva. „Znaš, turisti nemaju pojma da je usred plaže na kojoj je ljeti najveća gužva bilo kužno groblje. Da i mogućnost zaraze uključimo u turističku ponudu?“

Tih smo se nekoliko godina često susretali tijekom istraživanja koja smo obojica provodili po Makarskome primorju i u kojima mi je bio od iznimne koristi jer je u svojim bilježnicama zapisivao svaku pojedinost o svakome lokalitetu. Obično bih ga susreo u kakvoj stanci dok se smijuljio, s cigaretom u ustima, u radnoj košulji i prašnjavim rabatinkama, s nekim od kolega (volio je uključiti i mlađe snage u završnu fazu istraživanja, kad se posao privodio kraju) ili pomoćnim radnikom. Na licu bi mi mjesta pokazao što je otkrio, a poslije mi poslao članak o tome. Posljednja je istraživanja provodio na makarskome poluotočiću Sveti Petar. „Svašta sam ti tu našao, od pretpovijesti, preko Rima i nekih čudnih nalaza kojih dosad nije bilo na ovome dijelu Jadrana, pa ni šire. Čini se da ovdje ima i starohrvatskih grobova.“ Priopćio mi je tijekom jednoga od naših posljednjih susreta da više nije ravnatelj, da će se napokon moći posvetiti završavanju svih svojih poslova te da ćemo skupa u Boku i Svebarje, što već godinama kanimo. A onda je stigla poruka iz koje se razaznavalo da to više neće biti moguće, da je srce nakon trodnevne borbe popustilo!

Izvrsnost u „provinciji“

Marinko Tomasović završio je studij arheologije i povijesti umjetnosti na Filozofskome fakultetu u Zagrebu, a legenda (bolje zvuči tako nego da rečem da mi je to prenio tipkač rada Krešimir Jurić) kaže da mu je diplomski rad bio deblji od prosječnoga doktorata. Godine 1996. zapošljava se u Gradskome muzeju Makarska, čijim je ravnateljem bio 2010. – 2023. Koliko mi je poznato, u znanstvenoj se periodici javio prije točno četrdeset godina (1984.) objavom prikaza knjige *Romanika* Milana Preloga iz niza *Umjetnost na tlu Jugoslavije*. Autorom je desetak knjiga te stotinjak znanstvenih članaka, izvješća i kataloga koji se ponajprije odnose na razdoblje od prapovijesti do srednjega vijeka. Radovi mu se ponajprije odnose na područje između Cetine i Neretve s povremenim iskoracima u južnije (Hvar) i jugoistočnije krajeve (Pelješac, istočna Hercegovina i Boka kotorska). Marinko je bio istraživač

staroga kova, nikad nije položio vozački niti je imao moderni mobitel. Volim misliti kako ga je upravo ta ljudska crta oblikovala u pravu picajzlu, što je u znanosti vrlina jer te tjera na neprestano čitanje, promatranje i provjeravanje. Volio je iskorake i u druga područja poput književnosti (vrlo su vrijedni njegovi članci o Stojanu Vučićeviću, Dubravku Horvatiću i Niki Andrijaševiću, a njegov je uvodni članak u zborniku *Kuga u Makarskoj 1815.* jedan od najboljih književno-kulturoloških oglada koje sam u životu pročitao), folkloristike (u posljednje se vrijeme posvetio ulozi vuka u kulturnome bestijariju, pri čemu mu je vozač bio još jedan neretvanski suradnik *Hrvatskoga tjednika* Darko Utovac) itd.

Milosti ne tražim niti bih vam je dao

„Nije Tomasović prema svima blagonaklon, nego često polemičan i na momente čak sarkastičan“, zapisao je jednom zgodom Ante Škrabić. Posebno se to odnosilo na svojatanje hrvatske sakralne baštine od Cetine preko Stona i Popova do Miholjske prevlake u Boki kotorskoj. Pritom nije štedio ni bliske suradnike. Najzorniji je primjer toga prikaz knjige *Klement Grubišić „Buzdo“* kojim se „razotkriva (...) anacionalni pristup neupitnim kategorijama, kao što su hrvatska književnost i kultura.“ Zaboljelo je, naime, Marinka, to što su se autori nekritički oslonili na književnoga povjesnika srbokatoličke orijentacije Petra Kolendića te su taj tekst „dopunjen“ vulgarnostima i psovka, čiji je izvor beogradska adaptacija Antona Kolendića (Petrova sina), „sukladno nametnutoj ideologiji jugoslavenstva“ pripisali makarskomu katoličkom svećeniku Klementu Grubišiću. Tijekom našega posljednjeg susreta u Makarskoj uznemireno mi je pričao kako je na skupu *Umjetnički dodiri „Istoka“ i „Zapada“* u Orebiću jedna izlagačica uporno izbjegavala izreći notornu činjenicu da su unutar kotorskih zidina gotovo sve crkve katoličke, a samo dvije pravoslavne (a i one su nekoć bile katoličke), pa joj ih je u raspravi sve pojedinačno pobrojio.

O Marinkovu bi se razbarušenu stilu pisanja mogla napisati jedna ozbiljna studija. Možda ga je najzgodnije opisao akademik Stjepan Ćosić: „Po ovome što čitam, ti se u stvari obraćaš iznadprosječnim čitateljima koji, da bi svladali tvoj tekst, trebaju imati šira humanistička predznanja (ne informacije, nego baš znanja), a takvih baš i nema (...) Tvoj je stil u ovom novom žanru u kojemu se ogledaš precrt tvoga znanstvenoga diskursa koji je maksimalno akribičan i *nabijen* (što je za tzv. znanstvene tekstove bitno i potrebno, ali za ovakve oglede?).“ Budući da sam mu često bio lektorom, dobro sam ga poznavao i uvijek sam mu ispravljao samo najnužnije ostavljajući da se i drugi hrvu s njegovom posebnošću duboko svjestan činjenice da se na teme kojima se Marinko bavi čovjek ne može navući ako ih se banalizira ili se o njima piše u nižemu registru.

Istinski naš čovjek na terenu

Što na koncu ovoga sjećanja na Marinka reći? Bio je to čovjek potpuno posvećen poslu, najsretniji u svojem kutku s knjigama i negdje na terenu u području bez signala, silan zaljubljenik u hrvatsku kulturnu baštinu, poglavito onu Crvene

Hrvatske s čijega ruba potječe, u kojoj je proveo gotovo sav radni vijek i za koju mu je trebalo još nekoliko života da je obradi na sebi svojstven način. Ako je itko bio sinonim za akribičnost, bio je to on, počesto i na vlastitu štetu jer ga je to, uz administraciju koju nije podnosio, katkad usporavalo u radu i vjerojatno mu uskratilo akademski naslov doktora znanosti. Bio je istinski hrvatski branitelj i u ratu, i u miru. Bilo je štošta cervantesko (donkijhotovsko) i servantesko (po Servantesu iz Maloga mista) u njegovu liku i djelu: vazda pomalo odsutan pogled u daljinu, neprestan sukob sa sredinom u kojoj radi i živi te česti ulasci u bitke u kojima se naizgled nije moglo pobijediti. Upravo su te pobjede ono što ga odvaja od književnih likova. Izdvojit ću dvije.

Prvo, iako je Marinko posljednja osoba koja je voljela mase, ponajprije zahvaljujući njegovu kulturnome vodiču i istraživanju u Kotišini (a ima toga još), Makarska je obogatila vlastitu turističku ponudu jer, ne biste vjerovali, ima turista koje ne zanima samo brza hrana, more kao mjesto hlađenja piva i *pevaljka* kao temeljni izvor zabave. To što „djelatnici u turizmu“ ne vide da im turističko odredište ne prodaje samo u se, na se i poda se nego i prirodna i kulturna baština, njihov je problem.

Drugo, Marinko je na svojem primjeru pokazao koja je uloga kulturnoga trudbenika u „provinciji“ jer je umjesto da sjedi u uredu, lijevom nogom rješava papirologiju i prima plaću, visio po terenu, objavio stotinjak publikacija ponajprije u prostoru u kojemu je radio učinivši Makarsku i Primorje ne samo turističkom, nego i arheološkom rivijerom. Prepoznali su to i mnogi njegovi znani i neznani kolege. Često su me neki znanci pitali gdje Marinko predaje. Tad bih se nasmijao i rekao *in situ*.

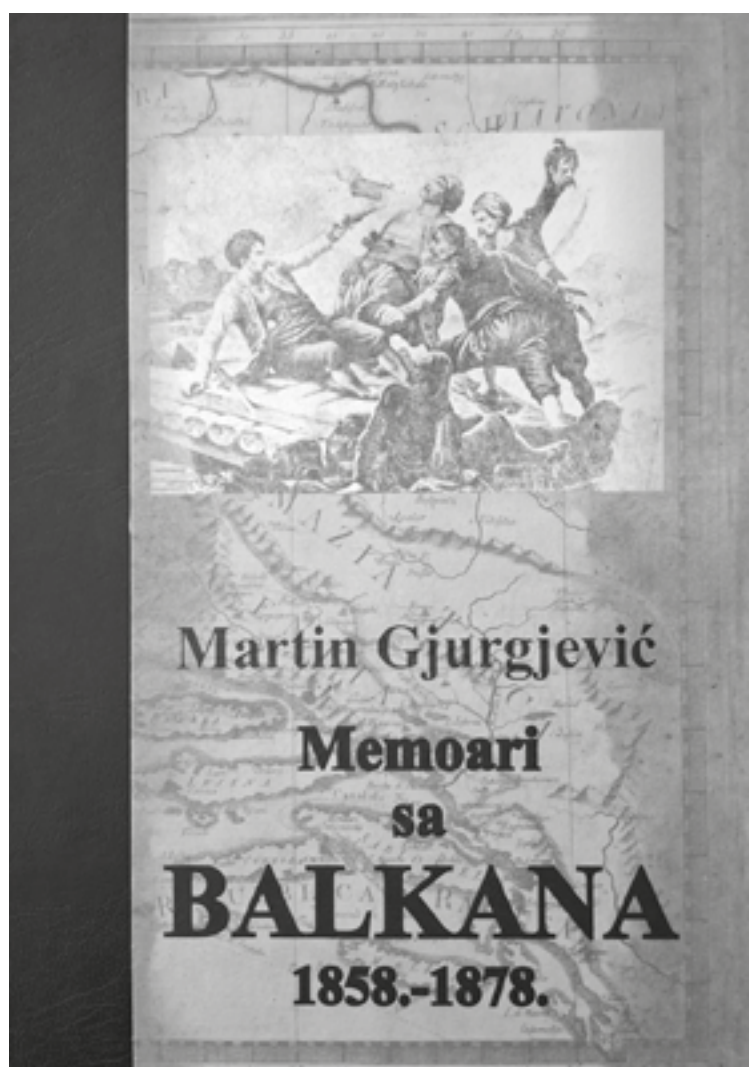
Nedostajat će mi silno prijatelj po motu i kolega po peru, dočeci na kolodvoru, nervoza dok se ne dođe do otkrića, dugi razgovori nakon obavljena posla te opuštanja uz rokersku glazbu i cigaretu. Možda će tek s malim odmakom i Makarani shvatiti koga su izgubili te mu posvetiti nešto malo više od uobičajenih kurtoaznih riječi kojima se opraštaju od sugrađana. Povjesničari umjetnosti i arheolozi prepoznali ga za života već jesu.

Plaću bih, tako vele, primao u drvima ili slami

Na koncu vas, dragi čitatelji, ostavljam Marinkovim riječima iz kojih ćete i sami razabrati zašto je takav čovjek mogao umrijeti samo od srca: „Strahovito vuku me šume, samostanski hodnici i večernje mise u polupraznim crkvama. Iznimno sam (i uvijek tuđom krivnjom) u bankovnom minusu, a plaću bih, tako vele, primao u drvima ili slami. Nije kriviti splitske fratre što unatoč *Grateful Deadu* ne zavoljeh pisce bitnike niti poželjeh otići u njihov grad svetčeva imena (San Francisco). Tome je sumnja u čitavom nizu/spletu okolnosti: onih što tjeraju u nadu kako ću po četvrti puta čitati Don Quijotea, već kada me vrijeme i drugo pregazilo u želji za zvukovitijim imenima pisaca/literata, čiju bih listu meni nepoznatih rado i vrlo rado izlistao (premda nekih vrijednih pažnje, pa i čitanja, ili barem u to ne sumnjam

odveć). Naposljetku, ponavljam recenzentovo pitanje. Kome sam (za koga) pisao ove crtice o Makaranima? Evo priznajem, čitateljicama ih (a i čitateljima) *Glorije* namijenio nisam. Mlađariji, studentima? Možda onima koji najiskrenije griješe pretpostavljajući *znanost* u njima.“

UČENIČKI RADOVI

OSNOVNA ŠKOLA CRNIĆI

1. mjesto

Moj grad

Moj grad zove se Stolac. Stolac je jedno malo, mirno mjesto u kojem volim živjeti. Mjesto je to ispunjeno mirom i dobrim ljudima. Nema buke i ubrzanog života kao što je to slučaj u velikim svjetskim gradovima. Grad je nastao na obalama rijeke Bregave, a grle ga još Dubavska visoravan, Komanje brdo, Bačnik, a u samom je središtu Križevac na kojem se nalazi Stari grad za koji se veže saznanje da je to najdublja povijest gradskog života na ovim prostorima. Posebnoj povijesti svjedoče stećci stari više stoljeća. Po tome znamo da su se brojni narodi borili kako bi se tu nastanili i ugodno živjeli. Mi, koji danas živimo u njemu, moramo biti zahvalni našim roditeljima i predcima koji su se borili za njega. Mnogi su i život dali da bi današnje generacije mogle bezbrižno uživati u svemu što Stolac nudi. Stolac je mali grad, ali za mene najveći i najljepši. To je moje mjesto mira.

Iva Perutina, V. a

2. mjesto

Grade moj

Stolac-grad smješten u jugoistočnom dijelu Bosne i Hercegovine, na krajnjem istoku Hercegovačko-neretvanske županije. Grad nastao na obalama kraške ljepotice, rijeke Bregave, kojeg okružuju planina Hrgud te Vidovo polje s okolnim mjestima koja su ispisana perom bogate kulturne prošlosti. Sa zapadne strane je Dubavska visoravan, koja je specifična i poznata po breskvi i dubravskom vinogorju po kojem su poznata stolačka vina. Stolačko područje je svojim mediteranskim šarmom, dobrom vodom, blagim nebom, pitomim krajolikom i skladom prirodnih ljepota, privlačilo ljude od prapovijesnih vremena. Iliri i grčki pomorci, rimski patriciji, istočno gotski i osmanski osvajači, slavenski velikodostojnici, venecijanske vojskovođe, austrougarski namjesnici, te mnogi poklonici sunca, svježine rijeke Bregave, kulturno-povijesnih znamenitosti i tajnovitih poruka iz proteklih stoljeća, ostavili su ovdje svoj trag: gradine i grobove, imena na pločama-poruke za one koji će za njima doći. Volim i voljet ću svoj grad.

Nina Bošković, IV. b

3. mjesto

Grade moj

Grade moj
Pod tvojim nebom sanjam svaki dan
u tvom okrilju osjećam miran san.

Pun si boja života,
grade moj, u tvojim ljudima
osjeća se prava dobrota.

Tvoje zgrade su ti gosti
tvoja rijeka dalje što kreće
na rijeci tvoji mostovi
tvoja svjetlost što ljude pokreće.

Stojiš sam kroz sve godine
moja ljubav tebi vodi me.

Ma koliko god puta pao
kad bi samo znao,
koliko te volim
vječno bi živio!

Ivan Bošković, V. b

1. mjesto

Grade moj

Grade moj,
Kad pogledam na tebe
Sa starog, kamenog grada
Još uvijek vidim puno rana.
Vidim, ruševine iz prošlog rata
Koje kao da samo iščekuju nove graditelje.

Ali nije sve tako crno
Mogu vidjeti i plodove ljudskog rada
Podno zidina starog grada.

Nova obilaznica opasava grad
Sportska dvorana uskoro započinje s radom.
U blizini raste nova zgrada,
Za stanovanje mladih obitelji, nova nada.

Grade moj,
Nadam se da će se nastaviti rast tvoj
I da će uzeti još veći mah,
Za bolji život i svjetliju budućnost svih nas.

Domagoj Raguž, VIII. r.

2. mjesto

Grade moj

Na Bregavi rijeci, gdje sunce sja,
Stolac stari, ljepota sva.

Bregava zelena kroz grad se kreće,
mostovi spajaju što srce neće.

Šetalište dugo, uz vodu žubori,
u ljetne večeri, svježinom govori.

Ljudi su gostoljubivi, blagi,
u srcu nose osmijeh dragi.

Stolac je biser, hercegovački dragulj,
u srcu nosi ponos i žar.

Tko jednom dođe, uvijek se vraća,
jer ljepota tvoja očara.

Grade mili, duša te pamti,
u tvom zagrljaju vječno ću ostati.

Marta Marković, VI.a

3. mjesto Grade moj

Stolac, grade moj, u srcu ti živim,
Tvoje mi ulice poput vena žive.
Svaki kamen, svaki zid, priča tvoja zna,
o prošlim danima, o slavnim vremenima.

Ulicom šetam, korak po korak,
iz svake kuće čujem neki znak.
Kroz stare prozore pogled luta tiho
u budućnost jasnu, u sutra što miriše blago.

Imamo mostove, škole i djecu,
ptice što lete visoko po cvijeću.
U parku se igram, tu rastu mi snovi,
Stolac je grad što u srcu se voli.

Petar Krešimir Kevo, VII.a

OSNOVNA ŠKOLA STOLAC

1. mjesto

Lijep si, grade moj

U maloj dolini okruženoj ljutim kršem nalazi se moj lijepi grad Stolac. Prije njega ovu dolinu krasila je samo malena rijeka Bregava. Sada zajedno čine najljepši spoj grada i rijeke. Mnogi gradovi imaju svoje rijeke, ali nigdje se to dvoje nije stopilo kao ovdje. Mali grad, mala rijeka i puno mostova čine cjelinu. Ljudi sve to znaju. Iako smo u mnogo čemu različiti, svi se u Bosni i Hercegovini ponosimo njime. Svima nam je lijep, svi ga prisvajamo, svi mu se divimo i pred drugima njime se hvalimo. Eh, kad si sve to uspio, onda si stvarno lijep i velik, grade moj!

Iva Perić, V. a

2. mjesto

Moj grad

Zamišljam da živim u jednom malom gradu i da imam kuću na selu pored toga grada. U tom selu imam voćnjak, svoju šumu, njive na kojima sadim povrće i tako provodim vrijeme s obitelji. Zamišljam kako živim u gradu kroz koji teče rijeka koja ima vodopade i puno starih kamenih mostova. Djevojčica sam, a djevojčice se vole igrati princeza i zato zamišljam da moj grad ima i jedan stari grad s kulama. Ma ne, ne, bolje da ima dva stara grada jer ako imam i ja kuću, neka i princeze imaju dvorac u gradu i pored grada. Maštam kako je moj grad poznat po ljepotama o kojima pišu mnogi pjesnici. Moram vam nešto reći! Ovo nije bajka, nije ni zamišljanje jer ja zaista živim u takvom jednom gradu, a moj grad se zove Stolac.

Petra Papac, V. r.

3. mjesto

Lijep si, grade moj

Moj grad je najljepši na svijetu. To je mirni gradić s malo stanovnika. Krase ga prirodne ljepote i znamenitosti. Tu nema nebodera koji smetaju suncu da pušta svoje tople zrake koje se isprepliću na modroj rijeci Bregavi koja ima puno lijepih vodopada. S visina nas gledaju i štite stare, namrgođene zidine Vidoškog grada. Stolac je lijep u svakom godišnjem dobu. U proljeće su najljepša zelena stabla „Ulice Ade” na kojima se čuje veseli cvrkut ptica. Ljeti se kroz tu istu ulicu čuje

žamor djece koja ponekad svrate u park. Jesen boji grad svojim šarenim kistom poput pravog slikara koji stvara po svom bijelom platnu. Zima nosi puno zimskih radosti. Prvi pokazatelj zime su prošarane bijele padine Hrguda. Najvažnije je to što u njemu žive radosni ljudi dobrog srca. Možda je drugim ljudima moj grad kao i svaki drugi, ali za mene je on poseban.

Filip Perić, IV. r.

1. mjesto

Lijep si, grade moj

Kad otvorim oči, on je tu. Raširio je svoje ruke i čuva nas. Povijesni i kulturni raj, moj ponos, moj Stolac grad. Pisati o ovome gradu, a ne spomenuti rijeku Bregavu, za mene je nemoguće. Njezina veličina, brzina i žubor slapova zimi i u proljeće svakome oduzimaju dah. Zidine i kule Staroga grada, kao i zidine grada Daorsona, ponosno stoje iznad Stoca i čuvaju ga. Međutim, imamo mi i svoga nebeskog zaštitnika. Sveti Ilija je zaštitnik grada i svih onih koji ga štiju. Tu je i pećina Badanj, kulturno i povijesno nalazište koje privlači ljude diljem svijeta. Iz krškog tla izdižu se kameni spavači ukrašavajući ovu našu kotlinu. UNESCO štiti turistički poznata nalazišta tih stećaka na Radimlji i Boljunima. Škole diljem Bosne i Hercegovine privlači Radimlja, djeci poznata iz udžbenika i priča njihovih nastavnika i profesora. Uz izlete, tu se održavaju kulturno-povijesne radionice za djecu, kao i razni programi za odrasle. Pravoslavna crkva, džamija i katoličke crkve dokaz su da ovdje žive i rade sva tri većinska naroda Bosne i Hercegovine i da su ovdje svi dobrodošli.

Svake godine Stolac privlači ljude iz mnogih krajeva manifestacijom „Hercegovački plodovi mediterana“. Na tom događaju izlažu se biljne kulture i predstavljaju obrti ovoga kraja. Kao dio Sredozemlja, Stolac se diči maslinama i maslinovim uljem, smokvama, šipkom, domaćim medom te svjetski poznatim vinima, cijedenim iz grožđa naših mnogobrojnih vinograda. Uz ovu poznatu manifestaciju, održavaju se ovdje još i Tarča, srednjovjekovni događaj na Starome gradu Vidoškom i SMART Fest, festival glazbe i umjetnosti. Moje riječi ne mogu opisati ljepotu Stoca kao što ju je opisao poznati stolački pjesnik Mak Dizdar. Svojim je riječima pozdravio svaku znamenitost svoga grada i trajno se nastanio u gradskom parku, gdje mu je podignut spomenik.

Stolac, kao brižna majka, kao hrabri otac, čuva sve svoje građane i smatra ih svojom vlastitim djecom. On je tu za nas. A jesmo li mi tu za njega?

Ema Raič, 9.a

2. mjesto

Grade moj

Ako je Bog igdje želio stvoriti svijet, onda ga je stvorio u Stocu, muzeju pod otvorenim nebom. Hodajući njime, možeš vidjeti brojne ljepote, diviti se njegovoj prošlosti i gledati kako se gradi njegova budućnost. To je moj grad. S ponosom to mogu reći. To je moj dom, moj štit. U njemu se osjećam mirno i sigurno. Lijep si, grade moj. Za neke si malen, ali za mene velik. Tvoja ljepota ne može se opisati ni u tisuću riječi. U podnožju tvome teče ljepotica Bregava. U jesen i zimu moćna i snažna, a ljeti pak plaha i nježna. Kakva god bila, ona će uvijek teći i svojom nas ljepotom očarati. Grade moj, pod štitom si moćnoga sveca Ilije. On neće dopustiti da ti se išta dogodi, kao što neću ni ja. Mnogi o tebi loše govore, ali ne znaju kako je voljeti tebe. Tebe, grade moj.

Stolac će u mome srcu uvijek imati posebno mjesto. S osmijehom mu mogu reći: „Dome, slatki dome.“

Mihaela Raguž, 7.a

3. mjesto

Lijep si, grade moj

Grade moj, grade uklesani u kamen, palačo veličanstvena, snago neotkrivena i bedemu neoboreni. Od malih nogu, nas dvoje, od trnja do zvijezda. Ti i ja grade svako jutro, ispod novorođenog sunca i svaku večer pod rasplamsanim zvijezdama rasutim na crnoponoćnom nebu.

Grade moj, pišem ti pismo i štošta me zanima, ali prvo ću te pitati: „Kako si mi stari prijatelju?“ Proljeće je na pragu i vjerujem da je već ispunilo tvoje stare ulice. Sjećam se još kao mali onih zadnjih sivih, monotonih oblaka koji te negdje s proljeća napuste i putuju na beskonačan let. Osjetim grade, opet onaj tvoj miris, miris sretnih godina i nasmijanog djetinjstva. Teče li grade još uvijek ona modra rijeka, u kojoj smo se nekad gledali? Ona ista rijeka u kojoj plove sve naše suze, boli, uvrede, osmjesi, prijateljstva pa na kraju i najljepše uspomene. Vidaš li grade moje stare drugove, s kojima sam se šalio, svađao, pomirivao? Spomenu li moje ime ponekad ili su me olako zaboravili? Posjećuješ li ono naše samotno mjesto na kojem smo sjedili u tišini, mjesto gdje smo opraštali pa ponekad i dolazili k sebi, ti i ja moj voljeni grade? Još samo malo i ptice će zacvrkutati, ljudi će te preplaviti, djeca će te uveseliti, a razrušena prijateljstva rasplakati. Ali, tako mora biti, dođe i prođe, a jedino što traje su sjećanja.

Dolazim ti nazad grade, prvim vlakom mašući s prozora i ne znam kuda s koferima, ali se ne bojim. Zato što sam tamo gdje je sve počelo i sve će se završiti. Opet nas dvojica, rame uz rame, moj velebni grade!

Petar Pavlović, VIII. r.

SREDNJA ŠKOLA STOLAC

1. mjesto

Ne gubi nadu

Noć je prikrila zemlju poput teškog, baršunastog plašta, a nebo je titralo zvijezdama koje su pričale svoju drevnu pjesmu. Bila je to noć kada je Betlehem, mali gradić na rubu povijesti, postao središte svemira. Svjetlost neba sagnula se nad ljudskim svijetom, a tihi šapat nade probio je tamu koja je vladala tisućama godina. Ta noć, tako jednostavna, a tako veličanstvena, označila je početak nove ere – ere ljubavi, mira i vjere. Bila je to noć Isusova rođenja, trenutak kada je vječnost dotakla zemlju, a tama je ustupila mjesto svjetlosti koja nikada neće izblijedjeti. Te zime, Betlehem je bio grad tišine, gradić čiji su uski puteljci, obasjani tek pokojim treperavim svjetlom uljanica, pričali priče o prošlim vremenima. Ljudi su živjeli jednostavnim životima, često u sjeni moćnih, nesvjesni da će upravo njihov grad postati poprište najvećeg čuda.

Josip i Marija, umorni od dugog puta, kucali su na mnoga vrata. Svaki otkucaj bio je kao molitva, ali odgovori su uvijek bili isti: „*Nema mjesta.*“ Odbijenica za odbijenicom, zatvorena vrata za zatvorenim vratima – činilo se kao da je svijet previše zauzet vlastitim brigama da bi primijetio dolazak Spasitelja. Ipak, njihova srca nisu klonula. Marija je nosila neizmjernu tajnu – dijete koje je bilo dar Božji, svjetlost za izgubljene, nada za očajne. U toj potrazi, Betlehem nije nudio luksuz, ali je nudio ono što je najvažnije – skromno utočište. Štalica, mjesto za koje bi mnogi rekli da nije dostojno kraljeva, postala je njihovo sklonište. Među slamom i sjenama, dok je tišina grlila noć, rodio se Isus. Njegov prvi plač bio je poput simfonije koja razbija godine šutnje, melodija nade koja dopire do svakog kutka svijeta.

Zvijezda sjajnija od svih drugih, zasjala je na nebu poput plamena koji razbija tamu. Njen sjaj bio je ne samo putokaz mudracima, već i poruka svijetu: „*Svjetlost je došla, tama je pobijedena.*“ Mudraci s Istoka, vođeni tom zvijezdom, krenuli su na dugo putovanje. Prešli su pustinje, planine i prostranstva neizvjesnosti, noseći darove: zlato za Kralja, tamjan za Boga, smirnu za Onoga koji će trpjeti za čovječanstvo. Njihovo putovanje bilo je simbol vjere – vjere koja vodi kroz sve prepreke, vjere koja se ne gasi pred nepoznatim. Dok su mudraci slijedili zvijezdu, na obližnjim poljima odvijala se drugačija priča. Pastiri, ljudi jednostavni i skromni, čuvali su svoja stada pod otvorenim nebom. Njihove noći bile su ispunjene tišinom i monotonijom, sve dok se nebo iznenada nije otvorilo. Anđeli obasjani svjetlom, donijeli su vijest koja će promijeniti sve: „*Ne bojte se! Danas vam se u gradu Davidovu rodio Spasitelj, Krist Gospodin.*“ Njihove riječi bile su poput melodije koja je obuzela srca pastira, a svjetlost koja ih je okruživala bila je dokaz da se raj spustio na zemlju.

Pastiri su, vođeni radošću i vjerom, pohrlili prema štalici. Kada su stigli, vidjeli su prizor koji će zauvijek nositi u svojim srcima: dijete u jaslama, okruženo ljubavlju svojih roditelja i skromnošću štalice. Jasle, obložene slamom, postale su kolijevka svjetlosti, a štalica, tako obična i skromna, postala je svetinja. Štalica, zvijezda, anđeli, mudraci, pastiri...svaki od tih elemenata priče nosi simboliku koja nas i danas inspirira. Štalica je simbol poniznosti i jednostavnosti; zvijezda simbol nade koja nas vodi kroz tamu; anđeli simbol radosti koja obuzima svijet kada ljubav i nada pobjeđuju. Mudraci nas uče upornosti i vjeri, dok pastiri predstavljaju čistoću i skromnost srca.

Isusovo rođenje nije bilo kraljevski spektakl – to je bila poruka. Poruka da Bog ne traži raskoš, već srce koje je spremno primiti nadu. Isusovo rođenje priča je o neugasivoj nadi, o svjetlosti koja obasjava i najmračnije kutke ljudske duše. To je priča koja nas podsjeća da svjetlo uvijek pobjeđuje tamu, da se ljubav rađa u poniznosti i da vjera vodi do cilja, ma koliko put bio težak. U trenutcima kada nam se čini da su sva vrata zatvorena, kada nas život baca u štalicu neizvjesnosti, sjetimo se Josipa i Marije. Sjetimo se zvijezde koja je vodila mudrace i svjetlosti anđela koja je obasjala pastire. Svaki dio te priče nosi poruku: nada je uvijek s nama.

Danas, u svijetu prepunom nesigurnosti i strahova, priča o Isusovu rođenju dolazi nam kao svjetlo u tami. Podsjeća nas da se snaga ne krije u bogatstvu, već u vjeri; da se ljubav ne rađa u raskoši, već u poniznosti. Isusovo rođenje poziva nas da budemo svjetlost jedni drugima, da širimo ljubav i nadu u svakom trenutku svog života. Zvijezda i danas svijetli na nebu. Njen sjaj vodi one koji su spremni vidjeti, a njena poruka odzvanja u srcima svih koji vjeruju; ne gube nadu, jer svjetlo je uvijek bliže nego što se čini. Neka ta zvijezda vodi i nas, baš kao što je vodila mudrace i pastire, prema svjetlosti koja nikada ne prestaje svijetliti.

Dominik Marijanović, III. r. gimnazije

2. mjesto

Ne gubi nadu

Noć plamti u sjaju svom
obavijena moćnim velom tajni.
Rasvjeta ulična čini se zlom,
o ljetima davnim pričaju stari.

Kada maglovito nebo zakrilo je sunce
i kiše kad prekrile kamene su pute.
Kad ljudi su vješto otkrivali glumce
i kad su svi znali što drugi mute.

Kada zvijezda obasjala je stazu
i kada kraljevi su mudri tražit' nadu pošli.
Nisu tad puno mislili o mrazu
niti o mraku kroz koji već su prošli.

Kada oklop i vatra vladali su svijetom
i mačevi za pas sklanjali se nisu.
Kada trava nije bila urešena cvijetom
i kad strah se osjećao čak i u mirisu.

Kada su njihove revno proizvodile hranu
i zajedno se djeca igrala u mraku.
Kada je svatko uživao u danu.
te ničega lošeg ne bješe u zraku.

Kada im je studen presijecala vene
i za vatre tople, drva nije bilo.
Kada su učili djecu kako sve da cijene
iako nema što im se dotada nije zbilo.

Kada plamen svijeće tinjao je sobom
i lampe raskošne osvjetljivale dom.
Jednako su ljudi razgovarali s Bogom
Te nikada nisu doživjeli svoj potpuni slom.

Poruka ista preko brda išla.
Drugima nije dala znak da joj krađu.
Svakom djetetu posebno je prišla
i protutnjala da nikad ne izgubi nadu.

Lana Papac, IV. r. gimnazije

3. mjesto

Ne gubi nadu

“Božić nije doba godine, Božić je najiskreniji osjećaj.” Pročitavši ovu predivnu i preistinitu misao, osjetih val topline koji zapljusnu moje srce, dok se kroz prozor nazire zlatna svjetlost božićnih lampica. Zapitam se zašto je Božić jedino vrijeme u godini kada stojimo srcem uz srce i s rukom u ruci. Zašto samo tada osjećam mirise djetinjstva, duh jedinstva, zajedništva i nade u bolje sutra? Kad bih samo mogla zatvoriti djelić božićne ljubavi i istinske sreće, koji ispunjava svaki kutak mojega

doma i obavlja cijelo biće mojih najmilijih, u jednu kutiju. Onda bih svaki mjesec pustila djelić te božanske kreposti u svaki sat i minutu naših dana...

Hodajući ulicama svoga grada, više nego ikad prije osluškujem zvukove zajedništva i ljubavi. Gromoglasni osmijesi, vedra lica i dječja trčkanja u parku bude istinsku nadu u bolja vremena. Uistinu svake godine sve svečanije dočekujemo dolazak svoga Krista, malenog djeteta u štalici – dolazak jedine i prave ljubavi i istine. Zajedničko kićenje božićnog drvca, onog istog koje je te hladne noći od udara oštrog sjeverca štitilo našeg Spasitelja, svakom sjajnom kuglicom približava me tom čudesnom miru koje je tad osjetila Sveta obitelj dolaskom svoga čeda. Sjaj božićne zvijezde na vrhu, presijava u očima mojih sugrađana, dok u blaženom ritmu svira Tiha noć. Uistinu svaka noć je tiha i posebna. Kada se san počinje lagano navlačiti preko naših umornih očiju i kada umor počne obuzimati naša iscrpljena tijela, pripremamo svoja srca za novo jutro, novu zornicu.

Sa zornicom se budimo i nadamo mi vjernici u našem Kristu, nevinom djetetu rođenom u štalici za njegov konačni dolazak na kraju ovoga i svih vremena. U zajedništvu mi kršćani, bdijemo nad svojim, ali i nad životima svojih bližnjih, i podsjećamo se da postoji barem jedan dan u godini kada nismo na ovome zemaljskom putu samo zbog sebe, nego i radi svojega brata ili sestre. Zar nije vjera uistinu najveći dar koji nam donosi naš maleni Bog, naš Božić? Ona nas čini drugačijim od drugih ljudi, koji hodaju pod ovim svetim nebom u potrazi za nadom u pravu i vječitu istinu. Zaista, jedan od najveličanstvenijih nereda na svijetu je onaj koji nastane u dnevnoj sobi na Božić. Ponekad ga možda prebrzo očistimo...

Cijeniti mir i dobrotu, uz obilje milosti i nade u dolazak našeg Gospodina, pravi je duh Božića. Božić je kuća puna obitelji obavijenih u veo zajedništva i blagosti. Mirisi kolača, božićna zvijezda na prozoru, pokoja zimska pahulja doprinose tome božanskom ugođaju, ali nisu ono što Božić čine najbitnijim. Božić osjećam kada pogledam u oči svojih najmilijih, kada dodirnem njihove tople ruke u božićnoj čestitci – mir Božji, dok promatram Svetu obitelj, pastire i tri kralja u svetoj štalici, obavijene najljepšom svjetlosti mira i nade, u toplini mojega doma. Zaista, najdivnija poruka Kristovog rođenja je častiti Božić u svom srcu i pokušati ga zadržati kroz čitavu godinu...

Nika Markić, I. r. gimnazije

SARSENTERUMSKI LJETOPIŠ

Ante LUBURIĆ

Prikaz događanja u Biskupijskom centru „Sarsenterum“ u Stocu kroz 2024. godinu

don Ante Luburić

Na početku ovog prikaza želio bih reći nekoliko riječi o **važnosti pripreme i održavanja duhovno-kulturnih priredbi za jedan grad i kraj.**

Priprema i održavanje duhovno-kulturnih priredbi ima posebno veliki značaj za život jednog grada ili kraja. Takvi događaji predstavljaju živi susret tradicije, umjetnosti, vjere i identiteta zajednice. One jačaju osjećaj pripadnosti među stanovnicima, podsjećaju ih na zajedničke vrijednosti i povijesno-kulturne korijene koji su im zajednički.

Prvo, ove priredbe čuvaju i prenose kulturno naslijeđe. Kroz pjesmu, igru, kazališne predstave, likovne izložbe i vjerske običaje, nove generacije uče o običajima, vjerovanjima i značajnim događajima iz prošlosti. Time se obnavlja svijest o vlastitom identitetu i osigurava nastavak tradicije za budućnost.

Drugo, duhovno-kulturne priredbe i događanja doprinose društvenom životu i međusobnom povezivanju građana. Okupljanja na takvim događajima jačaju zajedništvo, pružaju priliku za razmjenu iskustava i ideja i često pokreću inicijative za daljnji razvoj zajednice.

Treće, ovakvi događaji imaju i značajan ekonomski učinak. Privlače posjetitelje iz drugih gradova i krajeva, što potiče lokalni turizam, ugostiteljstvo i zanatstvo. Grad ili kraj dobiva priliku da se promovira i predstavi široj publici.

Konačno, duhovno-kulturne priredbe imaju i duhovnu dimenziju – omogućavaju ljudima da se, makar nakratko, izdignu iz teške i sumorne svakodnevice, pronađu inspiraciju i duhovnu snagu u ljepoti umjetnosti i dubini tradicije koja oplemenjuje.

Zato je ulaganje truda u organizaciju ovakvih događaja ulaganje u opstanak i napredak zajednice – kako u kulturnom, tako i u društvenom, ekonomskom i duhovnom smislu.

Evo kratkog prikaza duhovno-kulturnih događanja u Biskupijskom duhovno-kulturnom centru „Sarsenterum“ u Stocu u 2024. godini:

1. 19. veljače 2024. - predstavljanje knjige dr. fra Bazilija Pandžića: “O Trebinjsko-mrkanskoj biskupiji”¹

Hercegovačka franjevačka provincija Uznesenja BDM i Franjevačka knjižnica Mostar, u Biskupijskom centru Sarsenterum u Stocu, organizirali su predstavljanje knjige dr. fra Bazilija Pandžića² pod nazivom “O Trebinjsko-mrkanskoj biskupiji”³.

1 https://www.google.com/search?q=predstavljanje+knjige+dr.+fra+Bazilija+Pand%5C%BEi%C4%87a%3A+%E2%80%9CO+Trebinjsko-mrkanskoj+biskupiji%E2%80%9D&oq=predstavljanje+knjige+dr.+fra+Bazilija+Pand%5C%BEi%C4%87a%3A+%E2%80%9CO+Trebinjsko-mrkanskoj+biskupiji%E2%80%9D&gs_lcrp=EgZjaHJvbWUyBggAEEUYODIBCQTQ1OTNaMGoxNagCCLACAQ&sourceid=chrome&ie=UTF-8 (06.11.2024.)

2 Fra **Bazilije Pandžić** rođen je 30. siječnja 1918. u Drinovcima, u Ljubuškom kotaru, tada još u Austro-Ugarskoj. Pučku je školu završio u rodnom mjestu 1929., klasičnu gimnaziju (1938.) na Širokom Brijegu, a novicijatu na Humcu. Filozofsko-teološki studij započimje u Mostaru koji kao svećenik (zareden je 1941.) od 1942. nastavlja u Rimu i okončava licencijatom 1943. Na povijesnom odjelu papinskoga sveučilišta Antonianum doktorira (dr. theol.) 1945. tezom o prošlosti Trebinjsko-mrkanske biskupije. Godine 1947. diplomirao je na Vatikanskoj školi za arhivistiku, paleografiju i diplomatiku pri Vatikanskom tajnom arhivu, čime stječe titulu paleographus et archivarius. Usporedno je na Rimskom državnom sveučilištu (La Sapienzi) studirao lettere, a na Odjelu za islamske znanosti (arapski, perzijski i turski), gdje je 9. siječnja 1951. promoviran u doktora (dr. phil.)

Želja mu je bila u arhivima iz razdoblja Osmanskoga Carstva, koji se nalaze u Carigradu, istraživati dotada nepoznate izvore za povijest Bosne, Hercegovine, Dalmacije i Dubrovnika. Međutim, 1947. povjerena mu je služba generalnoga arhivara Franjevačkoga reda (OFM) u Rimu koju obavlja do 1985. Kao arhivar sudjeluje na međunarodnim kongresima arhivista (u Parizu, Moskvi, Firenci, itd.), surađuje u njihovim časopisima, a biran je i u upravu strukovne udruge. Svoje iskustvo arhivara zaokružio je knjigom *Archivistica ecclesiastica* godine 1967., koju je izdao Vatikanski tajni arhiv. Čitav znanstveni rad Stjepana Bazilija Pandžića temelji se na istraživanju u raznim vatikanskim arhivima. Objavio je dvadeset i jednu znanstvenu i dvije knjige sjećanja, veliki broj znanstvenih i stručnih rasprava, te stotine novinskih članaka. Pisao je uglavnom na latinskom, hrvatskom i talijanskom, a ponekad i na engleskom, francuskom, njemačkom i španjolskom jeziku. Knjige i rasprave je također objavljivao u raznim zemljama (Vatikan, Italija, Hrvatska, BiH, Španjolska, Argentina, SAD, Njemačka, Francuska, Švicarska, Austrija i Poljska). Za opću povijest Reda svakako su najznačajnija dva monumentalna sveska (folijata) *Annales Minorum*, tj. continuatio istoga niza koji je započeo irski franjevac Lucas Wadding u 17. st. Za povijest mislija u nizu *Historia missionum Ordinis Fratrum Minorum* priložio je 4. svezak: *Regiones Proximi Orientis et Paeninsulae Balcanicae* god. 1974. Kao vanjski stručnjak Kongregacije za proglašenje svetaca surađivao je s nekoliko papa. Objavio je tri tzv. pozicije (*positio*), tj. povijesno-kritička izdanja o životu i djelovanju pojedinih osoba. Prvu takvu *positio* objavio je o Nikoli Taveliću godine 1961., na temelju koje je bl. Nikolu papa Pavao VI. proglasio svetim godine 1970. Druga *positio* godine 1970. donosi kritički prikazane izvore o životu Beatrice de Silva, španjolskoga podrijetla, a treća je godine 1983. o njemačkom franjevcu Liberatu Weissu i drugovima. Jedan je od utemeljitelja i urednika naklade ZIRAL godine 1970., koja je u izbjeglištvu, prije konačne selidbe u Mostar, objavila 70 knjiga, a bio je i suosnivač Hrvatskoga povijesnoga instituta u Rimu. U izbjeglištvu je, pored znanstvenih rasprava, povremeno objavljivao i novinske priloge u Hrvatskom katoličkom glasniku i Hrvatskom kalendaru iz Chicaga, a po povratku u domovinu surađuje u raznim znanstvenim zbornicima i časopisima (Nova et vetera, Bosna franciscana, Hercegovina franciscana, Kršni zavičaj, Naša ognjišta, Vratak, itd.). Od 1995. Stjepan Bazilije Pandžić živi u Zagrebu, gdje je nastavio svoj istraživački i znanstveni rad. Od tada je objavio nekoliko knjiga i rasprava, između ostalih i tri sveska *Acta Franciscana Hercegovinae* godine 2003. i 2009., te *Hercegovački franjevci*. Sedam stoljeća s narodom godine 2001. Objavljena su i Sabrana djela Bazilija Stjepana Pandžića u kojima je presnimljeno na oko 10000 stranica svi njegovi znanstveni radovi, tj. uz brojne studije i 22 monografije. Nakon objavljivanja sabranih djela 2011. godine Stjepan Bazilije Pandžić objavio je još dvije knjige: drugo, prošireno izdanje sintetskoga djela *Hercegovački franjevci*, te knjigu fundamentalno-teoloških razmišljanja *Ususret Bogu* (Zagreb, 2011.). https://hr.wikipedia.org/wiki/Bazilije_Pand%5C%BEi%C4%87 (06.11.2024.)

Zadnje godine života, nakon Zagreba, proživio je na Humcu, proslavivši u siječnju 2019. 101. rođendan. U utorak, 16. travnja 2019., okrijepljen sv. sakramentima, blago je u Gospodinu preminuo u 102. godini života, 84. godini redovništva i 78. godini svećeništva.

Pregled bibliografije dr. fra Bazilija Pandžića pogledaj na: <https://franjevci.info/vijesti/bibliografija-drdr-fra-bazilija-pand%5C%BEi%C4%87a> (6.11.2024.)

3 Bitne informacije o Trebinjskoj biskupiji pogledaj na: <https://biskupija-mostar.ba/biskupije/biskupija-trebinjsko-mrkanska/povijest/> (6.11.2024.)

O knjizi su govorili: mons. Petar Palić, biskup mostarsko-duvanjski i Apostolski upravitelj trebinjsko-mrkanski, fra Jozo Grbeš⁴, provincijal Hercegovačke franjevačke provincije, dr. don Ivica Puljić⁵, svećenik Trebinjsko-mrkanske biskupije, dr. fra Robert Jolić, arhivar Hercegovačke franjevačke provincije, dr. sc. prof. Jadranka Bagarić i fra Ante Marić, knjižničar i urednik izdanja RECIPE. Glazbene točke izvedene su pod vodstvom maestra don Dragana Filipovića⁶.

- 4 Fra **Jozo Grbeš** rođen je u Rami, a kao dijete odlazi u Požegu, gdje je završio osnovnu i srednju školu. U franjevački red stupio je 1986. godine na Humcu. Filozofiju i teologiju studirao je u Sarajevu, Canterburyju i Londonu. Nakon studija odlazi u Sjedinjene Američke Države. Za svećenika je zaređen 7. veljače 1993. godine u hrvatskoj župi Sv. Ćirila i Metoda u New Yorku, u kojoj nastavlja pastoralno djelovati. Na njujorškom St. John's University magistrirao je teologiju. Godine 1996. poslan je na službu u hrvatsku župu sv. Jeronima u Chicagu. Nastavlja poslijediplomski studij, te na Catholic Theological Union u Chicagu doktorira iz pastoralne teologije.
- Od 2001. godine bio je župnik Župe sv. Jeronima u Chicagu, a 2012. postaje kustos Hrvatske franjevačke kustodije Svete Obitelji. Godine 2022. izabran je za provincijala Hercegovačke franjevačke provincije Uznesenja Blažene Djevice Marije.
- 5 don **Ivica Puljić**, rođen 17. VI. 1948. na Brštaniku, općina Stolac, Hercegovina. Roditelji: Marko Puljić i Cvijeta r. Maslač. Osnovnu školu je pohađao 1955.-1963. u Dabrici, na Brštaniku i u Crnićima – općina Stolac. Klasičnu gimnaziju pohađao 1963.-1967. god. u Humanističkoj srednjoj školi za odgoj klera 'Ruder Bošković' u Dubrovniku, maturirao nakon služenja vojske 3. X. 1968. godine. Filozofsko-teološki studij pohađao u centralnoj Visokoj Bogoslovnoj školi u Splitu 1968.-1974. godine. Za svećenika zaređen 1973. god. u Prenju, Hercegovina. Diplomirao je 29. listopada 1974. na Bogoslovnom Fakultetu u Zagrebu. Magistrirao na Bogoslovnom Fakultetu u Zagrebu 11. ožujka 1986. godine. Kao svećenik službovao u više hercegovačkih mjesta: Dračevo, Grljevići, Trebinje, Mostar, Gabela, Hutovo i Neum. Glavni urednik biskupijskog mjesečnika "Crkva na kamenu" od njegova pokretanja 1980. do 1985. godine. Kao profesor predavao: 1979./80. u biskupskoj klasičnoj gimnaziji u Dubrovniku; 1986.-1991. na Vrhbosanskoj Visokoj Teološkoj školi u Sarajevu i u Bolu; 1987.-1995. na Teološkom Institutu u Mostaru.
- Uređivao Crkvu na kamenu kao prvi njezin glavni urednik od pokretanja do 1984. god.
 - Pokrenuo (neke sveske i uredio, sam ili sa suradnicima) znanstveni zbornik pod naslovom Humski zbornik.
 - U Hutovu pokrenuo izgradnju Zavičajne kuće i Lapidarija u crkvenom dvorištu.
 - U Neumu u podrumskim prostorima otvorena Umjetnička Galerija 1998. god koja je 2007 ušla u sklop registrirane ustanove na razini Hercegovačko-neretvanske županije pod nazivom Muzej i galerija Neum.
 - Sudjelovao na više simpozija i tribina (Zagreb, Zadar, Split, Dubrovnik, Sarajevo, Mostar, Stolac, Čapljina, Ljubuški, Ston, Ploče, Metković...) s radovima koji obrađuju prošlost (povijest, arheologiju te etnografiju) Hrvata i Katoličke Crkve osobito na području od Neretve do Boke i brojnim drugim temama. Radovi su objavljivani u raznim zbornicima, monografijama i stručnim časopisima.
 - Napisao brojne znanstveno-popularne i druge članke, osobito s područja povijesti, arheologije i etnografije u listovima najrazličitijeg karaktera u *Crkva na Kamenu* te povremeno pisao i u drugi listovima: *Glas Koncila*, *Katolički list*, *Vrhbosna*, *Hrvatsko Slovo*, *Dubrave hrid*, *Redarstvenik*, *Zvijezda Mora*, razna glasila Matice Hrvatske.
- 6 Don **Dragan Filipović**, svećenik Mostarsko-duvanjske biskupije, skladatelj i glazbeni pedagog iz Hercegovine. Rođen je 4. siječnja 1958., u mjestu Krehin Gradac kod Čitluka. Osnovnu školu pohađao je u Čitluku, sjemenište i klasičnu gimnaziju u Dubrovniku, a filozofsko-teološki studij završio je 1985. na Vrhbosanskoj katoličkoj bogosloviji. Za vrijeme studija, osnovao je i svirao u sastavu VIS Emanuel. Za đakona je zaređen 1984., a za svećenika Mostarsko-duvanjske biskupije zaređen ga je biskup Pavao Žanić, 29. lipnja 1986. Od 1985. do 1986. bio je župni vikar u župi Dračevo. Godine 1986. započinje poslijediplomski studij glazbe na Papinskom institutu za sakralnu glazbu u Rimu, gdje boravi u Papinskom hrvatskom zavodu sv. Jeronima. Na studiju je 1990. stekao licencijat iz sakralne glazbe, te 1992. magisterij iz gregorijanskoga korala (ekvivalent doktoratu s titulom maestra), na temu *Epistolario ed Evangelistario di Trogir*. Nakon povratka sa studija, bio je profesor na Vrhbosanskoj katoličkoj teologiji (zbog ratnih okolnosti, privremeno smještena u Bolu; 1992. – 1993.), regens chori i župni vikar u Katedrali u Mostaru (1993. – 2012.), profesor na Teološkom institutu u Mostaru (1993. – 2010.), profesor na Katoličkom bogoslovnom fakultetu u Sarajevu (2010. – 2012.). Od 2012. do 2021. godine djeluje u župi Čapljina, najprije kao župni vikar, a od 2019. godine kao župnik. Ponovno se 2021. godine vraća u mostarsku Katedralu, gdje kao regens chori i župni vikar pastoralno djeluje i danas. Tijekom svećeničkog i glazbenog djelovanja u mostarskoj katedrali, don Dragan je vodio zborove Marija, Slavuj i Gaudeamus. U suradnji s Nikicom Kalogjerom organizirao je snimanje četiri nosača zvuka liturgijskih pjesama - božićne pjesme (2000.), marijanske (2002.), korizmene (2004.) i uskrсне (2006.), u izvedbi katedralnih zborova iz Mostara. Prigodom posjeta pape Ivana Pavla II. Banjoj Luci, 2003. godine, dirigirao je zborom od 800 pjevača, i orkestrom sastavljenim od članova Simfonijskog orkestra Mostar i Puhačkog orkestra Prvog hrvatskog gardijskog zbora VFBiH. Predaje različite glazbene predmete na Katoličkom bogoslovnom fakultetu u Sarajevu, Teološkom institutu u Mostaru, te srednjim glazbenim školama u Mostaru i Širokom Brijegu. Osnivač je i voditelj muških klapa *Ero* i *Krš*, te ženskih klapa: *Speranza*, *Narenta*, *Drača*, *Cantus*, *Izvor* i *Bura*. Predsjednica Republike Hrvatske Kolinda Grabar-Kitarović odlikovala ga je 4. veljače 2020. godine *Redom hrvatskog pletera* za "osobite zasluge za glazbenu kulturu, skladateljski i glazbeno-pedagoški rad te kulturnu suradnju između hrvatskog naroda u Bosni i Hercegovini i Republici Hrvatskoj".
- Skladateljski rad**
- *Drugo uskrsnuće*, oratorij za soliste, zbor, pučke pjevače, recitatore i orkestar
 - *Mojsije*, oratorij na stihove Silvija Strahimira Kranjčevića, za soliste, zbor i orkestar

Dr. fra Bazilije Pandžić iza sebe je ostavio iznimno zapažen znanstveni opus, osobito vezano za povijest i arhivistiku. Desetljećima je djelovao u Rimu kao generalni arhivar Franjevačkog reda.

Na samome početku svoga znanstvenoga opusa objavio je zapaženo djelo o Trebinjsko-mrkanskoj biskupiji, o kojoj dotada nije postojala nijedna cjelovita znanstvena studija. Knjiga je tiskana u Rimu 1959. godine na jeziku na kojem je i napisana – na latinskome. Prošlo je, evo, gotovo 65 godina dok ta studija nije prevedena i na hrvatski jezik kako bi bila dostupna široj znanstvenoj zajednici, kao i ljubiteljima povijesti – jer ju na latinskom jeziku danas može jedva tko čitati i razumjeti. Knjigu je na hrvatski preveo sada već pokojni Jozo Maretić, vrstan poznavatelj latinskog jezika, a prijevod je otkupila Hercegovačka franjevačka provincija i knjiga je tiskana u tiskari Fram-Ziral⁷ u Mostaru.

Knjiga sadrži i latinski izvornik i hrvatski prijevod, a sastoji se od šest poglavlja, dok se u VII. poglavlju donose neki najvažniji izvještaji o navedenoj biskupiji koje su njezini biskupi u raznim stoljećima slali u Rim, ponajviše Kongregaciji za širenje vjere (osnovanoj 1622. godine). Gotovo svi su izvještaji – zanimljivo! – pisani talijanskim jezikom (ne latinskim), a i te je dokumente preveo isti prevoditelj.

U izradu konačne verzije knjige bili su uključeni i još neki suradnici, kako za latinski, tako i za talijanski jezik (Jadranka Bagarić, fra Miljenko Šteko, Jelena Jurčić, Josipa Šunjić).

Osim temeljnoga teksta u latinskom i talijanskom te prijevoda na hrvatski, ova knjiga sadrži i autobiografski zapis, točnije životopis fra Bazilija Pandžića, koji je on sam napisao u prigodi proslave svoga 90. rođendana, a koji dosada nije bio objavljen. Taj je zapis priredio i bilješkama, kao i fotografijama, umješno popratio fra Ante Marić, urednik edicije RECIPE, koji i inače stoji iza čitavoga ovog projekta. Na prednjoj korici knjige je fotografija trebinjske katedrale prilikom njezina blagoslova za liturgijsku upotrebu 1884. godine, prije 140 godina, a na zadnjoj korici ruševina nekoć benediktinskog samostana i stolne crkve na otočiću Mrkanu⁸ u blizini Dubrovnika.

- *Dona eis requiem*, Requiem za solo, zbor, komorni gudački sastav, flautu i glasovir
- *Galiotova pesan*, na stihove Vladimira Nazora, za mješoviti zbor i orkestar
- *Rijeke kraja moga*, instrumentalni ciklus za gudački kvintet, glasovir/čembalo i flautu
- *Miserere nobis*, korizmeni oratorij za soliste, zbor i orkestar
- *Mojim učenicima*, instrumentalni ciklus za gudački sastav, flautu i klarinet
- *Via crucis*, na tekst Branka Klarića, za zbor i orkestar
- *Diva Grabovčeva*, opera u četiri čina
- *Poema o Vukovaru*, oratorij za soliste, zbor i orkestar.

Od skladbi za zbor izdvajaju se: *Ave Maria*; *Vjernim mrtvim*; *Ljubim te, Bože*; *O Hostijo spasonosna*; *Krist na žalu*; *Čuj, Gospodine*; *Zdravo, Marijo*; *Molitva iz tamnice*; *Širi ruke, Majko sveta*; *Ecce Sacerdos*; *Christus Dominus nos liberavit*; *Klanjam ti se Isuse*; *Stadlerove izreke* i dr. Skladao je i duhovne šansone, kao i etno glazbu.

Suaautor je monografije *Bogu na slavu*, o povijesti pjevanja u mostarskoj katedrali od njezina otvaranja do datuma izdavanja.

7 **ZIRAL** (Zajednica izdanja "Ranjeni labud") je bila hrvatska emigrantska izdavačka kuća. Osnovana je 1970. godine. Po važnosti i veličini među hrvatskim emigrantskim nakladnicima bila je druga. Sjedište je bilo u Chicagu, Zürichu i Rimu. Suosnivač i dvadesetogodišnji urednik tog izdavača bio je fra Lucijan Kordić. Suutemeljitelj i jedan od urednika bio je fra Bazilije Stjepan Pandžić. Nakon nekog vremena nakladnik je preselio u Mostar gdje je udruživanjem s tiskarom "Fram" nastalo poduzeće koje danas djeluje pod imenom FRAM-ZIRAL. U izbjeglištvu je ZIRAL objavio 70 knjiga.

8 **Mrkan** je nenaseljeni otočić u Jadranskom moru, u blizini Cavtata i pripada Cavtatskim otocima. Njegova površina iznosi 196.909 m², s dimenzijama 1500 x 350 metara. Duljina obalne crte iznosi 3262 m, a iz mora se uzdiže 65 metara.

2. 23. veljače 2024. - predstavljena knjiga– autobiografija isusovca Antona Puntigama: “Kako me je Bog vodio – Doživljaji i sjećanja”⁹

U Biskupijskom centru Sarsenterum, predstavljena je autobiografija „**Kako me je Bog vodio – Doživljaji i sjećanja**“, autora oca Antona Puntigama (1859.-1926.), austrijskog isusovca, koji je 27 godina svoga života proveo u Travniku i Sarajevu radeći kao profesor i odgojitelj u sjemeništu te kao svestrani pastoralni djelatnik s

Otočić je dio ornitološkog rezervata galeba klaukavca. Zemljopisni položaj i geomorfološke osobitosti Geološku podlogu cijelo otočja najvećim dijelom čine sedimentne stijene, uglavnom vapnenačke, a na pojedinim mjestima dolomiti iz mezozoika, ostatak nekadašnjeg Lapadskog grebena. Sjeverna obala **Mrkana** je niska i dosta blago položena, a južna, koja gleda prema otvorenom moru je znatno strmija, jer je izložena intenzivnom abrazijskom djelovanju valova. Obala ne dopušta jednostavan pristup otoku, a nema ni izgrađenih pristaništa. Otok je nenastanjen, a posjećuju ga samo pastiri koji povremeno dovode stoku na ispašu, koju tamo ostavljaju na duži rok. Otok se sastoji od dva brežuljka, jugoistočnog visine 65 m i sjeverozapadnog visine 45 m. Prekriven je gustom vegetacijom mediteranske makije, uglavnom teško prohodnom. Povijest i kulturne znamenitosti na **Mrkanu**, na blago položenom obronku, na visini od oko 40 m, nalazi se i romanička crkva sv. Mihovila te ruševine biskupskog ljetnikovca, gdje je svojedobno **bilo sjedište Trebinsko-mrkanske biskupije**, a podno ostataka te crkvice, arheolozi su pronašli obrise kasnoantičke memorije (obrednog mjesta), što ukazuje na kontinuitet korištenja lokacije za obredne svrhe. Oko te crkvice, vjerojatno već u prvoj polovici 11. stoljeća, benediktinci grade manji samostan. U Dubrovačkoj Republici, samostani građeni na važnim strateškim mjestima služili su ne samo svojoj primarnoj vjerskoj svrsi, nego i praćenju kretanja neprijateljskih brodova, praćenje brodova koji dolaze iz mjesta zaraženih kugom, te služili su i kao utočište ribarima, mornarima ili brodolomcima.

U vrijeme vlasti Nemanjića u Raškoj, trebinski biskup Salvije biva prognan iz Raške a biskupija praktički postaje naslovna, pa mu vlada Dubrovačke Republike 1265. daje **Mrkan**, Bobaru i Supetar na korištenje. Biskupija se od tada najčešće naziva mrkanjskom, a današnji službeni naziv je Trebinsko-mrkanska biskupija. Dubrovačko zaleđe kasnije dolazi pod vlast Osmanlija, biskupija se organizira misionarski, a njezini biskupi od tada trajno borave u Dubrovniku, te obnašaju i funkciju pomoćnih biskupa i vikara dubrovačkih nadbiskupa. Baziliku Blažene Djevice Marije u 13. stoljeću napuštaju benediktinci, a 1377. godine i trebinski biskupi, te otok **Mrkan** i susjedni otoci ostaju nenaselejeni. <https://hr.wikipedia.org/wiki/Mrkan> (6.11.2024.)

Cavtatski otoci **Mrkan**, Bobara i Supetar strateški su pozicionirani na ulasku u nekad važnu antičku luku rimske kolonije Epidaur. Njihova uloga kao kontrolnih i nadzornih točaka u antičko i srednjovjekovno vrijeme važna je i neizostavna na ovoj dionici istočnojadranske pomorske rute. Pretpostavlja se da je upravo iznad jednog kasnoantičkog zdanja kršćanske memorije na otoku **Mrkanu** podignuta predromanička crkva sv. Mihovila, čiji se ostatci i danas mogu vidjeti uz ruševine benediktinskog samostana.

Na prve vijesti o benediktinskom samostanu na ovom otočiću nailazimo u dokumentima iz 1218. godine iako je moguće da je samostan utemeljen još u 11. stoljeću. Benediktinci su najstariji monaški red u okviru zapadnog kršćanstva, a na naše prostore stižu relativno rano. Ipak, najviše se benediktinskih samostana osniva u 11. stoljeću. Na dubrovačkom je području opatija sv. Marije na Lokrumu najstariji i najznačajniji benediktinski samostan, a osnovan je 1023. godine. Glavni benediktinski postulat *ora et labora*, moli i radi, obilježiti će duhovni i kulturni život tog vremena. Nemjerljiv je benediktinski prinos širenju pismenosti, književnosti, znanosti, kao i razvoju poljoprivrede i obrta. Samostanska građevina na **Mrkanu**, smještena na uzvisini, iznad male lučice okrenute prema cavtatskim poluotocima Sustjepanu i Ratu, imala je kulu i dvije crkve, crkvu sv. Marije (Navještenja ili Gospe Snježne) po kojoj je samostan i nosio ime te crkvu sv. Mihovila. U kapitalnom djelu *Benediktinci u Hrvatskoj* autor Ivan Ostojić piše: Na Racu kod Bara, na otočiću **Mrkanu** kod Cavtata i kod sv. Dujma u Škaljarima blizu Kotora, vide se ostatci crkava na kat. Arhitekt Dyggve drži, da je donja prostorija služila za moći ili grobnicu. Pretpostavlja se da je na **Mrkanu** mogla biti i treća crkva, možda posvećenu sv. Marku. Osnivač reda, sv. Benedikt, u svojoj reguli ili pravilima za redovnike, predviđa da su samostan i crkva zatvoreni ogradnim zidom – *claustra monasterii*. Od 10. stoljeća samostani se posebno utvrđuju. Manji samostani nisu imali utvrđene zidine, ali kao obrambeni element podižu kule koje mogu imati puškarne i obrambeno krunište. Takvu kulu imao je i samostan na **Mrkanu**.

Kao posljednji opat mrkansko samostana spominje se 1294. godine Mato Ranjina Grubišin, a također postoji zapis o posljednjem monahu – *frater Petrus de Mercan*, koji se preselio u lokrumski samostan, gdje se spominje 1296. godine. Vjerojatno tada, krajem 13. ili početkom 14. stoljeća, nakon stoljeća turbulentnog i nesigurnog vremena u dubrovačkom zaleđu uvjetovanog prevlašću Nemanjića, trebinski biskup biva izgnan s prostora svoje biskupije i dolazi u Dubrovnik te za rezidenciju dobiva tada već napušteni samostan na **Mrkanu**. Od tog vremena spominje se i Trebinsko-mrkanska biskupija. Trebinski biskup kratko je vrijeme boravio na **Mrkanu**, a kasnije je bio smješten u Dubrovniku. Zabilježeno je da je biskupu *domino episcopo Marchane* dubrovačka vlast u ime milostinje za Božić 1322. godine dodijelila 2 perpera. Međutim, i dalje se spominje *monasterium Mergane*. Dubrovački nadbiskup 1327. godine na zahtjev dubrovačkog kneza i općine, kako bi se očuvala samostanska imovina koja nije imala upravitelja, imenuje dva prokuratora klerika i dva laika da se o njoj brinu.

Daljnje vijesti o samostanu, tj. njegovim prežicima poprilično su kontradiktorne. Ono što je sigurno jest da je 1377. godine Dubrovačka Republika otok Mrkan odredila za karantenu, a biskup je za naknadu dobio kuću u gradu i zemlju na Konalu i u Župi. <https://blog.migk.hr/2023/12/29/mrkan-benediktinski-samostan/> (06.11.2024.)

9 <https://www.cnak.ba/kultura/predstavljena-knjiga-kako-me-je-bog-vodio-dozivljaji-i-sjecanja-p-antona-puntigama/> (06.11.2024.)

mladima, izvješćuje Crkva na kamenu, pastoralno informativni list hercegovačkih biskupija, donoseći prikaz don Ivana Aničića¹⁰.

On je na neki način pripremio put i za proglašenje blaženim časnoga sluge Božjega Petra Barbarića. Stoga mons. Tomo Vukšić¹¹, nadbiskup sarajevski i metropolita vrhbosanski, u uvodnoj riječi piše:

„Puntigam je toliko dobro poznao Petra Barbarića, da je duboko uvjeren u osobnu svetost toga mladića, već 1900. godine objavio njegov prvi životopis koji će kasnije poslužiti drugima, koji su proučavali Petrov lik, kao polazište i izvor važnih podataka, dojмова i prosudbi.“

Puntigam je bio jedan od prvih članova Družbe Isusove koje je na poziv prvoga vrhbosanskog nadbiskupa Josipa Stadlera¹² bio poslao provincijal Austrijske

10 Don **Ivan Aničić**, svećenik Mostarsko – duvanjske biskupije, rođen je u Mostaru 21. kolovoza 1996., od oca Anđelka i majke Ružice, r. Jurić, kao drugo dijete u obitelji. Kršten 13. listopada 1996., krizman 12. lipnja 2011. U Mostaru 2003. godine upisuje, a 2011. završava osnovnu školu Antuna Branka Šimića. Nakon osnovnoškolskog obrazovanja 2011. upisuje Srednju elektrotehničku školu Ruđera Boškovića u Mostaru koju uspješno završava u lipnju 2015. Te iste godine prijavio se u bogosloviju i poslan u Zagreb na Filozofsko-teološki institut Družbe Isusove, gdje je uspješno završio petogodišnji studij, a diplomirao je u srpnju 2020. s temom „Tragom štovanja Blažene Djevice Marije u Trebinjsko-mrkanskoj biskupiji“. Đakonski praktikum obavio je u župi Blagaj-Buna od rujna 2020. do lipnja 2021., istodobno pohađajući đakonsku-pastoralnu godinu u Sarajevu. Zaređen za đakona 21. studenog 2020., a za svećenika 29. lipnja 2021. Odlukom biskupa Petra Palića od 1. srpnja 2021. imenovan za župnog vikara župe sv. Marka Cim i župe sv. Luke – Ilić te za biskupijskog povjerenika za pastoral ministranata i tu ostaje do kolovoza 2022. kada prelazi na istu službu u župu sv. Ivana Apostola i evanđelista Centar-Zalik u Mostaru gdje ostaje do 2023. Nakon jednogodišnjeg pastoralnog djelovanja u ovoj župi, nastavio je istu službu i u župi Dračevo na kojoj ostaje do ljeta 2024. kada je imenovan župnikom župe Prisoje, time ujedno i nakon trogodišnjeg djelovanja razriješen službe povjerenika za ministrante.

11 Mons. **Tomo Vukšić** rođen je 9. siječnja 1954. u Studencima, općina Ljubuški. Nakon osnovne škole u Studencima (1961.-1965.) i u Ljubuškom (1965.-1969.) te klasične gimnazije u Zagrebu (1969.-1973), studirao je teologiju u Sarajevu (1973.-1980.). U međuvremenu služio je vojsku u Subotici (1977.) i u Zrenjaninu (1978.). Za svećenika je zaređen 29. lipnja 1980. Potom je bio župni vikar u katedralnoj župi u Mostaru i novinar mjesečnika *Crkva na kamenu* (1980.-1982.). Na Orijentalnom institutu u Rimu (1982.-1984.) postigao je licencijat iz teologije (odsjek teologija-patrologija) te potom iz kanonskog prava na Sveučilištu Urbaniana (1984-1986). Zatim je bio na službi tajnika Mostarske biskupije (1986.-1988.). Doktorirao je na Orijentalnom institutu (1988.-1991.) disertacijom o odnosima između katolika i pravoslavnih u Bosni i Hercegovini. Od 1991. profesor je na Vrhbosanskoj katoličkoj teologiji (današnjem KBF-u u Sarajevu), a već od 1987. također na Teološkom institutu u Mostaru kao i na Institutu u Dubrovniku (1992.-1997.). Bio je ravnatelj Teološkog instituta u Mostaru (1991.-1994.) te vicedirektor Vrhbosanskog bogoslovnog sjemeništa (1993.-1998.). Obnašao je razne službe u crkvenim sudovima u Mostaru i u Sarajevu. Bio je sudski vikar u Mostaru (1993.-2009.). Od 2005. predavač je na postdiplomskom studiju KBF-a u Zagrebu. Od 2000. do 2006. predavao je i kanonsko pravo na Vrhbosanskoj katoličkoj teologiji. Od 2009. bio je generalni vikar Mostarsko-duvanjske i Trebinjsko-mrkanske biskupije. Prvim vojnim ordinarijem u Bosni i Hercegovini imenovao ga je papa Benedikt XVI. 1. veljače 2011. Zaređen je za biskupa 2. travnja 2011. u Mostaru. Bio je član nekoliko vijeća Biskupske konferencije BiH i ravnatelj Katoličke tiskovne agencije (1998.-2005.). Član je Mješovitoga povjerenstva za odnose Crkve i države. Priredio je nekoliko znanstvenih zbornika i monografija, sudjeluje na znanstvenim simpozijima, domaćim i međunarodnim, te objavljuje na hrvatskom, talijanskom i njemačkom jeziku. Nadbiskupom koadjutorom vrhbosanskim imenovao ga je papa Franjo 22. siječnja 2020. Službu vrhbosanskog nadbiskupa preuzeo je 29. siječnja 2022.

Bibliografija - Objavljene knjige:

– *I rapporti tra i cattolici e gli ortodossi nella Bosnia ed Erzegovina dal 1878 al 1903*, Roma 1991.

– *Međusobni odnosi katolika i pravoslavaca u Bosni i Hercegovini (1878.-1903.)*, Mostar 1994. (hrvatski prijevod knjige pod br. 1)

– *Katoličanstvo u Bosni i Hercegovini*, Sarajevo ¹1993., ²1997. (suaautor)

– *Confessores fidei. Čule, Čekada, Majić, Nuić, Perić*, Mostar 2000.

– *Mi i oni. Siguran identitet pretpostavka susretanja*, Sarajevo 2000.

– *Još jedna kap*, Mostar 2005.

– *Crkva i država u Bosni i Hercegovini. Zakoni, podzakonski akti, ugovori i komentari*, Sarajevo 2007.

Knjige koje je uredio:

– *Istina oslobođa*. Zbornik biskupa Pavla Žanića, Mostar 1991.;

– *Papin posjet sv. Jeronimu / La visita del Papa a San Girolamo*, Rim 1991. (supriređivač);

– *Vrhbosanska katolička bogoslovija 1890-1990*, Sarajevo-Bol 1993. (suurednik);

– *Papa u Sarajevu*, Sarajevo 1997. (supriređivač).

<https://www.vrhbosanska-nadbiskupija.org/ordinarij/nadbiskup> (06.11.2024.)

12 Mons. **Josip Stadler**, rođen je u Slavenskom Brodu 24. siječnja 1843. u skromnoj obrtničkoj obitelji Đure i Marije, rođene

provincije da pomognu u izgradnji i učvršćenju novo uspostavljene Crkvene uprave u BiH (1881.).

Zanimljiva činjenica koja se otkriva u ovoj knjizi tiče se posljednjih trenutaka smrti nadvojvode Franje Ferdinanda i njegove supruge Sofije, kojima je upravo o. Puntigam podijelio posljednju pomast.

Knjiga je izašla u biblioteci *Vrela i prinosi* za povijest Isusovačkog reda u hrvatskom narodu, a njezini su nakladnici: Fakultet filozofije i religijskih znanosti Sveučilišta u Zagrebu, Hrvatski povijesni institut u Beču i Nadbiskupsko sjemenište Petar Barbarić Travnik.

Don Ante Luburić, biskupski vikar Trebinjsko-mrkanske biskupije i organizator duhovno-književne večeri u svom je uvodnom govoru¹³ odgovorio je na ključno

Balošić. U jedanaestoj je godini ostao bez oca i majke te je za nj skrb preuzela i prihvatila ga dobra obitelj Oršić. Školovanje je započeo u rodnom gradu, nastavio ga je u nadbiskupskom sirotištu u Požegi i Zagrebu, gdje je išao u gimnaziju. U Rimu na Papinskom Sveučilištu Gregorijani, postao je doktor filozofije (6. 9. 1865.) i teologije (29. 7. 1869.). Za svećenika je zaređen u Rimu 1868. Vratio se u Zagreb. Bio je gimnazijski profesor u Klasičnoj gimnaziji u sjemeništu od 1869. do 1870. godine, a kasnije 1870. – 1881. sveučilišni profesor na Nadbiskupskome liceju koji je 1874. prerastao u Katolički bogoslovni fakultet u Zagrebu. Papa Lav XIII. imenovao ga je 1881. vrhbosanskim nadbiskupom u Sarajevu. Djelovao je na vjerskom, prosvjetnom, kulturnom i nacionalnom polju. Dao je sagraditi katedralu Srca Isusova u Sarajevu, bogoslovno sjemenište s crkvom sv. Ćirila i Metoda, kaptol i nadbiskupski dvor. U Travniku je podigao gimnaziju i sjemenište. Dao je sagraditi mnogo crkvi i ženskih samostana. Utemeljio je Družbu sestara služavki Malog Isusa, sa svrhom da se skrbe za siromašnu i napuštenu djecu, za starije osobe i siromahe. Poslao je molbu u Beč, redovnici Franziski Lechner da pošalje časne sestre iz Družbe kćeri Božje ljubavi u Sarajevo. Dobile su posjed „Betanija“ u predgrađu Sarajeva, pomagale su siromašnima i predavale u školi. Osnovao je sirotišta „Betlehem“ i „Egipat“ za djecu i starački dom. Bio je iskreno pobožan i rado je molio. Posebno je štovao Srce Isusovo, kojem je posvetio nadbiskupiju. Bio je i veliki štovatelj Blažene Djevice Marije i sv. Josipa. Umro je u Sarajevu u 75. godini života na blagdan Bezgrješnog začeća, 8. prosinca 1918. Njegov nasljednik je postao Ivan Šarić. Pokopan je u sarajevskoj katedrali. Na njegovu grobu, molio je papa Ivan Pavao II., 12. travnja 1997. prigodom posjeta Bosni i Hercegovini. Pokrenut je postupak da se proglasi blaženim i svetim, u Sarajevu 20. lipnja 2002. https://hr.wikipedia.org/wiki/Josip_Stadler (6.11.2024.)

13 Pozdravni govor don Ante Luburića na otvaranju večeri predstavljanja knjige:

„Iako, kao ravnatelj ove kuće i suorganizator gotovo svih priredaba i susreta koji se održavaju u našem Biskupijskom stolačkom centru, a danas su upravo dvije godine da sam u Stocu i ovo je - ako se ne varam - 22. priredba koja se u *Sarsenterumu* održava, uglavnom u suorganizaciji s Ogrankom Matice hrvatske Stolac i Gradom STOCEM, nerado nastupam na duhovno - kulturnim događajima, večeras osjećam potrebu nastupiti.

Najprije upućujem pozdrav dobrodošlice svima vama ovdje prisutnima (voditelj će programa to učiniti i imenom i službom), koji ste došli nešto čuti na temu objavljenu u medijima o nekom svećeniku-isusovcu o. Antonu Puntigamu – *Kako ga je Bog vodio*. Kuda?

Vodio ga je iz Austrije i prije 138 godina doveo u ondašnju tursku Bosnu, u vezirski grad Travnik da ostvaruje velebno djelo gradnje Travničkoga sjemeništa i gimnazije u prvom redu za odgoj budućih biskupijskih svećenika upravo obnovljene crkvene pokrajine *Vrhbosne* s novo uspostavljenom nadbiskupijom u Sarajevu i biskupijama u Banjoj Luci i Mostaru kojima se kasnije pridružuje i starodrevna postojeća Trebinjska biskupija.

Začudo i veliko pitanje: sve ove biskupije odmah primaju svoga vlastitog Pastira, samo ova Trebinjska do dana današnjega ima svoga administratora!

Što je sve i kako ovaj o. Anton, Božji čovjek 'silnik djela i riječi Božje', učinio, reći će nam predstavljači ove knjige koje srdačno pozdravljam na čelu s našim biskupom u miru, mons. Ratkom Perićem, a to su p. Ivan Šestak, isusovac - dekan Fakulteta filozofije i religijskih znanosti Sveučilišta u Zagrebu i prof. Miroslav Palameta, naš Stočanin.

Jučer se javio prof. Petar Vrankić iz Njemačke s porukom u kojoj šalje dobre želje i pozdrave predstavljačima i svima prisutnima za uspješno predstavljanje patra Puntigama i kaže: „*kad se vidi tko predstavlja, bit će sigurno vrlo pametno!*“ Zamolio je da mu pošaljemo knjigu!

Kad sam 1969. godine došao u Sjemenište na Šalatu, isusovci koji su bili zaduženi za duhovni odgoj i formaciju sjemeništara, a bilo nas je tada 430 (u mom prvom razredu bilo nas je 128 iz svih biskupija ondašnje države), bili su p. Josip Antolović i p. Ivan Knafelj, pokoj im duši! Za duhovno štivo imali smo na raspolaganju i knjigu p. Ante Puntigama: *Petar Barbarić - hrvatski uzor mladić*, sjemeništara Mostarsko-duvanjske biskupije iz Šiljevišta, župa Klobuk, knjiga tiskana 1900. u Zagrebu, pretisak je objavljen u izdanju Glasa Koncila u Zagrebu 2006. godine.

Prije koji mjesec došla mi je u ruke ova knjiga koja nas je ovdje večeras okupila. Dostavljač uz ostalo reče: vjerujem da bi p. Šestaku, prevoditelju i priređivaču ove knjige, bilo drago da se i u Hercegovini knjiga predstavi.

Poručih p. Šestaku da ćemo, s pomoću Božjom, to učiniti ovdje na prostoru Trebinjske biskupije u Biskupijskom centru u Stocu na obalama Bregave u župi stolačkoj, čijih je dosadašnjih 5 župnika i dumo-mučenik don Ivan Raguž, Stočanin iz Uzinovića, bili učenici Travničkog sjemeništa i gimnazije, a neki i pitomci p. Puntigama.

Kako ne organizirati predstavljanje ove knjige o. Puntigama, koja prikazuje velebno djelo praćeno „trudom i naporom“

pitanje: Kuda ga je Bog vodio? „Vodio ga je iz Austrije i doveo u ondašnju tursku Bosnu, u vezirski grad Travnik da ostvaruje velebno djelo gradnje travničkoga sjemeništa i gimnazije¹⁴ u prvom redu za odgoj budućih biskupijskih svećenika upravo obnovljene crkvene pokrajine Vrhbosne s novouspostavljenom nadbiskupijom u Sarajevu i biskupijama u Banjoj Luci i Mostaru kojima se kasnije pridružuje i starodrevna postojeća biskupija Trebinjska.“

Knjigu su predstavili mons. Ratko Perić, umirovljeni biskup, prof. dr. sc. Miroslav Palameta i prof. dr. sc. Ivan Šestak¹⁵, pročelnik Hrvatskoga povijesnog instituta u Beču.

Prvi predstavljatelj, Miroslav Palameta, govorio je o povijesnim i političkim prilikama koje su vladale u vrijeme djelovanja patera Puntigama, ističući pri tome da mi Puntigamovu knjigu možemo nastaviti iz stogodišnje perspektive jer taj tematski blok nije u zbilji apsolviran. Preporučio je čitanje knjige jer je pisana čitko, istinito i jasno.

u ono vrijeme u narodu koji nakon stoljeća ropstva zadobiva kakvu-takvu slobodu i nadu s očuvanom vjerom u Krista Spasitelja u Crkvi koja poprima novi oblik organizirana djelovanja u svojoj punini! Jučer po objavljenoj vijesti da će večeras biti predstavljanje knjige p. Puntigama, od jednog zauzetog katoličkog mladića primih ovu Poruku: „Eeee da su onda jednog ovakvog imenovali za biskupa u Mostaru...“!

Kako ne organizirati ovo predstavljanje o. Puntigama kao znak zahvalnosti koju bi mu iskazali svi naši svećenici koji su u njegovo 27-godišnje djelovanje pohađali i završili kako Travničko sjemenište i gimnaziju tako i Bogosloviju u Sarajevu, i bili primjer svećeničkog života i zauzetog pastoralnog rada na našim župama.

Kako ne organizirati ovu večer o. Puntigama da mu zahvalimo za veličanstveno organiziranu nacionalnu proslavu posvete hrvatske mladeži Srcu Isusovu 1900. godine, a potom malo kasnije i posvetu Bezgrješnoj (1904.). Jedan od plodova tih događaja odzvanjaju i danas u našim crkvama pjesme koje mi Hrvati tako rado pjevamo, a to su: *Do nebesa nek' se ori u Zdravo Djevo, Kraljice Hrvata*. Ovo je p. Puntigam, kao Austrijanac, sa svojim učenicima organizirao i stvorio.

Kako ne organizirati ovu večer o. Puntigama da mu zahvalimo za ovu knjigu koja jest jedna autobiografija života i rada, ali je knjiga koja sadrži elemente povijesnoga svjedočanstva, etnografske zainteresiranosti i literarno uobličениh pogleda u društvene odnose, političke ideje i psihologiju faktora o kojima piše.

Kako ne organizirati ovu večer o. Puntigama da se u njoj osobno sjetim i zahvalim svojim profesorima Nadbiskupske klasične gimnazije u Zagrebu:

p. Josipu Badaliću (prof. hrvatskog jezika i književnosti),

p. Stjepanu Pešku (prof. fizike i tada tajniku Gimnazije na Šalati),

p. Stjepanu Flodinu (prof. pjevanja i glazbe), starim profesorima slavne Travničke gimnazije, koji su dolaskom partizana na vlast Travničko sjemenište i gimnaziju zatvorili, imovinu oduzeli, a njih protjerali. Čudom su žive glave sačuvali i nastavili djelovati u Sjemeništu na Šalati.

Kako ne organizirati ovu večer o. Puntigama da mu zahvalimo za još mnogo toga, o čemu neka govore večerašnji predstavljači.

Prepuštam riječ voditelju večerašnjeg programa, don Ivanu Aničiću, župnom vikaru u župi Dračevo, jednom od barem petnaestorice naših mladih svećenika koji su od 1997. pa dalje bili pitomci i studenti Isusovačkog kolegija na Jordanovcu u Zagrebu, a profesor im je bio i ovdje prisutni p. Ivan, prevoditelj knjige.“

- 14 Nakon uspostavljanja Austrougarske uprave na ovom području, sv. Stolica odmah je započela sa uređivanjem crkvenih prilika za ovdašnje kršćansko stanovništvo. 5. srpnja 1881. papa Leon XIII. je bulom Ex hac augusta uspostavio Vrhbosansku crkvenu pokrajinu te je u službu prvog vrhbosanskog nadbiskupa postavio dr. Josipa Stadlera. Jedna od prvih zadaća, sada sluga Božjega Josipa Stadlera, bila je osnivanje odgojno obrazovnih ustanova budućih svećeničkih kandidata te ostale mladeži. Za izgradnju budućeg dječjačkog sjemeništa odabrao je Travnik. Grad je izabran i zato što je bio središtem središnje Bosne, koji bi se ovakvom ustanovom trebao razviti u snažno središte Katoličke Crkve i hrvatstva, što je poslije u dobroj mjeri uspjelo. Nadbiskupska je gimnazija krenula sa radom 9. siječnja 1882. godine u Travniku i tada je još okupljala vanjske učenike. Odgoj i obrazovanje u novonastaloj gimnaziji, nadbiskup Stadler je povjerio Družbi Isusovoj, poznatoj po svome djelovanju u školstvu. Vremenom se zgrada još više razvijala, unutar samog objekta posvećene su tri kapele, a radilo se i na poboljšanju mogućnosti za stjecanje znanja te su tako otvoreni: prirodopisni i fizikalni kabinet, kemijski laboratorij, te na kraju i arheološki muzej. Broj učenika je svake godine rastao. Iz tog su zavoda izašle generacije bh. katolika Hrvata, svećenika i akademika raznih struka. Posljedice Prvoga i Drugoga svjetskog rata osjetila je Nadbiskupska gimnazija i sjemenište u Travniku. Konačno, nakon Drugog svjetskog rata jugo-komunističke vlasti su raselile sjemenište, a sjemeništare su rastjerali. Vlasti su preuzele zgradu sjemeništa i gimnazije te su se u njoj 54 godine nalazile razne srednje škole. Sredinom 1998. godine 1/3 zgrade je vraćena Vrhbosanskoj nadbiskupiji koja je odlučila otvoriti Katolički školski centar „Petar Barbarić“ <https://ksc-travnik.net/sjemeniste/> (6.11.2024.)

- 15 <https://www.nedjelja.ba/hr/komentari/intervju/pater-puntigam-je-povijest-bosne-isripovjedio-svojim-sjecanjima-i-anegdotama/33122> (06.11.2024.)

Umirovljeni biskup Ratko Perić svoje predstavljanje sažeo je u dva dijela: prvi, koji govori o hercegovačkim duhovnim imenima koja se spominju u knjizi: sjemeništarcu Petar Barbarić i Petar Božić¹⁶, te svećenici don Tadija Božić¹⁷, don Ante Bakula¹⁸, don Nikola Jurić¹⁹ i don Marko Zovko²⁰. Drugi dio odnosi se na nadbiskupa Stadlera kojeg je autor Puntigam spomenuo više od 40 puta.

Završni predstavljatelj bio je prevoditelj i priređivač knjige isusovac Ivan Šestak koji je iznio razlog zbog kojega se odlučio za prijevod ove knjige. Pater Šestak imao je u svojim rukama spise, stare stotinjak godina, koji su mu se ubrzo uvukli u kožu. Na kraju izrazio je zahvalnost organizatorima i predstavljateljima.

Predstavljanje ove knjige bila je svojevrsna zahvala Družbi Isusovoj za sve dobro koje su učinili za hercegovački kler.

Moderator ovoga predstavljanja bio je don Ivan Aničić, koji je između predstavljanja pročitao nekoliko odlomaka iz knjige, a glazbene točke izveli su Filip i Antea Milošević, unuci travničkog učenika dr. Zdravka Miloševića. Izveli su skladbe *Do nebesa nek' se ori* i *Zdravo Djevo* koje je mladi sjemeništarc Petar Perica, kasnije također isusovac, upravo na poticaj o. Puntigama spjevao.

3. 19. travnja 2024. – održano je predstavljanje knjiga biskupa u miru mons. Ratka Perića „**Isusovi sakramenti u molitvi Očenaš**“ te knjiga sv. Tome Akvinskoga „**O Gospodinovoj molitvi**“²¹

O knjigama su govorili mr. Petar Marija Radelj i biskup u miru mons. Perić. Biskup Perić u knjizi povezuje sedam molbenica Očenaša sa sedam sakramenata. „Djelo je sinteza koja na svjež način učvršćuje ono što, kako i zašto vjernik izgovara i čini. Njime se Kristovu vjerniku koji želi produbiti molitvenu spoznaju, duhovnost i osvjedočenje za Isusa otvaraju svetopisamski obzori“, navodi se u recenzijama.

Knjiga **O Gospodinovoj molitvi**, djelo sv. Tome Akvinskog, prijevod je s latinskog, a na hrvatskom jeziku objavljena je o 750. obljetnici njezina nastanka. Predstavlja klasično djelo iz katoličke duhovnosti koje je nadahnulo saborske oce Tridentskoga sabora da zadnji, četvrti dio Rimskoga katekizma (1564.) posvete razlaganju molitve i Očenaša. Istu strukturu zadržali su i Katekizam Katoličke Crkve (1992.) i njegov Kompendij (2006.).

16 Vidi Ratko Perić, *Da im spomen očuvamo*, Mostar 2000., str. 382

17 Vidi Ratko Perić, *Da im spomen očuvamo*, Mostar 2000., str. 229-230

18 Vidi Ratko Perić, *Da im spomen očuvamo*, Mostar 2000., str. 234-237

19 Vidi Ratko Perić, *Da im spomen očuvamo*, Mostar 2000., str. 223-224

20 Vidi Ratko Perić, *Da im spomen očuvamo*, Mostar 2000., str. 250-252

21 <https://www.ktabkbih.net/hr/vijesti/hkz-troplet-uprilicio-vecer-posvecenu-papi-benediktu-xvi-u-mostaru-te-predstavljanje-knjiga-u-stocu/119477>

<https://www.stolac.co/stolac/stolac-vijesti/stolac-u-organizaciji-hkz-troplet-predstavljene-dvije-knjige>

4. 11. lipnja 2024. – Osnovna škola Stolac – Glazbeni odjel organizirao Koncert „Note mladih umjetnika“

O događaju je izvijestio lokalni internetski portal²² pod naslovom *Mladi glazbenici oduševili: Koncert glazbene škole Stolac*, sljedeće:

„U utorak, 11. lipnja, pastoralni centar („Sarsenterum“ – Stolac) bio je domaćin izuzetnog koncerta glazbene škole pod nazivom “Note mladih umjetnika”, koji je demonstrirao izvanrednu talentiranost mladih glazbenika.

U predivno uređenom ambijentu, učenici su izveli raznovrstan repertoar koji je oduševio prisutne svojom tehničkom vještinom i emotivnim interpretacijama. Posebne ovacije publike izazvali su nastupi zbora, gdje su zajedno s učenicima nastupali i nastavnici glazbene škole, dodatno naglašavajući zajedničku strast prema glazbi.

Cijeli događaj bio je uspješno organiziran i pružio je nezaboravnu večer ljubiteljima glazbe, potvrđujući važnost glazbenog obrazovanja i njegovog utjecaja na mlade talente.

Na kraju koncerta, ravnateljica OŠ Stolac, Katarina Matić, obratila se završnim razredima, izražavajući zahvalnost za sve godine truda i predanosti glazbenom obrazovanju. Uručila im je male darove kao simbol sjećanja na njihov boravak u školi, zahvaljujući im na doprinosu i želeći im puno uspjeha u budućim glazbenim i životnim pothvatima.

Cjelokupnu galeriju fotografija možete pogledati klikom ovdje./Stolac.city“

5. 14. lipnja 2024. - održana „Vidoška pjesnička noć“²³

U sklopu Stolačkog kulturnog proljeća u organizaciji Matice hrvatske Stolac i Grada Stoca, u Biskupijskom centru *Saresenterum* održana je književna manifestacija »Vidoška pjesnička noć«.

Na samom početku večeru nazočne je pozdravio gradonačelnik Stoca Stjepan Bošković koji se prisjetio pokojnog gospara Luke Paljetka²⁴, koji je bio dragi gost

²² <https://stolac.city/stolac/mladi-glazbenici-odusevili-koncert-glazbene-skole-stolac/>

²³ <https://stolac.city/stolac/foto-u-saresenterumu-odrzana-vidoska-pjesnicka-noc/> (07.11.2024.)

²⁴ **Paljetak, Luko**, hrvatski književnik i prevoditelj (Dubrovnik, 19. VIII. 1943 – Dubrovnik, 12. V. 2024). Diplomirao je 1968. na Filozofskom fakultetu u Zadru, a doktorirao 1992. na Filozofskom fakultetu u Zagrebu radom o književnom djelu Ante Cettinea. Radio je u Zadru kao dramaturg i redatelj u Kazalištu lutaka, kao asistent na Filozofskom fakultetu i urednik časopisa *Zadarska revija*; od 1978. živi u Dubrovniku gdje je urednik časopisa *Dubrovnik*. Redoviti član HAZU-a od 1997. Jedan je od najplodnijih suvremenih hrvatskih književnika s preko 150 knjiga tiskanih do 2019; objavio je četrdesetak zbirki pjesama, desetak zbirki pjesama za djecu (npr. *Miševi i mačke naglavačke*, 1973.; *Maštoglavice*, 2015.), desetak grafičko-pjesničkih mapa, dva romana, a pisao je i drame (*Poslije Hamleta*, 1993.), radiodrame (sabrane u knjizi *Kazalište u zraku*, 2001.), bajke za djecu, dječje i lutkarske igrokaze, haiku poeziju, feljtone, kazališne kritike, književnopovijesne studije i eseje, studije o lutkarskom kazalištu (*Lutke za kazalište i dušu*, 2007.) i dr. Prvim dvjema pjesničkim zbirkama (*Nečastivi iz ruže*, 1968.; *Najbliži konac svijeta*, 1968.) zacrtao je temelje svoje poetske prakse koje će se držati u ukupnome pjesničkom djelu. Njegovo je polazište opća poetizacija svijeta, hiperbolizacija pojedinosti te iznimna versifikacijska umješnost. Humorni i ironijski odmak od pjesničke izravnosti otvara se u ludističkoj zbirci *Kockice za staru damu* (1975.). Svojevrsnim vrhuncem objedinjavanja tradicije i modernosti smatraju se zbirke *Pjesni na dubrovačku* (1984.), *Sandosten forte* (1987.) i *Singerica pod snijegom* (1994.); u prvoj je izraženo poznavanje jezika staroga Dubrovnika, nadopunjeno dodavanjem novoga smisla, poigravanjem i kombinatorikom te dijalogom s djelima starije hrvatske književnosti, što je jedna od glavnih odlika njegova stvaralaštva. Paljetkova lirska filozofija proizlazi iz ideje da je

u Stoca i zaštitni znak ove manifestacije.

Ovo je 13. *Vidoška pjesnička noć* i kako priliči okupila je ponajbolje pjesnike iz Bosne i Hercegovine, te smo tako mogli uživati u stihovima Grge Mikulića, Maria Kneževića, Viktorije Bukovac, Marine Kljajo-Radić, Srećka Marijanovića, Ive Raguža i Bože Begušića.

Dobitnik ovogodišnje nagrade za osobiti doprinos hrvatskoj književnosti „**Hrvatski stećak**“, autora Stjepana Skoke, je dr. sc. Domagoj Vidović.

Domagoj Vidović rođen je 20. studenoga 1979. u Metkoviću. Osnovnu je školu pohađao u Metkoviću i Pučišćima na otoku Braču, a gimnaziju u Metkoviću. Diplomom profesora lingvistike i hrvatskoga jezika i književnosti stekao je u ožujku 2004. na Filozofskome fakultetu u Zagrebu obranivši rad *Nacrt za vidonjsku antroponimiju i toponimiju*. Od 1. rujna 2004. zaposlen je u Institutu za hrvatski jezik i jezikoslovlje. Iste je godine upisao poslijediplomski znanstveni studij lingvistike te doktorirao u travnju 2011. s temom *Antroponimija i toponimija Zažablja* pod mentorstvom Dunje Brozović Rončević²⁵. Danas radi na projektima Odjela za

sve prisutno u svemu te da je kreacija u preslagivanju pojavnoga, fikcionalnog i mišljenoga. Tematski i tehnički manirist, često se koristi klasičnom formom, najčešće sestinom i četrnaestercem, ali i distihom, sonetom pa i sonetnim vijencem (*Strpljivo stepenište*, 2001.). Paljetkova navlastitost u kontekstu recentnoga pjesništva ogleda se upravo u prilagodbi vezanoga stiha, rime i tradicionalnih metričkih obrazaca suvremenim temama i motivima, odnosno u postmodernom spoju tradicije i moderniteta. Dubrovačkoj povijesnoj tematici ostao je vjeran i u svojim romanima *Skriviti vrt* (2004.), fikcionalnom dnevniku dubrovačke plemkinje Cvijete Zuzorić, i *Marin* (2011.), biografskom romanu o Marinu Držiću. Plodan je prevoditelj s engleskoga (William Blake, Roald Dahl, Derek Walcott, Oscar Wilde), francuskoga (Antoine de Saint-Exupéry), španjolskoga (Federico García Lorca, Pablo Neruda), slovenskoga (France Prešeren), talijanskoga i ruskoga jezika; najistaknutije mu je prevoditeljsko djelo drugi hrvatski prijevod *Uliksa* (1991.) Jamesa Joycea te prepjevi Shakespeareovih *Soneta* (1984.), *Canterburyjskih priča* (1986.) Geoffreya Chaucera i engleskih romantičkih pjesnika (*Antologija pjesništva engleskog romantizma*, 1996.). Kao književni znanstvenik i povjesničar okušao se u traduktologiji te u interpretaciji, tekstološkim analizama i studijama iz hrvatske i engleske književnosti (*Engleske teme*, 1997.; *Hrvatske teme*, 1999.; *Sastavljanje Orfeja*, 2005.; *Nutarnji rub*, 2007.; *Vanjski rub*, 2007.), a napose iz dubrovačke književne i likovne tradicije. Dobitnik je Nagrade Goranov vijenac za cjelokupan pjesnički opus (1995.) i Nagrade »Vladimir Nazor« za životno djelo (2012.). Ostale važnije pjesničke zbirke: *Soneti i druge zatvorene forme* (1983.), *Životinje iz Brehma i druge pjesme* (1984.), *Inventar* (1993.), *Izabrane pjesme za djecu* (1996.), *Izložba minerala* (1996.), *Tvoje poglavlje* (1998.), *Bijela tama* (2000.), *Naglavačke* (2000.), *Crna kronika* (2006.), *Razlozi za nepovjerenje u sustav obrane od tuđe* (2013.), *Godišnje doba dana* (2015.), *Sabrane pjesme* (I–VI, 2018.).

Hrvatska enciklopedija, mrežno izdanje. Leksikografski zavod Miroslav Krleža, 2013. – 2024.

<https://enciklopedija.hr/clanak/paljetak-luko> (07.11.2024.).

- 25 **Dunja Brozović Rončević** (Zadar, 23. srpnja 1960.), hrvatska jezikoslovka. Uža područja kojima se bavi jesu onomastika, povijesna toponimija, antroponimija, jezikoslovna antropologija, leksikologija i leksikografija. Kći je hrvatskog jezikoslovca Dalibora Brozovića i hrvatske povjesničarke umjetnosti Nevenke Košutić Brozović. Od 1975. do 1978. pohađala je Opću gimnaziju »Vladimir Nazor« u Zadru, a 1978. Chapin School u New Yorku. Studirala je u Zagrebu etnologiju i indologiju na Odsjeku za Opću lingvistiku i orijentalne studije Filozofskog fakulteta u Zagrebu. Diplomirala je 1983. Iduće se godine zaposlila na Zavodu za lingvistička istraživanja Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti na projektu Povijesni toponimijski rječnik Hrvatske.

Godine 1987. magistrirala je na Filološkom fakultetu u Beogradu s temom *Pretkršćanski i kršćanski elementi u toponimiji jadranskoga područja Hrvatske*. Romanistiku je specijalizirala 1990./1991. na Istituto di Glottologia u Padovi. Iduću je akademsku godinu bila stipendisticom na sveučilištu Harvard u američkom gradu Cambridgeu. Projekt Povijesni toponimijski rječnik Hrvatske je vodila 1991. – 1996. godine. Godine 1997. doktorirala je s temom *Apelativi u hrvatskoj hidronimiji* (Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu, mentor akademik Petar Šimunović). Od 2002. do 2006. opet je bila voditeljicom projekta Povijesni toponimijski rječnik Hrvatske. Od 2002. surađuje na projektu Općeslavenski lingvistički atlas i Europski lingvistički atlas u Zavodu za lingvistička istraživanja HAZU. Od iste je godine članicom Upravnoga vijeća Međunarodnog onomastičkog odbora (ICOS-a) sa sjedištem u švedskoj Uppsali. Suosnivačica je i zamjenicom voditelja Centra za jadranska onomastička istraživanja na Sveučilištu u Zadru, utemeljenog 2003. godine. Od kraja 2003. do kraja 2011. godine bila je ravnateljicom Instituta za hrvatski jezik i jezikoslovlje. Vodi projekt Hrvatska jezična riznica. Član je suradnik - Razreda za filološke znanosti Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti od 20. svibnja 2004., gdje je odbornicom u odborima za onomastiku, etimologiju i leksikografiju. Godine 2005. predložila je i utemeljila studij Etnologija i antropologija pri zadarskom Sveučilištu. Iste je godine imenovana na temelju odluke Znanstvenoga vijeća Instituta članicom Vijeća za normu hrvatskoga standardnog jezika pri Ministarstvu znanosti, obrazovanja i športa RH. Od 2005. do 2012. članica je Upravnoga vijeća Instituta za etnologiju i folkloristiku. Uređuje nekoliko časopisa. Izvršna

onomastiku i etimologiju te projektima Hrvatski mrežni rječnik (MREŽNIK) i Hrvatsko jezikoslovno nazivlje (JENA) koje podupire HRZZ. Ujedno je od 2014. voditelj Odjela za onomastiku i etimologiju (od 2020.) i metkovske podružnice Instituta. Predmetom njegova užega zanimanja je onomastika na rubnim hrvatskim prostorima, dijalektologija i akcentologija, a bavi se i prevodenjem s esperanta. Objavio je pet samostalnih knjiga i četiri u suautorstvu, više od trideset izvornih znanstvenih radova i sudjelovao je na desetak međunarodnih znanstvenih skupova.

Matica hrvatska Stolac za ovu prigodu tiskala je i posebnu brošuru “Vidoška pjesnička noć”. Brošura predstavlja manifestaciju i njezinog ovogodišnjeg laureata, sudionike, donoseći podatke o njima te pjesme koje je publika mogla čuti večeras.

Glazbene gošće večeri bile su djevojke iz glazbene skupine „Vidoštačka Kraljica“.

6. 15. lipnja 2024.— održano predstavljanje zbornika „Stolačko kulturno proljeće 2024.“²⁶

U ambijentu Duhovno-kulturnog centra *Sarsenterum* predstavljen je zbornik “*Stolačko kulturno proljeće 2024.*”, čime je zaključen još jedan uspješan program Matice hrvatske Stolac, izvijestio je internetski portal *Stolac.city*, o čemu su izvijestili i mnogi drugi mediji u Hercegovini i šire.

Program je započeo glazbenom točkom mladih stolačkih glazbenika, Danijela, Tomislava, Mateja i Luke Perića, koji su oduševili sve prisutne.

Na početku je sve prisutne pozdravio don Ante Luburić, ravnatelj Biskupijskog centra *Sarsenterum*, koji je posebno govorio o pokojnom don Anđelku mons. Babiću²⁷, dugogodišnjem stolačkom župniku, ističući njegov značajan doprinos

je urednica u časopisu *Folia onomastica Croatica*, a članicom je međunarodnog uredništva talijanskog časopisa *Rivista Italiana di onomastica*. Predaje na sveučilištima u Zadru i Zagrebu. Zajedno s kolegama s IHJJ-a, protivila se Velikom rječniku hrvatskog jezika Vladimira Anića, izjavivši da taj rječnik sigurno ne će pridonijeti njihovu opismenivanju ako se htjelo svakomu učeniku učiniti dostupnim rječnik hrvatskoga jezika, bilo bi bitno bolje da se daruje Rječnik hrvatskoga jezika u izdanju LZ-a i Školske knjige, jer taj rječnik dosljednije poštuje normu hrvatskoga standardnog jezika, istaknuvši i kako nije jasno za koga je i s kojim ciljem taj priručnik rađen, nije vidljivo ni tko ga je radio, nije prošao nikakvu znanstvenu i stručnu provjeru, a rješenja koja nudi u suprotnosti su s rješenjima koja su službeno odobrena za uporabu u školama, ne zaboravivši ni spomenuti da taj rječnik na omotnici u naslovu ne piše ni kojega je jezika.

Bila je članica Vijeća za normu hrvatskoga standardnog jezika, stručnog tijela RH za skrb o hrvatskom standardnom jeziku, do raspuštanja Vijeća 8. svibnja 2012. po odluci ministra Jovanovića. Od 2003. do 2013. bila je voditeljica Odjela za onomastiku i etimologiju Instituta za hrvatski jezik i jezikoslovje. Od 2012. viša je znanstvena suradnica u Institutu za hrvatski jezik i jezikoslovje. Od 1. listopada 2013. zaposlena je na Odjelu za etnologiju i kulturnu antropologiju Sveučilišta u Zadru gdje obnaša dužnosti v.d. pročelnice Odjela. Predaje onomastičke kolegije na poslijediplomskim studijima Lingvistike na Filozofskome fakultetu u Zagrebu, na Hrvatskim studijima, na Sveučilištu u Rijeci i na Sveučilištu u Zadru. Suvoditeljica je sveučilišnog doktorskog studija Povijest i dijalektologija hrvatskoga jezika koji se izvodi u suradnji Filozofskoga fakulteta Sveučilišta u Rijeci i Instituta za hrvatski jezik i jezikoslovje. Predaje na Odjelu za etnologiju i antropologiju pri Sveučilištu u Zadru. Sudjelovala je u izradbi međunarodnoga Tempus projekta poslijediplomskoga studija *European Studies: Languages and Cultures in Contact* (s D. Škara i L. Sočanac) pri Sveučilištu u Zadru. Mentorica, predsjednica ili članica nekolicine povjerenstava za magisterije i doktorate na Sveučilištima u Zagrebu i Zadru.

²⁶ <https://stolac.city/stolac/foto-predstavljen-zbornik-stolacko-kulturno-proljece-2024-posvecen-don-andelku-babicu/>

²⁷ **Babić msgr. Anđelko** – rođen je u Gracu kod Neuma 17. kolovoza 1918. od oca Tadije i majke Ruže rod. Lazarević s Hotnja. Kao sjemeništara Trebinjske biskupije osmogodišnju gimnaziju pohađa u Travniku: 1930.-1938. Filozofsko-teološki studij završava u Sarajevu: 1938.-1943. Za svećenika je zaređen u Sarajevu 26. lipnja 1942. Misničko geslo: Da se dostojiš u svetoj nas službi svojoj potkrijepiti i uzdržati. Molim Te, usliši nas! Najprije tajnik biskupa Petra Čule: 1943.-1945. U noći između 13. i 14. veljače 1945. zajedno s narodom i nekim drugim svećenicima polazi iz Mostara preko Sarajeva u Zagreb. Neko vrijeme radi u Nadbiskupskom arhivu zatim kao kapelan u Kašini kod Zagreba: 1945. u nadi da

ovom kraju. Don Ante je istaknuo važnost don Anđelka u očuvanju crkvenog života i kulturne baštine Stoca i stolačke župe.²⁸

bi se upisao na postdiplomski studij na Bogoslovnom fakultetu. Biskup ga Čule 1946. poziva u Hercegovinu najprije za župnika u Gracu: 1946.-1947., zatim za župnika u Stolac: 1947. povjeravajući mu dušobrižništvo dubravske i rotimske župe sve do 1950. Bio je odgovoran i za župu Trebinje, koju često pastoriziraju isusovci i franjevci iz Dubrovnika. Kada su se popunile župe stolačkoga dekanata, don Anđelko je imenovan dekanom. Godine 1967. blagoslovljena je nova kuća za sestre milosrdnice. Papa Pavao VI., sveti, 1977. dodjeljuje mu čast monsinjora. Biskup ga Čule 1980. imenuje katedralnim župnikom u tek otvorenoj župi Marije Majke Crkve u Mostaru, gdje je umro 14. travnja 1983. Pokopan je u rodnom Gracu u groblju kod crkve. Vidi "Msgr. Anđelko Babić", u: *Da im spomen očuvamo*, str. 333-335, s literaturom; nadgrobница: str. 491. Posmrtno su mu izišle tri zbirke propovijedi u izdanju Crkve na kamenu, 1985.-1986. koje je don Božo Goluža objedinio u jedan svezak i u 2. proširenom izdanju objavio pod naslovom *Iziđe sijač sijati*, Mostar, 2010. Don Anđelko je sastavio životopis biskupa Čule, objavljen u povodu auktorove stoljetnice rođenja, 2018.: "Dr. Petar Čule: životni put", u: Hercegovina, 4, serija 3, Mostar, 2018., str. 327-356.

28 Pozdravni govor don Ante Luburića na predstavljanju Zbornika o don Anđelku mons. Babiću:

„**Poštovani i ugledni zboro!** Kao ravnatelj ove kuće i suorganizator ovog večerašnjeg susreta u našem Biskupijskom stolačkom centru *Sarsenterum*, u suorganizaciji s Ogrankom Matice hrvatske Stolac i Gradom Stolac, upućujem pozdrav dobrodošlice svima vama ovdje prisutnima (**imenom i službom, redu i časti, kako je to voditelj programa već učinio**). Večeras nas je sabrao ovogodišnji almanah „*Stolačko kulturno proljeće*“, u izdanju Matice hrvatske i njezina predsjednika dr. Mladena Boškovića, gdje je od svega 363 stranice oko 150 stranica posvećeno don Anđelku Babiću, stolačkom župniku (str. 11-158).

Treća godina moga službovanja kao tajnik Biskupije u Mostaru. Dana 14. travnja 1983. – proljetni je četvrtak! Toga tjedna sam u vojnoj rezervi u ondašnjem „*Sjevernom logoru*“. Oko 9,00 sati je. Sat je 'političke nastave' u jednoj velikoj dvorani kasarne. Nekoliko oficira sjedi za glavnim stolom. Nezainteresirana masa 'rezervista' dosadaže se, svatko ima svoje misli, brige, probleme... s mišlju kad će kući na posao u polje ili tvornicu!

Otvoraju se vrata dvorane, ulazi jedan mladi vojnik, koji prilazi glavnom oficiru i nešto mu tiho na uho prenosi. Oficir se okreće prema nama i pita: „Tko je ovdje Ante Luburić?“

Ustadoh i reko: „Ja sam!“

Oficir, mrtav hladan, reče: „Možete ići kući, umro Vam je otac. Primite moje saučešće!“

Ja se ne sjećam kako sam izašao iz dvorane, kasarne, i kako sam došao do Biskupije. Nema u to vrijeme mobitela, a ni kakvih telefonskih linija. U Biskupiji (*tada bili don Ivan Kordić kao bilježnik i mons. Ante dr. Brajko, generalni vikar i profesor na Bogosloviji u Sarajevu od utorka do četvrtka navečer – dakle samo biskup Pavao i don Ivan*) priopćuju mi da je umro don Anđelko, katedralni župnik (*bio sa župskim vikarima don Ivanom Zovkom i don Nikom Luburićem*) pa su preko ondašnjeg vojnog odsjeka Općine Mostar molili da bi me pustili da dođem uredovati oko priprema za don Anđelkov ukop u rodnoj župi Gradac kod Neuma.

Evo kako je molba Biskupije na vojnom odsjeku shvaćena i do rezervnih oficira prenesena!? Otac poživio još 37 godina! A mi se posebno sjećamo i obnavljamo uspomene, na pok. don Anđelka Babića, od kojih su neke zabilježene i nakon 40 godina objavljene u ovom vrijednom Zborniku koji je večeras pred nama.

U životu su mi sjećanju uspomene posvete Katedralne crkve u Mostaru, koja 14. rujna 1980. postaje i župna crkva novoosnovane župe u gradu Mostaru, i njezina prvog župnika don Anđelka.

Jedan od elemenata koji su ga preporučivali za tu odgovornu i delikatnu službu bilo je i njegovo iskustvo župnika do tada jedine župe koju su opsluživali Dume, a koja je imala sjedište u gradu u kojem su živjeli ljudi različitih i vjera i nacija, a i to se iskustvo tražilo za novu gradsku župu u Mostaru. Koliko je u ono vrijeme ovaj prijelaz iz stolačke „*ade i begovine*“ s Bregave u „*mostarske traume*“ na Neretvi onog vremena, a koje traju i danas, bio za njega stresan i potresan, a što je - možda - dovelo do toga da u 65-oj godini završi svoj ovozemaljski život.

S njim sam, ne samo po službenim poslovima između biskupijskog i župskog katedralnog ureda, nego i u privatnim ljudskim i svećeničkim potrebama, skoro svakodnevno komunicirao. I uvijek je to bilo zanimljivo, poučno, i za mene kao mladog svećenika – korisno. Nama ondašnjim bogoslovima, a posebno mladim svećenicima, bila je radost biti u društvu već starijih, iskusnih, mudrih svećenika – mučenika i pačenika na Njivi Gospodnjoj ove kamenite Hercegovine, izraslih iz nevolja II. svjetskog rata, i njihove žrtve i borbe za obnovu i opstanak i Crkve i naroda pod nemilosrdnim i podmuklim režimom nesklone i protuvjerske vlasti: don Đ. Kulaša, don S. Batinovića, don I. Reze, don M. Šimovića, don I. Kordića, don J. Bagarića, don Z. Vuletića... kako bismo čuli i upamtili koju mudru i poučnu za život i rad koji je pred nama.

Don Anđelko je, prema iskazima dvadesetak svjedoka i sudionika, obilježio ne samo vrijeme od 1947. do 1980., više od tri desetljeća, nego ga je upamtilo i gotovo cijelo pučanstvo stolačke općine kroz više godina njegova pastoralnoga djelovanja „na nepreglednom prostoru od Ševač Njiva do Žegulje i Ljubinja, od Hrasna do Stjepan Krsta“, s povremenim odlascima i do Trebinja u brizi za tamošnje preostale vjernike, čiji se broj po završetku II. svjetskog rata više nego prepolovio.

Osobito kvalitetan prinos Godišnjaku dali su bivši don Anđelkovi vjeroučenici i poneki župljani koji su se dostojno odužili svomu vjeroučitelju i župniku, laici intelektualci kao što su: dr. Miro Palameta, koji ne figurira u uredništvu, ali se njegov urednički talent najviše manifestira u monografiji, zatim prof. Niko Raguž Gunjinović, Pero Jarak, Draženka Marić-Konjevod, Miško Njavro, Ilija Raguž, Vidoje Milanović, Veso Raguž, Stojan Raguž Gunjinović, Martin Raguž Marjanović, Angela Marić, Blaško Raguž Marjanović, Miro Raguž Ragušić, Ivo Raguž i drugi, a posebno č.s. Gracija Akmadžić.

Iz svjedočanstava svih navedenih u ovom Zborniku, koji govore o stolačkome župniku i dekanu, jasno izlazi na vidjelo don Anđelkov neslomiv moralni karakter i intelektualni koncentrat crkveno-teološke i hrvatsko-književne strane, umni karakter koji je dominirao gradom Stocem, stolačkom župom i općinom.

Jednako u odnosu na katolike kao i na pravoslavne svećenike i vjernike, na muslimanske lidere i intelektualce, posebno na

Nakon don Ante, riječ je uzeo gospodin dr. Marko Babić²⁹, don Anđelkov bratić, sadašnji generalni konzul Republike Hrvatske u Mostaru, te sveučilišni profesor, kulturni, znanstveni i javni djelatnik prof. dr. Miroslav Palameta. U svom govoru on je izrazio posebnu zahvalnost svim Stočanima koji su sudjelovali u pisanju zbornika i onima koji su ustupili vrijedne fotografije s don Anđelkom. Na poseban način je zahvalio časnoj sestri Graciji Akmađić, dugogodišnjoj djelatnici u župi stolačkoj, koja je svojim dolaskom ganula mnoge. Sestra Gracija je donijela fotografije od velikog značaja, među kojima je i rijetka fotografija s don Anđelkove mlade mise.

Na kraju, predsjednik Matice hrvatske Stolac, gospodin dr. Mladen Bošković, dodijelio je priznanje ministrici kulture i športa Federacije BiH, gospođi Sanji Vlasisavljević³⁰. Dr. Bošković zahvalio je gospođi ministrici na dosadašnjoj podršci Ministarstva kulture i športa i izrazio nadu za daljnju suradnju.

komunističke političare koji su u Stocu „vedrili i oblačili“ (možda više „oblačili“, nego „vedrili“.)

Prilog Ive Raguža o don Anđelku pisan je otvoreno i realistično kako se i doliči jednomu profesoru književnosti. On na pr., između tolikih anegdota, donosi jednu kako su neki stolački katolički studenti pitali don Anđelka: treba li se upisivati u partiju, župnik britko odgovorio: „*Ako ćete ići u lov, idite kao lovci, a ne kao kerovi!*“ (str. 73). To će reći: ako se već tamo upisujete, pokažite se aktivnima i korisnima za svoju zapostavljenu naciju, a ne budite doušnici partije i njezini poslušnici! Kako proizlazi iz osobnih svjedočanstava sudionika ove svojevrsne monografije o don Anđelku, stolački se župnik ukazuje kao nesporn autoritet u vjerskom i nacionalnom, kao i u intelektualnom i moralnom pogledu.

Zato, **hvala** Matičinu „Stolačkom kulturnom proljeću“, **hvala** svim sudionicima monografije, kao i svima vama koji ste došli na večerašnje predstavljanje i kojima je na raspolaganju ova vrijedna monografija.

Kao vjernici i don Anđelkovi suvremenici – i sâm sam, kako na početku rekoh, bio dvije i pol godine u njegovoj blizini u Mostaru – s pijetetom preporučujemo njegovu besmrtnu dušu Božjoj ljubavi:

Pokoj vječni daruj mu, Gospodine!

– I svjetlost vječna neka mu svijetli!

- 29 **Marko dr. sc. Babić**, (1954.), sudac Ustavnog suda (2007. - 2016.), diplomirao na Pravnom fakultetu Sveučilišta u Zagrebu 1976. godine. Magistrirao je na Pravnom fakultetu Sveučilišta u Osijeku 1995., a znanstveni stupanj doktora znanosti stekao na Pravnom fakultetu u Sarajevu 2000. obranivši tezu „Pravno-ekonomski aspekti privatizacije u zemljama u tranziciji“ (diploma nostrificirana na Pravnom fakultetu Sveučilišta u Osijeku 2003.). Ispit za službenika državne uprave položio 1978., pravosudni ispit 1979., a javnobilježnički ispit 1998. U znanstveno zvanje znanstvenog suradnika u području društvenih znanosti, polje pravo, znanstvena grana trgovačko pravo i pravo društava izabran 2012.

U Imenik odvjetnika upisan 1987. godine te se, do izbora za suca Ustavnog suda RH, neprekidno bavi odvjetničkom praksom i zastupa stranke u brojnim postupcima kaznenopravne, građansko-pravne i upravno-pravne prirode, kao i u drugim postupcima pred vojnim sudovima i stegovnim tijelima. Od 2013. izvodi nastavu iz kolegija Trgovačko pravo na Katedri za pravo Ekonomskog fakulteta, Sveučilišta u Zagrebu. Objavio više znanstvenih i stručnih radova s područja građansko-procesnog prava, građanskog prava, upravnog te trgovačkog prava. Sudjelovao na brojnim domaćim i inozemnim kongresima i seminarima.

- 30 **Sanja Vlasisavljević** rođena je u Sarajevu, gdje je stekla diplomu profesorice filozofije i sociologije na Filozofskom fakultetu Univerziteta u Sarajevu, nakon čega je na istom fakultetu magistrirala i doktorirala. Docentica je na Filozofskom fakultetu Sveučilišta u Mostaru na odsjeku za Politologiju Filozofskog fakulteta. Radila je kao profesorica filozofije, logike i sociologije u Drugoj gimnaziji u Sarajevu i preko dvadeset godina bila ravnateljica Centra za kulturu dijaloga. Radila je kao savjetnica za kulturu, šport, obrazovanje, znanost i mlade u uredu ministrice civilnih poslova BiH. Bila je članica brojnih upravnih odbora iz oblasti kulture i kulture dijaloga, a trenutno je članica Koordinacijskog tijela za međuzupanijsku suradnju na području očuvanja i zaštite kulturno-povijesne baštine pri Glavnom vijeću Hrvatskog narodnog sabora (HNS). Autorica je dvadeset i dvije knjige i udžbenika iz oblasti, filozofije, politologije, kulture dijaloga, debate, deliberacije, uloge javnog uma u društvu i kritičkog mišljenja. Autorica je devet monografija, priručnika, publikacija i zbornika te urednica jednog znanstvenog zbornika. Autorica je znanstvenih tekstova u indeksiranim časopisima. Autorica je preko 500 kolumni posvećenih analizi aktualnih političkih pitanja, kritičkom promišljanju i borbi protiv govora mržnje i hušakačkog jezika. Redovita je sudionica međunarodnih znanstvenih konferencija u Neumu. Koordinirala je stotine međunarodnih i bh. projekata posvećenih kulturi dijaloga, retorici, debati, ljudskim pravima, maloljetničkom pristupništvu, mladima i drugima te scenaristica preko 500 debatah TV emisija posvećenih mladima i aktualnim društvenim temama. Organizatorica je svjetskog natjecanja u debati za što je dobila potporu svih nadležnih državnih tijela i visoko priznanje Svjetske debatne asocijacije. Održala je brojna predavanja na međunarodnim i bh. skupovima. Organizatorica je brojnih javnih debata i okruglih stolova, a posebno su značajne debate posvećene aktualnim političkim temama i maloljetničkom pristupništvu. Dobitnica je brojnih priznanja, plaketa i nagrada među kojima su najvažnije one koje se odnose na afirmaciju mira u poslijeratnom razdoblju, doprinos osnaživanju regionalne suradnje kroz debatu, nagrade Žena godine u obrazovanju, Helsinškog komiteta zbog promocije i zaštite ljudskih prava, kao i priznanja Svjetske debatne asocijacije za doprinos razvijanja debatah vještina u svijetu i brojne druge. Za prethodni rad dobila je potporu svih nadležnih institucija za kulturu i obrazovanje unutar BiH kao i brojnih međunarodnih što je njenim aktivnostima dalo posebnu težinu. <https://fbihvlada.gov.ba/hr/ministarstvo-kulture-i-sporta> (07.11.2024.)

Na kraju jedna priča o don Anđelku od mnogih koje se mogu naći u ovogodišnjem zborniku Matice hrvatske Stolac:

Pošao don Anđelko Babić na put. Sjeo u "prugu" – kamion koji je vršio ulogu autobusa mnogo godina poslije rata. Vidio ga neki politički aktivist i zagalamio:

– Što ćeš ti, pope, u socijalističkom kamionu! Izbacio svećenika iz kamiona pa čovjek morao ići pješke.

Nakon mnogo godina vozi don Anđelko motor. Na putu ga zaustavio neki čovjek i zamolio ga da ga poveze do sljedećeg sela. Povezao ga, naravno. Putem razgovaraju vičući da nadglasaju buku motora.

– Znaš li ti, velečasni, da sam ja tebe jednom davno izbacio iz kamiona. Što ćeš reći na to?

– Mene je moja Crkva naučila da postupam ovako, a tebe tvoja organizacija da postupaš onako. Pa ti sam prosudi koja je prava.³¹

Druženje je nastavljeno u predvorju *Sarsenteruma*, gdje su svi okupljeni uzeli primjerak ovogodišnjeg zbornika, čime je večer završena u pozitivnom i inspirativnom duhu.

7. 12. srpnja 2024.– održano predstavljanje knjige Srećka Marijanovića: „**Topologija sjene**“³²

U organizaciji Grada Stoca i Matice hrvatske Stolac sinoć je u Duhovno – kulturnom centru *Sarsenterum* održano predstavljanje knjige „**Topologija sjene**“,

³¹ <https://www.cnak.ba/kultura/u-stocu-predstavljen-zbornik-posvecen-don-andelku-babicu/>

³² <https://www.caportal.in/foto-u-sarsenterumu-predstavljen-roman-topologija-sjene-autora-srecka-marijanovica-28619>

autora Srečka Marijanovića³³. Predstavljajući su bili Ivan Baković³⁴, Tina Laco³⁵ i Marija Pavković Baković.

Ivan Baković je uz par simpatičnih anegdota nasmijao sve prisutne koji su došli na predstavljanje i tako napravio uvod u predstavljanje Marijanovićeve knjige uz naglasak kako Srečko piše na jedan lijep način u kojem svatko može naći nešto za sebe.

Marija Pavković Baković uz predstavljanje knjige naglasila je da je prvi put u Stocu, te se zahvalila na pozivu i prilici da sudjeluje u predstavljanju knjige.

Ulomak knjige po svom izboru pročitala je Karla Aleksić.

Za glazbeni dio večeri pobrinuli su se Tomislav Perić i Lucija Šimunović.

8. 15. srpnja 2024.– održano predstavljanje knjige poezije Stanka Krnjića: „Krljušti“³⁶

U sklopu proslave Dana Grada Stoca u Biskupijskom centru *Sarsenterum*

33 **Srečko Marijanović** (Stolac, 1970.) osnovnu školu završava u Hodovu, a srednju u Mostaru u tadašnjoj Staroj gimnaziji. Upisuje Građevinski fakultet u Mostaru gdje ga u drugoj godini zatječe rat. Jedanaest godina provodi u vojsci, od toga osam godina kao profesionalni vojnik (do 2001.). Nakon toga slijede razdoblja u kojima mijenja zanimanja, firme i poslove. Srečko je do sada objavio je pet knjiga pjesama: *Vodeni pištolj* (2005.), *Dvije trećine* (2005., s bratom Bernardom), *Ništa u zvijezdama* (2009.), *Moje će uši rasti* (2015.), *Oženit ću noć* (2018.) i dva romana *Bezimeni* (2022.) i *Topologija sjene* (2024.). Objavljuje pisano u tjedniku *Hrvatsko slovo*, te u časopisima: *Motrišta*, *Osvit*, *Stolačko kulturno proljeće*. Piše i kritike, osvrt, eseje. Dobitnik je nagrade „Dubravko Horvatić“ za poeziju 2018. god. Vlasnik je mnogobrojnih priznanja, plaketa i zahvalnica. Nositelj ratnih priznanja i odlikovanja kao što su: Medalja „Oluja“, Medalja „Ljeto 95“, Spomenica Domovinskoga rata. Pjesme su mu prevedene na albanski i njemački jezik. Član je Društva hrvatskih književnika i Društva hrvatskih književnika Herceg-Bosne.

34 **Ivan Baković** (Tomislavgrad, 11. prosinca 1963.). Osnovnu školu i gimnaziju završio u Tomislavgradu, Pedagošku akademiju u Mostaru, diplomirao na Filozofskom fakultetu Sveučilišta u Mostaru. Profesor hrvatskoga jezika i književnosti, urednik i lektor. Obnašao je dužnosti savjetnika u Političkoj upravi Ministarstva obrane Herceg Bosne, zamjenika načelnika Odjela za informiranje, kulturu, šport i dušobrižništvo u Zajedničkom zapovjedništvu Vojske Federacije BiH, zamjenika glavnoga urednika u *Dnevnom listu*, glavnoga urednika na Hercegovačkoj televiziji i tajnika Hrvatskoga intelektualnoga zbora BiH. U Srednjoj elektrotehničkoj školi Ruđera Boškovića u Mostaru predaje hrvatski jezik.

Glavni je urednik *Osvita*, časopisa za književnost, kulturu i društvene teme DHK HB i nekoliko godina voditelj Književne srijede u Otvorenoj čitaonici DHK HB. Autor je scenarija za dokumentarni film *Žetva i vršidba – da se ne zaboravi* – običaji dubravskoga kraja i više reportaža za Hercegovačku televiziju. Nagrađivan je za poeziju. Pjesme su mu prevedene na albanski jezik te uvrštene u antologiju hrvatske antiratne lirike *Cvrčci u trubi* (ur. T. Domović i B. Goleš-Glasnović), kritikama je zastupljen u zborniku *Đakovački susreti hrvatskih književnih kritičara*. Uvršten je u Abecedarij Hrvata Bosne i Hercegovine (HAZU BiH i HLI BiH). U aktualnom mandatu predsjednik je Društva hrvatskih književnika Herceg Bosne.

Objavljena djela:

- *Zatomljenja*, pjesme, Mostar, 2012.

- *Riječima o riječima*, kritike i prikazi, Tomislavgrad, 2021.

- *Leksikon članova DHK HB* (ur.), Mostar, 2023.

35 **Tina Laco** hrvatska je teatrologinja, glumica i sveučilišna profesorica iz Bosne i Hercegovine. Rođena je 1985. u Mostaru, gdje je i zaposlena na Filozofskom fakultetu Sveučilišta u Mostaru. Na Sveučilištu u Mostaru diplomirala je hrvatski i engleski jezik i književnost 2009. godine, a iste godine diplomirala je i glumu na Univerzitetu Džemal Bijedić na Odsjeku dramske umjetnosti. Tijekom studija dobila je Rektorovu nagradu na Sveučilištu u Mostaru, kao i dvije Rektorove nagrade na Univerzitetu „Džemal Bijedić“. Na Filozofskom fakultetu Sveučilišta u Zagrebu na Odsjeku za komparativnu književnost obranila je doktorsku disertaciju na temu *Teatrologija Bosne i Hercegovine nakon Drugog svjetskog rata* objavljena 2022. godine. Sudionica je više kulturnih i akademskih događanja u Mostaru i Bosni i Hercegovini kao moderator, promotor, izbornik, član žirija. Piše, glumi i režira predstave za djecu. Znanstvene članke objavljivala je u časopisima *Osvit*, Društvene i humanističke studije, *Život*, *Riječ*, *Novi Izraz*, *Motrišta* i dr. Sudjelovala je na više znanstvenih skupova.

36 <https://stolac.gov.ba/vijesti/predstavljena-knjiga-pjesama-krljusti-stanka-krnjica/>

predstavljena je knjiga pjesama “**Krljušti**”³⁷ književnika Stanka Krnjića³⁸. Uz samoga autora, o knjizi su govorili Mario Raguž³⁹ i Tina Laco, dok je kroz književnu večer publiku vodila Misijana Brkić Milinković. Knjiga je objavljena u studenom prošle godine, a urednik knjige, čiji je nakladnik *Naklada Bošković*⁴⁰, je Luko Paljetak.

Stanko Krnjić ovogodišnji je laureat *Nagrade Tin Ujević*⁴¹, koja se smatra najprestižnijom hrvatskom nagradom za poeziju. Jednoglasnom odlukom povjerenstva upravo je knjiga poezije *Krljušti* proglašena najboljom u konkurenciji šezdeset i tri knjige pristigle na natječaj. Stanku je priznanje uručeno u Vrgorcu, rodnom mjestu Tina Ujevića, na tradicionalnoj svečanosti u povodu rođendana

37 Riblja ljuska = **krljušt** je mala kruta ploča koja raste iz kože ribe. Koža većine čeljusnih riba prekrivena je ovim zaštitnim ljuskama, koje također mogu pružiti učinkovitu kamuflažu korištenjem refleksije i boje, kao i mogućim hidrodinamičkim prednostima. Ljuske se jako razlikuju po veličini, obliku, strukturi i opsegu, u rasponu od jakih i krutih oklopnih ploča kod riba kao što su škampi i tropske morske ribe s ljuskama koštanih ploča koje okružuju tijelo, iz kojih strše bodlje, do mikroskopskih ili ih uopće nema ribe kao što su jegulje i morske ribe. Morfologija krljušti može se koristiti za identifikaciju vrste ribe od koje potječe. Ljuske su nastale unutar Ostracoderma bez čeljusti, predaka svih čeljusnih riba danas. Većina koštunjavih riba prekrivena je cikloidnim ljuskama lososa i šarana, ili ktenoidnim ljuskama grgeča, ili ganoidnim ljuskama jesetre i galeba. Rakovi (morski psi i raže) prekriveni su plakoidnim ljuskama. Neke su vrste umjesto toga prekrivene ljuskama a druge nemaju vanjski pokrov na dijelu ili cijeloj koži. Riblje ljuske su dio ribljeg pokrovnog sustava, a proizvode se iz mezodermalnog sloja dermisa, što ih razlikuje od ljuski gmazova. Isti geni koji su uključeni u razvoj zuba i kose kod sisavaca također su uključeni u razvoj ljuski. Plakoidne ljuske hrskavičnih riba nazivaju se i kožni zubi i strukturno su homologni zubima kralješnjaka. Većina riba također je prekrivena slojem sluzi ili tvari nalik sluzi koja može zaštititi od patogena kao što su bakterije, gljivice i virusi te smanjiti otpor površine kada riba pliva. https://bs.wikipedia.org/wiki/Riblja_lj%C5%A1t (08.11.2024.)

38 **Stanko Krnjić** (Stolac, 1969.), osnovnu školu završio u Višićima, a Srednju medicinsku školu u Dubrovniku. Stomatološki fakultet upisao u Sarajevu 1989. Zbog ratnih okolnosti studij nastavlja u Zagrebu, gdje je diplomirao 1995. Živi u Župi dubrovačkoj, gdje i radi u svojoj stomatološkoj ordinaciji. Piše poeziju, poeziju u prozi, romane i priče. Član je Društva hrvatskih književnika, Društva hrvatskih književnika Herceg Bosne, Slavonske akademije za književnost i umjetnost (Varna, Bugarska). Pjesme su mu prevedene na slovenski, albanski, makedonski i bugarski jezik. Potpredsjednik je DHK-a HB. Djela: *Korijeni* (pjesme), *Zrak poprskan narančom* (pjesme), *Kroničar svega* (pjesme), *Mrvce za Lazara* (pjesme), *Sto i jedna mala pjesma* (pjesme), *Ratište riječi* (pjesme), *Dnevnik tijela* (pjesme), *Voište na zborovi* (pjesme), *Ostavljeni* (roman), *Krljušti* (pjesme). Nagrade: *Rijek* za poeziju za 2015. godine, druga nagrada “Fra Martin Nedić” za knjigu *Kroničar svega* za 2017. godinu, druga nagrada Pasionske baštine za rukopis knjige *Ratište riječi* za 2019., nagrada “Dragutin Tadijanović” za knjigu *Sto i jedna mala pjesma* za 2019., nagrada “Bugojanska vaza” za priču *Otkupnina* za 2019. godinu, treća nagrada “Fra Martin Nedić” za knjigu *Ratište riječi* za 2020. godinu, prva nagrada “Zija Dizdarević” za priču *Ostavljeni* za 2021., prva nagrada “Zija Dizdarević” za priču *Poskok* za 2023. godinu. <https://stolac.gov.ba/vijesti/u-ponedjeljak-predstavljanje-knjige-pjesama-krljusti-autora-stanka-krnjica/> (08.11.2024.)

39 **Mario Raguž** (Stolac, 14. ožujka 1969.). Osnovnu školu završio u Sesvetama, srednju u Zagrebu, diplomirao i magistrirao na Ekonomskom fakultetu Sveučilišta u Zagrebu. Urednik mentor na Hrvatskoj radio televiziji. Dva dokumentarna filma, kojima je bio scenarist i redatelj prevedena su na talijanski (film „Župnik križevački“) i engleski, njemački italijanski (film o kardinalu Stepincu „Moja je savjest čista“). Redatelj i scenarist desetak dokumentarnih filmova; scenarist (s I. Raguž) humoristično-igranoga showa „Show 69“ i humoristične serije „Naši i vaši“; za Dječji program HTV-a napisao deset bajka za seriju „Pričopričalica“. Urednik, voditelj i scenarist emisije „Pozitivno“ koja se na Hrvatskoj televiziji prikazuje više od deset godina, dosad oko četiri stotine puta. Nekoliko godina bio je kolumnist Katoličkog tjednika. Pjesma i priča su mu uvrštene u čitanke za prvi i šesti razred osnovne škole u Republici Hrvatskoj. Hrvatski branitelj i dragovoljac, odlikovan Spomenicom Domovinskoga rata.

Objavljena djela:

- *Suncodrag i Svjetlimir*, slikovnica, Zagreb, 1999.
- *Naši i vaši*, roman, Zagreb, 2002.
- *Metlouska*, slikovnica, Zagreb, 2002.
- *Spjev Ocu*, religijska poema, Zagreb, 2004.
- *Mačka Mjaučka*, pjesme za djecu, Zagreb, 2012.
- *Knjiga koju ne smiješ pročitati*, lirska proza, Zagreb, 2015.
- *Posljednji tabu*, roman, Zagreb, 2022.

40 Naklada Bošković utemeljena u lipnju 2002. godine u Splitu, objavila je više od 800 naslova. <https://www.facebook.com/p/Naklada-Bo%C5%A1kovi%C4%87-100055892868025/> (08.11.2024.)

41 **Nagrada „Tin Ujević“** je nagrada koja se dodjeljuje za doprinose u hrvatskom pjesništvu. Smatra ju se najprestižnijom nagradom u hrvatskom pjesništvu. Ime nosi u čast hrvatskog pjesnika Tina Ujevića. Nagrada je utemeljena 1980. godine. Dodjeljuje ju Društvo hrvatskih književnika od 1981. Do 1993. nagrada se dodjeljivala u Zagrebu, a od 1993. u Ujevićevoj rodnom Vrgorcu, na 5. srpnja, na dan njegova rođenja, na vrgoračkoj manifestaciji „S Tinom u Vrgorcu“.

ovog velikana hrvatske književnosti čije ime nosi ova nagrada. Osim Stanka samo je još jedna osoba iz Bosne i Hercegovine dobila ovu nagradu pa smo ponosni što Stanko dolazi iz Stoca, a promocija je njegov dar rodnom gradu.

Ovo je sadržajno/tematski mnogo drukčija, rekla bih, gotovo neočekivano drukčija zbirka od onoga što nam je Krnjić – lirik dosad predstavljao. I primijetiti ćete toliko snažno vezan uz Bibliju da u mnogo navrata u pozadini njegovih stihova prepoznajemo biblijsku priču, od stvaranja, od prapočela, do prvoga iskonskog grijeha... sve do misterija smrti – naravno, ne slučajno... – istaknula je Tina Laco.

Književnu večer glazbeno su obogatili duo Emma i Ivan.

9. 12. srpnja 2024.– održano predstavljanje romana Maria Raguža: „Posljednji tabu“⁴²

Mario Raguž, novinar i književnik predstavio je u Biskupijskom centru Sarsenterum u Stocu svoj roman *Posljednji tabu*⁴³. Uz autora o knjizi su govorili književnik Stanko Krnjić i Ivan Baković predsjednik DHKHB. Odabrane tekstove nazočnima je čitao sami autor a u glazbenom dijelu nastupile su djevojke iz glazbene skupine *Vidoštačka Kraljica*.

Radnja romana „Posljednji tabu“ događa se u Hrvatskoj 2000-tih, ali to nije današnja Hrvatska, nego hipotetska Hrvatska u kojoj je uspio „puč“ ili „urota Vokić-Lorković“⁴⁴ pa je NDH prešla na stranu saveznika, a hrvatski partizani i ustaše su

42 <https://stolac.gov.ba/vijesti/predstavljen-roman-posljednji-tabu-autora-marija-raguza/> (08.11.2024.)

43 **Tabu** (engl. taboo iz polinezijskoga jezika tonga tabu: sveto, zabranjeno).

1. **Ritualna zabrana.** Može uključivati izbjegavanje određenih osoba, mjesta, objekata (predmeta, životinja, biljaka), postupaka koji se smatraju ili svetima ili opasnim, nečistima. Pojam **tabua** pojavljuje se u gotovo svim kulturama, a osobito je razvijen u tradicijskim polinezijskim društvima, u kojima je bio usko vezan uz pojam → mane. Smatralo se da će prekršitelj tabua ili cijelu zajednicu snaći neka nesreća (neuspjeh u lovu, bolest), a u nekim je kulturama kršenje tabua bilo i sankcionirano (npr. protjerivanjem iz zajednice, smrću). Iako postoje različita tumačenja tabua, općenito se smatra da je **tabu** uvijek vezan uz središnje vrijednosti neke kulture, odn. uz one aspekte kulture/društva koji su važni za postojeći društveni red. Usmjeravajući društveno ponašanje, tabu služi održavanju toga reda i može se smatrati dijelom sustava društvenog nadzora. – **Tabu** mogu biti i određene riječi ili izrazi, uporaba kojih je u nekoj jezičnoj zajednici zabranjena. Takve riječi postoje u svim jezicima (npr. psovke ili uvjrede redovito su u manjoj ili većoj mjeri tabu), no u nekim jezičnim zajednicama uloga je tabua zbog specifičnih sociolingvističkih prilika osobito velika. Primjerice, odavna je primijećeno da su u plemenima lovaca i skupljača nazivi za životinje koje se love osobito često tabu. Tabuističnom naravi nekih riječi objašnjava se i njihovo podrijetlo: primjerice, vjeruje se da je riječ za »medvjeda« u praslavenskom bila tabuizirana, te je stoga zamijenjena opisom (riječ od koje je postala hrvatska riječ medvjed u praslavenskom je doslovno značila »onaj koji jede med«). U mnogim jezicima tabu je povezan s vjerskim uvjerenjima pripadnika jezične zajednice, pa se, primjerice, ne smiju izgovarati imena nedavno umrlih osoba ili imenice iz kojih su ta imena izvedena. Osobito je velika uloga tabua u australskim aboridžinskim jezicima.

2. U **prenesenom smislu**, ono što je strogo zabranjeno, što ne podliježe nikakvoj kritici ili sumnji, što nije dopušteno pitati ili o čem nije dopušteno razmišljati, što treba ostati tajnom.

Tabu – vidi: Hrvatska enciklopedija, mrežno izdanje. Leksikografski zavod Miroslav Krleža, 2013. – 2024. <https://www.enciklopedija.hr/clanak/tabu> (08.11.2024.)

44 **Urota (puč) Lorković-Vokić**, bio je neuspjeli pokušaj preuzimanja vlasti u NDH koji su organizirali ministar unutarnjih poslova Mladen Lorković i ministar oružanih snaga NDH krilnik Ante Vokić u kolovožu 1944. godine. Cilj urote je bio prelazak NDH na stranu Saveznika.

Urota se bitno oslanjala na redove HSS-a, do rata središnje, najmasovnije i najutjecajnije hrvatske stranke, koja odlukom njezinog vodstva na čelu s Vladkom Mačekom nije podržavao suradnju s Nijemcima, Talijanima i ustašama.

Urota se odvijala u vrijeme kada su Rumunjska (23. kolovoza) i Bugarska (8. rujna) prešle na stranu saveznika, te kada je u jeku bila saveznička invazija Normandije; nakon što je postalo jasnim da se zapadni saveznici ne namjeravaju iskrcati na Jadranu i da ne žele surađivati s elementima NDH, urota je propala.

Počeci urote

Mladen Lorković, obnašajući dužnost ministra vanjskih poslova (kasnije je razriješen dužnosti i premješten na položaj ministra unutarnjih poslova), shvaća da Sile Osovine gube rat i da je vrijeme da NDH prijeđe na stranu Saveznika i objavi

rat nacističkoj Njemačkoj.

Uz suglasnost šefa države Ante Pavelića, ministri Lorković i Vokić stupaju u kontakt s vrhom Hrvatske seljačke stranke, koji su zbog ideološke bliskosti sa zapadnim Saveznicima i međunarodnih veza mogli pokušati dogovoriti prelazak NDH na savezničku stranu. HSS je odbio surađivati u takvom pokušaju ako se ujedno ne osigura smjena Ante Pavelića, te je skovan plan da se postavi Lorkovića na čelo države, koji bi tad objavio proglas o prijelazu NDH na stranu Saveznika, dok bi Vokić osigurao vojnu potporu udara. On se urotio s časnicima Hrvatskog Domobranstva sklonima HSS-u i Vladku Mačeku i ostalima koji nisu podržavali ustaški režim. U stvari, neki izvori govore kako je i sam Maček bio idejni začetnik urote, te da bi on preuzeo vlast u NDH.

Planovi i tijek urote

Namjera je bila da se snage NDH stave na raspolaganje novoj vladi NDH i budu spremne, zajedno sa srpskim četnicima i možda uz snage NOVJ pružiti otpor njemačkim snagama i dočekati savezničke snage koje su trebale izvršiti invaziju na Balkan i otvoriti drugu bojišnicu u Europi.

Čini se da je Vokić ostvario neke uspjehe i da je udar bio ostvariv. U redovima domobranstva se praktično neometano širila propaganda koja se vezivala uz HSS, a dosta je časnika surađivalo s Vokićem i Lorkovićem. U kolovozu 1944. godine se čak među domobranima počeo širiti opširni letak HSS-a, radi pripreme širokih redova vojnih snaga za prelazak na razgovorima s urotnicima i time zapravo onemogućili njihov uspjeh – su 1. listopada 1944. godine uhitili istaknutog HSS-ovca Augusta Košutića, koji je djelovao kao osoba za vezu urotnika s NOVJ i britanskim časnicima za vezu na području pod kontrolom partizana. Vokić i Lorković su završili u Lepoglavi, gdje su i pogubljeni u travnju 1945. godine kad se vojska NDH počela povlačiti s tog područja.

Pavelić, izgleda da su ga urotnici obavještavali o svemu, pa onda i o činjenici da Saveznici ne obećavaju suradnju, kao i o činjenici da HSS ne pristaje da Pavelić ostane na čelu NDH – 21. kolovoza 1944. godine obavještava njemačkog veleposlanika Kaschea o postojanju antinjemačke urote, da bi potom 30. kolovoza 1944. godine bila održana sjednica Vlade NDH, na kojoj razrješava Lorkovića i Vokića.

Povjesničari uglavnom smatraju da je Ante Pavelić bio informiran o uroti, i to od samih urotnika. Na sastanku vlade 30. kolovoza 1944. god. je Vokić nastojao sebe braniti implicirajući Pavelića: *»Poglavniče, sve što smo učinili, učinili smo prema vašim zapovijedima i s vašim odobrenjem, pa prema tome ne znam zašto bih ja trebao snositi odgovornost.«* U sljedećih nekoliko dana uhićeni su i Milutin Jurčić, šef državne policije, nekoliko desetaka vojnih časnika, te nekolicina vođa HSS-a, među njima i Ljudevit Tomašić i Ivanko Farolfi. Titovi partizani – koju su kod Britanaca dali negativno mišljenje o razgovorima s urotnicima i time zapravo onemogućili njihov uspjeh – su 1. listopada 1944. godine uhitili istaknutog HSS-ovca Augusta Košutića, koji je djelovao kao osoba za vezu urotnika s NOVJ i britanskim časnicima za vezu na području pod kontrolom partizana. Vokić i Lorković su završili u Lepoglavi, gdje su i pogubljeni u travnju 1945. godine kad se vojska NDH počela povlačiti s tog područja.

Pavelić je nakon toga 18. rujna 1944. godine posjetio Hitlera, iznijevši mu svoje zahtjeve u svezi vojske. Hitler je prihvatio zahtjeve u svezi jačanja postrojbi NDH i dopustio da se postrojbe Domobranstva i Ustaške vojnice formalno ujedine u Hrvatske oružane snage i ustroje u divizije i korpuse (to je provedeno već s 1. prosincem 1944. god.); ali nije dopustio da postrojbe NDH imaju zasebno zapovjedništvo (funkcija Glavnog zapovjednika NDH je imala tek formalni značaj) nego su postrojbe NDH i nadalje ostale pod zapovijedanjem njemačke vojske.

Domobranstvo u uroti Lorković-Vokić

Postrojbe Domobranstva činile su temeljnu snagu s kojom je računao Ante Vokić, tada ministar oružanih snaga, u puču Lorković-Vokić. Oporba Paveliću našla je plodno tlo u domobranskim redovima. Suradnji s pučistima odazvali su se pukovnik Ivan Klišanić, umirovljeni general Pero Blašković, zrakoplovni pukovnik Ivan Mrak te mnogi drugi.

Glavni zadatak pukovnika Mraka bio je *»da se skinu svi časnici koji su germanofilski nastrojani«*. I ministar Vokić u to se vrijeme nalazio više vani nego u Zagrebu, da obide sve jedinice i govori sa svim zapovjednicima. Njegovi govori bili su neka vrsta senzacije, uvijek aludirajući u svojim govorima da će hrvatsko domobranstvo stati protiv svakog koji će biti na putu održanja države, očito aludirajući na Nijemce.

Zaključeno je da poslije puča Hrvatska seljačka zaštita treba jamčiti javni red i mir, a kao regularna vojska će postati Domobranstvo, kao *»Mačekova vojska u nastajanju«*. Da bi se razlikovali od ostalih domobrana koji neće pristupiti HSS-u, dogovoreno je da pobunjeni domobrani imaju bijelu traku oko rukava, kao znak raspoznavanja. Zavjerenik Stjepan Trnski je održao i predavanja pred više domobranskih časnika i vojnika u Narti početkom rujna 1944. godine te ih pozvao da se ne predaju partizanima, da ustraju u borbi, jer HSS računa na njih. Da bi zavjereničke pozicije bile jače, trebali su preuzeti na sebe domobranstvo ispod upliva ustaša te razoružati Nijemce, tako da kod iskrcavanja Engleza pučisti prijeđu s domobranstvom na stranu saveznika.

Međutim, pripremane su i alternative, ako akcija kod domobranstva ne uspije. Tako su ponovo pripremani i aktivirani redovi Hrvatske seljačke zaštite koji *»svaki dan moraju biti organizirani i spremni«*. Postojala je direktiva u HSS-u da treba sprječavati odlazak *»naših ljudi u partizane, dok se onome koji prijeđe iz partizana u domobrane, neće ništa dogoditi«*.

Iznenadna propast vođa puča Vokića i Lorkovića djelovala je dvojako. U redovima domobranstva počeo se širiti njihov mučenički kult. Propast planiranog prevrata unijela je veliki strah u redove domobranskih časnika prevratnika tako da su mnogi počeli bježati u partizanske redove: Josip Broz Tito je uputio javni poziv domobranima da najkasnije do 15. rujna prijeđu u redove NOVJ (jer će inače biti izvedeni pred ratni sud i suđeni kao izdajnici naroda), dakle baš na dan kada je Pavelić na sjednici svoje vlade razriješio ministre Lorkovića i Vokića. Prema izvorima NOP-a u razdoblju od 1. do 15. rujna 1944. godine prebjeglo je iz raznih uporišta samo jedinicama Istočne grupe odreda (Bjelovar) 245 neprijateljskih vojnika s kompletnim naoružanjem.

Drugi utjecajni krugovi skloni prijelazu na stranu Saveznika

Novinar Ante Ciliga piše nakon II. svjetskog rata da su dva glavna »proengleska punkta« u Zagrebu bili u to doba redakcija novina »Spremnost« u kojima je on sam pisao, te Kaptol na čelu s nadbiskupom Stepincem. Na temelju osobnih kontakata s krugovima koji su podržavali Urotu Lorković-Vokić, pa i sa samim Alojzijem Stepincem, računalo se da će prelazak NDH na stranu saveznika Alojzije Stepinac, koji je u narodu uživao visoki moralni autoritet, odlučno podržati.

Urotnici

Mladen Lorković, ministar unutarnjih poslova; Ante Vokić, ministar oružanih snaga; Franjo Šimić, general Domobranstva

sačuvali hrvatsku državu koja je nakon rata krenula demokratskim putem. Pojavila su se različita pitanja. Je li u takvoj državi kardinal Stepinac⁴⁵ postao blaženik, koji

i bitan čimbenik urote. On je trebao dočekati britanske i američke snage nakon iskrcavanja na dalmatinsku obalu; Ivan Babić, pukovnik u Domobranstvu koji je bio poveznica sa savezničkim snagama u Italiji; Ivanko Farolfi; Ljudevit Tomašić; Ivan Klišanić, pukovnik u Domobranstvu koji je trebao reorganizirati Hrvatske oružane snage, kasnije uhićen i ubijen u logoru Jasenovac; Branko Benzon, veleposlanik u Bukureštu i Budimpešti, spominje se kao blizak urotnicima.

Polemike

I dan-danas je tema debata tijekom rata na području prijeratne Kraljevine Jugoslavije ako bi urota uspjela, te kako bi to područje izgledalo nakon rata. Neki su spremni vjerovati da, ako bi urota uspjela, bilo osigurano očuvanje hrvatske države i nakon rata - što je i bila glavni cilj kojega su si zadavali urotnici - te komunistima ne bi bilo dopušteni formirati vladu. Takav je ishod uistinu malo vjerojatan **zbog** savezničkog odustajanja od invazije na Balkanu na Teheranskoj konferenciji krajem 1943. godine, gdje je odlučeno za invaziju u sjevernoj Francuskoj (ta strateška odluka urotnicima nikako nije moglo biti poznata), te **zbog** priznavanja Partizana savezničkim snagama u Kraljevini Jugoslaviji, o čemu je odlučeno na istoj međunarodnoj konferenciji, uz formiranje vlade Tito-Šubašić pod patronatom saveznika u lipnju 1944. godine. Ovi politički događaji jednostavno nisu ostavili mjesta za očuvanje NDH. Sve je to eventualno ostavljalo stanovitu mogućnost da Domobranstvo počne surađivati s NOVJ kao nekakav akter na ostvarivanje ciljeva kakve je u jugoslavenskoj politici postigao HSS pred II. svjetski rat (uostalom je HSS-ovac Ivan Šubašić bio uvažavan kao ključna figura u novoj jugoslavenskoj vlasti, barem kod zapadnih saveznika). Za takvu restauraciju Jugoslavije s obnovljenom Banovinom Hrvatskom, međutim, po svemu sudeći nije postojala dovoljna spremnost u samim vojnim postrojbama - kako onima koje su pripadale NDH, tako ni kod NOVJ, gdje su hrvatski partizani procjenjivali da će nacionalne ciljeve bolje ostvariti stvaranjem Federalne Države Hrvatske, bez suradnje s ratnim neprijateljem HSS, pak, u situaciji kad su u poslijeratnoj Jugoslaviji svu vojnu moć držali komunisti, pokazat će se posve nemoćnim da postigne bilo kakve svoje ciljeve - neovisno o tome što o njima mislili zapadni saveznici. https://hr.wikipedia.org/wiki/Urota_Lorkovi%C4%87-Voki%C4%87 (08.11.2024.)

- 45 **Alojzije blaženi Stepinac**, nadbiskup zagrebački, kardinal, mučenik (Krašić, 8. svibnja 1898. – 10. veljače 1960.) Bogoslovni nauk završio je u Rimu, gdje je zaređen za svećenika 26. listopada 1930. Papa Pio XI imenovao ga je 28. svibnja 1934. nadbiskupom koadjutorom. Biskupsko služenje proživio je pod geslom: "U Tebe se, Gospodine, pouzdajem!" (Ps 31,1).

Hrabro se suočio s izazovima povijesti, u kojoj bijaše poslužiteljem Evanđelja. Proročki je prikazivao razorne moći svih ideologija kojih je cilj bio protiviti časti pravoga Boga i dostojanstva ljudske osobe. Svi prognani zbog rasne, klasne ili nacionalne ideologije u njemu su imali svoga zaštitnika. U liječenju socijalne bijede darivao je od svoga stola i od crkvenih dobara. Osnivao je nova župna središta, marno promicao katolički tisak, uznastojao urediti katolička društva prema načelima crkvenog Učiteljstva, uključivao redovnike i redovnice u pastoralni i karitativni život Nadbiskupije, te tješio i duhovno podizao obespravljene puk.

U hrvatskome narodu širio je duh zahvalnosti prema Bogu kroz pobožnosti nadoknade za grijehe psovke i pobačaja. Gorljivo je promicao pobožnost prema Euharistiji govoreći često: "Onome tko se drži Isusa, sve biva lako!" Iskazivao je sinovsku odanost prema Bogorodici. Znakovite su njegove riječi: "Ja vjerujem da će se Rusija obratiti i kip Bogorodice da će stajati na Kremlju!", a izraz su njegove čvrste vjere u Božju pobjedu na Marijin zagovor. Tu je vjeru krijepio moleći dnevno sva otajstva krunice.

Iz njegove predanosti u volju Božju bijaše vidljivo kako životnu snagu i nauk crpi iz Biblije. Do te je mjere bio uronjen u sv. Pismo da je sva zbivanja prosuđivao na temelju Objave i u svjetlu Božje Providnosti. utirao je u Crkvi u Hrvata put k biblijskim izvorima propovijedanja i katehizacije. Živio je od Božje riječi i njome nadahnut hrabrio druge na popravak života i evanđeosko poimanje rodoljublja. To ga je približilo njegovim vjernicima do te mjere da je Crkva u Hrvata živjela njegovim uvjerenjem, prihvatila njegov stav i jačala se njegovom vjerom.

U svakom je političkom sustavu branio slobodu i nadnaravno podrijetlo Katoličke crkve. Kada zbog vjernosti savjesti nije dopustio da Crkva postane ropkinjom komunističke ideologije, te da se odcjepljenjem od Rima stvori tzv. "Hrvatska nacionalna crkva", montiran mu je politički proces na kojem ga je komunistički sud 11. listopada 1946. osudio na 16 godina robije. Hrvatski Sabor je 14. veljače 1992. poništio sudsku presudu i osudio politički sudski postupak protiv Zagrebačkog nadbiskupa Alojzija Stepinca. Za njegovu hrabrost i svjedočko trpljenje Papa Pio XII. uvrstio ga je 12. siječnja 1953. u Zbor kardinala.

Njegov nastup pred sudom očitovao je živu i nepokolebljivu vjeru u božanstvo Isusa Krista, djevičansko materinstvo Blažene Djevice Marije i vječni život čovjekov. Proživljavao je Crkvu kao Mistično Tijelo Kristovo. Vidjelo se to u njegovoj skrbi za Crkvu na svim stranama svijeta, u strpljivom podnošenju patnji i poniženja kao i u svijesti da ga molitve sveopće Crkve vežu u neraskidivo jedinstvo s Rimskim biskupom. U borbi s progoniteljima Katoličke crkve poticao je sebe i druge na vjernost riječima: "Gdje je Petar, tamo je Crkva!" i jačao pouzdanjem: "Oluja će proći, a Bog ostaje zauvijek!"

Kroz cijeli život, a osobito u zatvoru i sužanjstvu, pokazao se kao vjeran sluga Božji. Vidjelo se da mu je Bog davao snagu za takav život vjere kojom je i druge poticao na evanđeoski oblik života. Neprestana njegova molitva, osobito za progonitelje Crkve i njegove osobe, pozivi na opraštanje i vršenje kršćanskih kreposti odavali su čovjeka žive vjere, neslomiva pouzdanja i djelatne ljubavi.

Tako je svojim životom uistinu ostvario program što ga zapisa 29. prosinca 1956. za krašičkog sužanjstva: "Naši bi se ideali mogli sažeti u jednu riječ-Bog! Bog naš uzor, Bog naš život, Bog i svjetlo naše na stazama ovoga zemaljskog života!" Umro je na glasu svetosti i mučeništva, u Krašiću, 10. veljače 1960. i pokopan u zagrebačkoj katedrali. Njegov je grob mjesto neprekidne molitve i vrelo uslišanja. Godine 1981. u Rimu je službeno otpočeo kanonski postupak za njegovo proglašenje blaženim i svetim. U listopadu 1998. u hrvatskome nacionalnom svetištu Majke Božje Bistričke papa Ivan Pavao II. proglasio je Alojzija Stepinca blaženikom Katoličke crkve. Više o bl. Alojziju Stepincu pogledajte na <http://stepinac.zg->

je teritorij te države, gdje su završili Tito⁴⁶ i Pavelić⁴⁷, bi li postojala velika dijaspora u Rusiji. U romanu se spominju neki stvarni događaji, a ima i dosta izmišljenih događaja.

U romanu „Posljednji tabu” prikazano je kako funkcioniraju mediji, pokazano je dijelom kako djeluju političke stranke, kako se mladog čovjeka može manipulirati, kako se mladi čovjek, barem dijelom, može sam zaštititi ako shvati manipulaciju. Roman je na trenutke ozbiljan, ali ima ponešto i humora.

Tematika alternativne povijesti nije nova književna vrsta. I u današnje vrijeme ima romana, filmova i serija koje prati brojna publika. „Posljednji tabu” je dijelom i kontroverzan, što zbog teme koju obrađuje, a što zbog pisanja na korijenskom hrvatskom jeziku. Kao što kaže jedan od likova u romanu: “Kada te svi mrze, to je isto kao da te nitko ne mrzi!”

10. 16. prosinca 2024.– održano predstavljanje knjige i poetsko-slikarske mape “**Patria nostra**” autora Ljube Krmeka i Ernesta Markote⁴⁸.

Ova jedinstvena poetsko-slikarska mapa nastala je u suradnji Matice hrvatske Stolac i Hrvatskog nacionalnog vijeća u Boki kotorskoj⁴⁹, i dar je Hrvatima Crne Gore. Predsjednik Matice hrvatske Stolac dr. Mladen Bošković u svom obraćanju je rekao da je cilj da Hrvati iz BiH i Crne Gore ostvare veću suradnju na području kulture, očuvanju jezika i običaja te da je ovo samo početak jedne dobre i plodonosne buduće suradnje prilikom čega se zahvalio autorima i predstavljateljima na ovom

nadbiskupija.hr/hr.

<https://hbk.hr/hrvatski-sveci-i-blazenci/blazeni-alojzije-stepinac/> (8.11.2024.)

46 **Broz, Josip–Tito:** *Hrvatska enciklopedija, mrežno izdanje*. Leksikografski zavod Miroslav Krleža, 2013. – 2024. <https://www.enciklopedija.hr/clanak/broz-josip-tito> (08.11.2024.)

47 **Pavelić, Ante:** *Hrvatska enciklopedija, mrežno izdanje*. Leksikografski zavod Miroslav Krleža, 2013. – 2024. <https://www.enciklopedija.hr/clanak/47107> (08.11.2024.)

48 <https://stolac.city/kultura/knjiga-i-pjesnicko-slikarska-mapa-patria-nostra-predstavljene-stolackoj-publici/>
<https://www.stolac.co/stolac/stolac-vijesti/u-stocu-odrzano-predstavlanje-knjige-i-pjesnicko-slikarske-mape-patria-nostra>

49 **Hrvatsko nacionalno vijeće Crne Gore** je visoko upravno tijelo hrvatske manjine u Crnoj Gori.

Povijest: 15. prosinca 2002. godine u Saveznoj Republici Jugoslaviji utemeljeno je Hrvatsko nacionalno vijeće u Republici Srbiji. Crna Gora iako članica državne zajednice, nije prihvatila izglasani Zakon o pravima manjina i etničkih grupa u Saveznoj Republici Jugoslaviji. Nije ga prihvatila crnogorska Vlada, kao što nije prihvatila ni druge zakone. Zbog toga hrvatska nacionalna manjina u Crnoj Gori ostala je uskraćena za pogodnosti koje je taj zakon jamčio manjinama u SRJ. Hrvatsko građansko društvo Crne Gore držalo se lojalno politici Crne Gore i nije prihvatilo poziv sudjelovati na elektorskoj Skupštini u Beogradu. Stoga su izabrani članovi HNV-a bili samo iz Zajednice Hrvata Srbije.

S obzirom na nacionalne specifičnosti i na još neriješeno pitanje većinskog naroda u Crnoj Gori, u Crnoj Gori dugo se čekalo na donošenje Zakona o zaštiti manjina. Zakon je konačno izglasan u crnogorskom parlamentu travnja 2006. godine, tek mjesec prije raspisivanja referenduma za osamostaljenje Crne Gore. Članak 33. Zakona predvidio je da se u određenom roku osnuju manjinski Savjeti. Po donošenju tog Zakona o zaštiti nacionalnih manjina, Vlada Crne Gore je usvojila Pravila za sazivanje prve elektorske Skupštine koja su obvezivala sve manjinske zajednice na formiranje Savjeta-Vijeća.

Elektorska Skupština održala se 21. prosinca 2007. godine u Tivtu. Odazvalo se 70 elektora. Skupštini su nazočili i predstavnici Ministarstva za zaštitu ljudskih i manjinskih prava Vlade Crne Gore, viši savjetnik za pravne poslove Gazmend Cuca i tajnik Orhan Šahmanović. Od 17 članova Hrvatskog nacionalnog vijeća četiri člana Vijeća su postala po funkciji: Božo Nikolić, zastupnik u crnogorskom parlamentu, Marija Vučinović, predsjednica parlamentarne stranke HGI, Miroslav Franović, predsjednik odborničkog kluba HGI u Tivtu i Josip Gržetić, predsjednik odborničkog kluba HGI u Kotoru. Ostale članove Vijeća izabralo se tajnim glasovanjem: su izabrani: Zvonko Deković iz Donje Lastve, Mato Marović iz Tivta, Mato Krstović iz Tivta, dr. Miroslav Marić iz Herceg Novog, Vladimir Medović iz Bara, Ljerka Dragičević iz Budve, Nikola Čučić iz Kotora, Nenad Grgurević iz Kotora, dr. Ivan Ilić iz Kotora, Slavko Dabinović iz Kotora, Selma Krstović iz Tivta i Ljerka Sindik iz Tivta.

poklonu svim ljubiteljima kulture baš za kraj godine, u doba došašća.

Knjigu i poetsko-slikarsku mapu stolačkoj publici su predstavili: dr. sc. Zdravko Kordić, dr. sc. Marina Kljajo-Radić i dr. sc. Tina Laco.

Poema se sastoji od 33 pjesme, a neke od njih interpretirao je Ante Bender.

U glazbenom dijelu večeri nastupila je muška klapa "Trebižat" i Miro Brajković.

Na samom kraju ovog kulturnog događaja u ime autora, svima koji su doprinijeli da ova djela ugledaju svjetlo dana, zahvalio se Ljubo Krmek, a posebno Hrvatskom nacionalnom vijeću u Boki, Matici hrvatskoj Stolac, Gradu Stocu te svima nazočnima na lijepoj kulturnoj večeri koja je održana u Biskupijskom duhovno-kulturnom centru „Sarsenterum“ u Stocu.

Stolac, 16. prosinac 2024., predstavljanje poetsko-likovne mape Patria Nostra

11. 22. veljače 2024. –na poziv i u organizaciji Biskupskog vikara za Trebinjsko-mrkansku biskupiju održan je u Biskupijskom centru „Sarsenterum“ sastanak svećenika koji pastoralno djeluju na župama u istoj biskupiji.

12. 8. 9. i 10. ožujka i 11. 12. i 13. listopada 2024. - u organizaciji Biskupskog ordinarijata u Mostaru, za župe dekanata Trebinjskog i Stolačkog, održani su u Biskupijskom centru Sarsenterum u Stocu, *Tečajevi pripreme za brak*.

Zaključak – kao i prethodnih godina, organizirani programi koji su održani u Biskupijskom centru *Sarsenterum* u 2024. godini, obogaćivali su duhovno-kulturne potrebe posjetitelja koji su u zavidnom broju sudjelovali u ovim programima. Nadamo se da će i ovaj prikaz biti ne samo informativno saznanje o osobama i događajima koji su se dogodili i koji su ovdje ukratko prikazni, nego i poticaj da u budućim događajima koji se budu organizirali budu i živi sudionici. I ovaj smo tekstualni prikaz nastojali obogatiti enciklopedijsko-biografskim podacima, informacijama i podacima o osobama, mjestima i pojmovima, što će poslužiti obogaćenju čitatelja kojima ovaj prikaz u Zborniku dođe u ruke.

Svaka od ovih priredbi vezala je za sebe mnoge osobe koje su pripremale sadržaje koji su prikazivani, same sudionike priredbi te osoblje koje se brinulo za organizacijsko-tehničku stranu programa.

Ogranku Matice hrvatske Stolac kao i Gradu Stocu zahvala za sve što su učinili da se ovaj program u 2024. godini ostvario.

